

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y. ET L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DU COMITE INTERACADEMIQUE DE
BALKANOLOGIE DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES
ET DES ARTS DE LA R.S.F.Y. ET DE L'INSTITUT DES ETUDES
BALKANIQUES

VII

BELGRADE 1976

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
МЕБУАКАДЕМИЈСКИ КООРДИНАЦИОНИ ОДБОР ЗА
БАЛКАНОЛОГИЈУ САВЕТА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
СФРЈ И БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

БАЛКАНИКА

ГОДИШЊАК МЕБУАКАДЕМИЈСКОГ КООРДИНАЦИОНОГ
ОДБОРА ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ САВЕТА АКАДЕМИЈА НАУКА И
УМЕТНОСТИ СФРЈ И БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

VII

Уредник

Академик ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ

Председник Мебуакадемијског координационог одбора
за балканологију и Директор Балканолошког института

Секретар

ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ

Научни саветник
Балканолошког института САНУ

Редакциони одбор

Из Југославије: ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ, ФРАЊА БАРИШИЋ, АЛОЈЗ БЕНАЦ,
ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ, МИЛУТИН ГАРАШАНИН, МИХАИЛ ПЕТРУШЕВСКИ,
НИКОЛА ТАСИЋ

Из иностранства: МИХАИЛ ВЕРЗА, Букурешт (Румунија), ИВАН ДУЈСЕВ, Софија
(Бугарска), CHARALAMBOS FRAGISTAS, Солун (Грчка), ХАЛИЛ ИНАЛЦИК, Анкара
(Турска), ЈОЗСЕФ ПЕРЕНИЋ, Будимпешта (Мађарска)

БЕОГРАД 1976

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y. ET L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DU COMITE INTERACADEMIQUE DE
BALKANOLOGIE DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES
ET DES ARTS DE LA R.S.F.Y. ET DE L'INSTITUT DES ETUDES
BALKANIQUES

VII

Rédacteur

Académicien VASA CUBRILOVIC

Président du Comité Interacadémique de balkanologie et
Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Secrétaire

DRAGOSLAV ANTONIJEVIC

Conseiller scientifique de l'Institut des Etudes balkaniques

Membres de la Rédaction

De Yougoslavie: DRAGOSLAV ANTONIJEVIC, FRANJA BARIŠIĆ, ALOJZ BENAC, VASA
CUBRILOVIC, MILUTIN GARASANIĆ, MIHAIL PETRUSEVSKI, NIKOLA TASIC

De l'étranger: MIHAIL BERZA, Bucarest (Roumanie), IVAN DUJCEV, Sofia (Bulgarie),
CHARALAMBOS FRAGISTAS, Thessalonique (Grèce), HALIL INALCIK, Ankara (Turquie),
JOZSEF PERENYI, Budapest (Hongrie)

BELGRADE 1976

Овај број часописа *Balkanica* штампан је захваљујући финансијским средствима која је обезбедила Заједница науке Србије

ИЗДАЈЕ
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ,
КООРДИНАЦИОНИ МЕЂУАКАДЕМИЈСКИ ОДБОР
ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ
И БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ТИРАЖ: 1000 ПРИМЕРАКА

ШТАМПАЊЕ ЗАВРШЕНО ДЕЦЕМБРА 1976. ГОДИНЕ

ШТАМПА
„СЛОБОДАН ЈОВИЋ“
БЕОГРАД, СТОЈАНА ПРОТИЋА 52

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СР Србије, број 413-834/73-02, ова књига ослобођена је плаћања посебног републичког пореза на промет производа и услуга у промету.

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIERES

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ OUVRAGES SPECIAUX

<i>Nikola Tasić, Einige Probleme der Methode im Studium der Bewegungen prähistorischer Kulturen im jugoslawischen Donaulande . . .</i>	1
<i>Eugen Comşa, Quelques remarques sur l'évolution de la culture Gumelnița</i>	15
<i>Vojislav Simić, Differences between Coins from Stobi and other Balkan Mints</i>	45
<i>Димитрије Богдановић, Српска прерада Козмине беседе у Зборнику попа Драгоља</i>	61
<i>Драгољуб Драгојловић, Средњовековне дуалистичке јереси и аријанство</i>	91
<i>Zdenko Zlatar, Dubrovnik's Investments in its Balkan Colonies, 1594—1623: a Quantitative Analysis</i>	103
<i>Constantin Papoulidis, Les collyvistes et le paisianisme</i>	119
<i>Gligor Stanojević, Mletački dragoman Tomazo Navon na dvoru bosanskog vezira Abdi-Paše 1750. godine</i>	127
<i>Basil Kondis, Aspects of the National Movements of Serbia, Greece, and Bulgaria in the Nineteenth Century</i>	139
<i>Ю. А. Писарев, Восстание в Боснии и Герцеговине 1875—1878 гг. в освещении русской и советской литературы</i>	153
<i>Климент Цамбазовски, Српски дипломатски извори и српска штампа о преласку чете Христа Ботева преко Дунава пре сто година</i>	167
<i>Nikolae Căkir, Rumuniја u borbi za nacionalno oslobođenje balkanskih naroda (1856—1878)</i>	187
<i>Петар Милосављевић, Неки идејни утицаји на развој социјалистичке мисли у Грчкој и Румунији до формирања радничких партија народности у периоду дуализма</i>	193
<i>Глигор Попи, Српско-румунска сарадња и заједничка борба угњетених народности у периоду дуализма</i>	209
<i>Душан Лукач, Реваншизам поражених сила у првом светском рату и појава фашизма</i>	219
<i>Tomislav Mitrović i Lenka Mandić, Der Balkan und die Grossmächte</i>	233
<i>Лазар Пејућ, Економске идеје др Милана Стојадиновића и балкански привредни проблеми</i>	241

<i>Верена Хан</i> , Трговина дубровачким стаклом у Албанији у XVI веку	269
<i>Андреј Андрејевић</i> , Два новопазарска амама	291
<i>Драгослав Антонијевић</i> , Прилог проучавању сточарских миграција на Балкану	309
<i>Атанасије Урошевцић</i> , Трагови племенских организација код Арбанаса на Косову	323
<i>Јован Трифуноски</i> , Традиционални манастирски сабори у Скопској Црној Гори	329
<i>Liviu Marci</i> , Coordonnées du processus d'urbanisation dans le Sud-Est de l' Europe à l' époque contemporaine	337
<i>Миодраг Стојановић</i> , „Српске песме“ Косте Пасажаниса	365
<i>Миодраг Лазич</i> , Остаци немачких дијалеката на тлу Југославије	387

**ПРИКАЗИ, КРИТИКЕ, ИЗВЕШТАЈИ
RECENSIONS, CRITIQUES, COMPTE-RENDUS**

<i>К. Цамбазовски</i> : Etudes balkaniques	395
<i>В. Хан</i> : Journal of Glass Studies, Vol. XV (1973)	397
<i>К. Цамбазовски</i> : Балканские исследования — проблемы истории и культуры, Москва 1976 год.	398
<i>В. Хан</i> : Средњовековно стакло на Балкану, V—XV век, Зборник радова Балканолошког института САНУ, књ. 3, Београд 1975	400
<i>М. Стојановић</i> : Научни састанак слависта у Вукове дане. Реферати и саопштења 4, св. 1—2, Београд 1975	403
<i>Б. Крстић</i> : Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“, књ. III, Пријеполје 1976	406
<i>Р. Васић</i> : Klaus Kilian, Trachtzubehoer der Eisenzeit zwischen Aegaeis und Adria	408
<i>Б. Крстић</i> : Законик цара Стефана Душана, књ. I, Београд 1975.	410
<i>Д. Драгојловић</i> : M. Loos, Dualist Heresy in the Middle Ages, Praha 1974	412
<i>Д. Драгојловић</i> : I. Ivanov, Livres et legendes bogomiles, Paris 1976	414
<i>В. Хан</i> : Ђ. Petrović, Dubrovačko oružje u XIV veku, Beograd 1976	417
<i>J. McIntyre</i> : Fischer-Galati, Stephen, ed. Man, State and Society, New York 1970	418
<i>J. Литричин</i> : Documenta Romaniae historica, Bucureşti 1975	419
<i>J. Литричин</i> : M. M. Alexandreascu-Dersca Bulgaru, Nicolae Iorga — A Rumanian Historian of the Ottoman Empire, Bucharest 1972.	419
<i>J. Литричин</i> : D. Mioca-S. Caracaş-C Bălan, Documenta Romaniae historica, Bucureşti 1974	420
<i>П. Милосављевић</i> : Ю. А. Писарев, Образование югославског государства, Москва 1975.	421
<i>М. Ванку</i> : Dr Valerian Bystricky-Dr Ladislav Deak, Europa na prelome, Bratislava 1974	423
<i>Д. Лукач</i> : Саво Скоко, Други балкански рат 1913, Београд 1975	424
<i>Д. Лукач</i> : Martin van Geveld, Hitler's Strategy 1940—1941, Cambridge 1974	425
<i>Д. Лукач</i> : Бугария и третият райх 1941—1944, София 1975	426
<i>К. Цамбазовски</i> : Драган Ташковски, Кон етногенезата на македонскиот народ, Скопје 1974	427
<i>М. Стојановић</i> : Цинцарска породица Спиртас у Земуну	429
<i>J. Трифуноски</i> : Богумил Храбак, Сеоске занатлије на Косову и суседним областима средином XV столећа, Приштина 1973	429

<i>Х. Калешу: Albanische Märchen, Düsseldorf-Köln 1976</i>	430
<i>Д. Антонијевић: М. Земцовский, Мелодика календарских песен, Ленинград 1975</i>	431
<i>Д. Стефановић: Bori Imre, Irodalmak-kölcsönhatások, Ujvidék 1971</i>	433
<i>М. Стојановић: Kleftske biografije (Γωάννου Πετρώφ, Περίοδοσ κλεφτουριά της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1972.)</i>	434
<i>М. Савић: Radu Flora, Folclor literar bănăţean, Panciova 1975</i>	435
<i>Н. Тасић, Научни скуп „Сахрањивање код Илира“</i>	437
<i>Б. Васиљевић, Симпозијум о Јанету Санданском</i>	439
<i>Д. Антонијевић, Међуакадемијски координациони одбор за Балканологију. Извештај о раду за 1975. год.</i>	440
<i>В. Чубриловић, Извештај Балканолошког института САНУ за 1975.</i>	442
<i>Е. Alirejsović, Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH u 1975. god.</i>	444

IN MEMORIAM

<i>М. Стојановић, Академик Милан Будимир (1891—1975)</i>	449
<i>Б. Радојчић, Хараламбос Фрагистас (1905—1976)</i>	451
<i>А. Аличић, Хасан Калешу (1922—1976)</i>	452

Nikola TASIC
Institut für Balkanologie SAWK
Beograd

EINIGE PROBLEME DER METHODE IM STUDIUM DER BEWEGUNGEN PRAHISTORISCHER KULTUREN IM JUGOSLAWISCHEN DONAULANDE

Eines der Grundprobleme in der Erforschung vorgeschichtlicher Kulturen einzelner Gebiete, engerer oder weiterer Regionen, ist an die Genese der Kultur, die Art ihrer Entstehung und späterer Entwicklung geknüpft. Im Lösen dieses Problems, besonders dort, wo es in den autochthonen Grundlagen nichts gibt, was sich stilistisch oder kulturlich verbinden würde, greift man zu einer Deutung, welche die Migration oder die Migrationsbewegungen als einzige Möglichkeit im Grunde hat. Die bisherigen Untersuchungen haben gezeigt, dass solche Deutungen bestimmte Schwächen, als eine Folge der ungenügenden Erforschtheit einzelner Gebiete oder des Anlehns ausschliesslich an typologische Analogien, in sich bergen. Die Entstehung einzelner Kulturgruppen, Stile, und auch weiterer Kulturkomplexe setzt einen komplizierten Prozess voraus, welchen nicht immer möglich ist, in seiner Gesamtheit abzusehen. Die Migrationsbewegungen, welche in der Vorgeschichte unzweifelhaft festgestellt wurden, haben nicht immer eine Änderung der Kultur zur Folge, gleichwie eine Änderung der Kultur oder des Stils nicht zugleich eine Änderung ihrer Träger bedeutet. Einseitige Deutungen, wie sie in der Literatur vorkommen, vereinfachen das Problem, ohne es aber zu lösen. Als ein Beispiel könnten wir zahlreiche Meinungen über die Entstehung äneolithischer Gruppen oder Kulturen der frühen Bronzezeit der Pannonischen Ebene anführen. Aus all diesen Gründen ist unser Wunsch, in der vorliegenden Arbeit die Bewegungsarten, lokalen Charakters oder weitere, Migrationsbewegungen oder bloss die Übertragung der Charakteristiken den Stils aus einer Gegend in die andere zu analysieren, welche durch archäologische Materialies im jugoslawischen Donaulande und in den nördlichen Gebieten der Balkanhalbinsel aufgezeichnet wurden.

a) *Geographischer Faktor und seine Bedeutung für ethnische und Kulturbewegungen*

Die geographische Lage ist unzweifelhaft von grosser Bedeutung in der Verfolgung der Kulturträger aus einem Gebiet in die anderen oder zur Feststellung wirtschaftlicher und kultureller Kontakte oder wechselseitiger Einflüsse verschiedener Kulturgebiete. Bereits J. Cvijić wies auf die Gegenden um die Mündung der Save in die Donau, der unteren Läufe der Tisa, Tamiš und Morava hin, als ein spezifisches anthropogeographisches und Gravitationsgebiet für die südlichen Teile der Pannonischen Ebene, des Zentral- und Nordbalkans¹. Die Streben und Bewegungen der meisten vorgeschichtlichen Kulturen bestätigen diese Idee Cvijićs. Das Gebiet des jugoslawischen Donaualandes und des Nordbalkans erhält auf diese Weise eine besondere Bedeutung, als eine Gegend, in welcher sich die Einflüsse verschiedener Kulturgegenden manifestierten. Es ist im Norden gegen die weiten, pannonischen Lössflächen offen, und durch Wasserläufe der Donau, der Save, der Tisa, des Tamišs, der Morava und ihrer Nebenflüsse, mit wirtschaftlichen Potentialen verbunden: im Osten, mit den Gebirgen des Banats und der Oltenien und mit Siebenbürgen, im Norden durch das Tisatal kommuniziert es mit dem reichen Hinterland, nördlich von Karpaten, und die Donau verbindet es mit der Slowakei und Österreich. Im Westen ist es durch die Save mit den Alpengebieten verbunden, im Süden erreicht man durch das Moravatal die Gegenden des Zentralbalkans, und über diese wird der Kontakt mit der Mittelmeerwelt hergestellt. Diese natürlichen Wege-Flusstäler, hatten einmal mehr und das andere Mal weniger Bedeutung in der Übertragung von Errungenschaften einer Kultur in andere Gebiete und ermöglichten Durchbrüche, sogar vollständige Übersiedlungen von Stämmen und grösseren Gemeinschaften aus einem Gebiet in das andere. Das Gebiet von Vojvodina, aber, obwohl es, vom geographischen Standpunkt aus, einen Integralteil der Pannonischen Ebene bildet, war nicht immer, in kultureller Hinsicht, ein Bestandteil derselben. In einzelnen Perioden der Vorgeschichte drängten einige Balkankulturen die pannonischen zurück und schufen ein einheitliches Balkan-Donauländisches Kulturgebiet. Den grössten Teil des Neolithikums hindurch, zur Zeit der Starčevo und Vinča Kultur, stellte ein guter Teil von Vojvodina ein einheitliches Ganzes mit dem Nordbalkan. Ähnliches kommt auch in jüngeren Perioden vor z.B. in den Kulturen von Vatin, von Dubovac-Zuto Brdo oder in der Bosut-Kultur.

Für die Verbreitung vorgeschichtlicher Kulturen im jugoslawischen Donaualand und für deren Entwicklung sind zwei Grundwege wichtig: der Donauweg (pannonisch-karpatischer) und der Morava-Vardarweg (ägäisch-balkanischer). Auf diesen Wegen bewegen sich die Kulturen oder die Kultureinflüsse in einer und in anderer Richtung, in Abhängigkeit von der Zeit und dem Charakter dieser Bewegungen. Es scheint, dass in diesen ethnischen Verrückungen im Laufe der Vorgeschichte die Richtung des Durchbruchs von Norden oder Nordosten nach Süden überwog, und dass

¹ J. Цвијић, Балканско полуострво.

sich, im Gebiet der Kultureinflüsse, und sogar wirtschaftlicher Bedürfnisse, diese Ausdehnung auf der Relation Süd-Nord entwickelte.

Der *Donauweg* ist eine ausserordentlich wichtige Richtung für die Übertragung von Kulturelementen. Auf seine Wichtigkeit hat bereits G. Childe hingewiesen, als einen der bedeutendsten europäischen Verkehrsstrassen in der Vorgeschichte, auf welcher sich die Kulturen des Mittel- und Südosteuropas verbreiteten.² Diese Verbreitung ging bald donauabwärts, bald hatte sie eine entgegengesetzte Richtung. Cernavoda III-Kultur und die Kultur der inkrustierten Keramik, als ausgesprochen donauländische Phänomene, sind ein schönes Beispiel der Verfolgung von Ausbreitung und Verrückung der primären Kulturzentren aus einem Gebiet in die anderen. Cernavoda III-Kultur, welche, wie man annimmt, im unteren Donaulande (Dobrudscha) entstanden ist, breitet sich allmählich donauaufwärts aus, fasst zuerst Muntenien und Oltenien um und dringt weiter über den rumänischen und den jugoslawischen Teil des Banats vor in die Bačka, Baranja, Transdanubien und die Slowakei, wo sie in etwas modifizierter Variante als Boleráz-Typ-Gruppe oder Kultur erscheint.³ Als zweites Beispiel führen wir die Ausbreitung der Kultur der inkrustierten Keramik der frühen und mittleren Bronzezeit an, die aus der Slowakei, auch die Donau entlang, nach Transdanubien sich herabbewegt (nordpannonische und südpannonische inkrustierte Keramik) und nachher über das jugoslawische Donauland (die Kulturen von Dubovac und Zuto Brdo) bis zum südwestlichen Rumänien und nordöstlichen Bulgarien (Cırna-Gırla Mare und Fundstätten um Vraca).⁴ Dies sind nur einige Beispiele der Bewegung donauländischer Kulturen nach unserem Donaulande. In ihrer methodischen Bearbeitung muss man an erster Stelle das chronologische Verhältnis feststellen, die zeitliche Priorität in einem oder in anderem Gebiet bestimmen und dann wird ist bedeutend leichter, die Richtung ihrer Verrückung festzustellen. In den beiden, obenangeführten Beispielen, hat man lange Zeit angenommen, dass die Kulturen in unserem Lande und jene in den benachbarten Gegenden unabhängige Erscheinungen seien, welche in verschiedenen Zeitabschnitten vorkommen. Die inkrustierte Keramik in der Slowakei und in Ungarn wurde in die frühe, und zu Beginn der mittleren Bronzezeit gestellt, während die

² G. Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford 1929.

³ Über da Verhältnis dieser beiden Kulturen bestehen ziemlich entgegengesetzte Meinungen, welche in der letzten Zeit gewissermassen in Einklang gebracht wurden, auf dem Symposium in Bratislava 1969, das sich, unter anderem, auch mit dem Problem der Genese der Bandener Kultur befasste und folglich, auch mit dem Problem des Verhältnisses Boleraz-Cernovoda III (cf. S. Morintz-P. Roman, *Übergangsperiode von Aneolithikum zur Bronzezeit*, Symposium Bratislava 1973, 259 u.w.; V. Němejcová-Pavuková, *Zur Ursprung und Chronologie der Boleraz-Gruppe*, Symposium Bratislava 1973, 297 u. w.; N. Tasić, *Cernavoda III i Boleraz nalazi u jugoslovenskom Podunavlju ...*, *Balcanica VI*, 1975, 9. u. w.).

⁴ V. Dumitrescu, *Necropola de incineratie din epoca bronzului de la Cırna*, 355 u. w. (*französische Zusammenfassung*), und darin angeführte Literatur; H. Тасић, *Налази инкрустоване Керамике јужне Трансданубије на територији Војводине*, *Рад војвођанских музеја* 14, 1965—1966, 59—61.

stylistisch identische Keramik des Dubovac-Typs als zur mittleren und späten Bronzezeit gehörend bestimmt wurde, wodurch ihre stylistischen und genetischen Beziehungen in Frage gestellt wurden.⁵ Es verhielt sich ebenso mit den Beziehungen auf der Relation Černavoda III und Boleráz Kultur. Die Korrekturen in der Datierung haben in beiden Fällen gezeigt, dass es sich um einen einheitlichen Kultur- und Stilkomplex handelt, in welchem sowohl kulturelle Strömungen, als auch ethnische Verrückungen, eine besondere Bedeutung hatten.

Die Donau und der „Donauweg“ haben nicht nur die Kulturen und die Kulturgebiete in der Vorgeschichte verknüpft. Sie stellten häufig die Grenze zwischen zwei Kulturkomplexen dar. Die Entwicklung von Kulturgruppen in Transdanubien und in Alföld, so wie bei uns, südlich und nördlich, bzw. östlich und westlich der Donau, ging ihres selbständigen, unabhängigen Weges. Die Lengyel-Kultur entwickelte sich im Westen und die tiszaländische Kultur im Osten. Etwas ähnliches geschieht es auch in der frühen Bronzezeit, als sich das Gebiet des mittleren und östlichen Teiles des Karpatenbeckens auf einzelne Kulturregionen spaltet: in Transdanubien entwickelt sich die Somogyvár-Kultur, südlich von dieser die Kultur von Vinkovci, und östlich der Donau Nagyrév- und ihre südliche Nachbarin, die Kultur von Moris.

Das Morava—Vardartal ist eine natürliche Transversale, welche die Ägäische Welt mit den donauländischen und karpatischen Gebieten verbindet. Sie wird in der prähistorischen Archäologie ziemlich häufig zitiert, besonders in den Werken M. Garašanins.⁶ Die Beziehungen des thessalischen zum zentralbalkansichen und donauländischen Neolithikum wurden, wie man annimmt, auf dem Morava—Vardarweg verwirklicht.⁷ Auch in anderen Fällen hebt man diese Kommunikationsmöglichkeit als eine der wichtigsten hervor. Die geographischen Charakteristiken des Bodens und das Kartieren von Fundstätten einzelner Kulture, aber, zeigen, dass diese Richtung nur teilweise bestätigt wurde. Der Engpass von Grdelica und die Demir Kapija waren oft unüberwindliche Hindernisse für die ethnischen Verrückungen in grösserem Ausmass. Die Verbindungen mit dem Süden, mit Griechenland, dem Nahen Osten und mit der Ägäis konnten durch das Moravatal zustandegebracht werden, weiter der Nišava entlang bis zum Becken von Sofia und von dort erreichte man leicht, durch das Strumatal, die Küsten des Ägäischen Meeres oder den Nahen Osten.⁸

⁵ M. Vasić hat diese Meinung in mehreren seiner Arbeiten vorgebracht, von welchen wir eine der neuesten erwähnen: Kličevačka nekropola, Starinar III—IV, 1952—1953, Б. Гавела, Један прилог етничкој и хронолошкој детерминацији панонске керамике у средњем Подунављу, Рад. војв. музеја 2, 1953, 59 u. w.

⁶ M. Garašanin, Neolithikum und B-Zeit in Serbien und Mazedonien, 39 Bericht RGK 1958, 3 u. w.

⁷ V. Milojčić, Chronologie der jüngeren Stein- und B-Zeit Südost- und Mittelropas, Germania 37, 1959, 65 u. w.

⁸ Auf diese Richtung der Bewegungen hat D. Srejić bei der Erläuterung des Ursprungs der Vinča—Kultur hingewiesen (cf. Versuch einer historischen Wertung der Vinča — Kultur, Arch. Jugoslavica IV, 1963, 5 u. w.)

Es besteht noch eine Möglichkeit mit dem griechischen Festland zu kommunizieren. Diese Kommunikation führte durch das Moravatal, weiter über Prepolac, im Jablanicatal, in der Richtung von Kosovo. Die weiteren Bewegungen auf dieser Kommunikationslinie waren nach dem Lepenac, dem Feld von Skopje dem oberen Lauf des Vardars, der Crna Reka, bis Pelagonien orientiert, und von da ist der Weg nach Thessalien und der westlichen Küste des Ägäischen Meeres offen. Diese beiden Wege weichen die unangenehmen und für die vorgeschichtlichen Migrationen unumgänglichen Verengerungen aus, wie z. B. der Engpass von Grdelica und die Demir Kapija, Zwei Fälle, einer aus der frühen, und der andere aus der späten Vorgeschichte, sind eine gute Illustration dieser Bewegungen, die gewissermassen von klassischen Morava-Vardarweg abweichen. Die Bewegungen des Stils, oder der Durchbruch von Trägern der Salcuța-Kultur, wie dies die Kartierung der Fundstätte zeigte, kann vom Donaulande (rumänischer und jugoslawischer Teil des Südbanats) durch das Timoktal bis zur Südmorava, weiter über die Fundstätten von Kosovo bis zum Skopje-Becken und weiter bis Pelagonien.⁹ Auf der anderen Seite, eine ziemlich verlässliche Rekonstruktion des keltischen Feldzugs gegen Griechenland — auf Grund von schriftlichen Quellen und den Fundstätten keltischer Kultur — ginge von der Savemündung in die Donau, durch des Moravatal bis zur Nišavamündung, wo sie sich gegen Osten in das Feld von Sofia abtrennt und dann weiter durch das Strumatal in das Ägäische Mazedonien, Thessalien bis zu Delphi.¹⁰

Diese beiden Beispiele des Bewegens auf dem „Morava-Vardarwege“ oder, besser gesagt, auf dem zentralbalkanischen Wege, zeigen, dass die, dem Anschein nach, einfachen und kürzesten Richtungen, nicht die einzigen waren und dass sie sogar seltener als jene umwegigen, für den vorgegeschichtlichen Menschen, aber viel leichteren Richtungen benutzt wurden. In der Anwendung der Methode der Verfolgung von Bewegungen der Kulturen, Migrationen, Übersiedlungen und Feldzügen in einzelnen Perioden der Vorgeschichte, ist es von grundlegender Bedeutung, auf Grund von Resten der Materialkultur (Dichte der Funde und der Fundstätten) die Grundrichtung festzustellen, und nachher sich an die Bearbeitung all jener Sekundärphänomene machen, die an die Einflüsse neuer Kulturen auf die autochthonen, auf ihr Zusammenhang im ethnischen, chronologischen und kulturellen Sinne, gebunden sind.

b) Migrationen, Feldzüge, Kultureinflüsse

Die Ausbreitung und die Penetration von Kulturen aus einem Gebiet in die anderen Gebiete entwickelten sich auf verschiedene Weisen, in Abhängigkeit von deren Umfang und Ursachen und von dem Umstand,

⁹ Diese These haben wir im Artikel: Der Einbruch des Salcuța-Bubanj-Krivodol komplexes auf den Balkan, verbracht, Godišnjak XIV, Centar za balkanološka istraživanja, Sarajevo 1975, 51 u. w.

¹⁰ F. Pažozglu, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Sarajevo 1969, 210 u. w.; J. Тодоровић, Келти у југоисточној Европи, Београд 1968, 5—7; М. Гарашанин, Праисторија на тлу СР Србије, Београд 1973, 537 u. w.

ob an ihnen die Träger der Kultur teilnehmen oder nicht. Mit Rücksicht auf diese Elemente, unterscheidet man: Lokalbewegungen von Kulturen, Migrationsverrückungen, Übersiedlungen, Gradationsausdehnungen, Feld- und Raubzüge, durch klimatische Veränderungen und wirtschaftliche Lebensbedingungen verursachte Bewegungen, usw. Ihre weitere Klassifizierung ist möglich auf Grund von Ursachen und Eigenartigkeit des Charakters (Viehzüchter- und nomadische Bewegungen, demographische Ausbreitungen, usw.). Jede von diesen Bewegungen setzt nicht auch die Veränderung der Kultur voraus: in einigen Fällen entsteht aus der Vermischung des autochthonen und des neuangekommenen, der Invasionselemente, ein neuer Stil, eine neue Kultur, während in den anderen die Charakteristiken das einen oder des anderen Stils erhalten bleiben, in Abhängigkeit von der Entwicklungsstufe dieser Kulturen. Für die Genese der Kulturgruppen, die relativ-chronologischen Zusammenhänge, und die spätere Evolution, sind die Bewegungen von Stämmen und von grossen ethnischen Gruppen, die das jugoslawische Donauland und Nordvojvodina ergriffen, von ausserordentlicher Bedeutung. Dies bezieht sich besonders auf jene, aus dem letzten Millenium vor der neuen Zeitrechnung, als jene kulturelle und ethnische Verteilung von Stämmen entsteht, welche in den ersten schriftlichen Quellen der antiken Schriftsteller aufgezeichnet werden wird.

Migrationsbewegungen. Mit dem Problem vorgeschichtlicher Migrationen und Migrationsbewegungen im jugoslawischen Donaulande und in den benachbarten Gebieten befasst sich eine ganze Reihe von Fachleuten. Vom methodologischen Standpunkt aus, sind besonders wichtig die im Buch *Prehistoric Migration* (Oslo 1950) und in der Analyse der Ausbreitung neolithischer Wirtschaft vorgebrachten Meinungen G. Childe's.¹¹ In deren Auslegung hat er einige wichtigen Faktoren analysiert: Ökonomie, Gesellschaft, geographisch-topographische Charakteristiken und Topographie. Hier könnte man noch hinzufügen: die progressive demographische Vergrösserung der Familie, das Geschlecht und übriger grösserer Menschengruppen, um sämtliche Grundelemente zu bekommen, welche für die Migrationsbewegungen in der Vorgeschichte bedeutend sind. Hier auch, selbstverständlich, bestehen verschiedene Migrationsformen:

a) *Lokale Migrationsbewegungen* wären vorwiegend von einier wirtschaftlichen Unterlage verursacht. Dies wäre eigentlich, was G. Childe die Reaktion auf die Notwendigkeit, die Nahrungsproduktion zu steigern, nennt, durch die Ausbeutung des Bodens, die primitive Agrikultur.¹² Bei solchen Bewegungen, oder genauer: der Verrückung von Zentren der

¹¹ Ausser dem angeführten Werke, verweisen wir auch auf noch einige Arbeiten G. Childes, in welchen er das Problem der Migration in der Vorgeschichte behandelt: *The Prehistory of European Society*, London-Tonbridge 1958 und auf seinen Artikel im *Sammelwerk Antropologija danas: „Преисторија старог света: Неолит“* (Übersetzung dieses Sammelwerks, Beograd 1972, 179) u. w.).

¹² G. Childe, *Antropologija danas*, 177—178.

Kulturgegenden aus einem Gebiet in das andere, oder sogar der Rückkehr, nach einer gewissen Zeit, auf das frühere Territorium, bemerkt man, dass sie gewöhnlich im Rahmen eines weiteren, kulturell un ethnisch nahen Komplexes, ausgeführt werden. Im Neolithikum, zum Beispiel später, von der Lengyel-Kultur gedeckt waren. Die lokalen Verrückungen und Slavonien aufgezeichnet, also in die Gebiete, welche früher, und auch später, von der Lengyel-Kultur gedeckt waren. Die lokalen Verrückungen auf die Vermischung der Stilcharakteristiken, auf die gegenseitigen Einflüsse zwischen den benachbarten, verwandten Kulturen, ein. Diese Verrückungen, wie wir später sehen werden, sind den Bewegungen ähnlich, welche die wirtschaftliche Unterlage als Grundursache hatten (lokale Viehzüchterbewegungen auf der Relation Gebirge-Tal).

Methodisch sind diese Verrückungen sehr schwer zu fixieren. Sie waren in der Vorgeschichte allmählich, die Varrückungen aus einem Gebiet in die anderen entwickelten sich in Abhängigkeit von den Lebensbedingungen, der progressiven Bevölkerungszunahme, der Spaltung einer Gemeinschaft, usw. In der neuen Umgebung behalten sie die Charakteristiken des alten Stils, die Produktion von identischen Formen von Gefässen wird fortgesetzt, es entwickelt sich derselbe Stil der Ornamentierung. Unter solchen Umständen, ohne gut erforschten Fundstätten, ist es schwer, die Evolution des Stils und der materiellen Kultur in ihrer Gesamtheit festzustellen und zu bestimmen, wo die Kultur entstanden ist.

b) *Umfangreichere ethnische Migrationen (Übersiedlungen), die unsere Gebiete vollkommen oder teilweise ergriffen, haben tiefe Spuren in der Entwicklung der materiellen und der geistlichen Kultur hinterlassen.* Am häufigsten bildeten sie die Zäsur zwischen zwei Perioden, zwei Kulturen und sogar zwei Zivilisationen. Die Tatsache, dass sie ein grosses geographisches Gebiet umfassten, manchmal von den russischen Steppen bis zum Adriatischen und Ägäischer Meer oder von Poland bis zu den Gebirgsmassiven der Balkanhalbinsel bietet den Forschern die Möglichkeit, die relativ-chronologischen Beziehungen zwischen einzelnen Gebieten des Mittel- und Südosteuropas zu bestimmen. In der Analyse solcher grossen Bewegungen ist es von Bedeutung, in welchen Ausmass sie die Charakteristiken ihrer Kultur in das neue Gebiet mitbringen und behalten und in welchem Ausmass die autochthone Kultur ihren Stil aufdrängt oder das Schaffen neuer Kultur beeinflusst. Grosse Wanderungen im ethnischen und anthropologischen Sinn verändern in hohem Mass die Zusammensetzung der Bevölkerung, obwohl diese Veränderungen nicht immer in demselben Mass auch auf das allgemeine Kulturbild reflektiert werden müssen. Die Migrationen, welche, in der Regel eine niedrigere Kultur mit sich bringen, als jene die sie in der neuen Heimat vorfinden (Beispiel des Verhältnisses barbarischer Völker zur ägäischen, kreto-mykenischen, hellenischer und hellenistischen Kultur, usw.), nehmen gewisse Charakteristiken der vorgefundenen Kultur an, verleihen ihr aber ihren Sinn, ihren Stempel, wodurch eigentlich eine neue Kultur geschaffen wird.

Im Laufe der Entwicklung prähistorischer Kulturen des jugoslawischen Donaulandes und der Vojvodina, wurden mehrere -Wanderungs-

wellen" aufgezeichnet, von denen einige zur Übergangszeit vom Neolithikum zur Metallzeit und gewisse andere zu den jüngeren Perioden gehören. Unsere Gebiete wurden, wie bereits hervorgehoben, von den meisten dieser Wanderungen ergriffen, die das Kulturbild am Balkan, und auch in der ägäischen Welt, veränderten. Eine der ersten grossen Wanderungen über welche wir etwas mehr Angaben besitzen, wird als „indo-europäische" Wanderung erwähnt. Vom Standpunkt der Chronologie wird sie in den Übergang vom Neolithikum zur frühen Metallzeit gestellt und mit der Veränderung des Verhältnisses der Kulturen im Karpatenbecken, mit der Erscheinung Badener und ihr verwandter Kulturen verbunden. In der Vojvodina wurde sie auch durch einen völligen Wechsel neolithischer und früher posteneolithischer landwirtschaftlicher Kulturen, durch die Erscheinung der neuen Art der Bestattung, der „Ockergräber" und Tumuli, weiter durch die Erscheinung von Steppenelemente, die umfangreichere Domestifikation von Tieren, usw. gekennzeichnet.¹³ Die Richtungen des Einbruchs vom Osten und Nordosten gingen: über Süd-rumänien, an der Donau entlang und von Norden, durch die Weite der Pannonischen Ebene (an der Tisa und an der Donau entlang). Aus dieser Periode wird in der Literatur noch eine endere Richtung der Bewegungen erwähnt, welche in der Literatur von N. Kalicz, und für die etwas jüngere Periode von I. Bona, vertreten wird. Ihrer Meinungen nach, ist im Laufe des Äneolithikums eine Migration von Badener Kultur und deren Träger aus Kleinasien (N. Kalicz) in die Pannonische Ebene¹⁴, bzw. die Migration von Trägern der Kultur der frühen Bronzezeit des Vinkovci—Somogyvár Typs (I. Bona)¹⁵ zustande gekommen. Diese Meinungen wurden aus zahlreichen Gründen aufgegeben, vor allem wegen des Umstandes, dass die Migrationsbewegungen in der Regel in den Gebieten der niedrigeren Kultur vorkommen, als eine Folge der „demographischen Explosion". Aus der ägäischen Welt und aus Vorderasien konnten auf den Balkan und in des jugoslawische Donauland nur jene Kultureinflüsse übertragen werden die als eine Folge der engen wirtschaftlichen Beziehungen zu den Kulturen an einer niedrigeren Entwicklungsstufe, verzeichnet sind.

Von übrigen Migrationsbewegungen, welche das Gebiet des jugoslawischen Donaulandes und der heutigen Vojvodina ergriffen hatten, wird häufig in der Literatur die „grosse ägäische Wanderung" erwähnt. „Dorische Wanderung im Lichte vorgeschichtlicher Funde" (V. Miložić), „Archäologische Beiträge zur Geschichte der Völkerwanderung" (M. Garašanin), „Die Teilnahme von Illyrien an der ägäischen Wanderung" (A. Benac) — sind nur einige Titel in der Literatur in welcher dieses Prob-

¹³ A. Benac, Some Aspects of the Migrations of Cultures in Northwestern Balkan, *Balcanica III*, 1972, 9—10; M. Garašanin, *Праисторија Србије*, 1973, 281—285 und die angeführte Lit.

¹⁴ N. Kalicz, Die Peceler (Badener) Kultur und Anatolien, Budapest 1963.

¹⁵ I. Bona, The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary, *Alba Regia IV—V*, 1965, 17 u. w.

lem behandelt wird.¹⁶ In allen hebt man besondere Bedeutung der Gebiete im Norden und der Stämme, die sie bewohnten, mehr oder weniger hervor. Es ist möglich, wie es in der Literatur betont wurde, dass diese Wanderung mit den Bewegungen von Trägern der Hügelgräber-Kultur, die Karpatenbecken um die Mitte des zweiten Millennium vor der neuen Zeitrechnung verzeichnet werden¹⁷, in Verbindung steht.

Weniger klar ist die etwas jüngere Migrationsbewegung (oder—bewegungen), die zu Beginn des ersten Millenniums der alten Ära die nördlichen Gebiete unseres Landes ergriff. Es ist der sog. thrako-kimmerischer Durchbruch oder Stoss, welcher, wenigstens den archäologischen Funden nach, fast die ganze Pannonische Ebene (im Westen von Stifild) und einen Teil der Balkanhalbinsel umfasste.¹⁸ In den vorgeschichtlichen Unterbrechung der Entwicklung von Kulturen der Spätbronzezeit und Kulturen des jugoslawischen Donaulandes führt dieser Stoss zur Erscheinung neuer Kulturgruppen, mit einer neuen Wirtschaftsform, in welcher das Eisen eine sehr bedeutende Rolle spielt. Die grossen Unterschiede in der materiellen Kultur alter und neuer Kulturen, die Unterschiede in der Art von Begrabung, in den Bräuchen usw. zeigen dass diese Migrationsbewegung eine Veränderung der ethnischen Zusammensetzung zur Folge hatte, die Erscheinung neuer Stämme, welche einige Jahrhunderte später jene Verteilung auf dem Balkan und in den südlichen Teilen des Karpatenbeckens haben werden, die wir in frühesten schriftlichen Quellen finden. Diese, man würde sagen eine der letzten grossen vorgeschichtlichen Migrationen (szythischer Feldzug und keltische Invasion hatten einen anderen Charakter), ist an weitläufigere kimmerische oder thrako-kimmerische Bewegungen gebunden, Übergang von II zum I Millennium, die durch die frühe Szythenwelle in den Gebieten nördlich vom Schwarzen Meer initiiert wurde. Unsere Gebiete konnte sie aus zwei Richtungen erreichen: über das südliche oder über das nördliche Vorgebirge der Karpaten. Im ersten Fall ergriff sie zuerst die Gebiete Südrumäniens und die südlichen Teile der Pannonischen Ebene, und im zweiten die Gebiete im oberen Lauf des Dnjestr und der Tisa, die nördlichen und zentralen Gebiete der Pannonischen Ebene.

Aus dieser Übersicht der wichtigsten vorgeschichtlichen Migrationen, deren Existenz im jugoslawischen Donauland und in der Vojvodina in diesem Augenblick wir mit Sicherheit zur beweisen imstande sind, kann man schliessen, dass fast all diese Bewegungen, all diese Völkerinvasionen vom Osten oder Nordosten kamen und unsere Gebiete erreichten entweder die Donau entlang aus Südrumänien und weiter aus den südrussischen Steppen, oder die Tisa entlang, über die nördlichen Karpa-

¹⁶ V. Miložić, *Archäologische Anzeiger* 1948—1949, 12 u.w.; A. Mozsolics, *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 8, 1957, 110 u. w.; M. Garašanin, *Diadora* 2, 1962, 227 u. w.; A. Benac, *Arheološki radovi i rasprave* IV—V, 1967, 319 u. w.

¹⁷ N. Tasić, *Die Pannonische Tiefebene und der Zentralbalkan ... Balcanica* III, 1972, 93 u. w.

¹⁸ N. Tasić in *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad 1974, 270—273 und die angef. Lit. Derselbe, *Balcanica* II, 1971, 44 u.w.

tenabhängen aus der **Ukraina**, auch mit dem **Mittelpunkt** in **südrussischen Steppen**. Sie waren von einem **starken ethnischen Potential**, aber mit einer **niedrigen und unentwickelten Kultur** begleitet, weshalb das **Mischen von autochthonen und Invasionsgruppen** die **Erscheinung von neuen Stilarten**, **neuen Kulturgruppen** und **ganzen Kulturen** zur Folge hatte.

Kultureinflüsse. Die **Bewegungen vorgeschichtlicher Kulturen** aus einem **Gebiet** in die **anderen** müssten sich nicht nur durch **ethnische Migrationen** und **umfangreichere Wanderungen von Wölkern** entwickeln. Die meisten dieser **Bewegungen** bedeuten **allmähliche Eroberung** der **Gebiete** von einer **fremden Kultur**, die **Aufdrängung ihres Stils** einer **Bevölkerung**, die **bereits eine eigene formierte Kultur** besass. Die **Vermischung** spiegelt sich in der **Annahme führender Stilcharakteristiken** wider, während ein **gewisser Konservatismus** im **Gebiet des Kults**, der **Magie**, des **Glaubens** und der **Art von Bestattung** beibehalten wird. In der **frühen Vorgeschichte**, als die **Dichte von Siedlungen** sehr **klein** war und als die **Kommunikationen** zwischen diesen noch **unentwickelt** waren, gab es **Kultureinflüsse** von **grösserer Bedeutung** nur **sporadisch**. Später, aber, in der **frühen** und in der **entwickelten Metallzeit**, als die **Wirtschaft** der **vorgeschichtlichen Gesellschaft** eine **höhere Stufe** erreichte und als es zu einer **wechselseitigen wirtschaftlichen Abhängigkeit** zwischen **einzelnen Kulturen**, **ethnischen Gruppen** oder **einzelnen Siedlungen** kam, waren **diese Einfüsse** in der **Entwicklung von Kulturen** eines **Gebiets** **immer mehr anwesend**.

Die **Entwicklung des Stils** und der **Stilcharakteristiken** **vorgeschichtlicher Kulturen** des **jugoslawischen Donaulandes** und des **Nordbalkans**, war in **grossem Ausmass** von den **Einflüssen** aus **benachbarten Gebieten** abhängig. Auf einer **Seite** sind die **Einflüsse** aus **Mitteleuropa** anwesend, weiter aus dem **Gebiet** der **Karpatenkulturen** und **besonders jene** aus der **ägäischen Welt**. Manchmal sind dies nur **isolierte, vereinzelte Erscheinungen**, **Importe**, und in einem **anderen Fall** nehmen sie **solch einen Umfang** an, dass sie die **wesentlichen Charakteristiken** der **donauländischen Kulturen** ändern. Es ist **charakteristisch**, dass die **Kultureinflüsse** sich in der **Regel** auf der **Relation** zwischen den **Gebieten** mit einer **höheren Stufe** der **Entwicklung** der **Kultur** und dem **Gebiete** mit **schwächer entwickelten Kulturen** und einer **niedrigeren Wirtschaft** **reflektieren**. **Besonders charakteristisch** in dieser **Richtung** ist die **Wirkung ägäischer Kulturen**. **Hinter diesen Beziehungen** stehen **unzweifelhaft** die **wirtschaftlichen Interessen** der **entwickelteren Kulturen** der **mittelländischen Welt** an den **Gebieten** im **Norden**, auf der **Balkanhalbinsel** und im **Donaulande** vor **Vojvodina**.

Die **Existenz des Imports** oder nur **einzelner Elemente** anderer **kulturen** auf den **vorgeschichtlichen Fundstätten** der **Vojvodina** ist von **besonderer Bedeutung** für die **Bestimmung gegenseitiger chronologischer Verhältnisse** zwischen **zwei verschiedenen Kulturgebieten**. Die **methodische Bearbeitung** solcher **Funde**, aber, **fordert maximale Vorsicht**. Oft sind nur **töologische Analogien** nicht **genügend**, um ein **Phänomen** zu **erklären**. Als ein **Beispiel** werden die **bekanntesten Tafelchen** aus **Tartarien** **angeführt**, welche **unter den Prähistorikern** des **Mittels** und **Südosteuropa**

pas grosse Erregung verursachten.¹⁹ Ihre Verbindung mit den hochentwickelten Zivilisationen des Sumers ist nicht imstande, wie es scheint, nicht nur des Phänomen ihres Vorkommens in Transsylvanien, ohne irgendwelche indirekte Beziehung, zu erklären, sondern auch stellt das Problem der Chronologie auf ein vollkommen falsches Geleise. Hier könnte man, als ein ähnliches Beispiel, obwohl in einer milderer Form, das Vorkommen „mykenischer Elemente“ in den Kulturen von Vojvodina und dem Karpatengebiet (Vatin, Otomani, Weitemberg, usw.)²⁰ anführen. Bei diesen und solchen Beispielen müssen die formellen Ähnlichkeiten nicht immer ein Ergebniss direkter Beziehungen, Einflüsse oder des Imports sein. Deshalb ist es notwendig, ihre Erscheinung im Kontext übriger Elemente der Materialkultur, chronologischer Verhältnisse und der Situation auf dem zwischen ihnen gelegenen Territorium abzusehen.

Die Viehzüchter-nomadische Bewegungen hatten eine besondere Bedeutung in der Übertragung von Kulturelementen aus einem Gebiet in die anderen Gebiete. Diese Komponente ist noch nicht genügend erforscht worden, in den prähistorischen Kulturen von den Karpaten im Norden, bis zu den Balkangebirgen und dem Pindos im Süden. Gewisse Erscheinungen in der frühen Metallzeit an den südlichen Vorgebirgen von Karpaten (Banater Berge, Gebirge von Oltenien), weiter am Amsfeld (Kosovo), in Pelagonien, Nordgriechenland und Albanien, können nur durch die Nomadenwanderungen auf der Relation Karpaten — Pindos erklärt werden. Hier hat man, an erster Stelle, die Analogie der Materialkultur der Salcuța-Gruppe in Rmänien mit ähnlichen Phänomenen in Kosovo (Gadimlje bei Lipljan, Hiser), in Pelagonien (Suvodol) und in Albanien (Maliq II)²¹ im Sinne.

c). Feld- und Raubzüge. Die Feld- und Raubzüge übten zweifellos eine Einfluss auf das Schaffen einer bestimmten Situation, aus, in welcher die Kulturen sich entwickelten und veränderten, besonders in anthropologischen Forschungen. Die Vermischung der Invasionsbevölkerung mit der Invasionsbevölkerung mit der vorgefundenen. Bevölkerung, schuf neue Charakteristiken von Kulturen, neue stilistische Kennzeichen, besonders wenn man die Tatsache im Auge behält, dass bei solchen Zügen, an welchen vorwiegend die männlichen Mitglieder einer ethnischen Gemeinschaft teilnehmen, zu einer Vermischung mit den Frauen aus den unterworfenen Stämmen kam. In methodischer Hinsicht, müssen hier zahlreiche Faktoren berücksichtigt werden, welche die Art und den Charakter solcher Züge bestimmen. Vor allem ist dies der Umstand, ob an sol-

¹⁹ N. Vlasa, Chronology of the Neolithic in Transylvania in the light of the Tartaria, Settlements stratigraphy, Dacia VII, 1964. 485 u. w.

²⁰ Ausführlicher über das Problem des mykenischen Importes in das jugoslawische Donauland und in das weitere Gebiet des Karpatenbeckens und des Mitteleuropas, cf. N. Tasić, The Problem of „Mycenean influences“ in the Middle Bronze Age Cultures. Balcanica, IV, 1973, 19. u. w. besonders die Fussnote 1.

²¹ M. Garašanin, Pontski i stepski uticaji..., Glasnik Zemaljskog muzeja XV—XVI, 1961, 16 u. w. N. Tasić, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja XVI, 51 u. w.

chen Zügen die gesamte ethnische Gemeinschaft teilnimmt, weiter des Ziel solcher Züge (Eroberung eines reicheren Gebiets, Plünderung), die Dauer der Okkupation dieses Gebiets, usw. In der Vorgeschichte des jugoslawischen Donaulandes unterscheidet man mehrere Arten solcher Züge. Besonders charakteristisch ist das Beispiel der Invasion keltischer Stämme und deren weitere Bewegungen im jugoslawischen Donaulande und auf dem Balkan. Im ersten Ansturm, als die Kelten die Gebietsteile um die Savemündung in die Donau besiedelten, hatten die Bewegungen den Charakter der Migrationsverrückungen, an welchen eine Anzahl keltischer und ihnen verwandten Stämme mit ihrem ganzen Hab und Gut teilnahmen. Der Zug nach dem Süden, nach den Reichtümern des antiken Griechenlands konnte als Zielpunkt die materiellen Reichtümer haben, er hatte, aber, auch den Charakter einer Wanderung nach reicheren Gebieten. Einige Jahrzehnte später, aber, nach der Stabilisierung der Kelten im Sevetal und im Donaulande, hatten ihre Züge nach den illyrischen Territorien den Charakter der Raubzüge.

Wie, also, in der methodischen Bearbeitung solch ein Zug qualifiziert werden wird, hängt, vor allem, von seinem Ziel und seinem Charakter ab.

Ein zweites Beispiel wären die szytischen Einbrüche in die südlichen Gebiete der Pannonischen Ebene. Mit Rücksicht darauf, dass ihre Anwesenheit auf unseren Fundstätten nicht langdauernd war, sowie der Umstand, dass die szytischen Funde zur Gegenstandsgruppe von „Reiterrequisiten“ und den Waffen (Psalien, Kandare, kurzes Schwert — akinales, dreikantige szythische Pfeile, usw.), gehören könnten wir ihre Anwesenheit als Ergebnis periodischer Einbrüche in die Gebiete, die sie nicht bewohnten, bezeichnen. Ohne Zweifel handelt es sich hier um die Plünderung friedlicher Bevölkerung, welche die Landwirtschaft betrieb, in den weten Ebenen von Vojvodina.

Aus diesen Beispielen ist es ersichtlich, dass die Qualifizierung in der methodischen Bearbeitung der Daten vor allem von deren Ziel und Charakter abhängig ist. Von diesen wird an erster Stelle abhängen, in welchem Ausmass es zu einer Veränderung der Grundcharakteristiken der Kultur gekommen ist und welche Richtung ihre Weiterentwicklung bekommen wird.

НЕКИ МЕТОДСКИ ПРОБЛЕМИ У ПРОУЧАВАЊУ КРЕТАЊА ПРАИСТОРИЈСКИХ КУЛТУРА У ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ПОДУНАВЉУ

Резиме

Један од основних проблема у проучавању праисторијских култура појединих области, ужих или ширих региона, везан је за њихову генезу, начин њиховог настанка и даљи развој. У решавању овог проблема, нарочито тамо где у аутохтоним основама нема ничега што

би се стилски или културно везивало са новим појавама, прибегава се тумачењу које у основи има миграцију или миграционе покрете као једино могуће објашњење. Досадашња истраживања показала су, да оваква тумачења крију у себи одређене слабости као последицу недовољне истражености појединих области или ослањања само на типолошке сличности. Настанак појединих културних група, стилова па и ширих културних комплекса подразумева сложен процес који није увек могуће у потпуности сагледати. Миграциони покрети, који су у праисторији несумњиво утврђени, немају увек за последицу промену културе, као што и промена културе или стила не значи у исто време промену њених носилаца. Једнострана тумачења, каква су присутна у литератури, упрошћавају проблем али га не решавају. Као пример могли би да наведемо бројна мишљења о настанку енеолитских група и култура раног бронзаног доба Панонске низије. Због свега овога у раду анализирана су поједина кретања, локална и шира, миграциона или само преносење стилских карактеристика из једних области у друге на основу појава које су забележене кроз археолошки материјал у југословенском Подунављу и у северним областима Балканског полуострва.

У праћењу миграција и миграционих покрета географски фактор је изузетно значајан. За подручје централног Балкана и веза према средњој и источној Европи у првом реду рачуна се са два магистрална правца у праисторији: дунавски пут и моравско—вардарска долина. Први пут, на чији је значај за средњоевропску праисторију указао још Г. Чајлд као на једну од најважнијих саобраћајница Европе, коришћен је за кретања према Балкану и за померање култура и њихових носилаца у правцу исток-запад и обратно запад-исток, зависно од времена и култура које су се померале. Као илустрација у чланку се наводи кретање Черновода—Болераз културе у енеолиту, које по нашем мишљењу има правац исток-запад и кретање носилаца стила инкрустоване керамике раног и средњег бронзаног доба које је имало правац обрнут од предходног. У одређивању ових кретања и давању хронолошког приоритета једним или другим областима — источним или западним — неопходно је утврдити генетске центре или центар настанка културе и узроке њихових померања: економске природе, појаве нових снажнијих племена, природних узрока.

Моравско-вардарска долина је природна трансверзала која се сама по себи намеће као веза медитеранских са балканским и средњоевропским културама. Њен значај за ширење праисторијских култура је некада више некада мање наглашаван у литератури. Праћење померања појединих култура које је у чланку анализирано показује да овај правац има своје варијанте које су због природних препрека на југу (Грделичка клисура и Демир Капија) чешће коришћене. Једна варијанта манифестује се на југу од Ниша одвајањем крака који је преко Преполца ишао на Косово, а одатле источно преко Скопске котлине према Пелагонији и даље према Тесалији, а друга се од Ниша одваја долином Нишаве према Софијском пољу и даље преко Струме до егејских обала и континенталне Грчке. Прву варијанту кретања

иаустровали смо померањем носилаца Бубањ—Салцута—Криводол културе, а други келтским продорима према југу (једна од варијаната која се у литератури помиње).

Миграције, походи и културни утицаји су значајни елементи у стварању ширих релативно хронолошких релација удаљених области. Код прве групе се у чланку анализирају локалне миграције, кретања која су настала као последица сточарских кретања или тражења погоднијих обрадивих површина и шири миграциони покрети, етничке сеобе које имају за последицу дубље промене у културним групама и праисторијском друштву. Као примери наводе се „индо-европска сеоба“ која је почетком енеолита захватила и наше области, затим велика „егејска или дорска сеоба“ са свим мишљењима за и против, даље „тракоимеријски продор“ у Карпатски басен, скитски продори, за наше крајеве ужег значаја и келтска инвазија која у извесном смислу значи и крај праисторијских група у јужним деловима Паноније и северном Балкану.

У анализи миграционих покрета ширег значаја и праћење њихових праваца продора полази се од једне констатације да се по правилу миграције врше из демографски снажнијих средина али са нижом културом, према областима са вишим социјалним, економским и културним развојем. Због овога се одбацују нека мишљења изнета у праисторијској литератури по којима је на пр. баденска култура у Карпатском басену последица сеобе носилаца културе са Блиског истока према северу (Троја V према мишљењу Н. Калица) или настанак Шомођвар културе на подручју око Балатона као последица миграције становништва са југа (И. Бона).

Насупрот оваквим мишљењима стоје културни утицаји који су по правилу долази из развијених центара у првом реду с југа према северу. Они су нарочито евидентни на Балкану у време када економско залеђе медитеранског света добија више на значају у првој миленији пре н.е. (Атеница, Нови Пазар и др.). Утицаји па и импорти појединих предмета забележени су и пре овога времена мада не у таквом обиму и таквог значења као у време када се успостављају чврсте економске везе између ових области. Оне су логично интензивније и присутније у материјалној култури племена непосредно везана са предхеленским и хеленским светом.

Eugen COMȘA
Institut d'Archeologie
Bucarest

QUELQUES REMARQUES SUR L'EVOLUTION DE LA CULTURE GUMELNIȚA

Au cours des cinq dernières décennies, les problèmes liés à la périodisation de la culture Gumelnița ont attiré l'attention de bon nombre de spécialistes. Aussi, plusieurs schémas de périodisation ont-ils été élaborés dans cet intervalle, suivant différentes méthodes. En voici un bref aperçu, les présentant dans l'ordre chronologique de leur élaboration.

Les premières observations stratigraphiques servant à la périodisation de la culture Gumelnița remontent à l'an 1925, à l'occasion des fouilles de Vladimir Dumitrescu effectuées dans le tell de Gumelnita. A ce moment-là, l'épaisse couche culturelle révélée par le tertre a été divisée en deux, un horizon inférieur A et un horizon supérieur B, chacun composé de vestiges archéologiques particuliers à une certaine phase de l'évolution historique de cette culture.¹ En procédant à cette division, l'auteur s'appuyait sur le fait que les fragments céramiques de la couche supérieure provenaient d'une poterie rouge, alors que ceux de l'horizon inférieur étaient gris ou noirs. Mais son point de vue concernant cette périodisation de la culture carpatobalkanique (comme on désignait à l'époque la culture Gumelnița) a été contesté par Ion Nestor², qui estimait à juste titre qu'on ne saurait fonder la périodisation d'une culture sur la couleur de sa poterie. Il convient, néanmoins, de souligner qu'en réalité les deux horizons de Gumelnița correspondent effectivement sous le rapport typologique à deux phases distinctes d'évolution culturelle.

Par ses fouilles de Glina en 1926 et 1927, Ion Nestor fut le premier à préciser le rapport stratigraphique des strates culturels Boïan et Gumelnița. C'est à ce moment que ce même archéologue donna leurs noms respectifs aux deux cultures en question.³

¹ Vladimir Dumitrescu, Fouilles de Gumelnița, dans: *Dacia*, II, 1925, p. 29—103.

² Ion Nestor, *Zur Stellung Cernavoda's in der rumänischen Jungsteinzeit*, dans: *Schuchhardt- Festschrift*, Berlin, 1940, 12.

³ Idem, *Zur Chronologie der rumänischen Steinkupferzeit*, dans: *PZ*, 19, 1928, 3—4, 110—143.

Les fouilles de sauvegarde pratiquées à Jilava en 1929 par Dinu V. Rosetti ont permis l'étude d'une agglomération de type Gumelnița avec un seul strate culturel. Mais des résultats importants pour la périodisation de la culture Gumelnița ont été obtenus par les fouilles du même Dinu V. Rosetti dans le tell de Vidra⁴, à partir de 1930. Ces fouilles se sont accompagnées d'observations stratigraphiques minutieuses. En retenant à son compte la terminologie déjà constituée, leur auteur l'a enrichie sensiblement. Dans le tertre de Vidra, la couche Vidra I correspond à la culture Boïan, alors que Vidra II appartient à la culture Gumelnița. Les observations stratigraphiques ont rendu possible la sous-division de la deuxième couche en plusieurs horizons: Vidra IIA, Vidra IIB, Vidra IIC et, sur une portion délimitée, Vidra IID. Partant de certaines analogies, Dinu C. Rosetti a constaté que des objets similaires à ceux de la phase Gumelnița A (telle que Vladimir Dumitrescu l'avait définie) apparaissent à Vidra dans l'horizon IIB. Il s'ensuit que l'agglomération de Vidra comportait un horizon de plus par rapport à celle de Gumelnița, par conséquent les vestiges de type Vidra IIA représentent une phase antérieure (alors encore ignorée) de la culture Gumelnița. Afin de ne point modifier complètement la terminologie, Dinu V. Rosetti appela cette phase Gumelnița A1, nommant l'autre phase (l'ex-phase Gumelnița A) la phase Gumelnița A2 — terminologie que toute une série d'archéologues ont conservée. L'horizon Vidra IIC exprime en partie un parallélisme avec la phase Gumelnița B et avec la faciès de la culture Gumelnița révélé par le tell de Cernavoda.

Ensuite, les fouilles du tertre de Tangîru, faites en août 1934 par D. Berciu, ont permis des observations stratigraphiques très nettes, complétant la périodisation de la culture Gumelnița.⁵ C'est ainsi que furent délimités quatre strates, dont le premier (I) correspondant à la culture Boïan, les strates II et III (a. b. c.) à la culture Gumelnița, alors que le dernier (IV) se compose de vestiges de type Ghina. Pour la définition des différentes périodes de la culture Gumelnița, D. Berciu a repris la terminologie de Dinu V. Rosetti, appelant ses différentes phases Gumelnița A1, Gumelnița A2 et Gumelnița B. Ces fouilles de Tangîru ont révélé aussi un horizon avec des vestiges antérieurs à ceux de type Gumelnița A1, attribués à une phase de transition de la culture Boïan à la culture Gumelnița, dite phase Petru Rares.

Mais à la suite des fouilles de 1933 et surtout de 1935 du tertre qui se dresse près du village Petru Rares, D. Berciu devait conclure qu'il faut renoncer à l'ancienne terminologie, la remplaçant par une autre, plus

⁴ Dinu V. Rosetti, Săpăturile de la Vidra. Raport preliminar, dans: Publicațiile Muzeului Municipiului București, 1934, 6—59.

⁵ D. Berciu, Săpăturile arheologice de la Tangîru (1934). Raport preliminar, dans: Buletinul Muzeului Județului Vlașca, I, București, 1935, 1—44.

adéquate.⁶ C'est ainsi qu'on a délimité à Petru Rareș trois strates culturels; le premier, attribué auparavant à la phase transition Petru Rareș, fut inclus dans l'évolution de la culture Gumelnița II, le troisième strate étant, lui, attribué à la phase Gumelnița III.

Quand il publie en 1938 son étude de la plastique anthropomorphe de Vidra,⁷ Dinu V. Rosetti, partant des observations stratigraphiques et d'une classification typologique, complète cette périodisation en divisant la phase Gumelnița B en deux étapes, B1 et B2. La première de ces étapes est attestée tant dans le complexe der Vidra, que dans le complexe fermé, si représentatif, de Jilava, alors que la seconde n'est illustrée que par de très rares matériaux et seulement à Vidra. Sur une suggestion de Ion Nestor, il ajoute à sa périodisation une phase Gumelnița C (céramique décorée de larges cannelures). Peu après Ion Nestor renoncera à cette phase, ajoutant par contre à la périodisation de cette culture une catégorie C analogue aux phénomènes Cucuteni C de Moldavie et une dernière phase, Gumelnița D.

Après une longue interruption, les fouilles de Glina ont été reprises par Mircea Petrascu-Dîmbovița (1943, 1945—1948). Elles ont fourni des observations stratigraphiques d'un grand intérêt, mais restées inédites. En revanche, un ouvrage de synthèse a été publié relatif au stade des recherches portant sur les cultures Boian et Gumelnița.⁸

Dans l'ample synthèse du néolithique central et sud-est européen parue en 1949, Vladimir Miložić traite dans le détail la périodisation de la culture Gumelnița.⁹

La reprise des fouilles de Tangîru et de Petru Rareș en 1956 et 1957 permit à D. Berciu une étude plus approfondie de la stratigraphie des deux agglomérations, notamment de celle de Tangîru.¹⁰ Elle devait lui fournir une base pour y fonder la périodisation de la culture Gumelnița, utilisée à présent par la plupart des spécialistes. Se fondant sur les données de Tangîru, D. Berciu attribua à la culture Boian, phases IV et V, des matériaux considérés auparavant comme appartenant à la phase de transition. Ensuite, le même archéologue divisa le strate Gumelnița en plusieurs horizons (13—21). Les horizons 13—15 comportent des traces d'habitat de la phase Gumelnița I (divisée en trois sous-phases: Ia, Ib

⁶ Idem, Săpăturile de la Petru Rareș (1933 și 1935), dans: Buletinul Muzeului Județului Vlașca, II, București, 1937, 1—30. Dans le même volume la synthèse; Prime considerațiuni asupra neoliticului din valea Dunării Inferioare în legătură cu descoperirile din județul Vlașca, 31—105.

⁷ Dinu V. Rosetti, Steinkupferzeitliche Plastik aus einem Wohnhügel bei Bukarest, dans: JPEK, 12, 1938, 29—50, 11—30.

⁸ M. Petrescu Dîmbovița, Nouvelles données concernant le néolithique carpatho-balkanique, dans: Balcania, VIII, București, 1945, 192—215.

⁹ Vladimir Miložić, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südost Europas, Berlin, 1949, 60—64. C'est à ce moment là que fut appliquée pour la première fois à la culture Gumelnița la méthode dont nous nous sommes servi nous-même ici. Mais Vl. Miložić n'a pu disposer que d'un nombre réduit de matériaux.

¹⁰ D. Berciu, Contribuții la problemele neoliticului în România, în lumina ultimelor cercetări, București, 1961, 363—504.

et Ic); les horizons 16—18 se composent de vestiges de la phase Gumelnița II (avec les sous-phases IIa, IIb, i IIc) et les horizons 19—21 de la phase Gumelnița III (elle aussi divisée en IIIa, IIIb, IIIc). Retenons qu'à la limite supérieure de ces dépôts on a trouvé aussi quelques matériaux de type Gumelnița IV.

A Petru Rareș, les fouilles de D. Berciu (septembre 1957) ont conduit à la ré-examen stratigraphique des dépôts archéologiques du tertre.¹¹ L'auteur devait aboutir ainsi à la conclusion qu'au-dessus de la couche Boian, les dépôts de l'habitat Gumelnița se composent de cinq horizons différents (5—9). Les deux premiers (5—7) ont livré les traces d'un habitat de la phase Gumelnița I (avec ses sous-divisions Ia, Ib, Ic), alors que les matériaux des horizons 8—9 sont de la phase Gumelnița II (avec les sous-divisions IIa et IIb). Par conséquent, la phase Gumelnița III n'est pas attestée à Petru Rareș.

En 1957 commençait l'étude méthodique de la nécropole Gumelnița située sur la rive nord de l'îlot Grădiștea Ulmilor, au centre de l'ancien lac Boian.¹² La mise au jour et l'étude de plus de 120 tombes, dont certaines dotées d'un mobilier funéraire spécifique pour une période déterminée, nous a permis de cerner un „groupe-étalon” d'objets propres à une phase particulière de la culture Gumelnița. D'autre part, les fouilles effectuées en 1958 dans le tell Boian B ont mis au jour 9 horizons culturels avec des vestiges de type Gumelnița, ultérieurs, tous, à la phase de transition Boian-Gumelnița. Parmi les objets spécifiques livrés par l'agglomération Boian B et la nécropole du voisinage, les aiguilles de cuivre à la tête faite de deux volutes adossées et les figurines-amulettes d'or firent l'objet d'une étude synthétique.¹³

Grâce à un sondage stratigraphique exécuté à Gumelnița en 1960¹⁴, Gumelnița A 2a; A 2b; A 2c — le dernier représentant l'étape finale de cette culture se fondant sur les intéressantes observations qu'il y fit. C'est ainsi que le strate inférieur, correspondant à la phase Gumelnița A2 fut divisé en trois horizons, respectivement trois étapes différentes: Gumelnița A 2a; A 2b; A 2c — le dernier représentant l'étape finale de cette phase, voire à l'éventuel la transition vers la phase suivante. Le strate supérieur appartient à la phase Gumelnița B.

Suivant la conception de Vladimir Dumitrescu, la culture Gumelnița a parcouru dans son évolution les phases: Gumelnița A1; Gumelnița A2 (avec les étapes A 2a, A 2b, A 2c) et Gumelnița B (avec les étapes B1 et B2). Ce qu'on avait tout d'abord appelé Gumelnița C s'est révélée

¹¹ Ibidem, 488—504.

¹² Eugen Comșa, Consideration sur le rite funéraire de la civilisation Gumelnița, dans: *Dacia*, NS, IV, 1960, 9—10 (Vărăști).

¹³ Idem, Quelques données sur les aiguilles de cuivre découvertes dans l'aire de la civilisation Gumelnița, dans: *Dacia*, NS, IX, 1965, 361—371; idem, Figurinele de aur din aria de răspîndire a culturii Gumelnița, dans *SCIVA*, 25, 1974, 2, 181—189.

¹⁴ Vladimir Dumitrescu, Gumelnița. Sondajul stratigrafic din 1960 dans: *SCIV*, 17, 1966, 1, 51—99.

comme une simple catégorie céramique et Gumelnița D correspond en réalité à la culture Cernavoda.

Pour notre part, nous avons commencé en 1960 l'exploration d'un complexe archéologique à Radovanu comportant les vestiges superposés de quatre habitats de la phase de transition Boian-Gumelnița¹⁵. Les trois premiers sont datés de l'étape Spaņtov et le dernier de l'étape Fintinele. Celui-ci, exploré par les fouilles de 1960 et 1961, a livré les vestiges des douze habitations qui le composaient. On obtenait de cette manière pour la première fois en Valachie le plan d'ensemble d'une agglomération néolithique, ainsi que toutes les catégories des matériaux spécifiques pour l'étape Fintinele.

Des résultats importants devaient couronner aussi les fouilles de 1962 et 1963 effectuées à Căscioarele par une équipe travaillant sous la direction de Vladimir Dumitrescu.¹⁶ Au cours des deux campagnes archéologiques susmentionnées on a mené à bonne fin l'exploration exhaustive de l'habitat du dernier strate de type Gumelnița. C'est ainsi que fut obtenu le plan général de cette agglomération (le deuxième de Valachie, suivant l'ordre chronologique), tout en mettant également au jour l'ensemble des matériaux caractéristiques pour une période déterminée du développement de la culture Gumelnița. Selon les précisions de Vladimir Dumitrescu, cette agglomération correspond au commencement de la phase Gumelnița B. Suite à ces fouilles, on effectua en 1964 une tranchée diamétrale dans ladite agglomération avec pour but d'en préciser la stratigraphie, mais, arrêtée par les eaux du lac Cătălui, cette tranchée n'a pu percer jusqu'à la base des dépôts archéologiques.

Il convient de mentionner aussi la fouille exhaustive des années 1962—1963 du complexe fermé de Teiu, effectuée par Sebastian Morintz et Ioan Nania.¹⁷

Ces dernières années, les complexes de type Gumelnița de l'est de la Bulgarie ont été étudiés par H. Todorova-Vajsova, qui a divisé l'évolution de cette culture en quatre phases I — IV.¹⁸ Enfin, nous venons d'apprendre la récente parution de l'ample synthèse consacrée aux problèmes de l'énéolithique par H. Muller-Karpe.¹⁹

Par conséquent, on dispose à l'heure actuelle de deux périodisations de la culture Gumelnița, épanouie dans le sud-est de la Roumanie. L'une élaborée par Vladimir Dumitrescu et complétée par Dinu V. Ro-

¹⁵ Eugen Comșa, Quelques problèmes relatifs au complexe néolithique de Radovanu, dans: *Dacia*, NS, XVI, 1972, 39—51.

¹⁶ Vladimir Dumitrescu, Principalele rezultate ale primelor două campanii de săpături din așezarea neolitică tîrzie de la Căscioarele, dans: *SCIV*, 16, 1965, 2, 215—234.

¹⁷ Ion Nania, *Locuitorii gumelniteni în lumina cercetărilor de la Teiu*, dans: *Studii și articole de istorie*, IX, București, 1967, 7—23.

¹⁸ Henrieta Vajsová, *Stand der Jungsteinzeitforschung in Bulgarien*, dans: *Slovenska Archeologia*, XIV, 1966, 1, 5—48.

¹⁹ Hermann Müller Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, Bd. II *Jungsteinzeit*. Text. München, 1968, 105—106.

setti, ainsi que par son premier auteur, l'autre appartenant à D. Berciu et complétée avec le temps par le même spécialiste. Très proches au point de vue des phases et des étapes qui les composent (la principale différence résidant dans la manière de les désigner), ces deux périodisations ont été élaborées d'après les méthodes pratiquées à l'époque par bon nombre de spécialistes (roumains et étrangers), à partir des données récoltées dans une seule agglomération comportant plusieurs strates culturelles. C'est ainsi que Vladimir Dumitrescu eut en vue les observations stratigraphiques et de contenu faites à Gumelnița; Dinu V. Rosetti se fonda sur les observations récoltées pendant les fouilles de Vidra et D. Berciu s'appuya sur la stratigraphie si complexe de Tangîru.

L'étude de la culture Boïan²⁰ en vue de sa périodisation nous a montré que pour mener à bonne fin une telle tâche on ne saurait se borner à l'examen d'une seule agglomération, si détaillé que soit cet examen. Il faut, en effet, tenir compte de toutes les observations stratigraphiques de la principale zone de diffusion d'une culture. Chaque fois ces observations doivent être corrélées entre elles et corroborées avec une étude typologique et comparée approfondie des lots de vestiges archéologiques prélevés avec un soin tout particulier sur les différents horizons, niveaux ou habitats constituant ladite zone et notamment ceux des complexes fermés (agglomérations avec un strate culturel unique ou bien une ou deux habitations isolées d'une ou de plusieurs phases étudiées). Si nous avons choisi cette méthode, c'est que nous avons constaté que nulle part, pendant la période qui nous occupe et dans l'aire culturelle envisagée, on n'y trouve une succession parfaite d'habitats d'une seule et même population du commencement à la fin d'une culture déterminée. Ce phénomène est la conséquence des caractères spécifiques du mode de vie à l'époque envisagés. Les fouilles ont prouvé que les complexes plus riches sont chaque fois ceux comportant les restes de plusieurs agglomérations superposées de la même phase ou de plusieurs phases et étapes successives: il ne saurait être question d'un habitat continu, mais d'un certain nombre d'habitats qui se sont succédés à plus ou moins brève échéance dans le cadre de la même culture (la culture Gumelnița, dans notre cas). Les différents complexes de notre culture n'attestent pas des séries chronologiques complètes: il leur manque certains habitats d'une ou de plusieurs étapes, voire phases de son développement. Ces manques correspondent aux intervalles séparant l'abandon d'un habitat jusqu'au moment où un autre a été formé au même endroit par le même communauté ou par quelque communauté apparentée. Dans l'intervalle, la communauté respective aura habité un autre site, abandonné à son tour sans qu'on puisse en préciser les causes. Les intervalles qui séparent un habitat d'un autre sont inégaux, souvent d'une durée appréciable à en juger d'après l'épaisseur de la couche de terre vierge de tout vestige archéologique qui en est l'indice.

²⁰ Eugen Comșa, *Istoria comunităților culturi Boian*, București, 1974.

Mais ces vides relevés dans la série chronologique de certaines agglomérations ne sauraient s'interpréter comme marquant un arrêt quelconque dans l'évolution de la culture concernée. Cette évolution se poursuivait ailleurs suivant son cours normal, conservant certains traits caractéristiques, renonçant à d'autres ou les modifiant plus ou moins rapidement, selon le cas. Comme de juste, les éléments spécifiques des matériaux appartenant aux périodes intermédiaires font défaut aux complexes étalons (par exemple Gumelnița, Vidra, Tangîru); ces lacunes seront comblées grâce à l'étude des agglomérations dont les vestiges présentent, au point de vue typologique, des caractères intermédiaires. Il s'agit donc de procéder à une série de recoupements en mettant au profit les données fournies par les agglomérations de type Gumelnița d'un territoire délimité en fonction de l'aire de diffusion couverte par les communautés d'une étape ou d'une phase déterminée. C'est la seule manière d'obtenir une juste périodisation de cette culture, les éventuels maillons encore manquants étant complétés petit à petit, au gré des progrès de la recherche archéologique.

Une difficulté à surmonter réside dans le fait que les périodisations de la culture Gumelnița proposées jusqu'à présent usent d'indicatifs composés de lettres et de chiffres pour désigner les différentes phases et étapes de développement de cette culture. Or, maintenant, quand les recherches approfondies menées à son sujet ont révélé de nouvelles phases et étapes, on arrive à des indicatifs très compliqués de plusieurs lettres (majuscules et minuscules) combinées avec des chiffres (par exemple Gumelnița A 2a) ou de chiffres romaines suivies d'une lettre (Gumelnița 1a). Pour éviter cette sorte de complications, nous estimons devoir nous servir dans la périodisation de la culture Gumelnița des toponymes désignant les lieux où ont été mis au jour certains complexes fermés de cette culture ou des strates culturels contenant des matériaux représentatifs pour un faciès déterminé. Ceci permet une définition plus exacte des diverses catégories de matériaux caractérisant la phase respective. Ces toponymes correspondent à des complexes reflétant une certaine durée (phase ou étape) de l'évolution culturelle. Avec le temps, on arrivera à préciser jusqu'à un certain point la valeur de cette durée, le nombre des étapes composant chaque phase et surtout le contenu de chaque étape. L'usage des toponymes facilitera d'autant plus ce travail, étant susceptibles de s'intercaler ou de s'ajouter les uns aux autres sans difficulté, en rapport avec les exigences de la science.

Au stade actuel de recherche il est difficile de définir la périodisation de la culture Gumelnița dans son ensemble, comme nous aurions aimé le faire. C'est que la plupart des lots de vestiges archéologiques récoltés de tel ou tel strate ou horizon sont soit publiés seulement en partie, soit tout-à-fait inédits. Pour aboutir à la définition de tous les éléments caractéristiques de la culture matérielle et spirituelle propre à une phase donnée, il faudra disposer de tous les résultats des fouilles d'une certaine envergure, dans le genre de celles de Jilava²¹ (effectuées

²¹ Dinu V. Rosetti, Raport preliminar despre săpăturile de la Jilava, dans: Dinu Dumbravă, Strămoșii bucureștenilor, București, 1929.

par Dinu V. Rosetti) qui ont étudié dans sa majeure partie une agglomération isolée avec un horizon unique, ou de celles de Cascioarele (dirigées par Vladimir Dumitrescu) sur l'îlot Ostrovel, avec l'agglomération du dernier horizon entièrement explorée.²² Ajoutons à ceci que dans la plupart des cas les lots de matériaux de telle ou telle phase ont été publiés en bloc, suivant l'ordre des strates qui les a livrés, sans les comparer (sauf quelques exceptions) avec ceux mis au jour dans d'autres agglomérations de la même phase et avec ceux appartenant à d'autres phases; qui plus est: sans essayer de dégager de l'ensemble les éléments spécifiques définissant une étape ou une phase donnée.

Compte tenu de ces difficultés, pour commencer, notre but sera assez modeste. On peut le résumer comme suit:

- proposer un schéma de périodisation de la culture Gumelnița partant des périodisations élaborées par les spécialistes susmentionnés, schéma susceptible d'être complété au fur et à mesure des nouvelles découvertes dans ce domaine;

- tâcher de dégager sur l'ensemble des matériaux publiés les groupes de pièces spécifiques pour chaque phase;

- étudier l'aire de diffusion de ces pièces spécifiques, groupées ou isolées, afin de délimiter les territoires couverts par les communautés des différentes phases, autrement dit tenter une étude de la dynamique des communautés Gumelnița;

- tenter dans les limites du possible l'interprétation des événements d'une période donnée.

A en juger d'après les données dont on dispose à l'heure actuelle, l'évolution historique des communautés de la culture Gumelnița semble comporter trois phases, à savoir: une phase de transition (de la culture Boïan), la phase Sultana et la phasa Jilava.

Les matériaux de type Gumelnița B 2, dont on a parlé il y a quelque temps déjà, n'ont été relevés jusqu'à présent qu'à Vidra, ce qui nous oblige pour le moment de les laisser de côté. Il y a aussi ce qu'on appelait les phases Gumelnița C et Gumelnița D. En ce qui concerne la première, comme nous l'avons déjà noté ci-dessus il semble qu'elle ne correspond pas à une phase chronologique, mais seulement à une catégorie céramique — phénomène analogue à celui de la culture Cucuteni. Quant à la phase Gumelnița D, il est clair maintenant que les découvertes attribuées à cette phase appartiennent en réalité à la culture Cernavoda I.²³

Naturellement, cette division tripartite n'a rien d'exclusif: elle pourra s'enrichir de quelques nouvelles phases, de même que chacune de ces phases pourra être divisée à son tour en plusieurs étapes de développement. Pour la division en étapes, outre le critère stratigraphique (fondé sur un lot minime de matériaux), on tiendra également compte des agglomérations isolées (les complexes fermés) autant que

²² Vl. Dumitrescu, Op. cit., dans: SCIV, 16, 1965, 2, 215—234.

²³ Par ex.: Căscioarele, Tudor Ersilia, Ceramica aparatnînd culturii Cernavoda, descoperite la Căscioarele, dans: SCIV, 16, 1965, 3, 555—561.

des strates d'habitat superposés des complexes comportant plusieurs agglomérations. Ces étapes seront définies par les matériaux présentant en plus des éléments communs à toute la phase respective certains traits caractéristiques, saisissables dans le domaine des formes et du décor de la poterie et constituant le propre de chaque agglomération.

Les trois phases de la culture Gumelnița épanouie dans le voisinage du Danube, au nord comme au sud du fleuve, représentant l'évolution d'une seule et même population sans mélange ethnique. Elles sont le fait d'un développement continu dans le même territoire, à partir d'un fonds essentiel assuré par les communautés locales de la culture Boïan.

La phase de transition. Dès la deuxième étape²⁴ (Fintinele), on constate la densité des éléments de type Gumelnița par rapport à ceux de type Boïan. Néanmoins, on ne saurait faire la démarcation exacte entre une culture et l'autre.

Dans l'étape Fintinele, les agglomérations sont situées de préférence dans les îlot à fleur de l'eau, sur les éperons des terrasses, souvent aussi vers les vallées secondaires, et séparées entre elles par une distance d'environ 4 km. Elles offrent d'habitude un strate culturel pour chaque agglomération ou pour plusieurs agglomérations (quatre au maximum), avec une épaisseur allant jusqu'à 1,60 m. Parfois ces agglomérations constituent la base d'un tell. A Radovanu (et sans doute aussi dans d'autres objectifs de la même espèce), nous avons affaire à un complexe. Il se compose d'une agglomération ouverte (située sur une pente très douce ou une terrasse), une agglomération fortifiée (faite de 12 habitations), un emplacement réservé aux „ateliers” et une nécropole, située dans le voisinage.²⁵

Les habitations sont toutes en surface. Rectangulaires, regardant vers la Plaine roumaine, leur axe long dirigé à peu près en direction nord-sud (ainsi que l'exigeaient les vents dominants à l'époque). Elles se composent d'habitude d'une seule pièce avec une plate-forme d'argile pour plancher. Une banquette d'argile, d'une quinzaine de centimètres longeait la paroi septentrionale, utilisée comme dressoir. Adossé à la paroi orientale (non au centre mais plutôt vers l'angle nord-est), était le four, reposant sur des assises solides, rectangulaires (environ 1,00 × 0,80 m). Le four était doté d'une voûte revêtant la forme d'une maisonnette, dont le „toit” à deux pentes et ouverture en forme d'arc regardait vers le centre de la pièce. Entre le four et la banquette se trouvait l'emplacement des meules, délimité par une bordure d'argile. L'entrée dans la pièce était ménagée à proximité de son angle sud-ouest. Le toit de l'habitation était lui aussi à deux pentes.

Une activité économique mixte est attestée, avec la présence de la culture des plantes (blé) suivant des méthodes avancées: probablement les débuts de l'agriculture fondée sur la traction animale (bo-

²⁴ Eugen Comșa, K. вопросу о переходной фазе от культуры Боян к культуре Гумелница, dans: Dacia, NS, V, 1961, 39—68.

²⁵ Idem. Op. cit., dans: Dacia, NS, XVI, 1972, 39—51.

vins).²⁶ L'élevage, en tout premier lieu celui des bovins, constituait l'activité secondaire; on élevait aussi les ovins et les porcins.²⁷ La chasse tenait un rôle subsidiaire. Quant à la pratique de la pêche, elle est attestée par d'arêtes et os des poissons. L'outillage est en silex, „balkanique” dans la plupart des cas. Il se compose de lames, grands racloirs, segments de lames, petits ciseaux, nucléi, percuteurs; à signaler comme très rares les pointes de lance: triangulaires, oblongues, à double face. La pierre polie est illustrée par des haches et de petits ciseaux, de forme trapézoïdale, non perforés, auxquels s'ajoutent les haches perforées. En ce qui concerne l'os et la corne, ils sont faiblement représentés, le premier par des poinçons et de petits ciseaux, la seconde par de petits ciseaux également, des manchons et des pointes. Quant au métal, il n'y en a que la faible trace représentée par deux minces fils de cuivre (Radovanu).

La céramique de cette culture est entièrement modelée dans une pâte comportant des tessons pilés. Notons de la catégorie A, celle de la vaisselle d'usage courant, les pots à la panse bombée (ornés de bandes alvéolaires, de protubérances isolées, de barbotine), les vases piriformes (décorés de même), les larges plateaux bas, les hauts supports cylindriques, les couvercles à bordure alvéolée. Pour la catégorie B, spécifique à cette culture, il faut mentionner les vases de forme cylindrique, avec une mince bordure, sur pied (ornés de grandes excisions triangulaires) ou avec la partie inférieure tronconique (décorés d'excisions superficielles, plutôt d'entailles légères). Le motif pseudo-excisé constitue un trati caractéristique de l'époque. Il s'agit de l'application sur le vase respectif de plusieurs bandes saillantes (imitant celles ménagées dans la pâte), de manière à combler des superficies (bandes) légèrement creuses, aménagées au préalable. Entre ces bandes appliquées sur le vase, l'espace est couvert d'un motif méandrique dégénéré et peint en blanc. On utilisait le graphite pour peindre le rebord des grands vases (cylindriques) de motifs linéaires (groupes de traits obliques) ou géométriques (triangles). C'est à cette sorte de vases qu'on appliquait les couvercles en forme de calotte sphérique (avec un pommeau cylindrique massif au sommet, s'achevant en pointe conique), dont la portion inférieure, cylindrique, était ornée d'un motif excisé, avec de grandes saillies ménagées dans la pâte. A mentionner aussi les supports parallélépipèdes, destinés à disparaître dans une phase ultérieure. Pour la catégorie des vases en pâte de qualité supérieure, retenons les verres noirs à la surface lustrée, avec une bordure intérieure peinte en rouge cru. Une série de vases avec la partée moyenne cylindrique, de taille de plus en plus petite, font la transition graduelle vers l'écuelle de type Gumelnița. Ces vases étaient ornés de motifs peints au graphite.

²⁶ Précisions dues à Corneliu N. Mateescu, après une longue étude des matériaux de Vădastra et autres objectifs archéologiques.

²⁷ Pour la phase de transition: Olga Necrasov et G. Gheorghiu, *Studiul resturilor de faună din așezarea neolitică de la Izvoarele*, dans: *Materiale*, IX, 1970, 91—95.

Deux catégories de figurines sont à retenir, les unes en terre cuite, les autres en os. Nous mentionnerons celles spécifiques de cette phase, susceptibles de fournir un indice chronologique. Généralement, les figurines en terre cuite représentent des personnages féminins, debout.²⁸ La tête pentagonale repose sur un cou bien proportionné; les épaules courbes se prolongent latéralement par deux moignons aplatis au bout et perforés, figurant les mains. Evasé dans sa partie inférieure, le corps présente une sorte d'étranglement; il repose sur deux jambes réunies sur toute leur longueur. Un décor spiralé reproduit les vêtements. D'habitude, sur le dos est figurée une pièce triangulaire, qui devait servir, à notre avis, soit au transport des enfants, soit à celui de divers objets plus lourds. Les figurines de la deuxième catégorie sont confectionnées dans de petites plaques d'os. Leur tête est figurée par un triangle aux angles arrondis et avec un orifice au centre.²⁹ Deux moignons latéraux marquent le alors que la partie inférieure du corps est représentée par un triangle étiré, sans aucune démarcation des jambes.

Dès tombes isolées, à l'intérieur ou à l'extérieur des agglomérations,³⁰ ont été découvertes, ainsi qu'une nécropole datant de cette phase.³¹ Les tombes sont à inhumation, avec les squelettes accroupis, souvent tout-à-fait recroquevillés, reposant sur le flanc gauche, avec la tête dirigée plus ou moins vers l'est, les bras repliés et les mains ramenées à la hauteur du visage. En général, les tombes sont dépourvues de tout mobilier funéraire, mais une sépulture mise au jour à Vă-răști et datée de la fin de cette phase contenait cinq vases entourant le squelette.

Dès la fin de l'étape Spanțov, les communautés de la phase de transition commencent leur essaimage. Elles dépasseront le cours de l'Olt à l'ouest, s'avanceront à l'est jusqu'aux abords de la mer Noire (approximativement depuis Năvodari jusque dans les environs de Burgas) et perceront à travers les Balkans, vers le sud, en pénétrant en Thrace. Il est même à présumer qu'elles touchèrent au cours de cette phase les bords de l'Égée. C'est cet essaimage qui, selon toute probabilité, mit un terme à l'existence des cultures Vădastra, Hamangia et Marîța, dont les représentants ont été assimilés en partie par les nouveaux-venus. Jusqu'à présent, les agglomérations de la phase de transition connues au nord, à l'est et au sud du Danube se chiffrent à 82.³²

Suivant la périodisation proposée par D. Berciu, la relève aurait été prise par la phase Gumelnița I,³³ avec ses trois étapes Ia, Ib et Ic, dont la mieux représentée s'avère l'étape Ib. Toutefois, il advient que el même horizon livre aussi un grand vase à ornement spécifique de la

²⁸ Dinu V. Rosetti, *Op. cit.*, dans: JPEK, 12, 1938, pl. 11/2.

²⁹ *Ibidem*, pl. 13/5.

³⁰ A Izvoarele (Eugen Comșa, Sondajele de la Izvoarele, dans: *Materiale*, IX, 1970, 89.

³¹ *Idem*, *Istoria comunităților culturii Boian*, București, 1974, 214—218.

³² *Ibidem.*, 42—44.

³³ D. Berciu, *Op. cit.*, București, 1961, 429—445.

phase de transition et une série de supports circulaires analogues à ceux du dernier niveau de Radovanu. Or, à part la céramique, le strate Gumelnița I de Tangîru n'a pas fourni d'objet pouvant définir une phase indépendante. Aussi, au stade actuel des recherches, nous estimons que les étapes Ia et Ib de la phase Gumelnița I (selon D. Berciu) appartiennent en réalité à la phase de transition, alors que l'étape Ic se rattache à la phase suivante.

Naturellement, si les fouilles mettront au jour une série d'éléments caractéristiques sous ce rapport (vases de formes et d'éléments caractéristiques sous ce rapport (vases de formes et d'ornements spécifiques — anthropomorphes ou zoomorphes entre autres — figurines en terre cuite, et en os, outils en pierre, os ou métal), si ces éléments seront récoltés dans des agglomérations similaires — alors il sera temps d'y intercaler une phase d'un autre nom.

La phase Sultana. Son nom nous l'avons tiré de la localité où furent pratiquées les premières fouilles méthodiques des archéologues roumains sur des sites Gumelnița: le village de Sultana,³⁴ dans le département d'Ilfov. A en juger d'après les données dont on dispose pour le moment, cette phase semble avoir été la plus longue de toutes. Elle est attestée dans maintes agglomérations nord- et sud-danubiennes par des strates culturels mesurant plusieurs mètres (à Boian B, par exemple, le strate est épais d'environ 5 m. et comporte deux horizons). En Valachie et en Bulgarie, la phase Sultana est l'aboutissement de l'évolution locale poursuivie par les communautés de la phase de transition. C'est la phase représentative de la culture Gumelnița, qui reflète le point culminant de son développement matériel et spirituel.

Presque toutes ses agglomérations se présentent sous forme de tells, dressés sur des hauteurs: au bord des hautes terrasses ou sur leurs éperons, sur éminences de la plaine ou dans les îlots du Danube. Les tells proprement-dits comptent dans la plupart des cas plusieurs agglomérations superposées, s'étant succédées sur toute la durée de la phase. La majorité des agglomérations sont de forme ovale, parfois d'un ovale irrégulier ou circulaires, cernées de pentes escarpées et d'un fossé de défense. A notre avis, les agglomérations de la phase Sultana constituent en réalité elles aussi de véritables ensembles (agglomérations ouvertes, agglomérations fortifiées, emplacements réservés aux „ateliers" et nécropoles).

Tout ce qu'on sait des habitations de cette phase c'est qu'elles étaient à la surface du sol, couvertes d'un toit à deux pentes. Les détails de leur aménagement intérieur font défaut: on ne saurait donc préciser comment étaient leur plancher, la banquette du dressoir, l'emplacement du four et celui des meules.

L'installation d'un mode de vie sédentaire devait s'accuser au cours de cette phase. On constate une activité économique mixte, fondée sur la culture des plantes, susceptible d'être qualifiée d'agriculture, et sur l'élevage à plus grande échelle que dans la phase précédente, attesté

³⁴ I. Andrieșcu, Les fouilles de Sultana, dans: Dacia, I, 1924, 51—107.

par les ossements de bovins, ovidés, porcins.³⁵ La chasse et la pêche tiennent un rôle subsidiaire. Les outils de silex sont généralement confectionnés dans l'espèce dite balkanique. Ils touchent aux limites supérieures de leur développement, accusant parfois des dimensions importantes (certaines lames mesurent jusqu'à 0,30 m. de long) et révélant la parfaite connaissance des meilleures méthodes pour le travail de cette pierre (ce qui suppose une sorte de spécialisation). Les types d'outils attestés sont les suivants: lames, segments de lames, racloirs, ciseaux, scies, haches. Fort probablement c'est à cette même période qu'il convient d'attribuer les pointes de lance triangulaires, ainsi que les haches taillées. Mais les outils plats, trapézoïdaux, non perforés, servant de haches et de ciseaux continuent à avoir la préséance dans l'outillage en pierre polie. On constate également une assez grande fréquence des haches de pierre dotées d'une perforation tubulaire, avec un seul tranchant et à l'arête droite. Les poinçons et les petits ciseaux persistent à illustrer la catégorie des outils en os; à ceci s'ajoutent une catégorie d'objets en os de la forme d'un L avec petit orifice au centre. La corne sert elle aussi de plus en plus fréquemment de matière première à la confection de divers outils: serfouettes, petits ciseaux, poinçons; diverses agglomérations des abords du Danube ont livré en outre des harpons en bois de cerf, à double rangée de „dents”. En ce qui concerne le métal, il commence à servir de plus en plus fréquemment. Le cuivre est utilisé pour la confection des poinçons de toute sorte, dotés d'un manche de corne, et des hameçons. C'est pendant cette même phase qu'apparaissent les premiers objets en or. La matière première nécessaire à l'exécution de ces objets était d'origine méridionale, de même que le cuivre qui provenait des gisements situés dans l'est de la Thrace.

Maintes agglomérations ont livré une série de pièces en terre cuite, soit en forme de tube, effilé aux extrémités et per foré dans le sens de la longueur, soit en forme de bobine, les têtes plus épaisses.

La céramique de cette phase use elle aussi d'une pâte comportant des tessons pilés. Dans le cas des vases de grande taille, leur modélé était réalisé à la main, en réunissant plusieurs lambeaux de pâte jusqu'à ce qu'on obtienne la forme voulue. Notons l'esprit conservateur très accusé qu'attestent les formes et motifs ornementaux de la vaisselle d'usage courant, chez laquelle les éléments de tradition ancienne sont évidents. A retenir de l'ancien répertoire des formes les pots, les vases piriformes et ceux à la panse bombée reposant sur un pied (à l'ouverture tournée vers l'intérieur). Spécifiques pour cette phase sont les nombreuses écuelles, basses et larges, au rebord de profils divers, peintes au graphite. Différentes catégories de vases et couvercles de cette phase sont décorés de paranthèses disposées en rangées; ce motif qui apparaît à cette époque pour se maintenir aussi dans la phase suivante était exécuté par la pression sur la pâte crue du bord tranchant d'une valve d'Unio. Il y a aussi quantité de vases bitronconiques, petits et grand, de teinte noire ou bru-

³⁵ O. Necrasov et S. Haimovici, Étude de la faune de la station néolithique de Tangîru, dans: *Dacia*, NS, III, 1959, 561—570.

ne, à la superficie lustrée et ornée de peintures au graphite. On constate également la fréquence des couvercles en forme de calotte sphérique, dotés d'un manche-champignon et ornés de cannelures tourbillonnantes. Très rares, par contre, sont les vases à la panse bombée, le fond courbe et reposant sur quatre petits pieds obliques, fixés latéralement.

Partant des analogies offertes par l'ethnographie, il est à présumer que ces vases d'usage courant étaient cuits dans les foyers ouverts, alors que le reste de la vaisselle, notamment celle confectionnée dans une pâte de qualité supérieure, devaient subir l'action du feu dans des fours simples, comme le suggèrent les observations archéologiques. Un de ces fours a été découvert à Vărăști.³⁶ Il se compose d'un trou mesurant 1,40 m. de diamètre, dont le foyer ravalé se trouve à une profondeur approximative de 0,60 m. Généralement, les vases sont gris, noirs ou bruns; l'absence de la catégorie céramique cuite intentionnellement au rouge nous incite à penser que les hommes de Gumelnița ne connaissaient pas les fours plus évolués, à deux pièces.

Les figurines en terre cuite reproduisent, le plus souvent, un personnage féminin, debout. Spécifiques pour cette phase sont les figurines à la tête circulaire et au corps cylindrique reposant sur un socle. Les mains, schématisées, sont repliées sur la poitrine, dans différentes attitudes rituelles.³⁷ Mais vraiment caractéristiques pour cette phase, au point de servir d'indice chronologique, s'avèrent les figurines en os. Elles ont la tête légèrement rectangulaire, les bords décrivant une courbe à peine marquée. Deux prolongements latéraux, les bords arrondis et pourvus chacun d'un orifice, fiorent le buste, alors que la partie inférieure du corps, évasée à la taille, s'effile pour marquer les jambes, séparées entre elles par une ligne de démarcation. Des incisions dessinant un triangle indiquent le sexe. A retenir comme un trait particulier aux seules figurines de cette phase la fente qui séparent les jambes dans leur portion inférieure. Les détails anatomiques sont suggérés par des groupes de petites alvéoles circulaires ou d'entailles.³⁸

On a attribué à cette même phase les figurines à la tête pentagonale, le buste rhomboïdal et la partie inférieure du corps oblongue, allant en se rétrécissant vers le bas. Un triangle indique le sexe et les jambes sont séparées par une simple ligne de démarcation (sans fente).³⁹ Il se peut que cette série de figurines soient datées des commencements de la phase.⁴⁰

Avant de clore le paragraphe des figurines, il convient de mentionner encore les amulettes. Elles sont confectionnées en de petites plaques

³⁶ Fouilles Eugen Comșa.

³⁷ Par ex.: Vl. Dumitrescu, Fouilles de Gumelnița, dans: *Dacia*, II, 1925, 81 (fig. 63/5,6).

³⁸ Par ex.: I. Andrieșescu, *Op. cit.*, dans: *Dacia*, I, 1924, 105 (pl. XXXVI et XXXVII/1—1a).

³⁹ Vladimir Dumitrescu, *Op. cit.*, dans: *SCIV*, 17, 1966, 1, 94 (fig. 29/1,2).

⁴⁰ *Ibidem*, p. 94 L'auteur précise que les figurines appartenant à ce type ont été trouvées dans „la zone qui sépare les deux niveaux inférieurs du strate A”.

d'or, circulaires, avec un grand orifice au centre, se prolongeant par un trapèze, muni, lui, de deux petits orifices.⁴¹ Se rapportant également au culte sont certaines pièces de forme bitronconique, l'intérieur évidé, doté d'une tête anthropomorphe, quelques rares rhytons, de petits objets à deux cornes, les chaises et tables en miniature.⁴²

Au nord du Danube, les tombes et les nécropoles susceptibles d'être attribuées cette phase manquent encore. On peut toutefois supposer qu'il existait des nécropoles à inhumation; les squelettes devaient sans doute reposer sur le flanc gauche, accroupis et la tête dirigée vers l'est.

La phase Jilava. C'est la troisième et dernière phase déterminée avec certitude de la culture Gumelnița, tout au moins de sa principale aire de diffusion. Son nom nous a été suggéré par le complexe fermé (agglomération et strate unique) mis au jour au village de Jilava (dépt d'Ilfov).⁴³ Les communautés de cette phase se sont développées à partir de celles de la phase Sultana, mais il n'est pas encore possible de préciser s'il s'agit là d'une évolution directe ou accomplie par l'intermédiaire d'une autre phase qui, dans ce cas-là, serait encore à déterminer.

D'habitude, les agglomérations de cette phase se présentent sous forme de tells (leur habitat étant constitué par un dernier strate archéologique, plutôt mince et avec un seul horizon, par conséquent d'une durée relativement brève), dont les habitations ont été détruites par quelque puissant incendie. C'est à la suite d'un tel incendie que s'achève l'habitat de type Gumelnița de la Plaine Roumaine (entre les cours du Siret et de la Vedeia). A part les tells, il y a aussi les agglomérations situées au bord des terrasses ou dans les îlots, par exemple celle de l'îlot de Căscioarele (Ostrovel). Celle-ci a fait l'objet de fouilles exhaustives qui dégagèrent les vestiges de 16 habitations disposées par groupes, plus une annexe.⁴⁴ Il est à présumer que cette agglomération comptait de 80 à 100 habitants.

Une bonne partie des agglomérations tardives de type Gumelnița, découvertes dans l'ouest et le nord-ouest de la Valachie, sont d'un type différent. Elles sont situées dans les plaines basses et marécageuses et se composent de quelques habitations seulement avec leur annexes, aménagées à quelque endroit plus sec, de forme à peu près circulaire.⁴⁵ Un fossé et un vallum assuraient leur défense. Des fouilles exhaustives ont

⁴¹ Eugen Comșa, *Op. cit.*, dans: SCIVA, 25, 1974, 2, 181—183.

⁴² Par ex.: I. Andrieșcu, *Op. cit.*, dans: Dacia, II, 1925, 85 (pl. XXII/3); Vl. Dumitrescu, *Op. cit.*, dans: Dacia, I, 1924, 330 (fig. 3/4) Gh. Stefan, Fouilles de Căscioarele, dans: Dacia, II, 1925, 179 (fig. 40/17, 18); Vl. Dumitrescu, *Op. cit.* dans: Dacia, II, 1925, 81 (fig. 63/17, 18).

⁴³ Les matériaux obtenus par Dinu V. Rosetti à l'occasion de ses fouilles de 1929 nous ont été cédés, en vue de leur publication, par leur inventeur, obligeance pour laquelle nous lui exprimons une fois de plus nos vifs remerciements.

⁴⁴ Vl. Dumitrescu, *Op. cit.*, dans: SCIV, 16, 1965, 2, 215—234.

⁴⁵ Sebastian Morintz, Tipuri de așezări și sisteme de fortificație si de împrejmuire în cultura Gumelnița, dans: SCIV, XIII, 1962, 2, 273—282.

été pratiquées dans une agglomération de ce type, située à Teiu (dépt d' Argeş).⁴⁶

Les habitations découvertes à Jilava étaient de forme rectangulaire, avec une plate-forme d'argile et dotées d'une pièce unique; l'accès dans sa maisonnette était aménagé sur le côté plus petit du sud ou sud-ouest. Leurs fours sont de la même espèce que ceux attestés dans la phase de transition (à Radovanu), indice du fait que le type de fours n'a pas changé sur toute la durée de la culture Gumelnița.⁴⁷ A Jilava, ils offrent une base massive, rectangulaire, voire à peu près carrée. Leur voûte est toujours aménagée de manière à représenter une habitation avec le toit à deux pentes. A la différence des fours de la phase initiale de cette culture, ceux de Jilava étaient aménagés vers le centre de la moitié nord de l'habitation, de manière à laisser autour d'eux une place suffisante pour y dormir. L'ouverture du four était tournée vers le centre de la pièce. Les recherches ont porté aussi sur les foyers isolés, construits à l'extérieur des habitations.

On constate que les membres de ces communautés continuaient à l'adonner à une activité mixte, fondée sur la culture des plantes et l'élevage (bovins, ovidés, porcins).⁴⁸ En ce qui concerne la chasse et la pêche, les données tant soit peu précises font défaut.

Notons comme outils en silex (c'est toujours le silex de type balkanique qui a la préséance): les lames, segments de lames, recloirs, ciseaux, haches, percuteurs, nucléi et, probablement, les pointes triangulaires pour les lances.⁴⁹ A retenu la découverte à Căscioarele, dans l'une des habitations explorées, d'une sorte „d'atelier” pour la confection des haches de silex.⁵⁰ C'est très vraisemblablement un indice qu'il y avait des personnes „spécialisées” dans la confection de ces haches, si nécessaires pour les besoins de la communauté et comme pièces d'échanges. Les haches et ciseaux de pierre de forme trapézoïdale, plats et non perforés, ont continué à servir, de même que quelques haches de pierre perforées.

L'outillage d'os et de corne reste le même: poinçons, ciseaux et pointes en os, serfouettes, ciseaux et manchons en bois de cerf.

De plus en plus nombreux, de plus en plus importants se révèlent toutefois les objets de cuivre. Le métal était fourni par la Thrace, d'où les pièces finies étaient véhiculées dans les régions comprises entre les Balkans et les Carpates.⁵¹ Y sont attestés: les poinçons tout simples, qu-

⁴⁶ Ion Nania, *Op. cit.*, 7—23. Notons que l'agglomération couvre une superficie de seulement 20 m de diamètre.

⁴⁷ La persistance d'un même type d'habitation (conservant tous ses détails) le long des trois phases est une preuve évidente de continuité ethnique.

⁴⁸ O. Necrasov et S. Haimovici, *Étude de la faune de la station néolithique de Tangîru*, dans: *Dacia*, NS, III, 1959, 561—570.

⁴⁹ Pour les divers problèmes relatifs aux outils de silex de type Gumelnița, cf. Al. Păunescu, *Évoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, București 1970, 49—52 et fig. 30—33.

⁵⁰ S. Marinescu-Bîlcu, *Un „atelier” néolithique pour la taille des haches en silex*, dans: *AR*, XVII, 1965, 1, 48—53.

⁵¹ Les objets de cuivre de la phase Jilava (Vidra II C) de Vidra sont confectionnées dans un métal très pur, 99,8% (Dinu V Rosetti, *Săpăturile de la Vidra*, 59).

elques rares haches (de type Vidra),⁵² ainsi que plusieurs types d'aiguilles: à la tête tordue, à tête rhomboïdale ou celles dotées de deux volutes adossées — ces dernières spécifiques à cette phase et constituant un indice chronologique.⁵³ L'or commence à être utilisé plus fréquemment.

La vaisselle en terre cuite continue à être modélisée dans une pâte avec des tessons pilées dans sa composition. Pour l'usage courant, il y avait les grands pots à panse bombée, destinés à contenir les réserves de nourriture, ainsi que les grands vases piriformes à haut col et ornés de barbotine (organisée ou non) en association avec diverses protubérances et bandes saillantes. Un indice chronologique important est fourni par les grands vases à la panse très bombée et à „étage”.⁵⁴ Ils ont les épaules joliment décorées d'un tracé de sillons disposés en forme de cercles (avec de tangentes) ou en ovales avec des rayons incisés (peut-être faut-il y voir des représentations du soleil?).

Une catégorie nombreuse est celle des couvercles. Les uns sont grands, lourds, en forme de calotte sphérique, avec des manches à trois arêtes. Une autre série de couvercles est celle des exemplaires un peu moins grands, ornés d'une petite reproduction des fours (et non d'habitations, comme on l'avait pensé tout d'abord). Spécifiques pour cette phase sont surtout les couvercles concaves, présentant deux types différents. Le premier type est celui des couvercles massifs, profonds, avec l'anse habituelle, réunissant deux points opposés de leur pourtour, alors que le second type est pourvu au centre de la concavité, d'un manche de la forme d'une tête anthropomorphe. Également caractéristiques pour cette phase, et par conséquent susceptibles de servir d'indice chronologique, sont les vases de la forme d'un askos.

Il convient de signaler de la catégorie des vases modélisés dans une pâte de qualité supérieure les spécimens à la panse bombée et surmontée d'un col bas. Ils sont ornés de „paranthèses” réunies en groupes ou de rangées d'ovales aplatis, réalisés grâce à de gros traits incrustés d'une substance blanche. Assez nombreux aussi sont les petits vases bombés ou bitronconiques, de teinte noire, le décor peint au graphite. Toujours ornés au graphite, mais moins fréquentes que durant la phase précédente, sont les écuelles.

L'unique nécropole de cette phase explorée plus à fond jusqu'à présent est celle située sur la rive septentrionale de l'îlot Grădiștea Ulmilor. C'est ainsi qu'on a mis au jour plus de 120 tombes à inhumation, avec des squelettes de toutes sortes: enfantins, de femmes et d'hommes. Tous reposaient accroupis (à des degrés plus ou moins marqués), généralement sur le flanc gauche la tête à peu près vers l'est; dans les rares cas où ils étaient accroupis sur le flanc droit, la tête était dirigée vers le sud.

⁵² Ibidem., 30 et fig. 42.

⁵³ Ibidem., 30; Eugen Comșa, Op. cit, dans: *Dacia*, NS, IX, 1965, 361—371.

⁵⁴ Das vases de cette espèce ont été découverts dans le sud de la Roumanie à: Izvoarele (fouilles Eug. Comșa), Glina (renseignement de M. Petrescu-Dîmbovița); Cunești (D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București 1966, 58, fig. 4); Medgidia (Fouilles N. Harțuți).

Leurs bras repliés ramenaient les mains à la hauteur du visage afin de le recouvrir de leurs paumes ou de les croiser sous la nique. Un seul squelette a été trouvé reposant assis.

La plupart des tombes manquent de mobilier funéraire et, quand elles en sont pourvues, celui-ci est très modeste, représenté par quelque lame en silex déposée au sommet de la tête ou par quelque longue aiguille en cuivre à la hauteur de la poitrine (qui servait à maintenir un vêtement en place) ou encore quelque aiguille à cheveux avec la tête bilobée. Néanmoins, cette nécropole a livré aussi un nombre réduit d'objets en or, à savoir: une sorte de boucle d'oreille avec un pommeau conique à l'une de ses extrémités; une figurine amulette, sur la poitrine d'un squelette d'enfant, ainsi qu'un petit tube faits en tôle d'or.⁵⁵ Cette série d'objets funéraires se complète par quelques pièces en terre cuite: des vases de petite taille (écuelles isolées, déposées à proximité du sommet de la tête) et des pièces de forme bitronconique avec un petit orifice à l'un de leurs bouts (peut être des lampes). Ces dernières n'apparaissent que pendant la phase Jilava aussi, constituent-elles à leur tour un indice chronologique.⁵⁶

Toute une série de figurines spécifiques ont été attestées dans les diverses agglomérations de cette phase. Elles sont confectionnées en terre cuite, os et or. Modélées sans grand soin, les figurines en terre cuite ont la tête à peu près ronde et une silhouette élancée, avec de petits seins. Les bras courts sont tendus, les jambes, courtes elles aussi, écartées.⁵⁷ Un autre type de figurine d'argile est celui avec la partie inférieure du corps basse et cylindrique, revêtant la forme d'un socle évasé à la base, sur lequel se dresse un petit tronc sans cou, dont les bras coniques sont ouverts et que surmonte une petite tête aux yeux saillants.⁵⁸ Les figurines dites de type „thessalique” sont spécifiques à cette phase.⁵⁹ Quelques unes sont ornées d'un décor incisé.

La série des figurines d'os se présente de son côté avec des formes spécifiques pour la seule phase Jilava, servant donc d'indice chronologique. Leur tête, de forme rectangulaire ou hexagonale, est dotée de trois petits orifices marginaux. Deux petites alvéoles circulaires figurent les yeux et un trait marque leur bouche. Pour le buste, elles ont des prolongements latéraux (les uns plus large, les autres plus étroits) et la portion inférieure du corps est toujours de forme trapézoïdale; un simple trait incisé sépare les jambes, sans qu'aucune fente les écarte.⁶⁰ Un petit

⁵⁵ Eugen Comşa, Date despre folosirea aurului în cursul epocii neolitice pe teritoriul României, dans: *Apulum*, XII, 1974, 13—15 et 18 (fig. 2/1—4).

⁵⁶ Par ex.: D. Berciu, Cercetări și descoperiri arheologice în regiunea București, dans: *Materiale*, II, 1956, 526, fig. 38 (Pietrele).

⁵⁷ Par ex.: Dinu V. Rosetti, *Op. cit.*, dans: *JPEK*, 12, 1938, pl. 29/3.

⁵⁸ *Ibidem.*, pl. 29/5.

⁵⁹ Vladimir Dumitrescu, Une figurine de type thessalien découverte à Gumelnița, dans: *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, 97—102.

⁶⁰ Il y a encore une autre catégorie de figurines d'os schématisées (par ex., chez I. Andrieșescu, *Op. cit.*, dans: *Dacia*, I, 1924, 105 pl. XXXVI/2): de forme rectangulaire, deux fentes latérales démarcant la tête et le buste du reste du corps. Elles doivent appartenir probablement à une phase ou à une étape différente.

triangle entouré d'alvéoles circulaires indique le sexe.⁶¹ Toujours pendant la phase Jilava on utilisait aussi les figurines anthropomorphes confectionnées dans les petits os du porc ou du sanglier; c'est la catégorie des figurines dites prismatiques.⁶² Enfin, de la même phase sont datées les objets d'os appelés les figurines „ni violon”.⁶³ Seuls quelques exemplaires les attestent dans certaines agglomérations.⁶⁴ Confectionnées dans une plaque d'os arrondie, elles mesurent environ 15 cm. Alors que dans leur portion supérieure elles sont arrondies sur les bords, avec deux prolongements longitudinaux, la partie inférieure est rectangulaire avec des orifices ménagés sur les petits côtés. Les deux parties sont réunies par un petit fragment plus étroit.

Un autre indice chronologique est fourni par les figurines d'or spécifiques à cette phase. Elles se présentent sous la forme d'une plaque circulaire ou avec un petit éperon en haut et dotées ou non d'un orifice un peu plus grand au centre, surmonté par deux autres plus petits.⁶⁵

En relation directe avec la plastique, mentionnons encore une catégorie de vases anthropomorphes spécifiques de cette phase. Tel est le vase dit „la Venus de Vidra”⁶⁶ ou les exemplaires à la panse bombée, pourvus de bras et de jambes.⁶⁷ Sur les exemplaires de cette dernière catégorie la bouche seule est esquissée (de forme ovale, en „bouche de poisson”), car le reste de la tête est figurée sur le couvercle. Il y a encore la série des petits vases bombés, surmontés d'une tête anthropomorphe et munis de deux protubérances tubulaires obliques, figurant les bras.⁶⁸ Enfin, plusieurs agglomérations de la phase Jilava ont livré des figurines en forme d'oiseau.⁶⁹

L'aire maximum de la diffusion des communautés de type Gumelnița est connue dans ses grandes lignes depuis plusieurs années. Aussi, nous sommes à même de préciser, compte tenu des données anciennes et récentes dont on dispose à l'heure actuelle, que cette aire couvrait un vaste territoire délimité au nord par la ligne des Carpates et la zone du Delta danubien, au sud par le rivage de l'Egée⁷⁰, à l'est par celui de la mer Noire et à l'ouest approximativement par les cours

⁶¹ Dinu V. Rosetti, *Op. cit.*, pl. 28/1—5.

⁶² R. Albert Maier, *Neolithische Tierknochen Idole und Tier-Anhänger Europas*, dans: 42, *BerRGK*, 1961, 171—305.

⁶³ Vladimir Dumitrescu, *Les figurines anthropomorphes en os du Sud-Est de l'Europe, pendant la période énéolithique*, dans: *Revue Internationale des Études Balkaniques*, III II(6), Beograd 1938, 380—381.

⁶⁴ Par ex.: 6 pièces à Gumelnița (Vl. Dumitrescu, *Op. cit.*, dans: *Dacia*, I, 1924, 339, fig 10/1; 3 pièces à Pietrele (D. Berciu, *Op. cit.*, dans: *Materiale*, II, 1956, 539, fig. 65.

⁶⁵ Eugen Comșa, *Op. cit.*, dans: *SCIVA*, 25, 1974, 2, 181—189.

⁶⁶ Dinu V. Rosetti, *Op. cit.*, dans: *JPEK*, 12, 1938, 22—23.

⁶⁷ *Ibidem.*, 29/9.

⁶⁸ Par ex.: *Ibidem.*, pl. 29/8.

⁶⁹ Par ex.: *Ibidem.*, pl. 26/10.

⁷⁰ Nous ne disposons que de très peu données concernant les découvertes de type Gumelnița faits dans la zone côtière de l'Egée.

des rivières Olt, Vit et Mesta. Depuis longtemps déjà on a également parlé des variantes de la culture Gumelnița, à savoir: la variante de Dobroudja, la variante thrace et la variante nordique (correspondant aux zones comprises entre les Balkans et les Carpates).⁷¹ Naturellement, ces variantes se caractérisent d'une part par leurs éléments communs, attestés tant dans diverses expressions de la culture matérielle que dans certaines manifestations de la culture spirituelle. Ces éléments ont essaimé de la zone d'origine et se sont consolidés petit à petit pendant la phase de transition vers la culture Gumelnița. D'autre part, toutes ces variantes régionales offrent un certain nombre de caractères distinctifs, dus dans les zones orientale et méridionale à leur fonds local antique.

Après avoir défini les caractères spécifiques de chaque phase en fonction des données concernant une série d'objectifs de type Gumelnița (sélectionnés sur les quelques centaines connus au nord comme au sud du Danube), nous avons marqué sur une carte chaque objectif suivant la phase respective, afin d'obtenir l'aire de diffusion des communautés de chaque phase. Ceci nous permettait l'étude de la dynamique du devenir historique de ces communautés. C'est pour la première fois qu'on procède à un essai de ce genre portant sur la totalité de l'aire culturelle Gumelnița, bien que celle-ci soit l'une des cultures néolithiques les mieux étudiées de la zone concernée.

La comparaison des aires de diffusion de cette culture pendant les trois phases de son développement montre qu'à part quelques légères différences sans aucune portée, l'aire culturelle Gumelnița reste à peu près la même depuis l'étape finale de la phase de transition jusqu'à la fin de son évolution. Contrairement à ce qui s'est passé au cours du néolithique moyen, au cours duquel dans la région proche du Danube eurent lieu des déplacements de groupes de communautés, quand le rayonnement des groupes de type Giulești de la culture Boïan vers le nord et le nord-est eut pour résultat de doubler presque leur territoire initial. Contrairement aussi à ce qui s'est passé même pendant la phase de transition, dont les mouvements élargirent au maximum ce territoire vers l'est, le sud et l'ouest⁷² la relative stabilité des communautés de la culture Gumelnița indique le changement intervenu dans leur mode de vie. Si dans le premier cas nous avons affaire à une période trouble, instable, propre à une existence à demi sédentaire, la seconde période offre tous les signes d'une sécurité croissante de la vie, due à son sédentarisme.

Notre propos dans la présente étude a été de créer un cadre pour la classification et la définition des futures découvertes de type Gumelnița, effectuées dans l'ensemble de son aire de diffusion. C'est dans ce but que nous avons tâché de dégager les éléments spécifiques de chacune de ses trois phases. Comme de juste, la série des éléments susceptibles de les définir, que nous avons ébauchée, devra s'enrichir avec le temps, pour aboutir même — peut être — à de nouvelles phases ou éta-

⁷¹ D. Berciu, *Op. cit.*, București 1961, 83—84.

⁷² Eugen Comșa, *Op. cit.*, București 1974, 40—46.

pes, dont certains indices sont saisissables dès à présent. Il serait nécessaire de soumettre dorénavant à une étude minutieuse surtout les complexes fermés de chaque phase et de chaque zone, afin d'en dégager les traits spécifiques autant que leurs caractères communs.⁷³ L'établissement des planches synthétiques pourrait en outre faciliter de beaucoup l'étude exacte de l'évolution historique parcourue par les communautés de la culture Gumelnița, ainsi que la connaissance de leurs rapports avec les cultures contemporaines du voisinage.

НЕКИ ПОДАЦИ О ЕВОЛУЦИЈИ КУЛТУРЕ ГУМЕЛНИЦА

Резиме

У току последњих пет деценија проблем периодизације културе Гумелница привлачио је пажњу специјалиста. Прву периодизацију, на бази ископавања у Гумелници, предложио је 1925. године Владимир Думуреску. Он је ту културу поделио на две фазе: Гумелница А и В. Године 1926 — 1927. Јон Нестор је у Глини стратиграфском методом прецизирао однос културе Бојан и Гумелница. На бази ископавања у Видре Dinu V. Rosetti је допунио периодизацију, поделивши ову културу на следеће фазе: Гумелница А₁, А₂, В₁ и В₂. Касније, Јон Нестор је предложио да се дода категорија керамике Гумелница С и фаза Гумелница D. На основу ископавања вршених 1956 — 1957. године У Тангиру, D. Berciu је разрадио детаљну периодизацију поделивши ову културу на следеће фазе: Гумелница I, II, III и IV, а сваку од фаза на 2—3 етапе. Све поменуте периодизације ослањају се готово искључиво на подацима детаљних истраживања поменутих насеља, често са сложеном стратиграфијом. Али, у поменутим насељима нису увек биле обавезне све фазе поменуте културе.

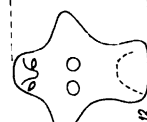

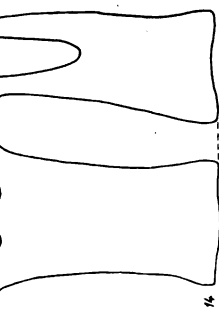

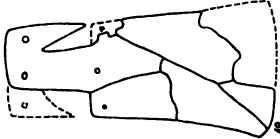

По мишљењу аутора, периодизација било које културе мора се утврђивати на основу познавања свих општих специфичних елемената (утврђених у затвореним комплексима) из што је могуће већег броја насеља, са подручја целог ареала, за сваку етапу и сваку фазу еволуције културе. Поред тога, потребно је да се свакој фази да одговарајући назив, одбацујући при томе систем бројева и слова, који ће током времена, захваљујући истраживањима, претворити у праве алгебарске формуле. Полазећи од тих принципа, аутор предлаже, користећи се радовима претходника, своју шему периодизације (која ће временом бити допуњена) и настоји да одреди (уколико је то могуће на данашњем стадијуму истраживања) специфичне елементе сваке фазе, имајући у виду све области материјалне и духовне културе.

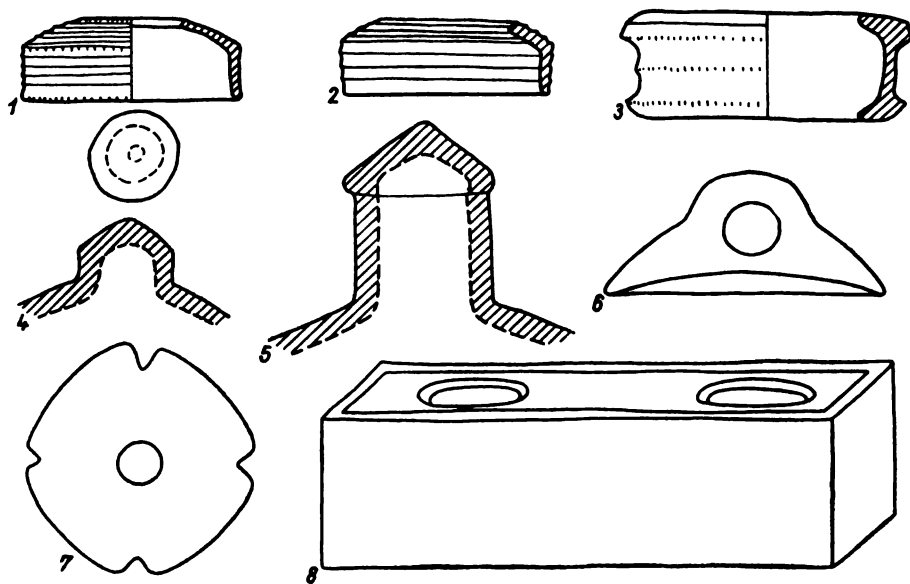
Данас је могуће говорити о следећим фазама еволуције културе Гумелница: прелазној (када се култура формира) — фази Султана

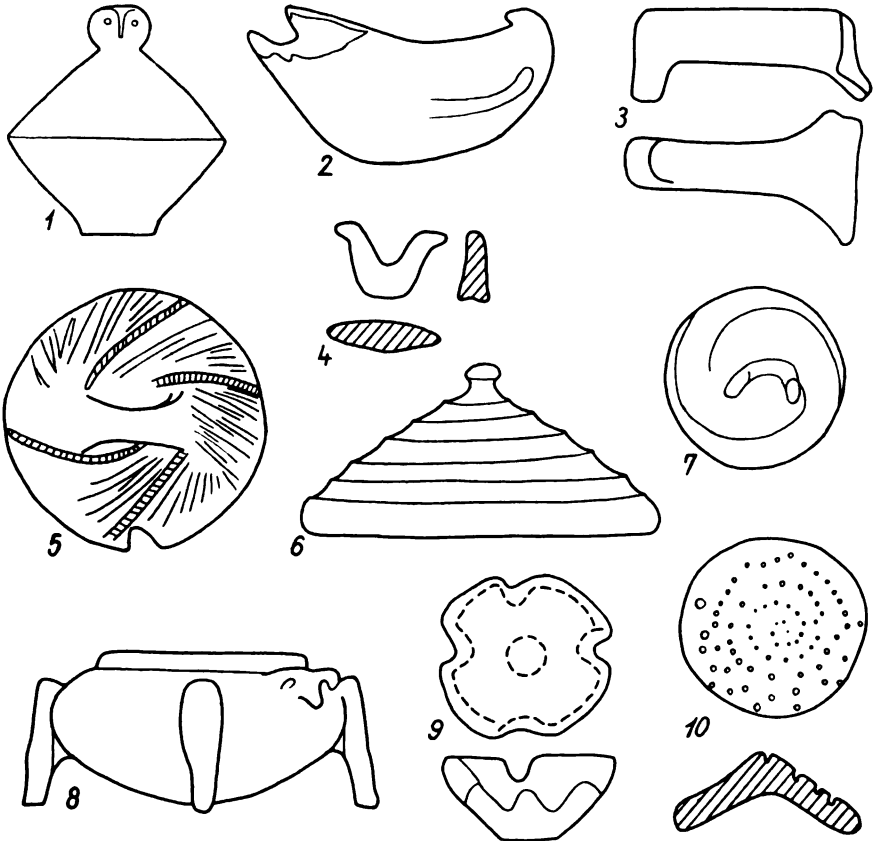
⁷³ L'étude permettra une meilleure définition des variantes régionales, en précisant leur nombre et leurs traits caractéristiques.

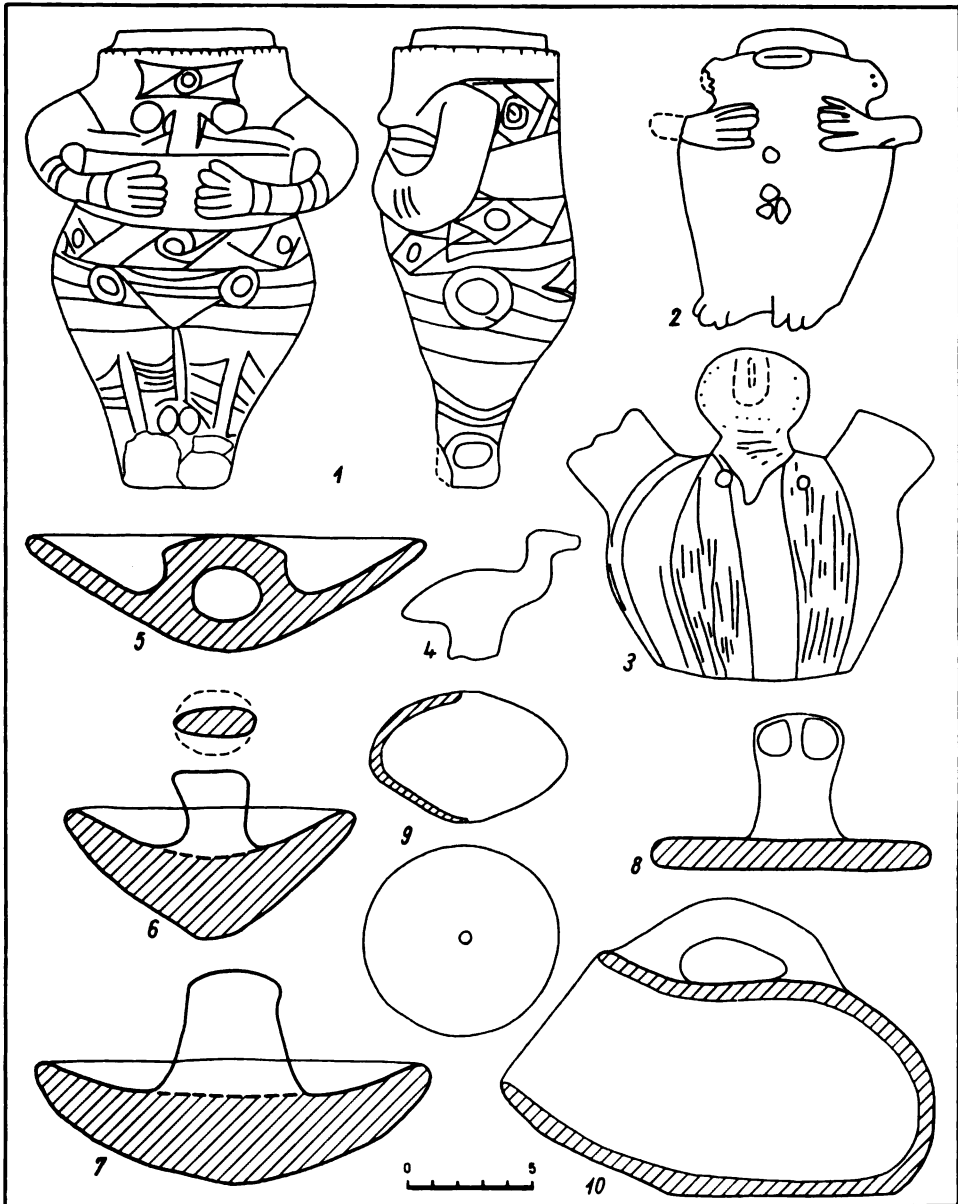
(одговара Гумелници A_2) — фази Жилава (одговара Гумелници B_1). Већ сада се може претпоставити да ће бити потребно да се, у крајњој мери, додају још две фазе: прва — међуфаза (између прелазне фазе и фазе Султана) и друга предложена (али још не одређена) В. Росетијем — фаза која следи за фазом Жилава, и коју карактерише „слојевитост“ посуђа. У раду су показани елементи, специфични за сваку од фаза; током времена ова серија ће бити попуњена на бази затворених комплекса. Треба напоменути да је у штампи рад о истраживању једнослојног насеља, пронађеног у Магура Жилави, а које омогућава да се одреде све карактеристичне црте фазе Жилава. Поред тога, аутор је настојао да издвоји реон распрострањења сваке од фаза, настојећи да на тај начин објасни динамику заједништва култура. Открића (различитих фаза) означена на карти чине могућим закључак, да се идући од једне фазе ка другој, а у оквиру ширења општих црта културе Гумелница мало што изменило, што је важан знак, који сведочи о прелазу на сталну настањеност и о релативној стабилности живота, карактеристичној за тај период.

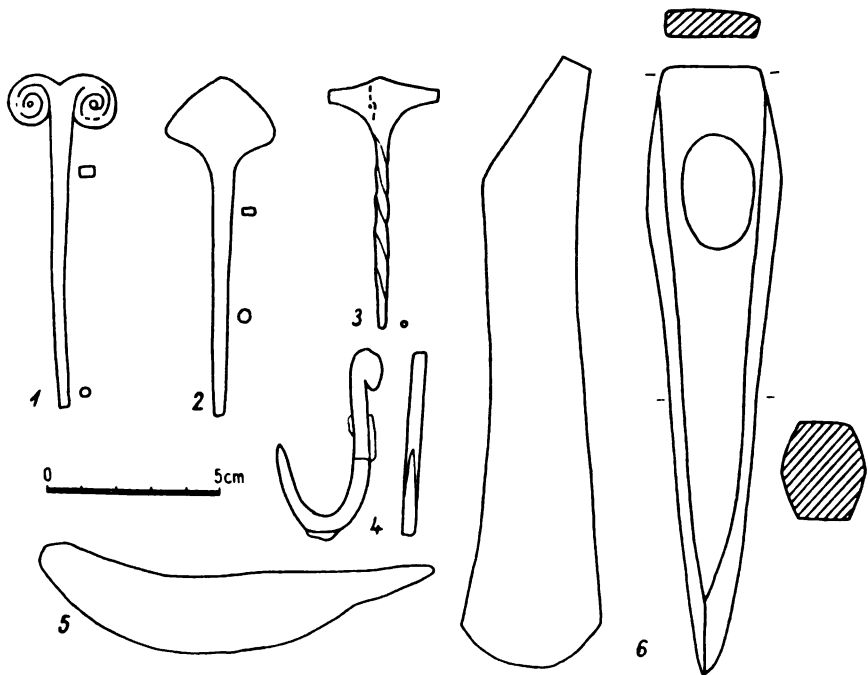
	TYPE DE STATION	PLAN GÉNÉRAL	TYPE D'HABITATION
PHASE DE TRANSITION	<p>1</p>	<p>2</p>	<p>3</p>
PHASE SULTANA	<p>4</p>		
PHASE JILAVA	<p>5</p>	<p>6</p>	<p>7</p>

PHASE DE TRANSITION	FIGURINES : EN TERRE CUITE			EN OS		EN OR
PHASE SULTANA	 	 			 	
PHASE DJAVLA	 	 		 	 	

Vojislav M. SIMIĆ
Prirodno-matematički fakultet
Beograd

DIFFERENCES BETWEEN COINS FROM STOBI AND OTHER BALKAN MINTS

A Comparative Analysis of the Chemical Composition

In the first, second, and third centuries of our era, coins of copper and its alloys were minted at the municipium Stobi in Macedonia. Many studies of these coins have already been published.¹

In our earlier article² the first data on the chemical composition of these coins obtained by X-ray fluorescence was presented. The coinage of Stobi was divided into several periods on the basis of the analysis of 70 specimens.^{3a} In the period from Vespasian through Trajan coins of „pure” copper and copper with a small amount of tin were minted. These coins contained no lead³. After a long interruption minting was resumed at Stobi during the reign of Marcus Aurelius, when coins were minted from an alloy which contained copper, tin and lead (CuPbSn). This alloy is less valuable than that used for the earlier coins. Coins of this composition were minted throughout the entire later period of the mint’s activity. It must be emphasized that examples of coins composed of „pure” copper and copper with a sole admixture of

¹ H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nord-Griechenland III, Makedonia und Paonia*, Berlin 1935; S. Dušanić, „Foundation- Type on the Coinage of the Municipium Stobi”, *Revue belge de Numismatique* 112, 1967, 11—28; A. Керамитчиев, Римската монетарница во Стоби, *Зборник на археолошкиот музеј Скопје* 4—6, 1961—1966, 39—58.

² V. Simić, *Metallanalysen römischer Kolonialbronzen von Stobi*, *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 24, 1974, 99—108.

^{3a} The data containing respective mint, ruler, coin number, diameter and chemical composition for 70 Stobi’s specimens are presented in the paper (2), and the data for 246 specimens from other mints are collected in the paper „Chemical composition of Roman copper, bronze and brass coins minted in I, II and III century in local Balcan mints” — which is in preparation for press.

³ Within the limits of sensitivity of the machine used, A Philips X-ray generator PW 1010 and X-ray tube with W-anode (V=46 kV, I=20 mA) was used. A Berthold horizontal goniometer with a spectrometer for fluorescence analysis served as a nonvacuum spectrometer. See note 2.

tin such as were minted in the period from Vespasian through Trajan were not found in the analysis of the coins of Marcus Aurelius and later rulers until the mint went out of use. Among the coins of Septimius Severus and his heirs, examples of an alloy composed only of copper and lead (CuPb) were also found. This alloy is the least valuable of all used up to that time at Stobi. In the coins of Julia Domna, probably minted during the reign of Caracalla, coins composed of orichalcum (CuZn) or more precisely, brass, were also produced at Stobi. Complex alloys such as CuSnZn and CuSnPbZn were used as well.

These facts are shown in Table 1. This table differs slightly from the corresponding chart in the previously published work. There the first column was designated as Cu+Sn, but as was explained in the text it comprised both Cu+Sn and Cu. Here they are separated into separate columns: Cu and CuSn. This is done to make comparisons with coins from other mints easier. Thirteen coins of Septimius Severus, analyzed since the first article was written have also been added. Their composition agrees completely with the results obtained earlier. The coins made of alloys which contain Sb are treated as if they did not contain Sb for reasons previously explained².

Thus, during the course of activity of the mint at Stobi, amounting to about a hundred and fifty years, including the interruption, the composition of the alloys from which coins were minted changed considerably. Immediately one wonders what could have caused these changes. Did they occur as a consequence of general variations in the economic and monetary situation in the Roman empire of that period? Or must they be explained through specific conditions at Stobi, determined by its geographical location, economic situation, the mines available for supplying metal, or some other advantageous factors with respect to the other cities of the region? Perhaps a combination of several factors brought about the changes.

This questions should be answered by historians, but they may make use of the data provided by physicists and chemists. Some of these facts will be offered in this article.

The aim of this work is to contribute to the solution of the problem by answering two basic questions. Is the coinage minted at Stobi specific in its composition, or is it the same as that of coins from other mints in the region at that same period? Does the variation in the chemical composition of the alloys of the Stobi coinage occur at the same time in other mints as well?

These two questions may be answered by the comparison of the compositional analyses of Stobi coins with coins minted in other mints of the region. For this reason analysis of the composition of coins composed of copper and its alloys from several mints in the territory of the eastern Balkans was performed. They are mints from Moesia Inferior, Thrace, and Macedonia, at which coins were minted during the same period as at Stobi. Obviously it was not possible even to consider analyzing coins from all mints in these regions or specimens representing all the emperors. There were a great number of mints

and the author had only a limited number of examples from ten mints at his disposal. Nevertheless, the results obtained demonstrate that the analyses performed are sufficient to draw the necessary conclusions.

Figure 1 is a map of the eastern Balkans on which the locations of the ten mints including Stobi here considered are indicated. The number of samples analyzed is indicated on table 2 according to mint and ruler. As is apparent from Figure 1 and Table 2 mints from the immediate vicinity of Stobi are represented: Thessalonica, Pautalia, and Serdica. Besides the mints nearest Stobi, comparisons with some more distant mints from Moesia Inferior and Thrace were also performed. They proved useful because they confirmed the results. The coins analyzed included the 70 previously analyzed examples from Stobi⁴, 13 additional examples of coins of Septimius Severus minted at Stobi (Table 3), and 246 examples from nine other mints.

The use of the X-ray method and the conditions of measurement were the same as in the previous work⁵. The conditions for the identification of the elements and the semi-quantitative analysis of the impurities were also the same. The major compositional elements of the alloys are understood to be those which compose more than 1—2% of the total. Additions (impurities) are understood to be elements present in the alloys in concentrations less than the above figure. Practically speaking most of the impurities make up 0,1—1% of the alloy.

The six elements which appear most often in these alloys were always analyzed. They are copper (Cu), tin (Sn), lead (Pb), zinc (Zn), silver (Ag) and antimony (Sb).

Experimental Results

The experimental results obtained indicate that comparisons are usefully performed for each of the four minting periods which are:

From Vespasian through Trajan
 Marcus Aurelius and Faustina II
 Septimius Severus
 Julia Domna, Caracalla, Geta, and Elagabalus.

The results obtained from the analysis of coins from the first period of minting are presented in Table 4. The Stobi coinage of this period is compared with that of Thessalonica.

As was mentioned above coins of copper with a little tin (or without it) were minted at Stobi in this period. The alloys contained no lead at all, not even as an impurity⁶. Zinc is very rare as an impurity,

⁴ See the preceding study, note 2.

⁵ See the preceding study, note 2.

⁶ Within the limits of sensitivity of the machine used, see note 3.

while silver and antimony are practically always present. These alloys may be considered very valuable.

In Thessalonica at the same period coins were minted from an alloy which contained much, indeed quite a large amount of lead. Not counting the exceptions their content was CuSnPb. This composition is found nearly without exception for the coins from Julius Caesar to Caracalla. Zinc as impurity was not found; antimony is present sometimes; while silver is often represented as an impurity. The alloy may be considered much less valuable than that used at Stobi, because of the large amount of lead. Most importantly however, it differs considerably from the Stobi alloy.

The Stobi coins of Marcus Aurelius and his wife Faustina were compared with coins minted in six other Balkan mints. The results obtained are presented in table 5. All five examples from Stobi were composed of CuSnPb, but only one coin among the 28 specimens from the other mints analyzed had that composition. Almost all the examples from other mints are coined from orichalcum (21 of 28). Practically all these coins contain zinc as a major component of the alloy (25 of 28).

All of the coins from Stobi contain tin as one of the major components of the alloy. In examples from the other mints considered tin is found only in 6 examples, while in nearly half examples it is not present even as an impurity. Lead is found in comparative mints as one of the major components of the alloy only in 2 examples, and in 21 examples it is not present even as an impurity⁷. Silver is frequent enough as an impurity in Stobi coins as well as in the others analyzed. The impurity antimony is common at Stobi, but it is practically nonexistent in the specimens from the other mints. Only two coins from those mints do not contain zinc as a major component of the alloy, while among the Stobi coins zinc is found in only one example and there as an impurity.

The results of the comparative analysis of the coins of Septimius Severus are presented in Table 6. Analysis of the coins from Stobi shows that they have the same content as in the period of Marcus Aurelius, except now quite a lot of examples composed of copper and lead (CuPb), an even less valuable alloy, are also present. Of the 49 coins from eight other Balkan mints which were analyzed, only five have the same composition as the Stobi examples (CuSnPb or CuPb). Most of the others are made of orichalcum (30 of 49). One dare not conclude that coins of other composition were not minted at Stobi in this period, because the number of examples analysed is relatively small. Perhaps Stobi coins made of orichalcum do exist and will be found. But until they are discovered (or if they really do not exist) one may maintain that money was minted during this period at Stobi

⁷ Within the limits of sensitivity of the machine used, see note 3.

only from various types of bronze. At the same time coins of orichalcum were indeed minted in great quantities at the comparative mints according to the results of this work.

There is a difference between the Stobi coins and the coins of the other Balkan mints of this period according to impurities present in the alloys also. Antimony is often found in Stobi coins, but practically never present in coins from the other mints. Almost all the specimens have a silver impurity. The Stobi coins always contain lead, but it is quite rare in the comparative examples. It is one of the primary components in six specimens, but in 30 of 49 coins analyzed it is not present even as an impurity. Tin is a similar case. It is always found in Stobi coins, either as one of the major components or as an impurity. In the coins from the other mints, however, 24 of the 49 examples tested did not contain tin even as an impurity.

Table 7 shows the results obtained from the analysis of coin from the final period of coinage which is represented by the largest number of examples in this study. In this period at Stobi coins continue to be minted of bronze with lead and tin-lead (CuPb and CuSnPb), 16 of 37 specimens. These two alloys are found exceptionally infrequently in coins from the nine other mints, in only 4 of the 142 examples analyzed. At Stobi in this period, however, coins of orichalcum and of complex zinc alloys are minted in large numbers as well, 18 examples are orichalcum, 21 of 30 contain a zinc alloy. That alloy nevertheless remains more common among coins from the comparative mints, 109 specimens are orichalcum, 119 of 142 contain a zinc alloy. Obviously the composition of Stobi coins is now closer to that of coins from the other mints, but a considerable number of coins of various types of bronze are still minted

Analysis of the impurities of the coins from this period demonstrates the following. Antimony as an impurity appears in something less than half of the Stobi coins. In the comparative mints it is very rare in measurable quantities. Lead is found as one of the major components of the alloy in nearly half, as an impurity in one-third and is not present at all in nearly one-fifth of the Stobi examples. The Situation is just the opposite in coins from the other mints considered. Lead is found as a major components in less than one-tenth, as an impurity in one-fourth and is not present at all in two-thirds of the examples analyzed from nine other Balkan mints. Silver is present in nearly all the coins from Stobi as well as in those from the other mints. Tin and lead shows similar results. Tin is found as one of the major components of the alloy in one-third of the Stobi coins analyzed. In one-third it is present as an impurity and in one third of the examples it is not evident at all. The majority of coins from the other mints did not contain any tin, 88 of 142. Zinc as an impurity is found in a small number of coins from Stobi as well as in examples from the other mints.

Analysis of the Results and Conclusions

The coins minted at Stobi in the period from Vespasian through Trajan are very valuable in composition (Cu or CuSn) and their alloy remains consistent throughout this entire period of coinage. In Thessalonica coins were minted from an alloy considerably less valuable in composition than those of Stobi. Most importantly the coins from the Thessalonica mint differ basically from the Stobi coins.

The clear difference between the composition of the alloys of the coins minted at Stobi and those from the other Balkan mints is also characteristic for the coins of Marcus Aurelius and Septimius Severus. In the later periods, however, the Stobi coins are minted from less valuable alloys (CuSnPb and CuPb) than coins from the other mints which are composed primarily of orichalcum. This is strictly of course only on the condition that at Stobi no coins were actually coined from alloys of different compositions than those analyzed in this study. Because of the relatively small number of examples examined, one dare not draw any definite conclusions. Unless examples of coins composed of orichalcum are found, however, the situation is not essentially changed. To illustrate the point, one may consider the alloys from which coins are minted in these two periods in the other Balkan mints here analyzed. According to Tables 5 and 6 about one-tenth examples are made of alloys similar to those used at Stobi, while nine-tenths of the examples are composed of orichalcum. One may safely conclude that most of the coins minted at these mints at this time were made of orichalcum. A similar conclusion would also be drawn for Stobi coins in such a case. If Stobi coins composed of orichalcum are found one would conclude (depending on the number of examples found) that at Stobi coins were minted predominately (or partially) from various types of bronze and from orichalcum. In spite of such conclusions, the difference between Stobi coins and coins from the other mints would still be obvious. Until such examples are found (if they exist), one may conclude that Stobi coins in the period of Marcus Aurelius and Septimius Severus are basically different in composition from the coins of many other Balkan mints of that time.

In the final period of coinage, the Stobi mint also produced coins composed of orichalcum, as had been minted earlier in the comparative mints. Nevertheless, the use of the alloys of various types of bronze continued at Stobi. It cannot be certain that this analysis gives a true picture of the situation at the time. There were a large number of examples from this period available for analysis, however, and one may maintain that the coinage of Stobi approached that of other mints in the region at that time with some assurance. The Stobi mint nevertheless retained a certain individuality, because it minted a considerably larger percentage of bronze coins than the other mints.

A few observations on the difference in coinage between Stobi and its neighbors may be noted. Characteristic of the first period of Stobi coinage is the absence of lead in the alloy. In the later minting

periods lead was practically always present, either as one of the major components or as an impurity. Interestingly, in the second, third and fourth periods lead is hardly ever found in the coins from the other mints. Perhaps that is because lead is rarely present in orichalcum. Even if that is the cause, and it is probably not simply that, the difference in the lead content clearly demonstrates the distinction between coinage at Stobi and at neighboring mints. One might say the same for the presence of tin. There is almost always tin in Stobi coins, in one of the forms mentioned. In the alloys of the other mints analyzed it is considerably rarer. Antimony is a similar case.

One must mention in passing that among the Stobi coins there were no examples with small dimensions (except pseudo-autonomous coins with diameters of 16—20 mm made of copper-Cu). A great number of small coins were minted in the third and fourth periods at the other Balkan mints.

From the results obtained one draws the conclusion that the majority of mints from Moesia Inferior and Thrace examined in this study minted coins with similar chemical compositions. Their compositions differ from that of the alloys used for minting at Stobi. The specificity of Stobi coinage is preserved during the entire time coins were minted there.

The majority of our conclusions are documented explicitly with a sufficient number of examples. Except when we maintain that coins were minted only from various types of bronze in the time of Marcus Aurelius and Septimius Severus at Stobi, the evidence might be considered insufficient. This is, however, emphasized throughout the study. Considerably more confident results might be achieved only by analyzing several times more examples. Such specimens are unfortunately unavailable for analysis. The method of analysis utilized gave completely satisfactory results so quantitative analysis would not produce more accurate conclusions.

In concluding this investigation one might say the following:

Stobi coins from the first minting period are composed of a more valuable alloy than the coins from some other Balkan mints in the same period. Conversely, in the second and third periods of minting the alloys of Stobi coins are less valuable than the alloys of coins from the great majority of Balkan mints. In the final period the composition of Stobi coins approaches that of the other Balkan mints.

The clear specificity of the composition of Stobi coins in relation to the coins of nine mints from all parts of the eastern Balkan peninsula remains definite despite all reservations which might be held because of the accuracy of the method, the small number of samples and so forth.

The changes evident in the composition of the alloy used for coinage at Stobi do not occur at the same time as variations in the alloys utilized at the other Balkan mints here examined, where the changes in composition are not so pronounced as at the Stobi mint.

Acknowledgements

The coins from comparative Balkan mints analyzed in this study belong to the National Museum, Beograd and to the Vajfert collection which is in the custody of the National Museum. The 13 coins of Septimius Severus analyzed since the previous work belong the Museum of the City of Beograd, the legacy of Svetozar Dušanić. The author wishes to thank the National Museum, the Museum of the City of Beograd, and Professor Dušanić for so kindly placing the coins at his disposal for the purposes of this investigation. Special thanks are due to Dr M. R. Vasić, curator of the National Museum for his great efforts, useful advice and discussion and to Dr Slobodan Dušanić who offered suggestions after reading the manuscript.

Table 1: Chemical composition of alloys in coins minted at Stobi

Ruler	Chemical Composition										Total	
	Cu	Cu Sn	Cu Sn Pb	Cu Sn Pb Sb	Cu Pb	Cu Pb Sb	Cu Zn	Ca Sn Zn	Cu Pb Sn Zn	Total		
Pseudo-autonomous coins	1	2										3
Vespasianus	1	5										6
Titus	2											2
Titus et Domitianus		3										3
Trajanus	5	1										6
Marcus Aurelius			4									4
Faustina II			1									1
Septimius Severus		10			9	2						21
Julia Domna					3				4	1		8
Antoninus*			4		1				14	2	1	23
Geta			5		1							6
Total	9	11	24	1	14	2	18	3	1	1	83	

* This name includes coins which have been attributed to both Ca racalla and Elagabalus in the earlier literature because there is as yet no safe criteria for distinguishing them. All 25 examples of coins of Antoninus here analyzed are listed under Caracalla (in succeeding tables) in order to avoid confusion when comparisons are made with examples from other Balkan mints.

Table 2: Total number of analyzed examples according to mints and rulers

Ruler \ Mint	Number of analyzed examples											
	Vespasianus	Titus	Titus and Domitianus	Traianus	Marcus Aurelius	Faustina II	Septimius Severus	Julia Domna	Caracalla	Geta	Elagabalus	Total
Stobi	9	2	3	6	4	1	21	8	23*	6	—	83
Thessalonice	1	—	1	2	—	—	1	2	2	—	—	9
Philippopolis	—	—	—	—	2	1	2	—	8	—	4	17
Serdica	—	—	—	—	3	—	—	2	11	5	—	21
Pautalia	—	—	—	—	6	8	8	4	13	6	1	46
Nicopolis ad Istrum	—	—	—	—	1	—	15	5	5	5	7	38
Hadrianopolis	—	—	—	—	1	2	7	—	16	1	—	27
Dionysopolis	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	2
Augusta Traina	—	—	—	—	—	4	2	1	7	5	—	19
Marcianopolis	—	—	—	—	—	—	13	—	11	4	16	44
Total	10	2	4	8	17	16	70	22	97	32	28	306

The 23 examples of Stobi coins cited as Caracalla are coins either of Caracalla or Elagabalus. There is as yet no safe criteria for distinguishing them

Table 3: Chemical composition of alloys in additionally examined coins minted in Stobi

No	Ruler	Sample	Diameter (mm)	Chemical composition					
				Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
1.	Septimius Severus	1/11,86	28	Cu	Sn	Pb	—	—	—
2.	"	2/11,43	28	Cu	+	Pb	—	—	—
3.	"	3/ 9,30	26,5	Cu	Sn	Pb	—	—	—
4.	"	5/12,75	26	Cu	+	Pb	—	—	—
5.	"	7/13,06	28	Cu	+	Pb	—	—	—
6.	"	11/ 9,14	25,5	Cu	+	Pb	+	—	—
7.	"	12/ 9,57	26	Cu	—	Pb	—	—	—
8.	"	13/ 7,93	26	Cu	Sn	Pb	+	—	—
9.	"	8,40	25	Cu	+	Pu	—	—	—
10.	"	10,80	29	Cu	Sn	Pb	+	—	+
11.	"	11,59	27	Cu	Sn	Pb	—	—	—
12.	"	11,72	26,5	Cu	Sn	Pb	—	—	—
13.	"	12,45	28,5	Cu	Sn	Pb	—	—	—

Table 4: Chemical composition of alloys in examined coins minted in period from Vespasianus to Traianus inclusive

Composition of alloy		Number of analyzed examples								
		Cu Sn Pb	Cu Pb	Cu Sn	Cu	Cu Zn	Cu Sn Zn	Cu Pb Zn	Cu Pb Sn Zn	Total
Mint										
Stobi		—	—	11	9	—	—	—	—	20
Thessalonice		3	—	—	1	—	—	—	—	4
	Total	3	—	11	10	—	—	—	—	24

Table 5: Chemical composition of alloys in examined coins of Marcus Aurelius and Faustina II

Composition of alloy Mint	Number of analyzed examples								
	Cu Sn Pb	Cu Pb	Cu Sn	Cu	Cu Zn	Cu Sn Zn	Cu Pb Zn	Cu Pb Sn Zn	Total
Stobi	5	—	—	—	—	—	—	—	5
Philippopolis	—	—	1	—	2	—	—	—	3
Serdica	—	—	1	—	1	1	—	—	3
Pautalia	1	—	—	—	11	1	1	—	14
Nicopolis ad Istrum	—	—	—	—	1	—	—	—	1
Hadrianopolis	—	—	—	—	2	1	—	—	3
Augusta Traina	—	—	—	—	4	—	—	—	4
Total	6	—	2	—	21	3	1	—	33

Table 6: Chemical composition of alloys in examined coins of Septimius Severus

Composition of alloy Mint	Number of analyzed examples								
	Cu Sn Pb	Cu Pb	Cu Sn	Cu	Cu Zn	Cu Sn Zn	Cu Pb Zn	Cu Pb Sn Zn	Total
Stobi	10	11	—	—	—	—	—	—	21
Thessalonice	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Philippopolis	—	—	—	1	1	—	—	—	2
Pautalia	—	—	1	4	2	1	—	—	8
Nicopolis ad Istrum	3	—	—	4	7	—	1	—	15
Hadrianopolis	—	—	1	—	6	—	—	—	7
Dionysopolis	—	—	—	—	1	—	—	—	1
Augusta Traina	—	—	—	—	2	—	—	—	2
Marcianopolis	—	1	—	1	11	—	—	—	13
Total	13	13	2	10	30	1	1	—	70

РАЗЛИКЕ ИЗМЕЂУ СТОБСКОГ НОВЦА И НОВЦА ИЗ ДРУГИХ БАЛКАНСКИХ КОВНИЦА — УПОРЕДНА АНАЛИЗА ХЕМИЈСКОГ САСТАВА

Резиме

У I, II и III веку наше ере кован је у Стобима новац од бакра и његових легура. У нашем ранијем раду дати су први подаци о хемијском саставу тог новца (табела 1). Из њих се види да се састав легура стобског новца знатно мењао у току 150 година активности ковнице. Тако су се наметнула питања: (1) да ли је новац кован у Стобима специфичан или је истоветан са новцем кованим у другим ковницама тог доба и тих подручја и (2) да ли је до промена у хемјском саставу легура стобског новца долазило истовремено када и у тим другим ковницама.

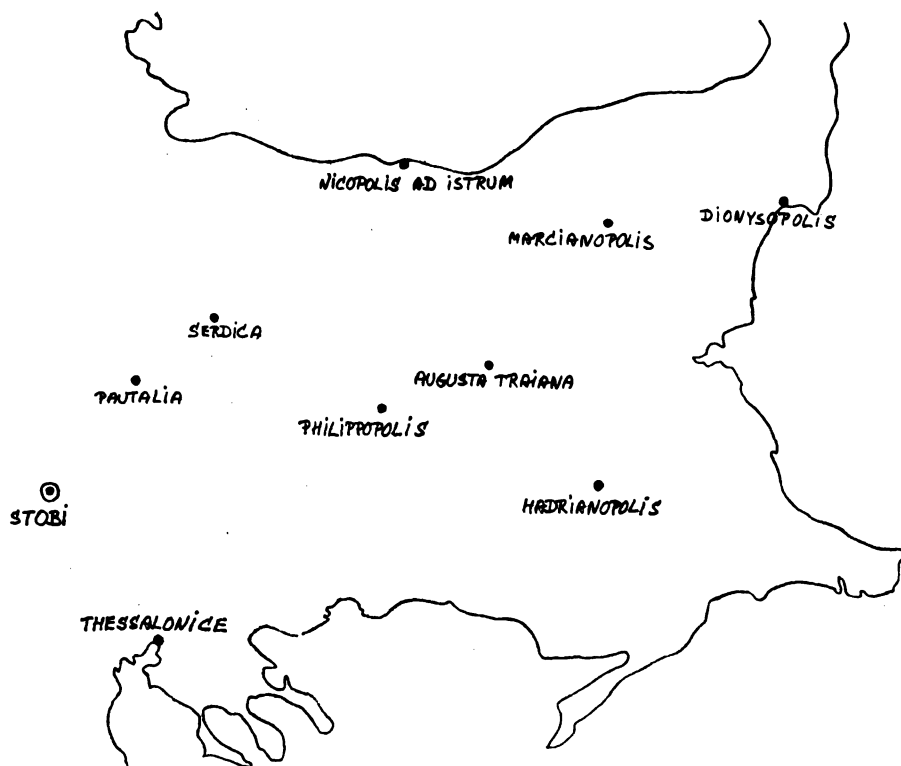
У овом раду тражен је одговор на та питања тако што је вршена упоредна анализа стобског новца од бакра и његових легура, са одговарајућим новцем кованим у девет ковница са територије источног Балкана. За упоређивање је коришћено 70 примерака раније анализираниог стобског новца, 13 примерака накнадно анализираниог стобског новца (табела 3) и 246 примерака новца из 9 осталих ковница (табела 2). За анализирање хемијског састава примерака новца коришћена је рендгенска флуоресцентна метода.

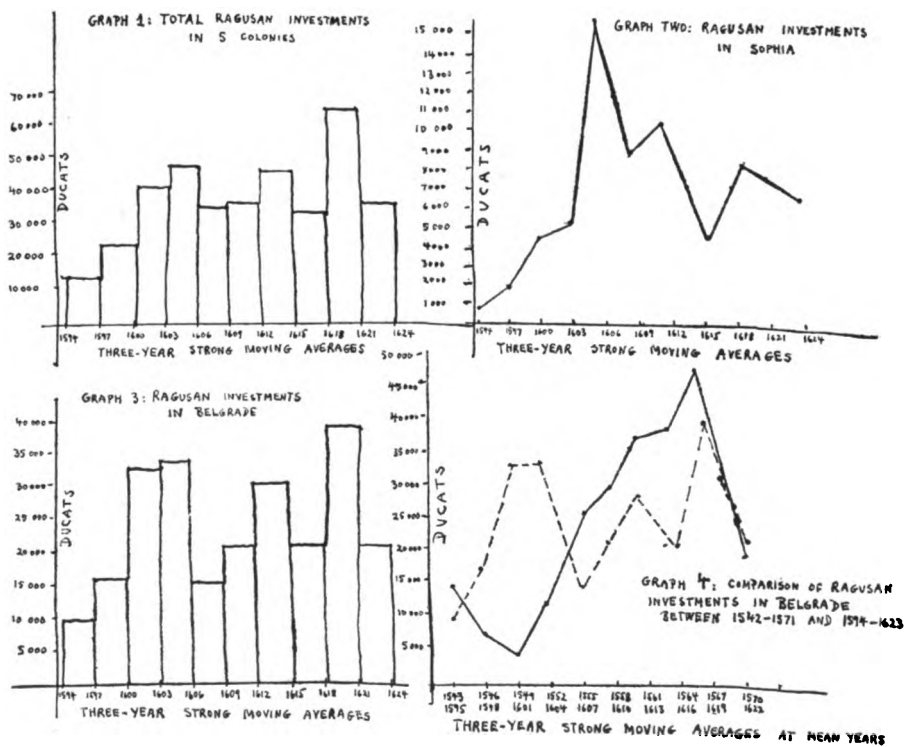
Резултати су показали да је корисно вршити упоређивање засебно за сваки од 4 периода ковања: (1) период Веспацијан-Трајан, (2) период Марка Аурелија и Фаустине II, (3) период Септимија Севера и (4) период Јулија Домна-Каракала-Гета-Елагабал. Резултати упоређивања хемијског састава стобског новца наведених периода са одговарајућим новцем истих периода кованим у другим балканским ковницама, дати су у табели 4 (1 период), табели 5 (2 период), табели 6 (3 период) и табели 7 (4 период ковања). Они указују на следеће:

— стобски новац првог периода ковања вреднији је по саставу легуре од новца неких других балканских ковница тог периода; обрнуто, у другом и трећем периоду ковања легуре стобског новца су мање вредног састава од легура новца већег броја балканских ковница; у последњем периоду ковања стобска монета приближава се по саставу монетама других балканских ковница,

— уочена је одређена специфичност састава стобског новца у односу на новац девет ковница из свих подручја источног дела балканског полуострва; та специфичност остаје и поред свих резерви које се могу ставити на тачност методе, мали број примерака и слично,

— промене у саставу легура стобског новца нису истовремене са променама у упоређеним ковницама. Стиче се утисак да промене у саставу легура у упоређеним ковницама нису тако изразите као у Стобима.

Димитрије БОГДАНОВИЋ
Филозофски факултет
Београд

СРПСКА ПРЕРАДА КОЗМИНЕ БЕСЕДЕ У ЗБОРНИКУ ПОПА ДРАГОЉА

Текст Козмине беседе против богомила у старој српској пре-ради XIII века постао је предмет особитог научног истраживања од оног тренутка када га је Владимир Качановски саопштио у Стари-нама ЈАЗУ 12, 1880. године.¹ Рукопис из кога је Беседа том при-ликом публикована, Зборник попа Драгоља, откривен је само пет година пре тога, 1875, у једном селу близу Скадра. У српској свештеничкој породици преносио се тај рукопис с колена на колена кроз седамнаест генерација, док није доспео у руке историчара Панте Срећковића, а с њим — у Београд. Срећковић је са садржином споменика упознао Качановског и омогућио му да неке текстове пре-пише и објави 1880, а потом и Матвеја Соколова када је 1886. долазио и радио у Београду.² Соколов је 1888. објавио један део текстова Драгољевог зборника, уз опис рукописа и веома озбиљне расправе, у публикацији која је добила награду грофа Уварова са веома по-вољном рецензијом Ватрослава Јагића. Срећковић је слао рукопис и у Беч, Јагићу, који је тако могао да прегледа овај споменик, да колационира издање М. Соколова и да изнесе нека сопствена запа-жања већ у рецензији, објављеној 1892. године.³ Десет година после Качановског и у договору са Соколовим, Панта Срећковић и сам објављује већи део овог занимљивог и важног рукописа, уз опис који је дат прилично сумарно и без довољно књижевно-историјских разматрања.⁴

¹ V. Kačanovskij, Njekoliko spomenika za srbsku i bugarsku poviest, Starine JAZU 12, 1880, 230—259.

² V. Kačanovskij, Njekoliko spomenika, 232; упор. П. Срећковић, Најстарији књижевни словенски споменик после Кирила и Методија, Браство 9—10, Београд 1902, 29—35.

³ М. Соколов, Материалы и заметки по старинной славянской ли-тературе, вып. I, Москва 1888; рецензија под насловом књиге М. Соко-лова: И. В. Ягич, Отчет о 33-м присуждении наград графа Уварова. Приложение к т. XX ЗАН, Спб 1892 (наводим посебни отисак, даље као: И. В. Ягич, Отчет).

⁴ П. Срећковић, Зборник попа Драгоља. Садржина и пророштва, Споменик СКА 5, 1890.

Рукопис је продат Министарству просвете Србије 1902. и унет у фонд Народне библиотеке у Београду. О њему и његовом садржају пишу посебне расправе В. Јагић (1892, 1907)⁵, А.Н. Веселовски још у критичком приказу књиге М. Соколова (1888)⁶, поново М. Соколов (1902)⁷, Љуба Стојановић (1903).⁸ Могућност да се рукопис непоследно проучава постојала је све до првог светског рата, али је тада Драгољев зборник заједно са педесетак најдрагоценијих рукописа приликом евакуације фондова Народне библиотеке 1915. пао у руке непријатеља и нестао. Мислило се да је коначно изгубљен све док није, са десет других рукописа из те групе, пронађен, 1969. у Дуизбургу (Западна Немачка), откупљен средствима Републичког извршног већа Србије, донет у Београд и исте године поново унет у фонд Народне библиотеке Србије.⁹

У међувремену, рукопис је помињао Јордан Иванов у својој књизи о богомилским књигама и легендама.¹⁰ У Словенској ћирилоској палеографији Е.Ф. Карског објављена је 1928. једна, једина сачувана репродукција из Драгољевог зборника.¹¹ О језику Драгољевог зборника писао је мало, и узгред, Александар Белић 1936. у расправи о светосавској ортографији.¹² Александар Соловјев разматра управо текст Козмине беседе против богомила у Драгољевом зборнику 1953, према издању Качановског.¹³ У Енциклопедији Југославије дао је Борђе Сп. Радојичић основне податке о рукопису са сумарном библиографијом и поновљеном репродукцијом из књиге Карског,¹⁴ да

⁵ В. Јагић, Разум и философија из српских књижевних старина, Споменик СКА 13, 1892; исти, Апокрифическое откровение Варуха, Древности, Труды Славянской комиссии имп. Московского археологического общества IV/1, Москва 1907, 204—220.

⁶ А. Н. Веселовский, Собрание сочинений VIII/2, Ленинград, 1930, 572—593 (рецензија објављена први пут у Журналу Министерства народного просвещения 258, 1888, No. 8, 452—469).

⁷ М. И. Соколов, Некоторые произведения Кирилла Туровского в сербских списках, Древности, Труды Славянской комиссии имп. Московского археологического общества III, Москва 1902, 223—234.

⁸ Љ. Стојановић, Каталог Народне библиотеке у Београду, IV, Рукописи и старе штампане књиге, Београд 1903, 290—294, кат. бр. 466, инв. бр. 632.

⁹ О повратку српских рукописа из Немачке видети: Д. Медаковић, Враћање српских средњовековних рукописа из Немачке, Библиотекар 22, Београд 1970, 309—311. Упор. Д. Богдановић, Стара српска рукописна књига и проблем реконституције њених фондова, Споменица посвећена 130-годишњици живота и рада Библиотеке Српске академије наука и уметности, Посебна издања САНУ 476, Београд 1974, 37—42.

¹⁰ И. Иванов, Богомилски книги и легенди, Софија 1925, 191—200 (са издањем текста „Откривење Варухово“).

¹¹ Е. Ф. Карский, Славянская кирилловская палеография, Ленинград 1928, 421.

¹² А. Белић, Учесће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилоских споменика, Светосавски зборник 1, Посебна издања СКА 114, Београд 1936, 245—246.

¹³ А. Solovjev, Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine 5, Sarajevo 1953, 24—29.

¹⁴ Ђ. Радојичић, Dragolj pop, Enciklopedija Jugoslavije 3, 1958, 70.

се посебно дотакне сложеног питања датирања овог споменика у својој студији о Пандеховом сказанију, објављеној у Русији 1960, и у коментару своје Антологије из исте године.¹⁵ Ј.К. Бегунов укључује Драгољев рукопис у своја опсежна проучавања Козмине беседе, и посвећује српској преради Беседе у Драгољевом зборнику посебну расправу 1969, одн. цело поглавље у капиталној монографији о Козми презвитеру, објављеној 1973. године.¹⁶ Рукопис је приказан, по повратку у Београд, на великој Изложби српске писане речи 1973, приликом отварања нове зграде Народне библиотеке Србије, а подаци о њему публиковани су у каталогу Изложбе.¹⁷ Од тада је искоришћен, колико ми је познато, у две научне публикације: 1974. у раду Томислава Јовановића о Пандеховом пророчанском сказанију, са две репродукције,¹⁸ и 1975. у Примерима Борба Трифуновића, са репродукцијом једне стране из рукописа и кратком легендом уз слику.¹⁹ У штампу ускоро улази нов, опширан опис Драгољевог зборника у склопу описа хирилских рукописа Народне библиотеке Србије, који су израдили Љубица Борбевих и Луција Церних, археографи Народне библиотеке.

Управо због тога што ће се овом публикацијом Народне библиотеке у блиској будућности добити потпуно научно обавештење о рукопису у коме се налази текст српске прераде Козмине беседе против богомила, ја ћу се у приказу споменика ограничити само на оне елементе који су неопходни уз критичко издање текста.

Рукопис се сада чува у збирци Народне библиотеке СР Србије у Београду, под сигнатуром *Рс 651*. То је кодекс на пергаменту, са 272 листа величине 140×100 мм (има и нешто мањих листова, јер је пергамент веома неуједначено обрезан). Текст је исписан у блоку величине 105×75 мм, углавном по 20 до 23 реда на страни. Кодекс се налазио у веома лошем стању још када је пронађен 1875. и када су

¹⁵ Г. С. Радонич, Пандехово сказание 1259 г. (о Византији, татарах, куманах, русских, венграх, сербах, болгарах), ТОДРА 16, 1960, 161—166, српска верзија истог чланка, без научног апарата: исти, Књижевна збиња и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба, Нови Сад 1967, 103—108; исти, *Antologija stare srpske knjizevnosti XI—XVIII veka*, Београд 1960, 316—317.

¹⁶ Ј. К. Бегунов, *Сербская компиляция XIII в. из „Беседы“ Козмы Пресвитера*, *Slovo* 18—19, 1969, 91—107; исти, *Козма Пресвитер в славянских литературных*, София 1973, 132—143, са издањем текста на стр. 401—408. Нажалост, аутор није имао у рукама сам споменик; обавештење о његовом проналазку и повратку у Београд (1969) стигло је до аутора прекасно да би он у свој монументални рад могао унети нешто више од накнадне белешке да је рукопис пронађен (вид. стр. 547, у напомени).

¹⁷ Изложба српске писане речи, Народна библиотека СР Србије 6. април 1973, 22, експонат бр. 34.

¹⁸ Т. Јовановић, Пандехово пророчанско сказаније, *Књижевна историја* 7, Београд 1974, св. 25, 139—149.

¹⁹ Б. Трифуновић, Примери из старе српске књижевности, Београд 1975, репр. VIII.

га проучавали Срећковић, Качановски, Јагић и Соколов. Јагић потврђује напомену Соколова да је рукопис јако потамнео од чађи и од прашине испрљан толико да се текст на првим листовима уопште не може прочитати, а и даље се понека реч или слово тешко читају.²⁰ У истом је стању кодекс нађен у Немачкој 1969. Да би се спречило даље пропадање рукописа, нарочито због тога што је без икаквог повеза, он је конзервиран и повезан у Конзерваторској лабораторији Народне библиотеке Србије 1975.

Рукопис се назива Драгољевим зборником или Зборником попа Драгоља по имену свог писца, који је на л. 45 v оставио запис: Писа многогрѣшны равъ в(о)жи прозвительъ Василии, а зовомъ попу Драгољу О самом „прозвитеру“ (= презвитеру) Василију или попу Драгољу не знамо ништа. Домишљања о његовој личности немају основа.²¹ Из самог имена је такође немогућно било шта закључити, јер се име Драгол одн. Драгољ, и сродно Драгоје, Драгојло, налази у споменицима средњег века на разним странама српских земаља.²² Никаких података о месту и времену писања овог споменика нема.

Драгољев зборник је до сада био веома неодређено и непоуздано датиран, са разликама у распону од једног столећа: од почетка XIII до почетка XIV века. То није чудо. Познате су методолошке тешкоће у датирању пергаментних рукописа; о многим важним споменицима изречена су противречна мишљења, а разлике се понекад крећу и до двеста година.²³ Не би, дакле, биле необичне ни веће разлике у датирању Драгољевог пергаментног рукописа, узете саме за себе. Међутим, не може се објаснити скоро потпуно одсуство палеографског разматрања Драгољевог писма и палеографске аргументације у прилог датирања које се нуди. Датирања се свODE углавном на кратко и палеографски необразложено мишљење о времену постанка овог рукописа, или се узимају у обзир претежно други (мада ни тада не довољно проучени) елементи, као што су језик, хипотетичне историјске околности, књижевно-историјска домишљања.

Први издавач текстова овог рукописа, међу којима и Козмине беседе, В. Качановски, датира рукопис XIII веком, не наводећи за то никаког доказа.²⁴ Он је вероватно прихватио мишљење Панте Срећ-

²⁰ М. Соколов, Материјалы, 6; И. В. Јагић, Отчет, 3—4.

²¹ Видети: П. Срећковић, Историја српског народа. I, Београд 1884, 455. Упор. критику И. Руварац, Претходни приказ књиге „Историја српског народа“ I, П. Срећковића. Зборник Илариона Руварца, I, Посебна издања СКА 103, Београд 1934, 98—99.

²² Видети: Rječnik JAZU 2, 1886, s.n. Dragoj, Dragoje, Dragojlo, Dragol, Dragola, Dragoj, Dragojevac.

²³ О проблему датирања пергаментних рукописа видети: В. Мошин, Палеографско-правописне нормe за јужнословенске рукописе пергаменог раздобља, Симпозијум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски 2, Скопје 1970, 229—236.

²⁴ В. Качановскиј, Njekoliko spomenika, 232.

ковића, тадашњег власника рукописа, да је то „до сада најстарији зборник српске писмености прве четвртине XIII века”.²⁵ Срећковић, са своје стране, није навео палеографске разлоге због којих би се у то имало веровати. Други и до сада највећи истраживач овог рукописа, М. Соколов, померио је датум постанка Драгољевог зборника већ ка крају XIII века, допуштајући могућност да је кодекс писан и почетком XIV века, али ни он не наводи за то никакве палеографске разлоге.²⁶ У својој знаменитој рецензији на Соколовљево дело о текстовима Драгољевог зборника, Ватрослав Јагић се изјашњава у корист почетка XIV века, али и он — простом тврђом, без било какве аргументације.²⁷ У својим другим, каснијим радовима који се тичу текстова Драгољевог зборника, Јагић се више ни толико неће дотичати датирања овог важног споменика историје, језика и књижевности. Други рецензент М. Соколова, А.Н. Веселовски, није уопште ни улазио у ово питање, већ само наводи мишљење Соколова.²⁸ Јагићева рецензија, међутим, није поколебала Соколова: он и 1902. пише о Драгољевом зборнику као рукопису с краја XIII или почетка XIV века.²⁹ Та рецензија није утицала ни на Срећковића: 1902. године он проглашава Драгољев зборник за „најстарији књижевни словенски споменик после Кирила и Методија”; причајући о раду Соколова на изучавању рукописа 1886. и преносећи из Материјала податке што их је Соколову сам дао, Срећковић ни овде не пружа доказе за тако крупно тврђење, поготову не било какве палеографске елементе на основу којих би се могло тако мислити.³⁰

У српској науци потом преовлађује мишљење о већој старини рукописа. Љуба Стојановић у Каталогу Народне библиотеке, без икаквог образложења, датира Драгољев рукопис XIII веком.³¹ Александар Белић, знатно касније (1936), у чувеној студији о светосавској школи српске редакције, са више разлога (али правописно-језичких, а не палеографских) даје за право Срећковићу; по њему, ортографија споменика одаје у његову писцу припадника ране хиандарске школе (почетка XIII в.). Зато он и мисли да је тај рукопис „старији него што мисли Соколов”.³² Још касније, 1953, расправљајући о православним изворима за историју богомилства на Балкану, и Александар Соловјев се придружује мишљењу „првих издавача” да је Драгољев зборник био написан у првој четвртини XIII века. Занимљиви су његови разлози: 1) рукопис је писан на пергаменту; 2) језик

²⁵ П. Срећковић, Зборник попа Драгоља, 3.

²⁶ М. Соколов, Материјали, 7—20.

²⁷ И. В. Ягич, Отчет, 5.

²⁸ А. Н. Веселовский, Соч. VIII/2, 572.

²⁹ М. И. Соколов, Некоторые произведения, 223. При томе се Соколов позива на сопствену претходну књигу (Материјали).

³⁰ П. Срећковић, Најстарији књиж. слов. споменик, 29—35.

³¹ Љ. Стојановић, Каталог IV, 290.

³² А. Белић, Учешће св. Саве, 245—246. Ипак, мора се приметити да је Белић ово изразио са резервом: „Уосталом, о овом Зборнику, што се тиче језика, ортографије и њихових односа према оригиналима са којих је преписан — није још речена последња реч” (стр. 246).

рукописа је архаичан, при чему је као пример наведен термин „крстјанин“, „крстјански“ као у најстаријим повељама — Немање из 1199. и Стефана Првовенчаног из 1200, уместо „христијанин“, „христијански“, како ће се писати касније; 3) језик и правопис рукописа чисте су српске рецензије XIII века; 4) предложак Драгољевог зборника вероватно је преписан са старијег српског оригинала који је могао да постане још у XII веку, око 1180. Према свему томе, Драгољ је писао своју књигу „у првој половини XIII века“.³³ Аргументи Соловјева, ипак, нису убедљиви. Не само што ту нема палеографске анализе него су и сви наведени разлози варљиви: на пергаменту се писало и у XIV веку; облик „крстјанин“ не говори ништа о архаичности језика, јер га има, у другим изворима, и у XIV веку — поготову када се испитивања не ограниче на рашку грабу; не постоје утврђена јасна обележја „чисте“ српске рецензије која би била специфична управо за XIII век у разграничењу са XIV веком; и најзад, закључак о преписивању са српског оригинала старијег од XIII века не почива ни на каквим стварним основама него је чиста претпоставка па не може ни бити доказ старине Драгољевог зборника.

Насупрот оваквим претпоставкама о постанку Драгољевог рукописа у XIII веку, Јордан Иванов датира споменик веома неодређено „XIII—XIV веком“.³⁴ Он се не упушта ни у какву анализу, мирећи на тај начин без расправе дотадашња супротна схватања можда у смислу Соколовљевог датирања. Палеографски разлози морали су одредити Е. Ф. Карског да репродукцију из Драгољевог зборника уврсти међу рукописе XIV века, али без ближег датирања и зачудо без икаквог разматрања морфологије овог писма.³⁵ Тек је Борђе Сп. Радојичић са нешто више аргументације датирао рукопис XIV веком, и то — почетком XIV века.³⁶ Он то чини пре свега на основу историјске егзегезе пророчанства у тзв. Пандеховом сказанију. Тумачећи нејасне симболе и песничку алегорију Сказанија, Радојичић види у његову писцу Пандеху Македонца који свој текст пише „после татарске најезде (1241/42) а пре обнове Византије (1261)“, односно, још уже, 1259. године. Рукопис са Пандеховим сказанијем морао би, према томе, настати после 1259. Нажалост, већ је сам Радојичић упозорио: „Данас нисмо сигурни да ли разумемо све Пандехове осврте на ондашње прилике“, па је и своје датирање предложио под условом да је и тумачење Сказанија тачно.³⁷ Знамо, заиста, да су историјске интерпретације пророчанских

³³ A. Solovjev, Svedočanstva, 24—26.

³⁴ И. Иванов, Богумилски книги, 191—192.

³⁵ Е. Ф. Карский, Слав. кирил. палеография, 421 упор. стр. 290. Т. Јовановић, Пандехово прор. сказаније, 140, погрешно наводи да Карски „везује овај рукопис за почетак XIV в.“ Код Карског стоји само — XIV век.

³⁶ Најпре само XIV веком — у ЕЈ 3, 70. и у ТОДРА 16, 162—163, а потом одређеније — почетком XIV века — у Antologija, 317. Датирања Драгољевог зборника дотакао се и раније: Историски часопис 2, 1949/50, обј. 1951, 330, где га датира XIV веком позивају се на Карског и на слово ч.

³⁷ Ђ. Сп. Radojičić, Antologija, 316.

алегорија веома проблематичне чак и када су у питању канонски текстови, али поготову у случају апокрифних састава. Начелно би се, стога, морала изразити велика резерва према Радојичићевој егзегези Пандеховог Сказанија и посредном датирању Драгољевог зборника до кога се тим путем дошло. Далеко већу тежину има други аргумент који Радојичић наводи у прилог XIV века: то је облик слова „ч“ (који личи на данашње штампано слово), и који без сумње преовлађује у XIV веку.³⁸ У читавој дотадашњој анализи Драгољевог зборника, то је и једини стварни палеографски елемент који је наведен у прилог одређеног датирања овог споменика.

Тако оскудна палеографска анализа споменика у радовима новијих истраживача свакако се мора објаснити нестанком Драгољевог зборника 1915. и околношћу да ниједан научни радник после Срећковића, Качановског, Соколова и Јагића није више могао да види сам рукопис. Једини снимак (па и то — само једног дела једне стране) сачувао се у Карског, а то није могло да буде довољно за исцрпну палеографску анализу. У истој неприлици нашао се и последњи истраживач и учени издавач Козмине беседе, Јуриј Бегунов, када је требало да се изјасни о времену настанка Драгољевог рукописа. Наводећи у простом набрајању мишљења својих претходника, он се задовољава тврђом да је писмо Драгољевог рукописа, судећи по малом снимку једног дела листа, „типични српски полуустав почетка XIV в.“. При том не анализира облике и не каже шта је у морфологији тога писма типично за почетак XIV века, него се само позива на извештај број репродукција у постојећим палеографским приручницима Карског, Лаврова и Мошина, које без посебног објашњења не говоре ништа и у којима, по нашем мишљењу, нема много сличности с Драгољем.³⁹ У недостатку обимнијег материјала за палеографску анализу, и Бегунов је прибегао извесним претпоставкама историјског и текстолошког карактера. Тако, по његовом мишљењу, ако се претпостави да је Драгољев зборник само препис са старијег или са више старијих предложака, он није могао настати пре друге половине XIII века. Бегунов има у виду Радојичићево датирање Пандеховог сказанија годином 1259, као и елементе који у текстовима Варуха, Виђења Даниловог и Виђења Исаијиног (у истом смислу протумачени) алудирају на догађаје с краја XII-почетка XIII века.⁴⁰ Егзегеза пророчких и апокрифних текстова, међутим, нема тежину правог историјског доказа, тако да ни Бегунов нема довољно разлога за тврђу да је сада „датирање зборника прецизирано“ и да је „поставило очевидно да поп Василије Драгољ није могао преписати зборник у Савино време, већ тек почетком XIV века“.⁴¹

³⁸ Г. С. Радоничич, Пандехово сказание, 162—163.

³⁹ Ю. К. Бегунов, Козма Пресвитер, 132, напомена 8.

⁴⁰ Ю. К. Бегунов, Козма Пресвитер, 134.

⁴¹ Ю. К. Бегунов, Козма Пресвитер, 136.

Срећна околност што је рукопис од 1969. поново у нашим рукама обавезује нас сада да време постанка Драгољевог зборника поново претресемо на основу подробне кодиколошке и палеографске анализе. Таква је анализа вршена у Археографском одељењу Народне библиотеке Србије (Љубица Борбевић) за Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке, који ће ускоро бити штампан. На основу те анализе датиран је Драгољев зборник у каталогу Изложба српске писане речи (1973) трећом четвртином XIII века.⁴²

Палеографска анализа коју сам извршио проучавајући непосредно сам рукопис у току припреме текста Козмине беседе за ово издање и редакције Описа, потврдила је заључке археографа.

Проучавање морфологије Драгољевог писма показало је, пре свега, да нико не може бити говора о неком полууставу, поготову не „типичном“.⁴³ Према савременој типолошкој класификацији јужнословенске ћирилице не може се ни говорити о полууставу пре друге половине XIV века;⁴⁴ у почетку XIV века полуустава нема чак ни у његовим морфолошким антиципацијама. Ако се мисли на оне елементе српског канцеларијског брзописа који су утицали на формирање полуустава у другој половини XIV века, њих има и у XIII веку — разуме се у одређеној врсти споменика, међу којима се свакако не налази Драгољев зборник. С друге стране, уставно писмо попа Драгоља није у својој морфологији типично за почетак XIV века. Споменици на које се Бегунов позива у напомени не показују такву морфолошку блискост да би то могло послужити као основа за датирање Драгољевог рукописа почетком XIV века.

Наш рукопис писан је уставом који у свом општем изгледу оставља утисак старине или архаичности. Томе свакако доприноси и лоше стање неравног и неуглачаног пергаментa у листовима малог формата, лоше мрко мастило, али и грубо извођење оквира и шпартане страна, и доста немаран дуктус писара. Устав Драгољевог зборника није калиграфски већ онај други, „обични“ устав којим су нарочито у XIII веку и нарочито у периферним крајевима тадашње српске државе или суседних области (Македонија) писане књиге претежно ван богослужбене употребе, поготову књиге које се нису имале читати у сакралној литургијској функцији. Отуда извесна примитивна архаизација облика, али и брзописно наговешта-

⁴² Изложба српске писане речи, 22, експ. бр. 34. Исто датирање наводи 1974. и Т. Јовановић, Пандехово прор. сказаније, 140, „на основу поребења графије већ датираних рукописа“; он се, притом, позива на изванредан број репродукција у албумима Лаврова и Мошина, не улазећи у палеографску аргументацију свог закључка. Недавно је и Б. Трифунувић публиковао једну репродукцију из Драгољевог зборника, датирајући овај рукопис трећом четвртином XIII века: вид. напомену 19.

⁴³ Ј. К. Бегунов, Козма Пресвитер, 132. Бегунов се вероватно држао класификације В. Н. Щепкина, Русская палеография, Москва 1972², 122, пренебрегавајући новије радове у области јужнословенске палеографије (ћирилице), поготову радове Владимира Мошина и Петра Борбића.

⁴⁴ Видети: V. Mošin, Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici, Slovo 15—16, 1965, 165. 172.

вање другог, пословног писма које ће се редовно сретати у актима и чији ће утицај доћи у књишком писму до пуног изражаја тек у XIV веку. Књига парохијског свештеника Василија, Драгољев зборник, веома је у том погледу слична једној другој парохијској књизи, насталој вероватно ближе Македонији у трећој четвртини XIII века, Требнику чији се главни део чува у Грујићевој збирци Музеја Српске православне цркве у Београду (МСПЦ Грујић З. I. 65), а други, мањи одломак, у Народној библиотеци Србије у Београду (Рс 103). Оба рукописа имају веома сличан формат пергаментних листова (Требник 165 × 110 мм, Драгољев зборник 140 × 100 мм), врло слично обликовање страна, истоветну грубост и примитивност у шпартану и исписивању текста, сличан лош квалитет мастила и, што је најважније, изузетно велику морфолошку сродност.⁴⁵

Приказаћу подробније морфологију Драгољевог рукописа, водећи рачуна првенствено о облицима који су у палеографском и хронолошком погледу карактеристични.

Слово *а*, значајно за хронологију ћирилског писма, има у попа Драгоља облик типичан за XIII век. Петља додирује доњу, основну линију, али се по томе не би могло искључити ни касније време постанка. Оно што припада XIII веку јесте у овом слову облик петље: извијен, неправилан и неуједначен, понекад танак, понекад набубрео. Може се упоредити са обликом *а* у Иловичкој крмчији из 1262 (поготову у главном делу који је настао по свој прилици пре те године), мада и са Прологом митрополита Константина, с краја XIII века или, што је мање вероватно, с почетка XIV века.⁴⁶

Ништа особито за палеографско датирање овог споменика не дају слова *в* и *ѿ*, осим што се код овог другог јавља, изузетно, квадратна варијанта (нпр. л. 25 *в* ред 4, л. 33 *г* ред 20). Елемент канцеларијског брзописа, потврђен као доследна појава у Владислављевом писму из 1238/40, квадратно *в* је за брзопис XIII в. типичан облик, који допушта појаву сличне варијанте у књишком писму онаког обичног устава какав је у Драгољевом зборнику.⁴⁷

Слово *г* је стандардног уставног облика, али се у *д* јавља архаична црта: ножице се не настављају на косе линије горњег дела

⁴⁵ Видети репродукцију у П. Борвић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1971, 263, сл. 38. где је рукопис датиран XIII веком. Посебну студију о томе рукопису, који садржи важну и ретку редакцију чина јелеосвећења, објавио је П. Симић, *Требник српске редакције XIII века, Зборник историје књижевности 10, Одељење језика и књижевности САНУ 1976, 53—87.*

⁴⁶ V. Mošin, *Cirilski rukopisi Jugoslavenske akademije II. Reprodukcije*, Zagreb 1952, repr. 13—14 (Ilovička krmčija), 16 (Prolog). О датирању Пролога видети у истом делу, део I, Zagreb 1955, 158. Моје је мишљење да има знатно више разлога за датирање тога рукописа последњим деценијама XIII него почетком XIV века. Скренуо бих пажњу на архаичне облике ракластог *ч*, *ц*, ниску *ω*, *з* веома архаично у извесним случајевима — ред 3, 11 итд. левог ступца на репродукованој страни.

⁴⁷ G. Cremošnik, *Srpska diplomatska minuskula*, Slovo 13, 1963, 122, upor. sl. 4.

слова, него су накнадно дописане испод прилично искошене и танке поднице; најчешће су увучене или померене ка средини. Као обележје архаичне несигурности у исписивању тога слова, сматрамо га обликом XIII века.⁴⁸

Архаичну црту налазимо и у слову *ε*, доста заобљеног лука са издуженим језичком на чијем се завршетку налази декоративна тачка или кукица. Такав је облик далеко чешћи у XII и почетком XIII века него касније: Охридски апостол из последње четвртине XII в., Паримејник Григоровича с краја XII в., рука главног писара Мирослављевог јеванђеља око 1185, Амфилохијев одломак октоиха с почетка XIII в., Београдски паримејник из истог времена (у калиграфској стилизацији) итд. — имају управо такво *ε*.⁴⁹

Типично за другу половину XIII века је и Драгољево *ж*, исписано у пет потеза, веома асиметрично и у вертикалном и у хоризонталном смислу, са многобројним варијацијама.⁵⁰ Слово *з* има две варијанте: једну са знатно извијеним, у лево усмереним „репом“ на коме се налази украсна црта, и другу, без црте, са нешто краћим замахом лука, понекад скоро окомитог. Поред тога што се истоветни облик прве варијанте, иначе доста редак, налази у поменутом Требнику Грујићеве збирке, који и Петар Борбић датира XIII веком (по нашем мишљењу, оправдано га је датирати и уже — трећом четвртином тога столећа), ни тај ни други облик не могу се сматрати типичним за XIV век, где ће преовлађивати окомито спуштен продужетак слова испод доње линије, појава запажена већ у XIII веку.⁵¹

Никакве посебне одлике не показују: *с* (дзело), које се јавља само у бројчаној вредности и у свом старијем, изврнутом облику; и са пречком по средини; *к* са развојеним десним потезом; стандардно *л*, уско овално *о*; стандардно *п*, *р*, *с*, једаногног *т*, *ш*. Привлачи пажњу *н* доста широко, са спојницом која се спушта до доње линије у елипсастом исписивању лука — облик који преовлађује у XIII веку. У извесној мери одмакнуто лево стабло овог слова, при чему се врх стабла спаја с почетком лучног потеза спојнице кратком водоравном линијом, могло се видети већ у загревачком Македонском триоду из прве четвртине XIII века, мада га донекле по-

⁴⁸ Упор. ову колебљивост и веома сличне облике још у Вукановом јеванђељу из 1200: В. Мошин, Палеографски албум на јужнословенското кирилско писмо, Скопје 1966, 24 т. 19 — први стубац ред 4, 6, 8 итд. Исто тако Хиладарски типик с почетка XIII в. (В. Мошин, Пал. албум, 27 т. 22) и Братков mineј — део из 1236/43 (тамо, 41 т. 37).

⁴⁹ В. Мошин, Пал. албум, 14 т. 8—9 (Охридски апостол), 17 т. 12 (Григоровичев паримејник), 19 т. 14 (Мирослављево јеванђеље), 22 т. 17 (Амфилохијев одломак), 26 т. 21 (Београдски паримејник).

⁵⁰ Прва редовна појава у Македонском јеванђељу с почетка XIII века: В. Мошин, Македонско евангелие на поп Јована, Скопје 1954, 30.

⁵¹ Видети: П. Борбић, Историја срп. ћирилице, 263, сл. 38. О слову *з* са окомитим продужетком у XIII в. видети разматрање на стр. 87 исте књиге.

знаје и Пролог митрополита Константина с краја тог века.⁵² Пречка у слову *н* повучена је косо у горњем делу, што се сматра типичним за XIII век.⁵³

За дуктус попа Драгоља карактеристично је извијање у десно (а не у лево!) продужетака одн. „репова“ у словима *ѣ*, *ц*, и *џ*, али је од типолошког значаја можда само редуковање продужетка или ножице у исписивању слова *ѣ*, што подсећа на Македонско јеванђеље попа Јована с краја XII или почетка XIII века. У томе јеванђељу може се тражити и аналогија словних облика *ѣ*, нарочито *ф* са цртицом по средини стабла унутар крупне, неправилне петље и заравњеним врхом.⁵⁴ Слово *х*, са доста издуженим реповима и редукованим горњим делом, удесно оријентисано, са кукицом на врху десне линије, биће познато и у XIV веку, али је типично за средину и другу половину XIII века, нпр. у Трновском јеванђељу из 1273. године.⁵⁵

Нарочито карактеристично за XIII век је Драгољево *ѣ*. Мада преовлађује облик у коме је пречка повучена по горњој линији, има и таквих варијаната у којима се скоро читаво слово сабија између две линије, са стаблом које у најмањој мери прелази у горњи простор. Сем тога, запажени су и сасвим архаични облици у виду троугла са крстом у коме је пречка повучена непосредно изнад врха троугласте петље (нпр. на л. 25 v). За разлику од ових „арханзирајућих“ појава, нисам приметио тенденцију уздизања читавог слова, заједно с пречком, у горњи простор — како је доста често у XIV веку.⁵⁶

Облик слова *ш* учвршћује ме у уверењу да се рукопис не може датирати XIV веком: то је *ш* са ниском спојницом која не допире до горње линије, далеко нижом од бочних усправних потеза. Бокови слова су мало размакнута и заобљени, а при врху и задебљани. Без даљег трагања, такву варијанту као типичну срећемо у Иловичкој крмчији, у руци писара Богдана из 1262.⁵⁷

Тешкоће причињава већ поменуто слово *ч*, доследно писано у својој асиметричној „једностраној“ варијанти, типичној за XIV век. Оно ипак не искључује старије датирање, јер га има и знатно пре

⁵² V. Mošin, *Cir. rukopisi JA II*, repr. 3—4 (Makedonski triod), 17 (Prolog).

⁵³ В. Мошин, *Мак. евангелие*, 31.

⁵⁴ В. Мошин, *Мак. евангелие*, 31—32.

⁵⁵ V. Mošin, *Cir. rukopisi JA II*, repr. 10.

⁵⁶ Са обликом *ѣ* у Драгољевом зборнику упор. нарочито: Братков минеј из 1236/43 (В. Мошин, *Пал. албум*, 41 т. 37), Иловичку крмчију из 1262 (тамо, 43 т. 39), Житије Панкратија Тавроменијског из сред. XIII в. (тамо, 45 т. 41), Рашко јеванђеље из треће четвртине XIII в. (тамо, 47 т. 43) и нарочито Теодоров апостол из 1277 (тамо, 48 т. 44). Упоредити *ѣ* у рукописима почетка XIV века: Милутиновом јеванђељу из 1316 (тамо, 76 т. 72), Радиновом јеванђељу око 1317/18 (тамо, 77 т. 73), Никодимовом типнику из 1319 (тамо, 78 т. 74).

⁵⁷ V. Mošin, *Cir. rukopisi JA II*, repr. 14.

XIV века: Теодоров апостол из 1277, Рашко јеванђеље друге половине XIII в., чак и Житије Панкратија Тавроменијског из средине XIII в., имају једнострано ч или јасну тенденцију ка овој варијанти слова.⁵⁸ Томе се придружује не само поменути Требник Грујићеве збирке, XIII (одн. треће четвртине XIII) века, него и Стонска повеља краља Уроша, датирана око 1253. године.⁵⁹

Стандарни су облици меког полугласника, затим њ, њ, ю, док код њ треба приметити украсну црту на стаблу другог члана овог диграма без спојнице, а уз то и веома особен и углавном архаичан облик тврдог полугласника (ѣ) — у позиционој варијанти са подигнутим, лучно извијеним и „надметнутим“ стаблом и ситном округлом петљицом, сличан облику који се јавља још у Македонском јеванђељу попа Јована с краја XII-почетка XIII в., мада и тај облик срећемо у Прологу митрополита Константина крајем XIII века.⁶⁰

За XIII век говоре и неке графичке особине правописних знакова: равна титла са кружићем по средини, поред лучне варијанте „локритија“ са заломљеним десним завршетком; пајерак у облику видљивог рудимента „јера“; исписивање тачке по средини, а не на доњој линији; непостојање било каквих надредних знакова и акцената.⁶¹

Исто тако, једноставна стилизација заглавља и ретких иницијала, где се контура цртежа попуњава црвеним мастилом без посебне декорације, говори у прилог веће старине Драгољевог рукописа. То је типично скромно украшавање рукописа XII и XIII века, које ће у XIV веку бити изузетак.⁶²

У читавом збиру наведених морфолошких особина, писмо попа Драгоља ваља упоредити најпре са Требником Грујићеве збирке из треће четвртине XIII века. Ту су, поред опште сличности у кодиколошком погледу, још и многобројне подударности облика. Истоветна су слова а, в, в (без квадратне варијанте), д, ж, з (чак и са првом варијантом овог слова), м, н, о, п, р, с, т, оу, х, ц (ова два без извијања продужетака), ч (једнострано!), ш, џ, љ, чак и онај специфичан облик дебелог јера, прејотовани вокали и ѡ.⁶³ Калиграфску уставну варијанту истог типа писма представљају Рашко јеванђеље друге половине XIII в. у Лењинграду и Теодоров апостол из 1277. Исти начин обликовања слова може се пратити и овде скоро на свим словним знацима. Чак и једнострано ч.⁶⁴ Највеће сличности, међутим, на-

⁵⁸ В. Мошин, Пал. албум, 48 т. 44 (Теод. апостол), 50 т. 46 (Рашко јев.), 45 т. 41 (Жит. Панкр.).

⁵⁹ П. Борџић, Историја срп. ћирилице, 269, сл. 45.

⁶⁰ В. Мошин, Мак. евангелие, 32; исти, *Срп. rukopisi JA II*, регр. 17 (последњи ред левог ступца).

⁶¹ О тим елементима: П. Борџић, Историја срп. ћирилице, 179—185.

⁶² Упор. В. Мошин, *Срп. rukopisi JA II*, регр. 1 (Мак. евангелие), 3—4 (Мак. triod), 13 (Плов. крмџија).

⁶³ Вид. репродукцију у П. Борџић, Историја срп. ћирилице, 263, сл. 38.

⁶⁴ В. Мошин, Пал. албум, 50 т. 46; 48 т. 44.

лазе се у поменутој Стонској повељи краља Уроша око 1253, на коју се указује и у необјављеном Опису Народне библиотеке. Ту је типолошка подударност сваког слова са Драгољевим писмом очигледна, мада је писмо повеље калиграфско и по томе различито од Драгољевог „обичног“ и доста немарног дуктуса: једнострано ч, асиметрично в, асиметрично д са посебно исписаним и помереним ножицама у односу на подницу, петопотезно ж истоветног лика и волумена, џ са скоро истоветним начином „везивања“ левог и десног потеза, х потпуно исто, ѡ на исти начин задебљана у врховима бочних лукова и с ниском спојницом.⁶⁵

Разуме се, поједини облици могу се пратити и даље, бар у првој деценији XIV века (карактеристичан калиграфски пример може да буде Рашка крчмија из 1305)⁶⁶ али само у појединостима, не у укупном изгледу споменика. Поред истих или сличних облика као у попа Драгоља, има у споменицима с почетка XIV века и других, нових и млађих варијаната које Драгољ не познаје, а које управо у XIV веку постају типичне.⁶⁷ Ја бих се стога без већих резерви, сем оних које се морају имати према сваком морфолошко-палеографском закључивању узетом за себе, определио за трећу четвртину XIII века, када је Драгољев зборник могао бити написан. Облици типични за XIII век претежу, мада присуство неких наговештаја млађих промена (ч, з, квадратно в) не допушта датирање првом половином тога века. У општој типолошкој подударности са споменицима треће четвртине XIII века, поготову са датираним рукописима из 1253. и 1277, Драгољев зборник припада по свој прилици управо томе времену.

Можда ће подробнија језичка испитивања Драгољевог зборника омогућити тачније датирање овог споменика. Досадашње оскудне напомене о његовом језику, учињене у литератури, не дају основа за поуздано закључивање, поготову не упркос палеографској анализи. Белићева констатација о знацима „ране хиландарске школе“ и утицајима руске редакције у њему, на пример, не може се сматрати тачном.⁶⁸ Малобројни примери које Белић наводи не говоре много; поред тога, они су узети из Соколовљевог издања, не по рукопису самом (рукопис је већ био нестао и Белић га није имао у рукама када је писао расправу о светосавској ортографији). Грешке издавача у смислу „русификације“ могле су усмерити Белићева размишљања у погрешном правцу. Ако се већ може говорити о страним елементима у овом рукопису, онда ће то бити трагови македонског предлошка — у специфичној македонској вокализацији (ѣ > о, ѡ > е) и извесним посредним знацима некадашње замене јусова охридског типа. У прилог тога говоре и антимакедонизми као: каѡѡ ѡм, каѡѡ шѡѡ ѡм.

⁶⁵ П. Борџић, Историја срп. ћирилице, 269, сл. 45.

⁶⁶ В. Мошин, Пал. албум, 74 т. 70

⁶⁷ Упор. В. Мошин, Пал. албум, 75 т. 71 (Милутинова повеља Ратачком манастиру око 1307), 76 т. 72 (Милутиново јеванђеље из 1316), 77 т. 73 (Радиново јев. око 1317/18), 78 т. 74 (Никод. типик из 1319).

⁶⁸ А. Белић, Учесће св. Саве, 245—246.

што, а на стари, вероватно македонски предложак упућује и више примера асигматског аориста (присоу, срѣтоу, рше итд.).⁶⁹ С друге стране, особине српске редакције овог споменика у извесним појединосима одступају од правописне норме рашке школе, углавном у смислу „посрбљавања“. Писар се тако открива у српској вокализацији љ > л, у у примеру: ка апостолюмъ (л. 33 v), те у прелазу почетног вѣ у оу. Он меша љ и л, љ и н; туђи глас ф пише као п; познаје одн. одаје староштокавски рефлекс вокалног / > лоу. Исто тако, ортографски систем Драгољевог зборника не открива све особине уређеног или нормираног рашког правописа какав бисмо морали имати да је споменик настао почетком XIV века. Напротив, одлике старије, прве фазе у развоју рашке ортографије овде се виде на свакој страни, па је то и дало основа Белићу да закључи како је у питању представник паре хиландарске школе: прејотовани вокали се не употребљавају после консонанта, па тако има: обновлениа ум. обновлениа л. 21 v. болары ум. болгары л. 23 г, поставлена ум. поставлена л. 23 г, землие ум. землие 23 v, оудалати се ум оудалати се л. 24 v, кланати се ум. кланати се 25 v итд.; љ се пише понекад и даље у фонетској вредности ја: помышлѣти 23 v; ю стоји уместо оу < ж: люкавыи 25 г < лоукавыи < лѣкавыи. Према томе, правопис Драгољевог зборника задржао је извесне елементе почетне фазе рашке ортографије, одн. зетско-хумске елементе који су својим остацима у првој половини XIII века обележавали ту старију фазу рашког правописа. О нормираном рашком правопису друге половине, и нарочито последње четвртине XIII века, овде не може бити говора. То је један од оних елемената који искључују могућност да је споменик настао у XIV веку. Ортографски посматран, Драгољев зборник би могао бити датиран и првом половином XIII века, али нас морфолошко-палеографски разлози наводе да време његовог постанка тражимо ипак нешто касније, у трећој четвртини тога столећа.

Садржај Драгољевог зборника подробно је описан како у књизи Матвеја Соколова 1888. и Панте Срећковића 1890, тако и у Каталогу Љубе Стојановића 1903, тада последњи пут по самом рукопису.⁷⁰ На основу ових, углавном тачних описа, приказује садржај зборника и Ј. К. Бегунов у студији о Козминој беседи у Драгољевом зборнику одн. у монографији о Козми презвитеру. Он обраћа пажњу на важан

⁶⁹ Подробно о свему томе, са примерима, пише Љубица Борбевић у поменутом Опису ћирилских рукописа Народне библиотеке. Занимљиво је да Ј. Иванов (Богомилски књиге, 192) говори о „бугаризмима“ у Драгољевом зборнику — разуме се, у духу владајућег схватања бугарске филологије, по коме не може бити говора о македонској редакцији у средњем веку. „Бугарске“ елементе, сем у вокализацији љ > о, љ > л, Иванов види и у лексци; нпр. тоуга голѣма, изеро голѣмо. Такво је закључивање без основа: голѣма је свесловенска и прасловенска реч са значењем „велик“, и није својствена само бугарском (вид.: Р. Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I, Zagreb 1971 s.v. golem).

текстолошки моменат састава и „окружења“ у коме се Козмина беседа овде налази. Имајући у виду Бегуновљев приказ, уз објављене описе, као и нов опис Народне библиотеке који ће ускоро бити штампан, ја нећу овде давати сопствени приказ садржаја. Истаћи ћу, само, тачност општег закључка Ј. К. Бегунова да „већина дела која улазе у састав Драгољевог рукописа јесу производи народне легендарно-апокрифне књижевности, веома типични за почетну етапу српске књижевности, која се тада налазила под утицајем братских литература — бугарске и руске“.⁷¹ Ту су апокрифи старих редакција и различитог садржаја, поменути, углавном, у индексима „лажних и отречених“ књига; затим, изводи и компилације из дела црквених отаца, патерика, пчела, златоструја и др. Компилација Козмине беседе против богомила налази се окружена делима апокрифне природе у првој половини, заправо на почетним листовима кодекса (лл. 21—39), под насловом *О оучени вѣрѣ* и без Козминог имена било у заглављу или на другом месту у тексту.⁷²

Проблемом састава и постанка српске прераде Козмине беседе у Драгољевом зборнику бавио се најпре В. Качановски (1880), који је сматрао да је састављач ове компилације сам Драгољ; компилатор није искористио сав текст Беседе, него је изводима из Беседе додао сопствена или нека друга „слова“.⁷³ Соколов није делио мишљење Качановског о Драгољу као компилатору, али није улазио поближе у текстолошку анализу структуре српске прераде Беседе у овим рукопису.⁷⁴ Тек је М. Г. Попруженко (1936) ушао поново у проблем састава компилације.⁷⁵ Проучавајући православне изворе за историју богомилства на Балкану, Александар Соловјев испитује структуру српске компилације веома подробно (1953) и долази до закључка да је у питању прерада, настала у време Савиног организовања аутокефалне цркве, а можда још и раније, на Немањином сабору против богомила око 1180. Соловјев у Драгољевом тексту види препис са знатно старијег предлошка; српску верзију Козмине беседе у овом рукопису не сматра потпуном ни тачно преписаном, јер текст, по његовом мишљењу, нема правог почетка, многе речи су нетачно преписане, а језик и правопис „чисте су српске рецензије XIII века, без трагова бугаризама који би свакако остали у првој преради бугарског споменика“.⁷⁶

Ј. К. Бегунов изводи најподробнију анализу компилације. Његов је закључак да је оригинал српске верзије могао настати на другом српском сабору против богомила у Жичи 1221, чије су одлуке дошле до изражаја у српској светосавској редакцији Синодика не-

⁷⁰ Видети напомене 3, 4 и 8.

⁷¹ Ј. К. Бегунов, *Козма Пресвитер*, 133.

⁷² Ј. К. Бегунов, *Козма Пресвитер*, 133—134.

⁷³ В. Качановскиј, *Нјекoliko споменика*, 233.

⁷⁴ М. Соколов, *Материјали*, 10.

⁷⁵ М. Г. Попруженко, *Козма Пресвитер — болгарскиј писатељ X в., Софија 1936*, стр. XXV—XXVII.

⁷⁶ А. Solovjev, *Svedočanstva*, 25—26.

деље православља. Српски аутор компилације користио се неким потпуним бугарским пергаментним преписом Беседе из XII века или још старијим. Тај бугарски препис био је близак архетипу (Козма је, према Бегунову, писао 969/79), и његова читања могу да играју главну улогу у реконструкцији првобитног текста Беседе. Бегунов у свим појединостима идентификује саставне делове српске компилације, у поређењу са сопственим издањем основног текста Беседе (ГПБ, собр. Соловецког манастира № 856, из 1491/92), као и са Попруженковим издањем по тексту ГБА, собр. Волоколамског манастира № 8, с краја XV века. Његову анализу овде не морамо понављати. Српски компилатор, по мишљењу Бегунова, углавном верно прати текст Беседе (не и распоред текста — Д. Б.) и притом понекад скраћује, а понекад мало и мења текст. Проблем допунских извора компилације није до краја решен. Бегунов допушта могућност да је компилатор понешто и сам написао, али је свакако користио и три посебна извора: Σύνοψις ἐπίτομος τῆς θείας γραφῆς Псеудо-Атанасија Великог са тумачењем симбола четворице јеванђелиста, за трећи одељак („О комканији“); Златоустову 57. хомилију на текст Јеванђеља по Јовану, за седми одељак („Јоана Златоуста сказаније“); низ Златоустових беседа (које Бегунов не идентификује) о праобразу цркве Христове, за осми одељак („О цркви Христове“). Бегунов закључује да „проучавање српске компилације даје драгоцену грађу за реконструкцију књижевне судбине списа Козме презвитера у Србији најстарије епохе“.⁷⁷

Прво издање текста Козмине беседе по Драгољевом рукопису приредио је, као што смо рекли, Владимир Качановски 1880. Издање је снабдео варијантама по московском рукопису Беседе из XVI в. (ГБА, собр. МДА №. 17/173), на основу издања Ивана Кукуљевића у Архиву за повјестницу југославенску 4, 1857.⁷⁸ Нажалост, обичне грешке у преношењу текста, које су објашњене брзим преписивањем у ванредним условима, није успео да уклони ни М. Соколов, који је нотирао преко 40 погрешака, али тиме све погрешке Качановског ипак нису отклоњене.⁷⁹ Према издању Качановског, и узимајући у обзир Соколовеве исправке, приредио је своје издање Ј. К. Бегунов, као IV састав међу „компилацијама и фрагментима“ у монографији о Козми презвитеру.⁸⁰ Остале, су тако, и у издању Бегунова следеће крупније погрешке Качановског (грешке наводим према пагинацији Качановског и фолијацији рукописа): *вѣновльшамъ* 239 ум. *вѣновлениа* 21 v; *нанаставитѣ* 239 ум. *наставитѣ* 21 v; *гласаѣ* 239 ум. *гласа* 22 v; *слышишь* 240 ум. *слышинъ* 22 v; *властемъ* 240 ум. *властелемъ* 23 г; *призовени* 240 ум. *призованъ* 23 г; *гроздниѣ* 240 ум. *гроздикъ* 23 v; *пръвоздан'номуу мѡржѣ* 240 ум. *прѡвоздан'номуу же* 23 v; *прославлянтъ се* 240 ум. *прославлянтъ се* 23 v (важно због ортографије и датирања ру-

⁷⁷ Ю. К. Бегунов, Козма Пресвитер, 137—143.

⁷⁸ V. Kačanovskij, Njekoliko spomenika, 239—251.

⁷⁹ М. Соколов, Материалы, 9.

⁸⁰ Ю. К. Бегунов, Козма Пресвитер, 401—408.

кописа!); беседавати 240 ум. беседавати 23 в; таковаго далече 240 ум. далече таковаго 23 в; въ мирѣ 240 ум. въ мирѣ съ 24 г; но страха ради 241 ум. на страха ради (опет важно због ортографије и редакције: но — русизам, на — српски облик) 24 г; тако тоу 241 ум. тако во 25 г; кретици 241 ум. кретици 25 г; (пом. pl. од кретиѣ пом. sg.); шсоу-женни 241 ум. шсоуждени 25 г (опет „русификација“ текста); ниже 241 ум. си же 25 г; пожѣше 242 ум. пожѣше 26 в; оупаь 242 ум. оупаь 27 г; не изваляеть ли се се 242 ум. не изваляеть ли се 27 г (без дитографије!); ш чем' и Павль 243 ум. ш чем' же Павль 28 г; после речи и чашю сию пиете 244, Качановски испушта целу реченицу смръть господню исповѣдаете 28 в; такожде мнете 244 ум. такожде мнетъ 29 в; причестна ихъ 244 ум. причестна его 29 в; и онь 245 ум. и шс(вс)тивъ 29 в; поста въ гробѣ 245 ум. поста въ гробѣ 30 в; напи се 245 ум. написа се 30 в; после речи надъ гробомъ 246, Качановски испушта заменицу ю 31 в; начинивъ 246 ум. рачинивъ 32 г; оуѣститъ се 246 ум. шѣститъ се 32 в; поставишъ 247 ум. поставиши 32 в; чист'м' 247 ум. чистом' 33 г; но противнѣ 247 ум. на противнѣ 33 г; трѣи 247 ум. трѣи 33 в; ь' Петроу (?) 248 ум. во Петроу 34 г; после речи по въскрѣсенни 248, Качановски испушта предлог изъ 34 г; после речи ш нихъже господъ 248, Кач. испушта други део цитата из Mt 18,3: и пакы аще не швратите се и воудете акы дѣти. не можете вѣннати въ царство небесное 35 г; швочи 250 ум. швѣчи 37 г; оуказаномоу 250 ум. показаномоу 38 г; поставити 250 ум. (вероватнијег) съставити 38 г.

Грешкама Качановског и пропустима Соколова додате су у издању Бегунова, најалост, нове грешке. Тако Бегунов пише намаь инако 242 ум. вамаь инако 26 в (код Качановског је правилно); после речи хлѣвъ си и чашю 244, Б. испушта заменицу сию 28 в; после такожде 244 Б. испушта везник и (дакле: и нынѣ) 29 г; уместо поста 30 в (Качановски: поста!), Б. има поста 245; после речи безъ ли(тоу)р'гнѣ 246, Б. испушта већи део текста: ли соуѣтъ выле и безъ кол'каниа. то Петроу апостолю нѣ ли литоур'гнѣ 31 в; после речи воудеть свезанъ 34 г, Б. додаје сувишно и 248. после речи исчезающе, акы 249, Б. испушта дымаь 36 г; уместо шьтараь 38 г;, исто и Кач., Б. има рьтараь 251 — што се може објаснити као штампарска грешка.

Извесне грешке у означавању библијских навода у издању Бегунова потичу, по свој прилици, из критичког издања Попруженка, одакле су ознаке цитата углавном преузете.

Текст који овде саопштавам приређен је непосредно према рукопису Зборника попа Драгоља. Придржавао сам се Правила за критичка издања старих српских писаца, која је прелиминарно усвојио Одбор за критичка издања српских писаца САНУ.⁸¹ Текст је, у духу тих Правила, разрешен, а разрешени делови речи штампају

⁸¹ Зборник Матице српске за књижевност и језик XXII/1, 1974, 98—103, и као посебан отисак са сопственом пагинацијом.

⁸² Сингле библијских књига су у апарату према: *Bibliorum sacrorum iuxta Vulgatam Clementinam nova editio*, cur. Aloisius Gramatica, Vaticanis 1951, p. XV.

се у изломљеним заградама. У полукружним заградама су конјектуре оштећених делова текста одн. лакуне или хаплографија; угласте заграде означавају дитографију. Према томе, никакве исправке нисам уносио у текст, него се на погрешке писара указује одговарајућим текстолошким знаком и напоменом испод текста, у апарату. У самом тексту, једино у личним именима пишем велико слово у духу данашњег правописа; све остало је као у рукопису. То значи, поред осталог, да у издању верно преносим оригиналну интерпункцију. Нови параграф почињем не према логичкој подели текста, како допуштају Правила, већ тамо где је у рукопису иницијално слово црвено. Апарат се састоји од ознаке библијских цитата⁸² и критичких напомена у међународним латинским формулацијама и скраћеницама. Све напомене везане су за текст „брухцифром“, с обзиром на природу овог издања, у коме је реч о сразмерно кратком тексту без навођења варијаната из других рукописа. Варијанте није било потребно наводити, пошто је Ј. К. Бегунов публикувао потпуно критичко издање Беседе у свим редакцијама, тако да су по његовом издању могућна најопсежнија упоредна испитивања текста.

f. 21r О оученнѣ вѣрѣ

f. 21v Мы же по словесѣмъ вѣрховнаго ап(о)с(то)ла Петра, роде избранныи. ц(а)р'скою с(в)етител'ство. || стра-но с(в)ѣтѣмъ люд(и)и шеновлении.¹ яко да добрымъ нравы исповѣдаете.

И пакы оубо глаголетъ Павль. влюдиѣте оубо себе и всего стада. въ немъ же вы постави д(оу)хъ с(в)ѣты страже. пасті цр'кви г(о)с(под)а в(ог)а юже понови свою кровню.²

Блюдиѣте да не погоубимъ еже дѣлахомъ. да аще кого разоумѣиши дръжеща еретичьскоу вѣроу. и оумѣиеть к'то шт(ъ) васъ оучинити. оучите и наставите на истинныи поуты.

Кѣдоущюмоу во рече добро творити. и не творещюмоу грѣхъ немоу несть.³ аще ли вас(ъ) не послушаютъ ни примоутъ здраваго оученниа.⁴ истресѣте и прахъ.⁵ на не глаголюще. кровь ваша на главахъ вашихъ.⁶ и тако знаменав'ше се шт(лоу)чачите се нег(о)ушешю и тѣломъ. ||

f. 22r Боуди во вы рече г(оспод)ъ. акы стран'нини и поганини.⁷ не дадите с(в)ѣт(а)го п'сомъ. оученныи непокоривымъ. ни сыпанте висерьъ вашихъ прѣдъ свиниамъ.⁸

Аще ли же слышавъши с(в)ѣтѣмъ снѣгъ словеса. и покають се. вращающе се шт(ъ) прѣльсти еретич'скии. и приимѣте к' се радостию. влюдиѣше се юда лоукаха. а не въ истинноу кають се. велими бо соутъ лоукави криюще на днѣ ср(ъ)дца мысль свою. да аще въ истинноу швѣтет' се исповѣдающе съ слъзѣми бледи свои прѣльстивыи. то на поуты истин'ныи си вѣдоуще яко мяздоу велию тамо приемъ.

f. 22v Рече бо в(ог)ъ иже из'(в)едеть ч'(с)тнаго шт(ъ) недостонныхъ. акы оуста мои воудеть.⁹ и мамъ иныи шв'це иже не сѣтъ шт(ъ) двора сего. нь и тѣх' ми || подобаетъ привести аще гласа моего послушаютъ. боудеть едно стадо и единыи пастырь.¹⁰

Слыши ап(осто)ла глаголюща. аще к'то шт(ъ) васъ¹¹ шт(ъ) истинны. и швратитъ некто. да вѣсте яко швративы грѣшныи. шт(ъ) прѣльстиваго поуты нег(о). сп(а)сѣтъ д(оу)шю шт(ъ) см'рти и покрить множество грѣховъ.¹²

Тѣмъ же шт(ъ) нихъ друзи празни ходет'. не хотеише ничесоже дѣлати роукама своимъ. нь прѣходеше шт(ъ) домоу въ домы. тоуждаи снѣдають имѣниа. ч(ловѣ)къ прѣльщаныхъ ими. нь тии по словеси г(оспо)дню лише примоутъ ш(со)уждению.¹³ слышимъ бо Пав'ла ап(о)с(то)ла. не ид'ша тоуне

f. 23r

хлѣва ни оу кого же.¹⁴ м<ь>нѣ во рече и соуѣимъ съ м'ною. поравотаста роуцѣ си.¹⁵ и пишеть же шлѣни-выхъ глагола)е. прыздъны не дѣлаи да не гасть.¹⁶

Иретици же оучеть свое си. не повинovati се властелемъ своимъ. хоулеце в<о>гатые. и ц<а>рь ненавидеть. роугають се старѣшнинамъ. оукарають волары. мръзкы твореть работающе ц<а>-рь. и ксакому ракоу не велеть работати г<оспо>д<и>ноу свое-моу. нь мы поменѣмъ словеса пр<о>р<о>чскаа. и оучени[ни]а ап<о>с<то>льскаа. яко вса в<о>го)мъ соуть поставле-на.¹⁷ послушанте чьто рече прѣмоудрость в<о>жиа. мноу ц<а>ре ц<а>р<ь>ствоуютъ. и вел'може дръжеть землю. азъ м<ь>не любещеи люблю. и ищеи м<ь>не шврѣ-щоут' ме. в<о>гат'ство и слава моя исть.¹⁸

Б<о>гошт<ь>ць же Д<а>в<и>дъ оучит' ны за ц<а>ре в<ог>а м<о>лити глагола)е. г<оспод>и сп<а>си ц<а>ра и по-слъшай насъ. въ нь же д<ь>нь призовем' те.¹⁹ и пакы рече г<оспод>и ш силѣ твои възвеселить се ц<а>рь.²⁰

f. 23v

Бижь же и кр'ховнаго ап<о>с<то>ла Петра. оучеца нас<ь> и глагола)юща. аки равни в<о>жи (все , чтѣте)²¹ в ра-т<ь>ю възлюбите в<ог>а воите се. ц<а>ра чтѣ-те. равни послъшанте ш всемъ с воизнию г<оспо>-дъ.²² аще бо не ви в<ог>ь повелѣль дѣлати земле не би жито расло и гроздине. провоздан'ному же в<ог>ь повелѣ троуждати се чл<овѣ>комъ. и шт<ь> троуда своего подати трѣбоушимъ. вса же въ славоу в<ог>оу творити повелѣна соуть. да прославля-ить се творецъ. вьноутр'нимъ и вьнѣшнимъ чл<овѣ>комъ. вса-ко же хотеще дѣлати или бесѣдовати подобаетъ прѣжде полы-шлѣти. аще соуть къ в<ог>оу. и на пользоу д<оу>ши. то съ ра-достию оучити и глагола)ти. аще ли нѣс<ть> далече такового ходи.

f. 24r

Оученикъ г<оспо>д<ь>нь г<лаго>леть. възлюблении не всакому д<оу>хоу вѣры имѣте. нь искоушанте д<оу>хы аще || шт<ь> в<ог>а соуть. яко мнози льстѣци изидоше въ миръ сь.²³

Есакъ зло творен ненавидить свѣта рече г<оспод>ь. и не приходитъ на скѣть. да се не гаветь дѣла его з'лаш.²⁴

И аще во кто выпаль' иет' въ вѣроу иретичскоую. то в'сь за-конъ прѣданы с<ве>тымъ цркъвамъ. поврѣгль исть. аще ли и дръ-жить что. то страха дѣла властель земельныхъ. а оумъ его и лю-вы далече метет' се. нь страха ради чл<о>в<ѣ>чска въ цркъвъ вьходить. и кр<ь>сть и иконоу целоуютъ якоже повѣдають ны иже штъ нихе швратише се. на с<ве>тоую истин'ноюу нашу вѣ-роу. и повѣдающе яко все творимъ чл<овѣ>къ ради. а не по ср<ь>д<ь>цоу. въ тинѣи же криемъ свою вѣроу. а иретици въ

f. 24v

лицемѣри лъжесловесники || нездравыхъ своюю свѣстною. възвраняющихъ женитвы. и оудалати се²⁵ шт(ь) врашьянъ. шже в(ог)ъ створишь. съ похвалениемъ вѣр'нымъ оувѣдѣвшимъ истинноу.

Ико вса тварь в(о)житъ добра. и нич'тоже шт(ь)метно съ похвалениемъ приемимо. с(ве)титъ бо се словомъ в(ог)а жива и м(о)литвою.²⁶

Аще во рече²⁷ ште и пиете. и аще ино ч'то творите. все въ словоу в(о)жию творите рече.²⁸

Ик' Титоу пише рече. вса ч(и)ста чистымъ. шс(к)връненнымъ же и невѣрнымъ нич'тоже чисто. шсквръни бо се имъ оумъ и свестъ.²⁹

f. 25r

Диаволъ бо не имы мѣста под нев(е)сем'. и прѣлщаше чл(о)в(ѣ)кы. высоко моудрствовать ш севѣ. а не по прѣданню с(ве)тыхъ. тако вълазитъ оу чл(о)в(ѣ)кы. и въ д(оу)шахъ послушающихъ его. яко || же и чаша стръда медоу (на)лиана³⁰ шт(ь) яда смрадъна горестн. (. .) да явлантъ се дѣло его. тако бо есть шбычан диаволоу. шслѣп'лантъ шчи и оумалантъ грѣхы да твореще злаи мнеть се нич'соже зла твореще. тако приеми ихъ ведеть и въ кресь. кретизи во соугво (sic) шсоуждение твореть, си же ино оучение въздвижюще. новы ап(о)с(то)лы соуще и пр(ѣ)д(ь)тече аньтих(ри)с(то)вы. готовеще люд(и) на приимти с(ы)на погневѣльнаго. и оучеть свои си. многи же слышимъ шт(ь)нашихъ г(лаго)люще. поч'то в(ог)ъ попушантъ диавола на чл(о)в(ѣ)ка. нь та словеса дѣтскихъ соут' и не здравыхъ. хравьрь бо ради своихъ в(ог)ъ попушантъ ди(ш)волоу. сѣяти мысли люкавыи въ ср(ь)д(ь)ца чл(о)в(ѣ)комъ. да яветъ се творещи волю в(о)жию || а не диаволоу. что же Х(ри)с(т)а доврещише.

f. 25v

нь Июда самъ зълъ сы прѣдатель выс(ть). ч'то ли диавола злѣи. нь Ишвъ вѣнчанъ выс(ть). не възможно бо хравроу явити се аще не оувинтъ ратника.

СѸ³¹ кр(ь)стѣ г(оспод)а нашего I(и)с(оуса) Х(ри)с(т)а.

СѸ кр(ь)стѣ же Х(ри)с(то)вѣ. сице блазище се кретизи г(лаго)лютъ. како се есть мноу кланати с(ы)на во в(о)житъ на немъ распеше жидове. да паче вражда ие(ть) кр(ь)сть в(ог)ѣ. тѣмъ же ненавидѣти его свои си оучеть а не кланати се. сице (sic) велеть во. аще би к'то с(ы)на ц(а)рева оувилъ дрѣвомъ. можеть ли дрѣво то любимо быти ц(а)реви. такожде и к(р)ьста в(ог)оу.

f. 26r

Да поистинѣ влаженны Павелъ погнвѣшен нарицантъ г(лаго)ле. слово кр(ь)стьянок || погивающимъ оу(ро)дѣство есть. сп(а)самымъ се намъ сила в(о)житъ ие(ть).³² и пакы м'нѣ во рече да не воудеть хвалити се. развѣ ш кр(ь)стѣ г(оспод)а нашего I(исоу)с(а) Х(ри)с(т)а.³³ вихъ же и шт(ь) инѣхъ книгъ оуказалъ. ш кр(ь)стѣ бо своимъ г(оспод)ѣ. провъзвѣсти

- прѣжде распетия къ ап(осто)лом' г(лаго)ле. тако Ионис възнесе змию въ поустыни. тако възнести се ис(тъ)с(ы)ноу чл(о)в(ѣ)чю. да всакъ вѣроуеи въ нь не погивнень.³⁴ нь имать животъ вѣч'ны.³⁵ ч(ъ)стны во ис(тъ)с(ы)нъ кр(ъ)сть г(оспо)д(ъ)нь. нь иретици не мноутъ вѣры. тѣмъ же доврѣ писаше ш томъ къ галатомъ г(лаго)ле. проклетъ всакъ иже не прѣвоудеть въ всѣхъ писаныхъ въ книгахъ законовъ. такоже || створити ксть.³⁶ тѣмъ же и мльчещимъ намъ сами се проклиняютъ словесы ап(о)с(то)льскимъ. понеже не по своимъ воли м'нетъ распета г(оспо)д(а)ни за сп(а)сенние чл(о)в(ѣ)чьеское нь по ноужди. аще во рече или мы или анг(е)ль с нев(е)се вамъ инако. не такоже мы вл(а)говѣстихомъ вамъ. проклетъ да воудеть.³⁷ и тако проклетъ всакъ иже не дръжитъ въ ч(ъ)сть. прѣданныхъ с(ве)тлыми книгами. къ во кр(ъ)стнианинъ не просвѣщактъ се кр(ъ)ст(о)нь г(оспо)д(ъ)немъ. к'то ли не веселитъ се виде кр'сты на высокыхъ мѣстѣх' стожше. на нихъ же прѣжде жрѣхоу вѣсомъ чл(о)в(ѣ)ци. закалающе с(ы)ны свое и дщери. по Д(а)в(и)доу рекъшу по жрѣше с(ы)ны свое и дщери демоном' || а не в(ог)оу.³⁸ кто ли оу какоу любу напасть оупадъ. и творе швразъ кр(ъ)ста на лица своимъ. и на ср(ъ)д(ъ)ци своимъ. не извавлаетъ ли се золь. въ истинуу во врат(ъ)е не гивноутъ възирающе съ любовию на кр(ъ)сть г(оспо)д(ъ)нь. на кр(ъ)сть во зреше плътными шчима. срѣдчными же на распетаго на немъ възирающе. славимъ г(лаго)люще. слава тебѣ Х(ри)с(т)е в(о)же наше. изволивъ кр(ъ)стомъ оуморити оуморивше прѣжде въ ран. прѣдѣда нашего йдама. и дав'ша намъ на пѣждоу всакие рати днаволе кр'сты свои. и въ Д(а)в(и)дѣ с(ве)ты доу)хъ г(лаго)ле ш кр(ъ)стѣ. жъ зль твои и палица твоя оутѣшиста мѣ.³⁹ тѣмъ надѣемъ се донти вѣчныи жизни. и заград(ти) оуста в(о)гоморьскимъ иретиномъ. || г(лаго)лющимъ на в(ог)а неправдоу. и вѣроу кр'стианскоу⁴⁰ ти разорити покоушають се.

- Ⲅ комыкани рек'ше ш причещени св(е)щенна.
- Нъ что г(лаго)лють ш с(ве)тѣмъ комыкани. тако нѣс(тъ) в(о)жнемъ повелѣниемъ творимо комыкани. ни ксть такоже въ г(лаго)лете тѣло соуще Х(ри)с(то)во. нь акы все простое браш'но. не створилъ во не рек'ше Х(ри)сто)сь лүтоур'гну. тѣмъ же мы не имамъ въ чьсть того. нь ш велико шлѣпление ихъ и шкаменение. и страждеть с(ве)тоне нев(а)нг(е)лие въ роукахъ ихъ. днаволь не могли противити се в(о)жкствоу. тѣхъ пришворѣтъ на помощь себѣ. такоже прѣжде влѣзь въ з'мию. и прѣльсти въ раи || пръвозданныаго. и пакы такоже пришворѣте Иудоу. такоже рече нев(а)нг(е)лүсть. днаволоу влѣзь шю въ ср(ъ)д(ъ)це Иудѣ скаришт(ъ)скомоу (sic) да и прѣдасть I(нсоу)са.⁴¹ такоже и иретигы оулови на оугодие себѣ. выпрашаемъ же ихъ иретику. ш чесом' Х(ри)с(тос)ъ рече къ ап(о)с(то)ломъ. хлѣвъ дае имъ г(лаго)ле. примѣте и гадите се ксть тѣло мое.

Мад(ѣ)и оубо по вѣшеством⁴⁹ въ вѣторѣ лѣт(о). написа се самѣмъ Матѣемъ. на вѣстоцѣ жидовьскыи письмены ив(а)н'гүлик. (sic) въ шбразъ ахг(е)ла херовима се шбразъ чл(о)в(ѣ)чь. то самъ г(оспод)ь херовимъ выс(ть).

Мад'къ же въ четвъртѣ лѣт(о) пис(а). въ римѣ самъ. въ шбразъ тельчь. се ксть вл(а)ж(е)н'ны ир(оу)с(а)л(и)м'нинъ. идѣже ксть г(оспод)ь вечероу съ оученикы своими. да кже въ шбразъ тельчь. сам' г(оспод)ь иде на вольномъ м(оу)ч(е)нии. акы агне незловиво.

f. 30v Доука же въ шс'мо лѣт(о) ив(ань)г(ел)үк. кже шт(ъ) Доу-к(и). напис(а) се самѣм' имъ. повелѣниемъ Петра ап(о)с(то)ла. въ шбразъ львовъ. || понеже г(оспод)ь поспа въ гробѣ аки льва. д(о)н'дѣже вста. швычан во львоу спешю не смѣждати шчню. из'в'ноутра б'дитъ всегда. тако ксть притѣча и ш Х(ри)с(т)ѣ львомъ.

f. 31r Ивань же написа. по .б.і. лѣт(ѣ)мъ. самѣмъ Иваном'. въ шбразъ шрль. пис(а) се въ патомѣ купрьсцѣм'. въ д'ни Троиана ц(а)ра. напис(а) се .і. слова. ам(и)нъ. а кже въ шб'разъ шрль. то въз'несе се на неб(е)са г(оспод)ь. кжеже и прѣдаше намъ на память и сп(а)сеніе право вѣроүющимъ вѣм'. прѣзь же ап(о)с(то)ль по мнѣхъ лѣтѣхъ напис(а)нъ выс(ть). и дѣлеса во Паула и словеса свѣды Доука. иу(ань)г(е)листвъ. списавъ Доука. прѣдасть цр'квям'. кже и н(ы)нѣ цр'кви вельгласно почитающе веселеть се кжеже || рече г(оспод)ь. ник'тоже свѣще въ жегъ. полагають подъ шдром' нъ на свѣщаницѣ. да въходеще видеть свѣть.⁵⁰ то како вы иретици г(лаго)лете. како нѣс(ть) тоу ш комкани с(ве)тѣмъ речено. нъ ш тетрьку(ань)г(е)лѣ. нъ лютѣ вашемоу невѣрню. аще се не шбратите. кжеже рече блаженны Пав'ль. шт(ъ) врьгъ се к'то закона Моисѣва. при двою или трехъ свѣдѣтелихъ. безъ м(и)л(о)сти оүмирають. колицѣ мнитъ сподобити се горьши моуцѣ. поправы с(ъ)на в(о)жита и кр'вь завѣт'ноу проставы неп'шева-въ. юже шс(ве)ти се. и д(оу)хъ вл(а)годѣти оүкоривъ.⁵¹

Слово ш литър҃г҃и.

f. 31v Како ли чины с(ве)тѣ хоүлите. прѣданныи намъ шт(ъ) с(ве)тѣхъ ап(о)с(то)ль. и в(о)гоносныи || шт(ъ)цы литоур҃҃г҃ию мѣню. и прочеи м(о)литвы. твориміи добрыи кр(ъ)стианы.⁵² и г(лаго)лете не соутъ ап(о)с(то)ли литоур҃҃г҃ие прѣдали ни комканиа. нъ Ишванъ златооусты. то понева Х(ри)с(тос)ъ оуч-л(о)в(ѣ)чи се. до Ишана изъш'ло .т. лѣт(ъ). да толко ли цр'кви в(о)жне безъ ли(тоу)р҃҃г҃ие ли соутъ выле и безъ кол'каниа. то Петръ ап(о)с(то)ль нѣ ли литоур҃҃г҃ие створилъ. юже н(ы)нѣ римлаане дръжеть. и Йяковъ брат(ъ) г(оспо)д(ъ)нъ прл-вы ип(и)с(коу)пъ. г(оспо)д(ъ)мъ самѣмъ поставленъ. въ ие-

р(оу)с(а)л(и)мѣ литоургию створишь. юже и до селѣ слышимъ,
надъ гроколь ю г(оспо)д(ъ)ниимъ поють.

f. 32r (Ш)отомъ велики Есалии въ кападоки. шт(ъ) в(ог)а извѣ-
щеніе приемъ. прѣдасть намъ литоургию. и ш ком'кани || оуе-
трон рачиниивъ (sic) на трое. такоже иемоу повелѣ д(оу)хъ с(ве)ты.

f. 32v То како вы г(лаго)лете нѣс(ть) в(о)жнѣ прѣданиѣ ком-
кани. и чинъ цр'ков'ны и хоулите ирѣки. и в'се саны цр'ков'ныѣ.
фарисѣи зовоуше правовѣр'ныѣ попы. и много на не лающе. слѣпи
соуше оум'ныма шчима. не могоуше разоумѣти почитлюще ипистолюи
влаженаго Паула. т'ко ис(ть) ставилъ попы по всѣи земли и и-
п(и)с(коу)пы. и прочи чинъ цр'ков'ны. нь такоже пишеть. яко
свою правдоу хотеше поставити. в(о)жнѣи пра-
вдѣ не повиноуше се.⁵³ аще бо и въ лѣности живушь
правовѣр'нии попове. такоже то вы г(лаго)лете шсоуждающе ихъ.
нь в(о)жства не хоулетъ яко || же и вы. шваче нѣч'то въ таниѣ
исправили боудушь. т'ко ли вы есте соудеще тоужде-
моу равоу. такоже рече ап(о)с(то)ль.⁵⁴ въ велицѣ во до-
моу не соутъ тачию съсоуди злати и сребр'ни.
нь и гнил'ни и дрѣвени. и шв' въ ч(ъ)сть швъ
въ неч(ъ)сть. аще оубо к'то шцѣститъ се шт(ъ)
сихъ. боудеть въ ч(ъ)сть съсоудѣ шсв(е)щенъ.⁵⁵
яко в(ого)мъ с(ве)щамни соутъ всегда иерѣи. послушанте ч'то
г(лаго)лет(ъ) велики ап(о)с(то)ль. къ филиписѣшмъ пише. Па-
уль и Тимодрѣи рава Х(ри)с(то)ва. соущимъ въ
пилиписѣихъ съ ип(искоу)пы и съ дияконы. вл(а)-
год(ѣ)ть вамъ и миръ шт(ъ) в(ог)а шт(ъ)ца
г(оспод)а нашего I(исоу)с(а) Х(ри)с(т)а.⁵⁶ к'
Титоу же. сего рад(и) шставихъ те въ критѣ. да
(не)докон'чаниш⁵⁷ исправившъ. и поставивши въ
всѣхъ град(ѣ)хъ попы. || такоже азъ ти пове-
лѣхъ.⁵⁸ Тимотею же самъ постави попа. таже пише к иемоу не
лѣни се ш своемъ дарѣ иже въ тевѣ възложен-
ишь роукоу мою (sic) на попов'ство.⁵⁹ пакы же веле
иемоу ч'ст(ъ)ны имѣти попы г(лаго)ле. прилежешен доврѣ
попове соугоувѣ чь(с)ти сподовет' се. паче троу-
ждающе се словомъ и оученнѣмъ.⁶⁰ иретици же снѣ
слово слышаваше рекоуть. да поч'то не живете такоже вы есте
повелѣно. иво Пауль г(лаго)лет(ъ). подобаетъ ип(и)с-
(коу)поу непорочноу выти и проча.⁶¹ диякономъ та-
кожде чистомъ. да слоужеть непороч'ни соуше. оубо мы не види-
мъ ихъ тацѣхъ боудушь. нь против'нѣ все твореть попове. шпи-
варють се граветъ. ино з'ло || въ таниѣ твореть. ип(и)с(коу)пн
же и попове не въздръжеть се акы мы. мы же шт(ъ)вещамъ ш
томъ рече Пауль. на попа рѣчине приеман. развѣ
аще съ двѣма или трѣми свѣдѣтелы.⁶² послушан ч'то
г(лаго)лет г(оспод)ъ ка⁶³ апо(сто)ломъ. на Дионсѣшвѣ⁶⁴
столаѣ сѣдоше жър'ци. да иже велеть вамъ тво-

f. 33r

f. 33v

рѣти творите и вѣдѣте. по дѣломъ же ихъ не творите. г(лаго)лютъ бо а не творять.⁶⁵ смотрите како ти жрѣце повелѣно кс(тъ) ч(ст(ъ)ны имѣти. аще и зан соуть. аще бо ап(о)с(то)ломъ великомъ и с(ве)томъ соущемъ. велитъ послушати сѣдѣщихъ на **Монсѣвъѣ** столѣ. колыми паче вамъ и всакомоу чл(овѣ)коу лѣво⁶⁶ кс(тъ) чисти сѣдѣшаго на **Х(ри)с(то)въѣ** столѣ. ил'ма же **Х(ри)сто**съ ксть || ч(ъ)стьнѣи **Монсѣи** тольми же и сѣдѣши на столѣ его. ч(ъ)стьнѣиши соуть. сѣдѣшихъ на **Монсинѣ** столѣ. ты же всльпъ срьдьцемъ не ч'теши жьр'ца **Х(ри)с(то)ва**. нь оукараниши пастыра швьць его. къ едномоу во **Петроу** рече г(оспод)ъ. его же свежеша на земли воудеть свезанъ на невесѣхъ.⁶⁷ и по вскръсени изъ мрътвыхъ яви се ап(о)с(то)ломъ. и рече **Петроу Симоне Ишнинѣ** любивиши ли ме. шномоу же рек'шу **и г(ло)д** и. яко люблю те. рече к' нему паси швце мое.⁶⁸ еже ксть швразъ **ип(искоу)пом'** и **попом'**. ти бо соуть пастыри и оучители поставлени словеснымъ шв'цамъ в(о)жигамъ. и тѣмъ ксть повелѣно || **везати и раздрѣшати.**

f. 34r

f. 34v

И ш исповѣдани въ покаянии.

Юретици бо елико не вѣдеть хоуметь. слышеша бо **Иако** ва врата г(оспо)д(ъ)на г(лаго)люща. исповѣданте **дроугъ** **дроугоу** грѣхы. и м(о)лите **дроугъ** за **дроуга**. яко да ицѣлѣите.⁶⁹ и сами въ сѣбѣ исповѣди твореть и рѣшеть. воудоуще сами свезани диаволыми оузани. не разоумѣюще яко **крѣшль** речено ксть. аще волитъ рече к'то въ васъ да призоветъ **попы** **црѣковнык**. и да м(о)литвоу твореть над нимъ. помазавъше **масломъ**. въ **име** г(оспо)д(ъ)не и м(о)литва с **вѣрою** сп(а)сеть **волешаго**. аще и грѣхы воудеть створилъ. шт(ъ)поустеть се **нмоу**.⁷⁰ и пакы рече не мнози оучители **боудѣте** **врат(ъ)и** **мои**. **вѣдоуще** **яко** || **воли** **грѣхъ** **принимаема**.⁷¹

f. 35r

Ѧ кр'щени.

Еидите же възлюблени како ксть **поразиль** **ди(а)воль**. да с(ве)тоне кр'щение шт(ъ)мешоуть. гноушающе се **кр(ъ)стимыхъ** **младѣн'ца**. ш нихже г(оспод)ъ къ ап(о)с(то)ломъ г(лаго)лаше. не дѣнте дѣти и не браните имъ **приходити** к' **м'нѣ**. **таковыхъ** бо ксть **ц(а)рѣство** **нев(е)с(ъ)нок**.⁷² и пакы аще не швратните се и **воудете** **акы** **дѣти**. не можете **вѣннати** въ **ц(а)р(ъ)ство** **нев(е)с(ъ)нок**.⁷³ ш с(ве)тѣмъ же кр'щени. **нѣс(тъ)** **дльж'но** **пнсати** **вамъ**. **испыт'но**. **яко** **в(о)гомъ** **оузаконено** **кс(тъ)**. и **прѣдданое** **кр'щение**. шдѣше во рече **наоучите** **все** **страны** **кр(ъ)с** **теще** **въ** **име** **шт(ъ)ца** и **с(ы)на** и **с(ве)т(а)го** **д(о)у(у)ха**. и оучеше **блжстн** **вса** **еже** **заповѣдахъ** **вамъ**.⁷⁴ **еже** **тин** || **с(ве)тин** **ап(о)с(то)ли** **въз'гра-**

f. 35v

днше и наоучише с великомъ трудоу. то крѣтци покоушають се разорити. аще же хотеть лгати по своемуу шбичаю г(лаго)-люще. тако кр(ь)сти(и)ны⁷⁵ ксмы. не имѣте имь вѣрѣ. въста-ноути бо рече г(оспод)ь лжни х(ри)сти. и л'жини пророци. и дадетъ знаменниа и чюдеса. такоже съ-влазнити. аще кс(ть) мощно. из'вран'ныи. въ же се владѣте. се прорекохъ вамъ все.⁷⁶ лжеве бо соутъ крѣтци. такоже и шт(ь)ць ихъ диволь.⁷⁷ како бо хоте-тъ нарицати се кр(ь)стишане.⁷⁸ не мноуше кр(ь)стешихъ к поповъ. ни самого знаменниа кр(ь)ст'наго неврѣгоуше. ни м(о)литвы по-пов'скихъ пишуще. ни поповъ ч(ь)ст'нь твореще нь и аще кс(ть) попь выпалъ въ вѣ||роу ихъ то все поврѣгль ксть. прѣданаго за-кона с(ве)тлымъ цр'квямъ. имена твореще нова. шт(ь) многие гроувости свои. ш нихъже рече в(о)жстваны Д(а)в(и)дъ. вра-зи г(оспо)д(ь)ни прославише се и възнесоше. ичезающе (sic) акы дымъ ичезоутъ.⁷⁹ мамоноу зовоу-тъ диволе в(о)гательство. мамона во в(о)гательство ксть. и не вѣроують чюдесемъ г(оспо)д(ь)нимъ. таже соутъ въ к(у)ань г(е)-ли писана. г(лаго)лют(ь) иѣс(ть) Х(ристо)съ слѣпаго просвѣ-тиль. ни хромага ицѣанль. ни мртваго въскрѣсилъ. притче то соутъ. не хотеще славы дати с(ве)тлымъ в(о)жнмъ чюдеса шхоу-лають. и прѣльсть нарицають ш. не вѣроують слышеще Х(ри)с-
f. 36r
f. 36v
(т)а г(лаго)люща вѣроуки въ ме. дѣла таже || азъ творю и ты створишь ш и воляша сихъ.⁸⁰

Иш(а)и(а). Зл(а)т(о)у(ста). сказании.⁸¹

Нъ и реченыхъ к(у)ань г(ла)скихъ н(ы)иѣ явлаетъ слово. и дѣлы извѣствова. ть во плюноуѣ на землю створи калъ шт(ь) плюновениа. и намаза каломъ шчи слѣпаго. показати хоте тако ть ксть създавы йдама шт(ь) кала. еже бо рещи тако азъ кс-сьмь створи и дѣломъ показа. не т'к'мо тѣмъ шобразомъ шчи створи. и шт(ь)врѣзы прозрѣти дарова. еже знаменниа кс(ть) въдоуноув'шаго и д(оу)шю йдамъ. не трѣвоуять воды въ смѣ-шениа. понеже послати хотѣше и въ силоамъ. да не вода наречеть се створиши чюдо. се да оувѣмъ тако ишъдъши сила изъ оустъ нго. та създа и шт(ь)врѣзе шчи нго. нъ повелѣ оумыти се. да не рекоутъ тако земля || к се исправила. слеть же прѣвѣи въ си-лоамъ. силоамъ же сказанть се посланиа. показати хоте тако си-лоамъ д(оу)ховнаа ксть Х(ристо)съ. и понеже иѣсть оуз'мож'но слѣп'цоу прозрѣвшю познати. многы постави послушны и види-теле дѣломъ. прѣславленымъ дѣломъ. виднте ли како ти с(ве)ти послушествоують. быв'шамъ чюдеса Х(ри)с(то)ва. аще бо и за идънъ нокть п'тица оувезнетъ⁸² оу проуглѣ. смрѣти прѣдана бывають. кольни паче крѣтци по толкии пръсты везеще оумроу-тъ. все бо прѣданиа законы с(ве)тѣи в(о)жнни цр'кви похоу-лают' и свои си оучениа ч(ь)ст'на твореть. по словеси влаженаго ап(о)с(то)ла Нюды. к лнко бо кс(ть)ствоу акы ско-
f. 37r
f. 37v
тъ живоутъ. ни || снѣдетъ въ сихъ скврѣнеть се.⁸³

О цр'кви Х(ри)с(то)вѣ.

- Гамь же г(оспод)ъ г(лаго)лет(ь). не въ ходен двѣрѣ ми въ двѣри швъчи. нѣ прѣлазен иноудоу. татъ ис(ть) и разбонникъ.⁸⁴ кы во ап(о)с(то)ль или пророкъ или правед'никъ. наказа вы кретици. шт(ь)метати законъ в(о)го)мь даныи Мюнскю. г(оспод)ъ в(ог)ъ нашъ І(исоу)съ Х(ри)сто)сь. весмр'тны ц(а)рѣ всачьскыхъ творьць. живы въ свѣтѣ неприкосновеннѣ. илиѣ прѣстоля небо. и подножне землю.⁸⁵ и на створение цр'кви въ неижѣ ис(ть) св(е)щенна чинь. слоуж'бы швразь ан(ь)г(е)льскіе соущен на нев(е)сѣхъ. изъшвраженикъ г(оспод)ъ показаль. давы во Мюнскѣшви повелѣниа дрѣвле. хотешоу творити храмъ. таннага видѣниа. оугодникоу си тави въ || синанцѣн горѣ. виждь во все да створиши по швразоу показаномоу ти на горѣ. съставити домъ себѣ на земли дарова. цр'квѣ славы в(о)жне. прѣводе нас(ь) въ породоу шсвѣшанѣ ꙗко вл(а)гѣ. пороучи и йроноу св(е)щенна слоужьвоу под(ь)⁸⁶ подовно нев(е)сномоу поставлае. паки шсв(е)шанѣ Явралмоу Х(ри)сто)сь на горѣ швразь страшны танныи трапезы. шлѣтарь танною ꙗдню. ѣдиночѣдаго жрѣтвоу. нынѣшнѣе хотеше быти свѣщенне. прѣжде Мел'хисѣ(де)коу въ законѣ дасть ꙗкоже и Х(ри)сто)сь строривъ жрѣтвоу. по чинноу Мел'хиседековоу бысть иерѣи. ꙗкоже ксть писано⁸⁷ и прѣдасть ап(о)с(то)ломъ. рекъ се творите || дондѣ же придоу⁸⁸ и ап(о)с(то)ли намъ прѣдаше. и Голомонъ с(в)ѣтага с(в)ѣтых(ь). създа по подови нев(е)сномоу. ш тои во Д(а)в(и)дѣ пишеть с(в)ѣтиль ис(ть) село свое выш'ни.⁸⁹ и паки рече домоу твоємоу подобаетъ с(в)ѣтына въ дльгомоу д(ь)ни.⁹⁰ во чешомъ ап(о)с(то)ль Пауль и съ пророкомъ Исанѣмъ коуп'но въпикта. възвесели се неплоды не раждающина. и възоупи не волѣвшина ꙗко оумножилъ ис(ть) чѣда.⁹¹ ꙗвѣ же се ксть ꙗко цр'ки прѣжде пришьствина въ пльти Х(ри)с(то)ва. неплод'нага поустына нарече се. въ нюже въшьдѣ Х(ри)сто)сь възвести г(лаго)ле. не творите домоу шт(ь)ца монго домоу коупльнаго. писано бо ксть храмъ мой храмъ м(о)литви мое всѣмъ языком'.⁹² и паки ап(о)с(то)лоу Петроу вещанѣ. на камени во (тѣ)хъ⁹³ съзидю цр'ковъ мою. (sic) || и врата адова не швореть и.⁹⁴ ꙗже соутъ кретицкага оучениа. тѣхъ бо и послешающихъ ихъ. сведеть и въ врата адоу и д(оу)шею и тѣломъ. цр'ки же Х(ри)с(то)ва везь врѣда прѣбывають до селѣ и въ вѣки ам(и)нь.

¹ Pt 2,9 ○ ² Ac 20,28 ○ ³ Jc 4,17 ○ ⁴ Cf. 1Tm 1,10; 2Tm 4,3; Tt 1,9; 2,1 ○ ⁵ Cf. Mr 6,11 ○ ⁶ Ac 18,6 ○ ⁷ Mt 18,17 ○ ⁸ Mt 7,6 ○ ⁹ Jr 15,19 ○ ¹⁰ Jn 10,16 ○ ¹¹ Cod. omittit завлоудитъ post васъ: cf. Jc 5,19: πλανηθη ○ ¹² Jc 5,19—20 ○ ¹³ Mr

12,40 ○ ¹⁴ 2Th 3,8 ○ ¹⁵ Ac 20,34 ○ ¹⁶ 2Th 3,10 ○ ¹⁷ Rm 13,1 ○ ¹⁸ Pro 8,15 – 18 ○ ¹⁹ Ps 19,10 (LXX) ○ ²⁰ Ps 20,2 (LXX) ○ ²¹ Conj. editoris e 1Pt 2,16 – 17. Cf. Попруженко 36, 17 – 18 (всѣ чтѣте) Бегунов 344 (всѣ чтѣте) ○ ²² 1Pt 2,16 – 18 ○ ²³ 1Jn 4,1 ○ ²⁴ Jo 3,20 ○ ²⁵ Corr. cod. оудръжати cf. Попруженко 27,3 оудръжати сѣ ○ ²⁶ 1Tm 4,2–5 ○ ²⁷ рече supra lin. interpolatio manu scribendi ○ ²⁸ 1Cor 10,31 ○ ²⁹ Tt 1,15 ○ ³⁰ Попруженко 25,14 (налиана), Бегунов 331 (налиана) ○ ³¹ Lege w ○ ³² 1Cor 1,18 ○ ³³ Gal 6,14 ○ ³⁴ Lege погивнеть ○ ³⁵ Jo 3,14–15 ○ ³⁶ Gal 3,10; cf. Dt 27,26 ○ ³⁷ Gal 1,8 ○ ³⁸ Ps 105,37 (LXX) ○ ³⁹ Ps 22,4 (LXX) ○ ⁴⁰ Corr. κ > χ cod. manu posteriori ○ ⁴¹ Jo 13,2 ○ ⁴² Mt 26,26–28 ○ ⁴³ Попруженко 9,13 (во аще ѿсте), Бегунов 310 (во, аще ѿсте) – Бегунов 404, Качановски 244 (во аще ѿсте) ○ ⁴⁴ 1Cor 11,23–29 ○ ⁴⁵ Lege браш'но ○ ⁴⁶ Cf. Gn 1,3–6. 9–10 ○ ⁴⁷ Gal 3,10; cf. Dt 27,26 ○ ⁴⁸ Cf. Mt 14,13–21; Mr 6,31–56; Lc 9,10–17; Jo 6,1–21 ○ ⁴⁹ -шь- in въшьстви supra lin. manu scribendi ○ ⁵⁰ Lc 11,33 ○ ⁵¹ Heb 10, 28–29 ○ ⁵² Corr. κ > χ manu posteriori ○ ⁵³ Rm 10,3 ○ ⁵⁴ Rm 14,4 ○ ⁵⁵ 2Tm 2,20–21 ○ ⁵⁶ Ph 1,1–2 ○ ⁵⁷ Cod. defectus, conj. editoris ○ ⁵⁸ Tt 1,5 ○ ⁵⁹ 1Tm 4,14 ○ ⁶⁰ 1Tm 5,17 ○ ⁶¹ 1Tm 3,2 sqq ○ ⁶² 1Tm 5,19 ○ ⁶³ Cod. ка > къ ○ ⁶⁴ мо- in монѣштва supra lin. manu scribendi ○ ⁶⁵ Mt 23,2–3 ○ ⁶⁶ Lege лѣпо: Попруженко 14,19 (лѣпо), Бегунов 316 (лѣпо) ○ ⁶⁷ Mt 16,19 ○ ⁶⁸ Jo 21,15–17 ○ ⁶⁹ Jc 5,16 ○ ⁷⁰ Jc 5,14–15 ○ ⁷¹ Jc 3,1 ○ ⁷² Mt 19,14 ○ ⁷³ Mt 18,3 ○ ⁷⁴ Mt 28,19–20 ○ ⁷⁵ Corr. κ > χ et ѿ supra lin. cod. manu scribendi ○ ⁷⁶ Mt 24,24–25 ○ ⁷⁷ Cf. Jo 8,44 ○ ⁷⁸ Corr. κ > χ cod. manu scribendi ○ ⁷⁹ Ps 36,20 (LXX) ○ ⁸⁰ Jo 14,12 ○ ⁸¹ In Jo 9,1 sqq: Jo. Chrysostomi in Evang. Joann. hom. 57 (Migne PG 59, 311–316)=Твор. в русск. перев. VIII кн. 1, Спб 1902, 371–377 ○ ⁸² -ве- in оувезнеть supra lin. manu scribendi ○ ⁸³ Ju 10 sqq ○ ⁸⁴ Jo 10,1 ○ ⁸⁵ Cf. Mt 5,34–35 ○ ⁸⁶ Lege по ○ ⁸⁷ Cf. Нб 5,10 ○ ⁸⁸ Cf. 1Cor 11, 24.25.26; Jo 21,22 ○ ⁸⁹ Ps 45,5 (LXX) ○ ⁹⁰ Ps 92,6 (LXX) ○ ⁹¹ Gal 4,27; Is 54,1 ○ ⁹² Mr 11,17 ○ ⁹³ Бегунов 408: азъ! ○ ⁹⁴ Mt 16,18.

**RÉDACTION SERBE DU SERMON DE COSMA DANS LE RECUEIL
DU POPE DRAGOLJ****R é s u m é**

Le texte du sermon de Cosma contra les bogomiles dans l'ancienne rédaction serbe du XIIIe siècle est devenu l'objet de la recherche scientifique spéciale à partir du moment où il fut communiqué par V. Kačanovski dans *Starine* 12, 1880. Le manuscrit duquel le Sermon fut publié en cette occasion, le Recueil du pope Dragolj, a été découvert en 1875. Le manuscrit a été inséré dans les fonds de la Bibliothèque Nationale à Belgrade et ensuite il disparut en 1915. Il a été retrouvé en 1969 dans l'Allemagne Occidentale et retourné dans les fonds de la Bibliothèque Nationale de Serbie.

Après V. Kačanovski, l'édition suivante du Sermon de Cosma du Recueil du pope Dragolj a été préparée par J. K. Begunov qui a gardé toutes les erreurs anciennes et en a fait de nouvelles. La présente édition, qu'on publie ici, est complète et conséquente. L'analyse textologique et linguistique a permis d'établir d'une manière exacte que le texte du Sermon de Cosma date du XIIIe siècle et que les datations antérieures arbitraires ne peuvent plus être maintenues. Cependant, l'archétype qui a servi de base à la traduction serbo-slave est encore plus ancien et, pour cette raison, la transcription du Sermon de Cosma, faite par le pope Dragolj, est non seulement la plus ancienne, mais aussi irremplaçable pour l'étude ultérieure de cette source slave, la plus complète et la plus importante, pour l'histoire du bogomilisme dans les Balkans.

Драгољуб ДРАГОЈЛОВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

СРЕДЊОВЕКОВНЕ ДУАЛИСТИЧКЕ ЈЕРЕСИ И АРИЈАНСТВО

Старију изворну грађу о средњовековним дуалистичким јеретичким покретима на Балкану и у Западној Европи, без обзира на неке разлике, карактеришу многе заједничке одлике. Њена историографска веродостојност није тако сигурна да не би пружала велики број могућих интерпретација, али ни тако непоуздана да би доводила у сумњу основна обавештења о појави и ширењу, верском учењу и идејној оријентацији јеретика дуалиста. Књишки карактер изворне грађе, чија се полемичка аргументација ослања превасходно на дела старијих писаца, а користи аргументација већ коришћена против давно ишчезлих јереси, ствара огромне потешкоће сваком истраживачу.¹ Мада је педантна и строго рационалистичка интерпретација показала да је, и поред несклада у њиховој вредности, њихова основна оријентација веродостојна, у историјској се науци још многа питања погрешно постављају и непотребно компликују. Место оријентације на главне проблеме, научна се полемика често своди на маргинална питања, иако је очигледно да уопштена и фрагментарна грађа, са архаичном и у много чему непрецизном терминологијом, чини узалудним сваки покушај да се њен садржај потпуно научно сагледа. Место критичког процењивања и селективног одабирања још увек се нуде многа тумачења и најразличитија домишљања која полазе од потпуног одбацивања или некритичког прихватања сачуваних извора, пре због неких принципских опредељења, а не због њихове веће или мање веродостојности засноване на пажљивој анализи и компаративном проучавању и сучавању са осталим расположивим, домаћим и страним писаним изворима.²

Овако стање сачуване изворне грађе је карактеристично и за источну и за западну полемичку књижевност и историографију. Први

¹ Против богомила у бугарској држави цариградски патријарх Теолакт служи се антипавликијанском формулом проклињања. Cf. J. Gouillard, *Les formules d'abjuration*, Trav. et mém. 4, 1970, 186—187.

² После Каралет Тер — Мкртчијана, такав стил у проучавање богумства настављају Н. Балгоев, В. Гаушац, А. Петровић, Ј. Шидак, итд.

византијски полемичари су појаву павликијанства у источним византијским провинцијама надовезивали на аутентично манихејство, као што ће неколико векова касније идентификовати богомилство са већ добро познатим и у цркви осуђеним јересима, манихејством, павликијанством или масалијанством³. Исту појаву запажамо и у западноевропској историографији и полемичкој књижевности. Ортодоксни писци катаре у Француској и Италији најчешће називају манихејима и аријанцима због разлога који нису увек ни схватљиви ни разумљиви. Међу првима Wason de Liège у једној својој посланици из 1045. године назива јеретике у Тулузу аријанцима⁴. Сто година касније Landulfus Senior у својој *Historia Mediolanensis* оптужује јеретичког вођу Хенрика да са аријанцима и другим јеретичима уноси немир међу правоверне.⁵ Ландулф је, нема сумње, добро познавао јеретике и њихово учење, али се његов извештај ипак мора користити са великом обазривошћу. Нешто је прецизнији и у класификацији јеретика опрезнији Ландулфов млађи савременик Gaufridus Claveralensis. У једној посланици, упућеној неком Архенфреду, Gaufridus спомиње да у Тулузи има јеретика које неки називају аријанцима.⁶ Вест о катарима аријанцима у другој половини XII века допуњује и Хенрик у посланици упућеној папи Александру III, изричито тврдећи да је у „западним областима оживео сам Арије“.⁷

Извештај Хенрика папи Александру III није усамљен ни једини у другој половини XII века. Опат Бенедикт у својим *Gesta regis Henrici secundi* пише да је „аријанска јерес загрљала читаву Тулузу“, а Rogere de Hovedene нас 1178. године обавештава да је у провинцији Тулузи „доново оживела Аријева јерес“.⁸ Свакако је најинтересантније обавештење Sigeberta de Gemblaux који пише да се јеретици на Западу зову „манихејима, катафригима или аријанцима, а да их папа Александар назива и патаренима“.⁹ Споменимо и то да је Bernard de Fonzade своје дело *Adversus Waldenses*, писано између 1185. и 1193. године, допунио поднасловом *Protiv valdensa i arijanasa*, а и да француски краљ Филип Август у једном писму говори о свом „походу против аријанаца“.¹⁰

У средњовековним латинским изворима се, према мишљењу R. Manselija и M. J. Congara, често срећемо са термином „аријанац“ и

³ D. Dragojlović, *Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji I*, 1974, 10—24.

⁴ *Gesta episcop. Leodiensim*, MGH VII, 22—23.

⁵ *Landulphi Senioris, Historiae Mediolanensis lib. quattuor*, III, 2, 105—106.

⁶ *Gaufridi Clarevallensis, Epistula ad Archenfredum*, PL 185, 411.

⁷ *Henrici Epistula ad Alexandrum Papam*, PL 204, 223—225.

⁸ *Gesta regis Henrici secundi Benedicti abbatis*, ed. W. Stubbs u *Rer. Brit. Medii aevi scrip.* vol 2, London 1867, 213—220.

⁹ *Continnatio Aquicinctine Sigeberti*, MGH VI, 421.

¹⁰ Cf. L. Delisle, *Catalogue des Actes de Philippe-Auguste*, Paris 1856, 512—513.

„аријанска јерес“ као синонимима за катере.¹¹ Да се овде не ради о аутентичним аријанцима већ само о синониму за нове јеретике наводи се мишљење Ebroin de Steinfelda који јасно и недвосмислено подвлачи разлику између старих јеретика, манихеја, сабелијана и аријанаца, и нових, катара.¹² Али без обзира на све то, идентификовање катера са манихејима је разумљиво и донекле оправдано. Ecbert de Schönong изричито наглашава да се „јеретици, који су се у давнини звали манихеји, сада зову катари“, јер катари, као и стари манихеји, полазе од два међу собом супротна божанства¹³. Ова се мисао у разним верзијама појављује и код других средњовековних латинских писаца. Но много је интересантнији један други разлог који се повлачи на маргинама научних истраживања. Anselmo de Havelberg 1136. године оптужује православне да су манихеји, јер желе, као и некадашњи манихеји, да успоставе „два или више центра у једном телу цркве“.¹⁴ Оспоравање папиног примата било је у официјелној западноевропској књижевности често пресудније и важније при идентификовању катара као манихеја од њихове дуалистичке оријентације.

Али док је повезивање катара са манихејима оправдана и могућа, њихово идентификовање са аријанцима није ни схватљиво ни логично. Разлике су између ове две јереси и у целини и у детаљима биле исувише велике да би се нека генетичка или синонимска веза могла успоставити. Проблем је утолико тежи што западни извори осим произвољне идентификације катара са аријанцима не доносе ништа више чиме би се ова тврдња оправдала или потврдила. Изгледа да се решење овог проблема индиректно налази у анатемни кардинала Humberta Silve Candida којом анатемнише ортодоксне „што поново крштавају (латине) већ крштене у име св. Тројице“.¹⁵ А како су и катари ортодоксне хришћане источног или западног обреда поново крштавали духовним крштењем при пријему у своју заједницу одабраних, полемичари католичке цркве су их, изгледа, због тога назвали и идентификовали са аријанцима.

Синонимску употребу имена старих јереси за нове јеретичке покрете у средњем веку налазимо и у византијској изворној грађи. Несторијанци се називају павликијанима; павликијани манихејима; иконокласти „древним манихејима“ и „новим аријанцима“; масалијани гностицима и богомилима; богомили павликијанима, масалијанима или манихејима, итд.¹⁶ Повезују се људи и догађаји које раз-

¹¹ R. Manselli, Una designazione dell'eresia catara: Arriana heresis, Bull. dell'Inst. stor. ital. per il Medio Evo LXVIII, 1956, 233, 237, 244. M. J. Congar, Arriana heresis comme designatione du néomaniheisme au XII siecle, 449—462.

¹² PL, 183, 1094.

¹³ Ecbertus Schönongiensis, Serm. XIII contra Catharos, PL 195, 11—102.

¹⁴ M. J. Congar, op. cit. 458.

¹⁵ C. Will, Acta et scripta de contraversiis ecclesiae graecae et latinae saec. XI, Leipzig 1861, 153.

¹⁶ D. Dragoljović, Bogomilstvo na Balkanu, 13, 129 sqq, 63 süu.

двајају векови. Као оснивач павликијанства спомиње се Павле Самосатски који је живео неколико векова пре појаве ове јереси, а Евтимије из Периблепта у краћој верзији своје посланице као оснивача фундајизма, малоазијског изданка богомилства, наводи и Петра Ликоптера, којег истраживачи идентификују или са Петром Филом, монофизитским патријархом у Антиохији из V века или са Петром Јерменином из VI века.¹⁷

За нашу историјску науку је посебно интересантно што се у најстаријем извору о јеретичком покрету у Србији, у Житију св. Симеону од Стефана Првовенчаног, срећемо са једном сличном појавом, да се безимени јеретици, које Немања прогони из своје државе, оптужују за аријанство. Биграф Стефана Немање, оснивача самосталне српске државе, у читавом једном поглављу говори о сабору сазваном због „богомрске јереси“ и о Немањином енергичном прогону и суровом кажњавању јеретика.¹⁸ На сабору су „триклетни јеретици“ оптужени за три ствари: да „хуле на светог духа“, да „деле недељиво божанство, како говорише безумни Арије“ и да „служе отпаднику од славе божије, самом сотони“, што је у историјској науци подстакло дуге и некорисне полемике и различите процене о карактеру и каснијој судбини рашких јеретика.

Историографска веродостојност Житија св. Симеона је у историјској науци најпре прецењивана, а затим неправедно оспоравана и потцењивана.¹⁹ Полемика о неким непрецизностима у излагању и неадекватној и архаичној терминологији временом је прерасла у хиперкритику која је олаким и произвољним интерпретацијама и једностраним синтетичким реконструкцијама у потпуности одбацивала извештај Стефана Првовенчаног о Немањиној борби са јеретичима. Најпре је бугарски научник Н. Благоев покушао да оспори историографску веродостојност житија, тврдећи да у Србију, као и раније у Бугарској, није било јеретика и да је Немања јерес измислио да би се са својим политичким противницима обрачунао.²⁰ Његово су оквирно мишљење прихватили, али на новим аргументима засновали, В. Глушац и Ј. Шидак са међусобно крајње опречних позиција, али са идентичним закључком, да је извештај Стефана Првовенчаног неверодостојан и да не заслужује ни мало пажње.

Следећи основне концепције Н. Благоева, В. Глушац у ову полемику уноси и нешто оригинално. Он прихвата од Н. Благоева да су

¹⁷ Ibid. 68—69; Evers. PG. 130, 41.

¹⁸ P. J. Safarik, Pamatky drevniho jihoslovanskeho pismenistvi, V. Praze 853, c. 6.

¹⁹ Cf. A. Gilferding, Pisma o istoriji Srba i Bugara, Beograd 1860, 73 squ. B. Petranović, Bogomili, crkva bosanska i krstjani, Zadar 1867; F. Rački, Bogomili i patareni, Beograd 1931, 337—599; S. Stanojević, Nemanja, God. N. Cupića 42, 1933, 20 squ.; N. Radojčić, Srpski državni sabori u srednjem veku, Beograd 1940, 65—67; M. Dinić, Jedan prilog za istoriju patarena u Bosni, Zbornik Fil. fakulteta I, 1948, 33—44; S. Ćirković, Istorija srednjovekovne bosanske države, Beograd 1964, 54 squ.

²⁰ N. P. Blagoev, Besedata na prezviter Kozma protiv bogomilite Sofija 1923, 42—43.

јеретици Немањини политички противници, јер је он као млади син узео власт од своје старије браће. Али, са друге стране, ћутање Саве, Доментија и Теодосија о Немањином прогону јеретика доказује да је Стефан Првовенчани, у жељи да створи култ. св. Симеону, јерес измислио, да би Немањи у светачке заслуге приписао тобожњи прогон јеретика из Србије.²¹

Хипотизу Н. Благоева, засновану на произвољним конструкцијама и вештим домишљањима, историјска наука је потпуно одбацила.²² Други аргумент В. Глушца А. Соловјев је одбацио, сматрајући да Савино ћутање о Немањином прогону јеретика није пресудно, као и скоро сваки аргументи *a silentio*.²³ Да је А. Соловјев био у праву, доказује сачувана изворна грађа коју он није користио. Пре свега, Сава Немањић у Служби светом Симеону слави Немању што је „православнију вероју таму јеретичаскују прогоне“ а Доментијан у Животу св. Саве што је „злославних јеретик памет потреби по отачеству својем“.²⁴ Немањин прогон јеретика из Србије није дакле измишљотина Стефана Првовенчаног већ веродостојна чињеница о којој нешто више податак доноси Теодосије. У Служби светом Симеону Теодосије приписује Немањи у заслуге што је „јереси мракоту отрнуо“ и што је научио свој народ „славити же воплатшаго се Сина равна же Оци и Духу.“²⁵ Теодосије у Служби светом Симеону на више места спомиње Немањин прогон јеретика који су одбацивали Христову „једнобитност са оцем“ и „равночасност са духом“ и „нераздељивост тројице у једном божанству“, а у Животу св. Саве недвосмислено наглашава да су Немања и Сава „истребили јерес из нашег отачества“.²⁶

Али док се сумње В. Глушца у историографску веродостојност извештаја Стефана Првовенчаног темеље на непознавању сачуване домаће изворне грађе, Ј. Шидак га оспорава због недовољног познавања компаративног изворног материјала. У своје две расправе, *Problem „bosanske crkve“ u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca* и *Crkva bosanska i problem bogomilstva u Bosni* Ј. Шидак долази до закључка да је извештај Стефана Првовенчаног о појави јеретика у Србији потпуно невероватан.²⁷ Описујући живот свога оца Немање, тада већ проглашеног светитељем, Стефан Првовенчани уноси у своје житије „нимало вјеројатан извештај о појави херетика у

²¹ V. Glušac, *Srednjovekovna crkva bosanska bila je pravoslavna*, PKJIF 4, 1924, 14 squ.: V. Glušac, *Problem bogomilstva i pravoslavlje crkve bosanske*, God. V, 1953, 128—129.

²² D. Angelov, *Bogomilstvo v Belgarija*, Sofija 1969, 343 squ.

²³ A. Solojev, *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu*, God. V, 1953, 19.

²⁴ S. Milojević, *Pravila sv. Simeonu srpskom*, GSUD 33, 1871, 149—163;

²⁵ Dj. Sp. Radojičić, *Teodosijevi stihovi o Simeonu Nemanji*, LMS 1962, *Domentijan* 22, 4, 342—349; *Srbljak* I. 141, 169, 209.

²⁶ *Srbljak* I, 141, 147, 169; *Teodosije* 126.

²⁷ J. Šidak, *Problem „bosanske crkve“ u našoj historiografiji i problem bogomilstva u Bosni*, Zagreb 1940.

Немањином владању. Оптужујући их да „служе самом сотони, који је отпао од славе божије“, он их не зове богомилима, не придаје им у српским споменицама уобичајено име бабуна, нити приказује њихову заблуду као дуалистичку. Он извлачи из црквених књига податке о аријанској херези, које у то доба није више било ни у једној европској земљи и изразито каже да ти рашки херетици слиједе учење безумног Арија који је пресекао јединосусну тројицу“.²⁸

У најновијој расправи *Problem crkve bosanske u poratnoj historiografiji*, Ј. Шидак на себи својствен начин делимично ублажује свој ранији став. Он и даље тврди да „оспоравану аутентичност описа Немањиног сабора против јеретика, А. Соловјев није могао поткрепити неким новим доказом, будући да се у њему изричито говори о Аријеву учењу, па су докази о богомилству тих јеретика и данас само индиректни“²⁹. Упознавши се са најновијим компаративним проучавањем средњовековне изворне грађе, Ј. Шидак истиче да је за оцену извјештаја Стефана Првовенчаног од велике важности „констатација изнесена у новије време да се дуалистичка учења називају на Западу и аријанством“.³⁰

Морамо се, дакле, подробније позабавити текстом Житија св. Симеона, с обзиром на његову особиту важност за разумевање и правилно оцењивање карактера и верске оријентације јеретичког покрета у Србији. О овом је питању већ много писано, а у интерпретацији још више грешено, тако да су многи проблеми остали нерешени, а у нечему и нетакнути. Па и компаративна изворна грађа која би се за ово питање могла користити ни издалека није исцрпљена нити у потпуности у научним интерпретацијама искоришћена. Стога се цео проблем мора друкчије поставити и у појединостима детаљније испитати.

Истраживаче још и данас збуњује зашто се у средњовековним латинским изворима босански јеретици често називају манихеји, иако се они не могу због евентуалне дуалистичке оријентације идентификовати ни са аутентичним ни са неким новоманихејским издашком.³¹ Првобитно названи манихејима као синонимом за шизму, временом је синонимско значење замењено правим, па је стварна и суштинска полемика са босанском јереси замењена фиктивном полемиком са аутентичним манихејима, ослањањем на списе св. Августина и осталих црквених отаца.³² Ово мишљење у више наврата и у разним приликама исказано од латинских полемичара најпотпуније је дефинисао *Anselmo de Havelberg*, сматрајући „манихејима“ све јеретике, дуалисте и монисте, који одбацују папин примат и у „јед-

²⁸ J. Sidak, „Crkva bosanska“, 59.

²⁹ J. Sidak, *Studije o „crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 318.

³⁰ Шидак се позива на студију M. Loosa, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Praha 1974, 122, bel. 42.

³¹ D. Dragojlović, *Bogumilstvo na Balkanu*, 13 squ.

³² M. Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Praha 1974, 251.

³³ Cf. M. J. Congar, op. cit. 458.

но тело цркве уносе два или више (управна) центра“. Из билинопољске абјурације видимо да је и акција папиног легата Ivana de Casamare била пре свега да спречи шизму католичке босанске епископије, чије је монаштво већ било под снажним утицајем хетеродоксних учења.³⁴ „Манихејство“ је у најстаријим, а и неким млађим изворима, пре синоним за црквену шизму него за дуалистичку верску оријентацију.

Осуда рашких јеретика за аријанство, без обзира што они нису имали ништа заједничког са аутентичним аријанцима, већ доказује да је реч о јеретикама дуалистима, пошто је термин „аријанац“ и у источној и западној цркви прихваћен као синоним за јеретике дуалисте. Теодосије изричито наглашава да су јеретици, које је Немања прогнао из Србије, оспоравали реалност Христове инкарнације и његову као сина једнакост са оцем и духом, јер су као богомили у бугарској држави учили да је Исус млађи син. Теодосије даље наставља да су јеретици признавали Исусово синовство, али не и једнобитност са оцем и равночасност са духом, непризнавајући неразделивост тројице у једном божанству.³⁵

Ортодоксно учење о св. тројици оспоравали су, са једне стране, екстремни монисти, аријанци и македонијевци, а са друге, умерени и строги дуалисти, гностици, манихеји, масалијани, павликијани и богомили.³⁶ Није случајно што се одлуке Првог васељенског сабора са осудом Аријевог учења редовно понављају у закључцима свих васељенских и помесних сабора и скоро у свим законима византијске државе и канонима византијске цркве. Налазимо их и у Синодику православља, у Номоканону од XIV наслова, у Властаровој Синтагми и Номоканону Константина Харменопула.³⁷ Осуда Аријевог учења постаје саставни део заклетви византијских царева при крунисању и цариградских партијарха при хиротонији. Из Византије ову праксу прихватају и Јужни Словени. Из повеља бугарских, српских и босанских владара, световних и црквених великодостојника видимо да су се они редовно клеали у 318 отаца у Никеји који су осудили и проклели Арија и његово учење.³⁸

Због негирања Исусове једносушности са оцем и духом у Византији су аријанцима називани не само павликијани и масалијани, већ и иконокласти јер „као нови аријанци“ нису поштовали ни крста

³⁴ S. Cirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964, 58.

³⁵ Srbliak, I, 147, 169.

³⁶ D. Dragojlović, *Bogomilstvo na Balkanu*, 109—110, 200—201.

³⁷ V. Benešević, *Drevne-slavjanskaja kormčija XIV titulov bez tolkovnija 1*, Sankt-Peterburg 1906—1907, 83—89; V. Mošin, *Serskaja redakcija sinodika v nedelju pravoslavlja*, VV, 16, 1959, 317—394; 17, 1960, 278—353; S. Novaković, *Matije Vlastara Sintagmat*, Beograd 1907, 60 squ; PG. 150, 19—29.

³⁸ Fr. Miklosich, *Monumenta serbica*, Vindobonae 1858, 24, 34, 44, 105, 111, 124, 135, 145, 167, 173, 312, 314, 371, 383, 468 squ.

ни свете иконе.³⁹ Истом се терминологијом и истим оптужбама користи затим и Евтимије Зигабен у својој Панополији у полемици са богомилима. Он их оптужује да врше „аријанско сечење једне природе св. тројице, пошто сматрају три лица неједнаким и различитим“.⁴⁰

Извештај Стефана Првовенчаног о „триклетим јеретцима“, Аријевим следбеницима, није ништа ни јединствено ни неуобичајено, пошто је термин „аријанац“ прихваћен као синоним за јеретике дуалисте и у источној и у западној цркви. Да су и богомили у бугарској држави сматрани Аријевим следбеницима индиректно потврђују први полемички трактати који су, за борбу против јеретика, преведени са грчког на словенски језик: Слово против Арија Анастасија Великог и Слово против Арија и Еуномија Василија Великог.⁴¹ А и Козма Презвитер своју Беседу против богомила почиње са Аријем и осудом његовог учења.⁴² Осуда Аријевог учења ушла је затим у Изворник из 1073. године, у Синодик цара Борила у српске синодике, у Богданов летопис, у Лепавински цароставник и у један краћи текст, Сказаније к кратцех соуштим от Адама, где се нарочито наглашава да су свети оци проклели Арија и одбранили „веру непорочну и православу“.⁴³

Настављајући традиције византијске и латинске полемичке књижевности, Стефан Првовенчани „триклете јеретике“ у држави свога оца оптужује за аријанство, а служи се у полемици са њима постојећом антијеретичком литературом, а не неким црквеним књигама како мисли Ј. Шидак.⁴⁴ А. Соловјев је несумњиво доказао да се Стефан Првовенчани ослањао на Панополију Евтимија Зигабена.⁴⁵ Мање је вероватна, мада не и немогућа, његова тврђа да се „Грк — епископ Јевтимије, дознавши да у држави има богомила, наоружао за богословеску расправу читањем Панополије свога имењака, те изнео Немањи главне тачке јеретичког учења. Тих тачака могло је бити и више у Немањиној беседи, али је Првовенчани записао само једну која карактерише богомилство у изразима блиским Зигавиновој дефиницији“.⁴⁶ У сваком случају, Стефан Првовенчани се могао

³⁹ PG. 100, 461, 501, 560, 781, 444, 396, 797. Епифаније назива аријевце диатомитаи што је на словенски преведено са „раздјелници“, cf. V. Бенешевич, op. cit. 666.

⁴⁰ PG. 130, 1318.

⁴¹ D. Angelov, *Bogomilstvo v Blgarija*, Sofija 1969, 136. Слово против Арија и Евномија сачувано је само у једном српском препису из XIV века, cf. С. Новаковић, *Sitije Vlastara Sintagmat*, XLV.

⁴² K. Begunov, *Kozma presviter v slavjanskih literaturah*, Sofija 1973, 298; M. G. Popruženko, *Kozma Presviter, blgarskij pisatel X veka*, Bl. starine XII, 1936, 1, 15.

⁴³ M. G. Popruženko, *Sinodik carja Borila*, Sofija 1928, VI-VII; Lj. Stojanović, *Svetogorski akti*, Spom. III, 1890, 111; N. Ručić, *Lepavinski carostavnik*, Spom. 38, 1900, 92.

⁴⁴ J. Sidak, *Crkva bosanska*, 59.

⁴⁵ A. Solovjev, *Svedočanstva pravoslavnih izvora*, 20.

⁴⁶ *Ibid.*, 20.

послужити рускословенским преводом Паноплије, који је настао првих година XIII века. Њим се користи Сава Немањић у свом говору одржаном на великом сабору у Жичи 1221. године, који је записао Доментијан, Савин ученик и биограф, а један повећи одломак рускословенске редакције сачуван је и у руском препису Светосавске Крмчије из друге половине XIII века.⁴⁷

Повезивање рашких јеретика са аријанцима треба, нема сумње, довести у везу са полемиком о св. тројници која је управо била завршена у источној цркви, под чијом је црквеном јурисдикцијом био већи део Немањине државе. Из Историје Византије Јована Кинама са знајемо да је неки Димитрије својим учењем да је бог син мањи од бога оца, захтевао ревизију одлука Никејског сабора. Одбацујући „ново аријанство“, Синод цариградске патријаршије је за време патријарха Луке Хрисоберга (1157—1170) једном одлуком поново анатемисао Арија и одлуке Никејског сабора потврдио.⁴⁸

Ослоњање Стефана Првовенчаног на Паноплију Евтимија Зигабена ипак не решава сва питања и не отклања све сумње у погледу карактера јеретичког покрета у Србији. Ранија уопштавања и једностране интерпретације у историјској науци се једва могу одржати, јер у основи полазе од погрешних претпоставки. Кратак и језгровит, али у основи вишедимензионални садржај извештаја Стефана Првовенчаног може се схватити и тачно објаснити само у контексту компаративне изворне грађе. Није уопште битно што их он „не зове богомилима нити што им не придаје из српских извора уобичајено име бабун“. Карактер јеретичког покрета одређивало је њихово учење, а не терминолошка класификација средњовековних извора. Оптужујући јеретике за „служење самом сотони, који је отпао од славе божије“, Стефан Првовенчани јасно и недвосмислено показује, мада то неки истраживачи безразложно оспоравају, да је реч о јеретцима дуалистима.⁴⁹ Ако имамо у виду да су религијске спекулације богомила у знатној мери биле припремљене оним идејама дуалистички оријентисаних секти које су претходиле богомилству и на њега знатно утицале, податак Стефана Првовенчаног постаје много јаснији. Масалијани су, као и богомили, сматрали Сотону за старијег сина божијег, за творца и господара овог света, па су му се клањали и поштовали га.⁵⁰ Козма Презвитер у више наврата то потврђује. Он их оптужује да „верују сваком учењу Сотоне“, да „служе самом баволу“, да „сматрају бавола учитељем и да творе вољу његову“ и да „славу која припада богу указују баволу“.⁵¹

Јасан, језгровит и веома прецизан податак у Житију св. Симеона од Стефана Првовенчаног не може се олако оспоравати нити безра-

⁴⁷ V. Kačanovskii, Njekoliko spomenika za srbsku i bugarsku povjest, Starine XII, 1880, 230—251.

⁴⁸ Kinam, Epit. rer. 251—257, ed. Bonnae.

⁴⁹ M. Wellnhöfer, Die thrakischen Euchiten und ihre Satanaskult im Dialoge des Psellos, BZ XXX, 1929—30, 482 sq.

⁵⁰ J. Ivanov, Bogomilski knigi i legendi, Sofija 1970, 20.

⁵¹ M. G. Popruženko, Kozma presviter, 557b, 507a, 557a, 515b sq.

зложно игнорисати. Служење Сотони је било, како смо видели из Козмине Беседе, основни елемент њиховог дуализма, полазна тачка њихове дуалистичке оријентације. Ово је, чини се, најтачније и најпрецизније изрази Евтимије из Периблепта, оптужујући малоазијске богомиле за „клањање Сотони“ и за поштовање некакве „сатанске тројице“.⁵²

Дуализам рашких јеретика може се доказати још неким директним и индиректним доказима. Директну потврду налазимо у Теодосијевој Служби светом Симеону где их он оптужује за докетизам, јер су одбацивали истинитост Христове инкарнације, и за учење о Исусу као (млађем) сину неједнобитном са оцем и неравночасном са духом.⁵³ У ових неколико речи Теодосије нас обавештава да су рашки јеретици, као византијски и бугарски сматрали Исуса за млађег сина који није био једнобитан са богом оцем и у истој части са осталим лицима св. тројице.

Индиректну потврду за дуализам рашких јеретика налазимо у Савином Поученију о истинитој вери, где он, полемишући са преосталим јеретичима у држави свога брата Стефана Првовенчаног, одбацује њихову дуалистичку оријентацију следећим речима: „да се не именује међу вама други бог, осим оног који је створио небо и земљу... тога јединога недоступно се држите“.⁵⁴ Савине речи би биле сувишне да јеретици у српској држави нису били дуалисти и да нису поред једног божанства признавали и друго, једнако и савечно са првим, којем су приписивали и демијургску улогу. А како је највећи део Савиног Поученија о истинитој вери једна реторска компилација афирмативних дефиниција преузетих из Козмине Беседе, намеће се неминован закључак да су Сава и Стефан Првовенчани само наставили и окончали од Немање већ започето прогањање јеретика дуалиста из Србије.⁵⁵

Као „многоимена и многолика јерес“, богомилство је у току своје вишевековне историје имало различита имена, стара, добро позната и нова, још увек недовољно разјашњена, која су означавала целину или само појединачна карактеристична учења. Ова нам имена често помажу да у мноштву контраверзних и противуречних података пођемо правим путем у историјским истраживањима и да приближно тачно повучемо разлике или утврдимо сличности између богомилства и њему истовремених или од њега старијих јереси. У повезивању са целокупном сачуваном изворном грабом и извештај Стефана Првовенчаног о аријанцима постаје разумљив, пружајући нам це-

⁵² G. Ficker, *Die Phundagiagiten*, Leipzig 1908, 30, 211.

⁵³ *Srbljak* I, 147, 169.

⁵⁴ *Dometijan, Život sv. Save*, cap. 18.

⁵⁵ J. Sidak, *Problem*, 29—30, сматра да је то Доментијанов „властити литерарни производ“, а да Теодосије „конструира једно поученије које је Сава тобоже одржао на сабору“. Ако упоредимо Савино излагање са *Besedom* Козме Презвитера лако ћемо констатовати да је Савино проученије једна реторска компилација из Козмине Беседе на што је индиректно већ указао А. Соловјев, *Svedočanstva pravoslavnih izvora*, 41.

ловиту слику јеретичког покрета у Србији, слику која је, нако осенчена извесним непрецизностима и архаичном терминологијом, ипак конкретна, прецизна и довољно јасна.

HÉRÉSIES DUALISTES MÉDIEVALES ET ARIANISME

R é s u m é

Les matériaux historiques sur les hérésies dualistes médiévales dans les Balkans et l'Europe Occidentale, provenant des sources plus anciennes ont, nonobstant certaines différences, plusieurs traits caractéristiques en commun. Leur authenticité historiographique n'est pas si certaine pour ne pas offrir un grand nombre d'interprétations possibles, mais elle n'est, non plus, si incertaine pour mettre en doute les renseignements fondamentaux sur l'apparition et l'expansion, la doctrine religieuse et l'orientation idéologique des hérétiques. Le caractère livresque de ces matériaux, dont l'argumentation polémique s'appuie sur les oeuvres des auteurs anciens et qui utilisent aussi l'argumentation déjà utilisée contre les hérésies disparues depuis longtemps déjà, crée de difficultés énormes à tout chercheur.

Les premiers polémistes byzantins rattachaient l'apparition du paulicianisme au manichéisme authentique de même qu'ils identifieront, plusieurs siècles plus tard, les bogomiles aux hérésies bien connues et condamnées par l'église de manichéisme, paulicianisme ou massalianisme. La source serbe la plus ancienne pour l'histoire du bogomilisme en Serbie, La Vie de St Siméon, qualifie les hérétiques inconnus d'Ariens et les accuse de „servir le satan”, ce qui a donné lieu à de polémiques longues et stériles qui allaient de l'identification de ces hérétiques avec les bogomiles au rejet total de l'authenticité historique de La Vie de St Siméon. Cependant, les recherches des matériaux byzantins et latins ont montré qu'à l'Orient, aussi bien qu'à l'Occident, le terme „Arien” était utilisé comme synonyme pour les hérétiques dualistes. Parmi les premiers à l'Occident Wason de Liège, ensuite Landulfus Senior, Gaufridus Clarevallnesis, abbé Benoît, Sigébert de Gembaux et Bernard de Fonconde prennent le terme „Arien” comme synonyme pour les cathares.

Nous trouvons l'emploi synonymique des noms ayant désigné les anciennes hérésies pour désigner les nouveaux hérétiques dualistes, comme nous avons déjà dit, dans les sources d'origine byzantine aussi. On nommait, par exemple les Nestoriens de nom de Pauliciens; ces derniers étaient appelés parfois des Manichéens; on donnait aux iconoclastes les noms de „Manichéens anciens” et de „nouveaux Ariens”; on désignait les Massaliens par les noms de gnostiques et de Bogomiles et ces derniers étaient souvent nommés Pauliciens, Manichéens ou Massaliens.

Dans le contexte de cette pratique, répandue dans le monde chrétien entier, on arrive facilement à la conclusion que le terme „Arien” dans La Vie de St Siméon est le synonyme pour les Bogomiles. Que dans cette biographie serbe il s’agit des hérétiques dualistes montre, avant tout, l’accusation de „service du Satan”, qui est, comme chez les autres dualistes aussi, égal et co-éternel avec Dieu. Les données fournies par La Vie de St Siméon sont complétées et confirmées par Sava, Domentien et Théodose. Ils parlent tous de l’expulsion des hérétiques de la Serbie, ordonnée par Némania et Théodose, dans Le Service à St Simon, ajoute qu’ils niaient l’incarnation réelle de Jésus et qu’ils considéraient que Jésus, étant le fils cadet, n’est pas so-substantiel avec le Père et qu’on ne lui doit pas les mêmes honneurs qu’au Saint-Esprit.

Tout cela démontre que la donnée se rapportant aux hérétiques et qu’on trouve dans La Vie de St Siméon, est digne de foi, complète et absolument claire et que toutes les objections qu’on avait soulevées jusqu’à présent étaient basées sur le manque des connaissances sur les sources médiévales domestiques ou comparées.

Zdenko ZLATAR
University of Illinois
Chicago

DUBROVNIK'S INVESTMENTS IN ITS BALKAN COLONIES, 1594—1623: A QUANTITATIVE ANALYSIS

Economic history of the Balkan lands under the Ottoman rule is still *une histoire manquée*. True, in a recent decade or so many valiant efforts have been made by several historians to lift that heavy veil;¹ but these are still the beginnings. Such a situation seems no longer tolerable in view of the fact that we do possess the Dubrovnik archives which have already illuminated many a dark chapter of medieval and early modern history of the Balkans, including some important and far-reaching aspects of the economic conditions in Balkan lands in the last stages of the existence of medieval states and during the *pax ottomanica*.² The assumed paucity of quantifiable data has virtually precluded any use of quantitative history as a branch of economic history. Again it should be pointed out, this was the case even though such data have sometimes already been published, such as for instance Tadić's sourcebook on Dubrovnik's mercantile role in Belgrade in the middle of the sixteenth century.³ It is high time that the historians of the Ottoman Balkans systematically cull quantitative sources for the economic history of the Balkans — and, what is much more important — apply suitable statistical techniques to such data. It is not enough to sketch merely the economic conditions in 16th-, 17th- and 18th-century Balkans; what is needed above all is quantitative analysis, using statistical methodology and based on long-term time series. We have to come down to ducats and aspres if we want to uncover *wie es eigentlich gewesen ist*, as Ranke put it. And this means that only after we had

¹ Especially noteworthy is B. Hrabak, *Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva u XIV, XV i XVI stoleću*, Priština, 1971.

² The best examples are (in addition to Hrabak's magisterial work above) A. Kovachević, *Трговина у средњовековној Босни, Сарајево*, 1961. and J. Tadić's short but seminal, *Привреда Дубровника и српске земље у првој половини XV века*, in *Зборник Филозофског факултета X*, Beograd, 1968, 519—539.

³ Tadić, *Dubrovačka arhivska građa o Beogradu*, Vol. I(1521—1571) (Belgrade, 1950) in the series „Građa za istoriju Beograda”. Quantitative data span, the years 1542—1571.

collected, collated, broken down and analyzed the data can we be reasonably certain that the trends and cycles we have unearthed thereby will approximate the ups and downs of Balkan economy in early modern times. And only then will our understanding of the Balkans be placed on a solid, quantitative and statistically verifiable basis.

This article is an attempt, and a rather modest one, in that direction.⁴

The Basis and Nature of Dubrovnik's Balkan Colonies

The Ottoman conquest of feudal Balkan states presented a unique opportunity to the Ragusans to put their Balkan trade on a new, more solid and profitable basis. First of all, in newly-conquered territories the Turks obliterated all internal frontiers, abolished all local taxes, dues and tariffs, equalized trading conditions all over the area, and provided security for an uninterrupted commercial activity. Secondly, having created all such advantages to trade, the Ottomans themselves, however, did not assume the role of merchants: their martial predispositions and preoccupations prevented them from stooping to, in their own words, such a low calling. On the other hand, they did not trust their own subjects and did not allow foreigners, such as the Venetians, to assume such an important role. The Ragusan merchants with important economic contacts with the West, but at the same time tributary to and thus dependent on the Porte, were a perfect choice for such a role. Apart from not insignificant monetary contribution in the form of a yearly tribute, this was the most pressing reason why the Ottoman sultans Murath II and Mehmed the Conqueror virtually thrust upon Dubrovnik a tributary form of relationship. For it was only as dependent, but at the same time neutral, subjects of the Porte that the Ragusans could trade in both the Ottoman and Western lands, even during many wars that the Turks fought with Western princes. Both Charters of 1442 and 1458 specifically allowed the Ragusans to trade with all states, including those in state of war with the Porte. For political reasons the Porte could never have allowed its own subjects or the Venetians (with whom it fought most of the wars) to trade with its enemies. In this regard, the Ragusans were the only candidates.⁵

⁴ This study is a part of a larger work-in-progress on Ragusan investments in Balkan trade in the 16th and early 17th centuries, based on quantitative data found in the archival series *Debita Notariae* in the *Historijski arhiv*, Dubrovnik (all subsequent archival series and references below come from and pertain to this archive).

⁵ For the origins, nature and development of Turco-Ragusan relationship to the end of 16th century see: N. Biegman, *Turco-Ragusan Relationship* (The Hague, 1967); И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд, 1952, and Т. Поповић, *Турска и Дубровник у XIV веку* Београд, 1973.

Having guaranteed the internal autonomy and the territorial integrity of the Ragusan Republic, the sultan proceeded to grant commercial privileges to the Ragusans in his Ahd-name or Charter of October 23, 1458: „I granted them a favor so that their people may go with their possessions and goods freely without hindrance all over my Empire, in Romania (Rumelia), Anatolia... in Bulgaria, and Wallachia, and Serbia, and Albania, and Bosnia, and to all the cities and lands of my Empire.” Having opened up all his lands to Ragusan merchants, Mehmed the Conqueror placed the latter above all other merchants, including his own, by 1) abolishing all other taxes of any kind (“Let no... tax... or charge be taken from them”); and 2) charging only 2% *ad valorem* on Ragusan goods sold all over his empire.⁶ It should be pointed out that all other merchants, including the Venetian, Dutch and English, paid 5%, while the native dhimmis who engaged in trade, such as the Greeks, Jews, Armenians, Bosnians and others, were charged 4%. It is evident, thus, that the 15-th-century sultans had singled out the Ragusans as the most privileged traders in their Empire in order to attract and/or compel them to discharge that vital function of middlemen between the Turks and their enemies in the West.⁷

The Ragusans were more than ready to fulfill such a role. Already well-established in the medieval Balkan kingdoms of Serbia, Bosnia and Bulgaria, the Ragusan merchants expanded their commercial activities in the Balkans, and switched from catering to the needs of the native feudal elites to the needs of all Ottoman subjects. This required some readjustment of the nature and volume of their trade: while before the Ottoman conquest they had exploited the mines of Serbia and Bosnia, and exported gold and silver in return for the luxury goods of Italy, they switched to exporting bulky raw materials, such as grain, hides, wax, wool and skins from the Balkans and importing textiles, industrial goods, luxury items and salt into the Balkans after the Turkish conquest. Their clientele, thus, both widened and became more and more dependent on them. This gave the Ragusans the psychological edge over both the Ottoman Balkan subjects and other merchants; they owed it to their tributary status⁸

Though Ragusan merchants traded and lived in many places and towns in the Balkans, they concentrated their trading activities in the few centers referred to as “kolone” or colonies in archival sources. First of all, it should be made crystal-clear that not every place with a group of Ragusan merchants was regarded as a “colony”. Much of

⁶ For the provisions of the Charter of 1458 consult Б. Недељковић, Дубровачко-турски уговор од 23. октобра 1458 године in Зборник Филозофског факултета 11, Београд 1970, 363—392.

⁷ H. Inalcik, *The Ottoman Empire 1300—1600* (New York, 1972), 136.

⁸ In addition to Kovačević cited above important studies of Dubrovnik's medieval Balkan trade are: М. Динић, Дубровачка средњовековна караванска трговина, in Југословенски историјски часопис 3 (1937), 119—146; and I. Voje, „La structure de la classe marchands en Bosnie et en Serbie pendant la deuxième moitié du XVe siècle” in Association internationale d'études du sud-est Européen III, Sophia, 1969, 627—632.

the confusion prevailing in the existing literature on Dubrovnik's Balkan trade is due to the failure of historians to differentiate between a colony in a strict sense, and a group of Ragusan merchants residing in a particular place.⁹ A colony or *kolona* in the Ragusan dialect was a legal unit, forming an integral part of Ragusan legal establishment within the Ottoman Empire, based on extensive privileges enumerated in and safeguarded by the Charters of 1442 and 1458 as well as later ones (which, however, only repeated the provisions of 1442 and 1458). The foundation of a colony was a legal decision on the part of Ragusan merchants residing in a particular place and its vicinity to form an organization. This merchants' decision had to be approved by the Ragusan government in Dubrovnik, and only then was a group of Ragusan merchants in that place regarded as a colony.¹⁰

That a colony was above all a legal organization formed for the protection and advancement of Ragusan merchants' interests can be seen from its structure. Every colony had a *skup* or assembly of all merchants either residing or trading in it, which was the highest authority and a deliberating body of the colony. Most of the colonies had a colonier as an executive head, though not at all times. Moreover, all colonies kept a „book of the colony” (*libro od kolone*) in which all decisions and actions taken by the colony were registered. It should be emphasized, however, that the Ragusan government kept a constant watch over the proceedings of the assemblies and the actions of the colonieri, that it interfered in their decisions and activities all the time, and that throughout their existence in Balkan lands the central government in Dubrovnik exercised a tight control over all its colonies.¹¹

Having defined a colony the next task in order is to identify and enumerate them during the period of the *pax Ottomanica* in the Balkans, i.e. from the beginning of the sixteenth to the end of the

⁹ Virtually all the historians writing on the subject do not make this vital distinction; the only one who attempted to do so is С. Димитријевић, *Дубровачка трговина у Лесковцу и околини и улога дубровачке колоније у Прокупљу, Лесковац*, 1955. J. Litričin's research-in-progress on Dubrovnik's Balkan colonies in the 17 th century should settle this question once and for all. In expectation of this definitive work Prof. Litričin was kind enough to confirm my findings that only Belgrade, Prokuplje and Novi Pazar were colonies during the period under consideration here.

¹⁰ There is a lively correspondence between the colonies of Belgrade, Sophia, Prokuplje, Novi Pazar and Provadia (Provato) and the Ragusan government, extant in the Dubrovnik archives. Letters of the Ragusan merchants (and often diplomats) residing in the above-mentioned places are mostly found in the six bundles in the series *Acta Sanctae Mariae Maioris* 89 Nos. 2218 (Benedetto Resti from Sophia, 1603—1605, 44 letters), 221 (Various correspondents from Sophia, 1612—75, 27 letters), 222 (Various from Belgrade, 1613—1675, 50 letters), 223 (Ragusan merchants from Belgrade, 1633—1635, 12, letters, 2231 (Various from Belgrade, 1628—1661, 18 letters) and 2234 (Various correspondents from Novi Pazar, Prokuplje and Provadia, 1603—1604, 69 letters). The instructions and letters of the Ragusan government to its colonies are interspersed throughout the series *Lettere di Levante*.

¹¹ The preceding description of the structure and function of a *collona* as a legal unit relies heavily on Dimitrijević's article cited in note 9.

seventeenth centuries. As I have already stated, only those merchant communities expressly referred to as "kolone" should be designated and treated as such by historians. From this standpoint, only the following places qualify in the sixteenth and seventeenth centuries (in a descending order of size and importance): Belgrade, Sophia, Provardia, Prokuplje and Novi Pazar. Second, there are several centers, namely Ruščuk and Sarajevo, which even though mentioned in the documents, do not seem to have been colonies throughout the period; and, third, there is no trace of and no justification for calling Ragusan communities in other Balkan cities, such as Varna, Sumen, Razgrad, Plovdiv or Niš, "colonies", for they are never designated as such in archival sources. Altogether there were only 5 colonies in the Balkans (Belgrade, Sophia, Provardia, Prokuplje and Novi Pazar) that we can document.¹²

Let us take a closer look at the above-mentioned five colonies starting with the biggest: Belgrade.

Suleiman the Magnificent's capture of the city and fortress of Belgrade, "the key to the Danubian plain", in 1521 opened a new phase in Ragusan trade. Belgrade was the economic center of northern Serbia (Šumadija), southern Hungary (later called the Duchy or Vojvodina), southwestern parts of the Danubian Provinces (Little Wallachia), and northwestern (or Vidin) regions of Bulgaria. In the next twenty years between its fall to the Turks and the conquest of the central Danubian plain in 1541, Belgrade emerged as an administrative, military and commercial capital of the whole area of the northern Balkans. During this period the Ragusan merchants formed a colony there, which very soon became the largest and most important Ragusan colony in the Balkan Peninsula.¹³ Belgrade was especially important as a center of grain trade in the Balkan interior, and the great sultan allowed the Ragusans to export a large amount of grain from Belgrade (1,000 *cari* or in the vicinity of 20,000 hectoliters, amounting to a half of total Ragusan wheat exportation from the Ottoman Empire, i.e. 2,000 *cari* or circa 40,000 hectoliters).¹⁴ "All the trade in the city of Belgrade is in the hands of the Ragusan merchants," wrote an anonymous French traveller in 1621, "who live here in great freedom. They bring cloth and buy hides, wool and wax here, then take them to Ancona in order to

¹² Prof. Litrčin of the Belgrade University confirmed my suspicion that Priština was not a colony; he pointed out, though, that Ruščuk was. The latter was a colony, however, only in the second half of the 17th century. Accordingly, it was not treated as a colony here. The same criterion was applied to Sarajevo which might have been a colony at the end of the 17th century (in *Diversa de foris* Vol. 122, pages 201' — 204' a prominent merchant, Bergnacovich, is called *capo della collona*" of Sarajevo).

¹³ On the origins and early development of the Ragusan colony in Belgrade under the Turks see Б. Храбак, Дубровачки трговци у Београду под Турцима 1521—1551 године, in *Годишњак града Београда* 13, 1966, 29—47, and R. Samardžić, „Belgrade, centre économique de la Turquie du nord au XVI siècle" in *Studia Balcanica* III, Sophia, 1970, 33—44.

¹⁴ Figures advanced by B. Hrabak in his exhaustive study cited in note 1, on pp. 530—531.

sell them all over Italy."¹⁵ This testimony sums up pretty well the importance and role of Belgrade for Dubrovnik's Balkan trade.

From the two Bulgarian colonies of Sophia and Provadia (Provato) huge quantities of all sorts of hides were brought to the Italian markets by the Ragusans either by sea, usually from Varna and Rodosto, or by land via Niš, Prokuplje and Novi Pazar to Dubrovnik and then shipped to Ancona.¹⁶ It is to be emphasized that the biggest merchants trading in Bulgarian hides, wax and wool in both Bulgarian colonies and Ancona were Ragusan patricians, some of whom, such as Benedictus Resti, Benedictus Gondola, Blasius Gradi and brothers Giorgi, were among the wealthiest business men Dubrovnik could boast of.¹⁷ Of the two colonies Sophia was much more important: it attracted more Ragusan merchants because „it is a commercial center where large numbers of people gather from everywhere, i.e. from Hungary, Wallachia, Moldavia and even Poland and from other regions; all sorts of goods and wares, both Italian and Oriental, are found/in Sophia/.”¹⁸ According to papal visitators there were 150 Ragusan merchants in Sophia in 1581.¹⁹ A year earlier Provadia's population included 30 Ragusan merchants.²⁰ Provadia served as a gathering point for hides coming from Šumen, Razgrad, Trnovo, Silistria, Ruščuk (Ruse) and Nicopolis. In all these places there were small circles of Ragusan traders. There is no question, that the Ragusans all over Eastern Bulgaria belonged legally to the Provadia colony. An observer noted in 1640 that “these merchants of Provadia are opposed to the division of the colony, or community, to which they belong, because all the Ragusans are united in this area. When they give presents to the Pashas and Grand Signiors (sultans), all chip in according to their share, and this also applies to other expenditures that they share as brothers, and that is why they are opposed to the Ragusans residing anywhere but in this city.”²¹ This is in fact a telling proof that there was only one colony east of Sophia.

¹⁵ P. Самаршић, Београд и Србија у списима француских савременика: XVI и XVII век, Београд 1961, 166 and French text on 409.

¹⁶ The classic work on Ragusan colonies in Bulgaria is by И. Саказов, Стопанските врзки меѓау Дубровник и блгарските земи през 16 и 17 столе-тија, Софиа, 1930.

¹⁷ Т. Поповић, Трговачки односи Дубровника и Анконе у другој по-ловици XVI века ин Зборник Филозофског факултета, Београд, 1970, 443—462.

¹⁸ E. Fermendžin, *Acta Bulgariae ecclesiastica ab a. 1565 usque ad a. 1799* (Zagreb, 1887), 72: „Soffia e...citta mercantile, dove concorre gente assai da per tutto, cioè d'Ungaria, di Valacchia, di Moldavia, anzi di Polonia et d'altre parti; si trovano le robbe et le marchantie d'ogni sorte, tanto d'Italiane quanto dell'Orientali”.

¹⁹ Fermendžin, op. cit., 12: „ci sono da 150 anime del nostro rito Latino; ci son mercanti Ragusei...”

²⁰ Fermendžin, 2: „sono in tutto 30 persone sotto il dominio di Ragusa, tutti mercanti catholici...”

²¹ Fermendžin, 76: „...questi mercanti di Provato non vogliono, perché sj divide la colonia, o vero communita, che hanno fra di loro, persché tutti li Ragusei stano uniti in questi paesi...”

West of Sophia the relaying stations for merchandise travelling from Bulgaria to Dubrovnik were Prokuplje and Novi Pazar. There was a Ragusan colony in each place which also served as centers for Ragusan trading in hides, wool and wax in southern Serbia. An anonymous French traveller quipped *en passant* that „all the trade of this place (Prokuplje) is in the hands of the Ragusans, as is the trade in Jenj Bazar (Novi Pazar). They buy hides, wool and wax which they transport to Italy.”²²

The five colonies spun a tight net over the core of the Balkans: from Bosnia in the west to the Black Sea in the east, from the Danubian Plain in the north to Macedonia in the south the Ragusan trading empire stretched. And it stood on five pillars — five colonies.

Ragusan Investments in Balkan Colonies 1594—1623

The five colonies also served as focal points of Ragusan investments in trade; they received a lion's share of merchants' loans contracted in Dubrovnik for trading in the interior of the Balkans. We are fortunate in possessing a complete series of debt registers, the so-called *Debita Notariae*, in the Dubrovnik Archives, listing all loans taken in Dubrovnik and officially registered in the 15th, 16th and the first two decades of the 17th centuries.²³ The reader should be warned at the outset that not all loans were entered in this series, and, consequently, the figures advanced below should be taken as partial. They should be regarded, nevertheless, as complete and correct with the above limitation in mind, and represent, thus, trends and not total figures. As yet I cannot advance figures for the entire span of the sixteenth century, but we do have Ragusan investments in the Belgrade colony between 1542 and 1571 published by late Professor Tadić of Belgrade University. My contribution in this paper consists of statistics on Ragusan investments in Balkan colonies between 1594 and 1623.

My choice of the period 1594—1623 should be explained. These thirty years represent a transitional phase between two periods of extremely high involvement of Ragusan merchants in the Balkans, i.e.

²² Самарцић, Београд и Србија . . . , 175 and French text on 419.

²³ The data for the subsequent quantitative analysis come from the archival series *Debita notariae*, Vols. 95 (January 5, 1594 — Jan. 8, 1608), 96 (Jan. 23, 1608 — Aug. 19, 1617) & 97 (Aug. 21, 1617 — July 23, 1659). My approach to the data in the *Debita* should be explained: 1) in order to avoid duplication patrician loans to patrician merchants were not included; 2) patrician loans and commoners' loans were calculated separately and then added up as a preparation for a larger study on the patriciate's investments in trade; 3) each borrower's name was carefully checked in *Procurae notariae*, *Procurae cancellariae* and *Diversa de foris* in order to find whether he was a merchant at that time and what colony he belonged to; 4) loans under 50 ducats, or due in less than 4 months, or given „ad voluntatem creditoris” (with no date due attached) were left out if and only if 5) there was serious doubt that a loan was not of a commercial nature.

the first period of expansion between 1521 and the 1590's,²⁴ sometimes referred to as the 'golden age' of Ragusan Balkan trade, and the second between the 1620's and the 1660's which some authors also see as the high point of Dubrovnik's trading in the Balkans.²⁵

Between 1594 and 1623, 270 merchants empowered their agents in Dubrovnik to arrange for loans to be used for commercial transactions in Balkan colonies.²⁶ Of these 135 or 50% resided in Belgrade,²⁷ 57 or

²⁴ For such a view see J. Тадић, *Дубровчани по Јужној Србији у XVI столећу*, in *Гласник Скопског научног друштва* 7—8, Скопље, 1930), 197—202.

²⁵ С. Димитријевић, *Дубровачки каравани у јужној Србији у XVII веку*, Београд, 1958, 2—4.

²⁶ Throughout the subsequent quantitative analysis the reader should keep the following limitations in mind: 1) not all loans were registered in the *Debita notariae* and the calculations are only on the figures entered therein; 2) figures are missing for the year 1616 largely; 3) only the loans which could be „pegged” to the merchants whose names were registered as such in the two *Procurae* series and the *Diversa de foris* were taken into account; and 4) figures advanced should not be taken as the total volume of Ragusan trading in the Ottoman Balkans because: a) many loans were not registered in Dubrovnik; b) many Ragusan merchants did not borrow in Dubrovnik; and c) many transactions cannot be quantified having been involved in many transactions (usually entered in the *Diversa de foris*). The analysis offered below is of Ragusan investments in Balkan colonies, not of Ragusan trade in the Balkans this fundamental distinction should be made crystal-clear.

²⁷ The following lists of Ragusan merchants resident in Dubrovnik's Balkan colonies are based on the already-mentioned *Procurae notariae*, *Procurae concellariae* and *Debita notariae* as crosschecked and supplemented (i.e. „controlled for”) by the *Diversa de foris*. The placing of individual merchants within the lists depends on the order of their appearance in the two *Procurae* series, *Procurae Concellariae* 7a—b, 10—30 and *Procurae Notariae* 30—40 (control *Diversa de foris* 1—40). The „mercatores Belgradi” were: Matheus Blasii, Andrea Petri, Jo. Georgii, Paulus Nicolai, Nicolaus Radi Spinola, Marinus Rinaldi, Gio. Milutini, Petrus Radievuchevich, Bernardus Marini, Nicolaus Franc. Sargo, Matheus And. Petri, Dionisio Giurassi, Jo. Andrae, Lucas Marini, Alexandrus Petri Rogacich, Petrus Steph. Hrabri, Petrus Marci, Nicolaus Butchi, Jo. Michaelis, Petrus Nicolai, Jo. Butchi, Troiano de Philippo, Stephanus Nicolai, Illia di Matteo, Thomas Stephani, Bartholomeo de Correis, Franc. Petri Sargo, Franciscus Rinaldi, Blasio Elia, Alessandro di Piero, Giorgio Vulaichi, Simon di Matteo, Jo. Francisci, Florio di Piero Draghi, Vulacussa Andriin, Jo. Florio, Petrus Nicolai „Budinglia”, Steph. Mich. Bogletich, Nicolo Petri Calugier, Piero di Martino, Thomaso di Vinc. Ghlogie, Radovanovich, Gregorius Nic. Butchi, Jacobus Pasch. Draghi, Matheo di Vinc. Martinni, Gasparo Guarnieri, Antonio Grassi, Paolo di Piero Nepoti, Petrus Antonii, Marino Domenici Suetigna, Andrea Pietro Rossi, Steffano Tomaso Vodopich, Marino Poli, Jo. Radi Slavazzati, Jacomo Hispani, Jacobus Lupi, Matheus Lucae, Blasius Antonii, Gio. Grappi, Jacomo Lupi, Gio. & Nicolo Marini, Matheus Andrae Pieri, Jo. Florii Gliubani, Simeon Vinc. di Nicolo Luxich, Luca Vinc. di Nicolo Luxich, Jo. Radassini, Valentino di Gasparo Cosich, Luca di Nicolo, Marino, Franc & Luca Gio. di Nale, Marino & Gio. di Benedetto Natali, Gabriel Iglicich, Michael Blasii, Nicolaus Gig., Mich. & Maro Vinc. Slavienovich, Marcus Georgii, Andrea di Battista Ragazzi, Biagio Vlahuscia Medani, Blagio & Nicolo di Matteo Giurassi, Gregorio di Lazaro, Cresci, Franc. Vlatehi, Mich. Gio., Vinc. Nicolo Lupi, Lorenzo di Marco, Nicolo Gliubovich, Giacomo di Nicolo, Marino Luca Marini, Jacobo Pieri, Simon Bonichi, Nicolino Gio. Palmotta, Marincio Marini Tudisi, Cristophoro

slightly over 20% in Sophia,²⁸ and 32 or about 12% in Provadia.²⁹ The total number of merchants residing in three largest colonies (who contracted loans in Dubrovnik) was 224 or more than 80%. The other colonies (Prokuplje, Novi Pazar) with 28 account for 10%,³⁰ while business communities of Skopje, Plovdiv and Trnovo (which were not colonies) amount to 18 or 7%;³¹ the rest belongs to half a dozen other places.³²

di Marco, Paulo di Mattheo, Michel di Biagio Bosdari, Petrus Marini Gradi, Gio. Palunci, Paulus Bernardus Marini, Marinus Vinc. Lupi, Biagio di Mich. Medani, Marcus di Biagio, Mattheo Sturani, Gregorio di Dobroslavich, Michael Medani, Pietro Bettera, Stefano di Andrea Radovanovich, Petrus, Jacobus Nicolai, Laurentius Antonii, Georgius Matthei, Benedictus Matthei, Laurentius Guazzo, Jacobus Benchi, Radus Lucae Riccius, Radus Dobroslavich, Blasius Bosedari. Names are spelled according to the most frequently cited variant.

²⁸ „Mercatores Sophiae” (same data, same sources): Marinus Pauli Balasc, Elias Mathei Vesselich, Georgius Michaelis, Vincentius Grassi, Luca Pauli Gozze, Jo. Giurgievich (Georgii) Azich, Steffano Marci Cavalcanti, Giacomo Benchi, Tomaso Miluti, Girolamo Grassi, Luca Michele Maria Zamagno, Jacomo Jo. Resti, Marino Andrea Sorgo, Georgius Gradi, Biagio Marco Cauriaga, Matheus Jo. Resti, Biagio Cavalcanti, Troiano Bogliini, Andrea Ragnina, Steffano Barbi, Piero Vinc. Garglienni, Nicolo Bonichi, Petrus Antonii, Stefano Petri Draghi, Vincentius Stephani, Petrus Georgii Menze, Marino Aloiso, Giacomo Martolossi, Giorgio Popovich, Gio. Dimitri, Nicolo di Gio., Nicolo Gasparo Bazzo, Bernardo Matthei Ghetaldi, Michael Petri, Nicolo Grappi, Michael Mich. Zamagno, Nicolo Vinc. Jablan, Piero Andrea Loucialia, Stjepan Milošević, Marija Marković, Vinconzo Andrea Loucialia, Steffano Bogletich, Marino Marini, Marino Serafini Bona, Valentino Sorgo, Christophoro Marci Bassegli, Marino Darsa, Vucascin di Rado, Marcus Jo. Lupi, Ivan Mitrovich, Radus Jo. Popovich, Marcus Demetri and Zvietco Obradovich.

²⁹ „Mercatores Provati” (same data, same sources): Antonio Grassi, Fiorio (Zvieteo) Obradovich, Marino Benchi, Marino Vinc. Ghegeveh, Nicolo Slatani, Gio. Gliubani, Mihailo Raosalich, Nicolo Vodopich, Benedetto Ventura, Marino Cerva, Steffano Vodopich, Radislavo Bogoslavich, Thomaso Latinchich, Luca Stephani, Vincenzo Petri „Gudel”, Piero Andrea Loucialia, Nicolo Benchi, Nicolo Giorgi, Benedetto Bissia, Nicolo Bonichi, Luxa di Vinc. Luxich Pietro Slatarich, Marino Balasc, Nicolaus Junii Sorgo, Radus Jo., and Paulus Radi.

³⁰ Same data, same sources: 1) „Mercatores Procupie”: Natal & Giorgio Nicolo Milli, Djuro Ivanovich, Vicenzo Ivamovich, Marco Steffani Gleghevich, Bosco Nicolich, Gio. Butchi, Vicenzo Fratellini, Vinc. di Franco, Rado Sladoevich, Rado Nicolich, Marco Andriassi, Vlahuscia Andrijić, Ruscus Antonii and Paulus Damiani; 2) „Mercatores Novi Pasari”: Marco Stjepanovich, Ivan Đurđevich, Luca & Vicenzo Ivanovich, Vicenzo de Nicolo, Prensa Gheghich, Marco Sabaci, Vicenzo Brattuti, Georgius & Paulus Flori, and Raosavus Ivanovich.

³¹ Same data, same sources: 1) „Mercatores Scoppie: Gabriel Battitore, Aloise Laghi, Franc. Carli, Tomaso Fiori, Giorgio Fiori, Mattheus Drasa Jacomo Surbi, Jerolimo Gio di Nale; 2) „Mercatores Philippopoli”: Michael Jo. Bonini, Aloysius Hamsa, Radus Radi and Radus Sladoevich; and 3) „Mercatores Tarnovo”: Gio. Martini, Damiano di Marco and Matheus Francisci.

³² Same data, same sources: Nicopolis: Elias Andreae; Pech: Jo. Thomasi, Vicenzo di Nicolo and Georgius Nicolai; Trepchie: Laurentius Petri Goliabi and Lucas Stiepanovich; Varna, Nicolo Bazzo; Usyze (Užice): Marinus Rinaldi; Cruscia (Kruševac): Nicolaus Stephani, Radoslavus Givanov and Vinz. Blasii; Niš: Nicolo Michaeli; Bogna Luca: Elias Vlatcovich; Liescovaz:

Ragusan loans to merchants residing in the Belgrade colony between 1594 and 1623 are presented in Table 1:

Table 1: Ragusan Investments in Belgrade

1594	8 487	1609	6 298
1595	3 581	1610	5 330
1596	9 546	1611	17 631
1597	11 252	1612	34 064
1598	18 720	1613	47 581
1599	8 846	1614	27 326
1600	25 052	1615	24 776
1601	25 589	1616	
1602	20 251	1617	16 485
1603	56 458	1618	29 366
1604	43 178	1619	48 469
1605	28 611	1620	44 526
1606	19 974	1621	31 834
1607	30 842	1622	32 908
1608	11 259	1623	4 613

Total 1594—1623: 693, 883 ducats

If this amount of 693 883 ducats is used as base 100 for comparison with the total figure for the thirty-year period 1542—1571 (deriving from Tadić's figures for the Belgrade colony), amounting to 711 887 ducats, the difference is 2.59. This means that 2.59% more money was invested in Belgrade between 1542 and 1571 than between 1594 and 1623. The fact that patrician loans to patricians, some of whom were actually trading in person in Belgrade, were not included in the above figures (for reasons explained in footnote 23) makes the assumption that there is virtually no difference between two indices plausible.

As for the annual breakdown of investments it is clear that heavy Ragusan investing in Belgrade colony either coincided with or followed major wars that the Porte waged against its enemies. The Long Turkish War (1593—1606), once the Austrian menace was removed from Transylvania and the Balkans in 1602, prompted large Ragusan investments in the mid-1600's.³³ The Great Conspiracy, which for a while paralyzed the political forces of the city of Dubrovnik, was followed in turn by heavy investments in the next few years.³⁴ Finally, once the Spanish invasion of the Adriatic was over in 1618, the Ragusans poured their money into

Radus Jo. and Raossav Nicolin; Sarajevo: Stephanus Nicolai „Duca”; Buda: Nicolaus Mich.; Themiswar: Elia Blasii, Giorgio Radi, and Gregorius & Paulus Nicolai; Lovca (Loveč): Andrea Joannis; Semendria (Smederevo): Paulus Petri; and Razgrad: (illegible) di Marino.

³³ On the general economic situation of the Balkans at the turn of the 16 th century see V. Vinaver, *О општој политичкој кризи на Балканском полуострву крајем XVI и почетком XVII века* in *Историјски записи* 20, 655—669.

³⁴ For the Great Conspiracy see my article in the preceding issue of this journal: Z. Zlatar, „The Crisis of the Patriciate in Early Seventeenth-Century Dubrovnik: a Reappraisal” in *Balcanica VI* (1975), 111—131.

Belgrade until the great crisis of 1620—22 had its echo in the Balkans in the mid-20's (witness the figures for 1623).³⁶

Ragusan investments in the Sophia colony reveal the same trends:

Table 2: Ragusan Investments in Sophia

1594		1609	12 734
1595		1610	5 371
1596	761	1611	5 057
1597	1 500	1612	12 436
1598	1 728	1613	9 147
1599	1 060	1614	14 314
1600	6 083	1615	5 778
1601	4 596	1616	2 813
1602	5 836	1617	728
1603	3 124	1618	6 452
1604	2 819	1619	7 996
1605	6 511	1620	17 204
1606	12 512	1621	7 580
1607	20 930	1622	6 351
1608	15 833	1623	6 560

Total 1594—1623: 203 814 ducats

The above figures show that, as in the case of Belgrade, the Ragusan merchants invested heavily in their Balkan trade in the aftermath of the Long Turkish War that ended at Zsitva—Török in 1606. In the wake of the Great Conspiracy of 1611 and the Spanish invasion of the Adriatic in 1618 Ragusan ducats and thalers, *peche reali da otto* and Turkish aspers rolled in large quantities into Sophia.

Of the remaining four colonies only Ragusan investments in the Provadia and Prokuplje colonies are of significance; less than 1% of total Ragusan trade investments went to Novi Pazar.³⁷ (Ragusan investments in the Balkans totalled 1 234 631 d.) Figures for Provadia and Prokuplje are as follows:

Table 3: Ragusan Investments in Provadia

1594	1 115	1609	
1595	563	1610	740
1596	2 227	1611	122
1597	1 320	1612	4 745
1598	539	1613	2 618

³⁶ В. Винавер, Турска и Дубровник у доба шпанске инвазије Јадранског мора (1617—19), in Истарски гласник 4, 1952, 21—60.

³⁷ The big crisis of 1620—22 is best presented by Carlo M. Cipolla, *The Economic Decline of Italy*, in B. Pullan, ed., *Crisis and Change in the Venetian Economy in the 16th and 17th Centuries* (London, 1968), 127—145. In his book cited in note 1, Hrabak stated: „Godinu 1620 specijalisti smatraju stvarnim završetkom XVI veka.” (23).

³⁷ Total amount of Ragusan investments in the Novi Pazar colony between 1594 and 1623 barely reached the figure of 11306 ducats, i.e. 0,91% of total Ragusan investments in the five colonies during that period (1 047 493 ducats).

1600	1 966	1615	11 720
1599	2 188	1614	3 479
1601		1616	3 131
1602		1617	160
1603	4 496	1618	3 296
1604		1619	13 441
1605	190	1620	4 794
1606	1 890	1621	3 821
1607		1622	2 821
1608		1623	1 184

Total 1594—1623 for Provadia: 72 586 ducats

Table 4: Ragusan Investments in Prokuplje

1954		1609	1 822
1595		1610	496
1596	90	1611	5 250
1597		1612	3 820
1598	290	1613	2 094
1599	675	1614	1 205
1600	1 395	1615	1 891
1601	376	1616	
1602	2 521	1617	1 244
1603	796	1618	2 082
1604	2 687	1619	2 622
1605	3 294	1620	9 604
1606	2 180	1621	6 825
1607	6 301	1622	2 924
1608	3 292	1623	1 720

Total 1594—1623: 67 496 ducats

Ragusan investments in Prokuplje show exactly the same trend as those in Belgrade and Sophia: in this case there was a virtual absence of Ragusan loans to the Prokuplje merchants in the late 1590's and early 1600's, followed by heavy investments in the middle of the first decade of the 17th century. Again it can be dated by the conclusion of the Long Turkish war at Zsitva—Török in 1606 (notice the figures for 1606—07). In the aftermath of the Great Conspiracy of 1611 and the Spanish invasion of the Adriatic in 1617—18 the merchants of Prokuplje were able to draw heavily on the money from Dubrovnik (witness 1611—12 and 1620—21).

The case of Provadia is somewhat atypical, displaying the largest figures for 1615 and 1619. It should be remembered, however, that Provadia served as the concentration point for merchants trading all over eastern Bulgaria and that, therefore, it served more places in which Ragusan merchants did business than any other colony.³⁸ Far from theaters of operations in the Long Turkish War, unlike Belgrade and Sophia were

³⁸ Fermendžin, 76: „...tutti li Ragusei stano uniti in questi paesi; quando fano qualche presente alli Pascia e Signori grandi, danno tutti secondo li tocca, et in altre spese, che fanno, stano come una frateglia, et perciò non vogliono che vadino altrove se non in questa città.” It served as a center for Ragusan merchants in „Silistra, Brail, Chelie, Babba, Varna”.

also military headquarters, Provadia was more prone to fluctuate according to the internal conditions of the Ottoman Empire.

Even though the Long Turkish War affected Provadia somewhat differently, the Great Conspiracy of 1611 and the Spanish Adriatic adventure produced similar effects on this colony as well.

The above quantitative analysis makes it clear that the main Ragusan colonies in the Ottoman Balkans behaved in a very similar and on the whole concordant manner as far as Ragusan investments are concerned. Consequently, it is possible to use the figures for the separate and combined total Ragusan investments in Balkan trade during the period under consideration to reach certain conclusions about the overall trends.

Summary Overview and Conclusions

For purposes of quantitative analysis of time-series data it is of utmost importance to ascertain the overall trend. There are several statistical techniques for isolating and measuring the form and value of the trend; one of the most commonly used is the „moving averages” method whereby means of the values of the several-year periods are taken. If, moreover, the means of the means are taken as well and then plotted, these so-called „strong moving averages” constitute a simple but powerful way of establishing the overall trend. First, three-year means are used for trend finding below in a stepwise fashion (mean of 1594, '95 and '96 first; mean of 1595, '96 and '97 second; and so forth), and then three-year means of the 30 means are taken, resulting in 10 „strong moving averages”.³⁹

³⁹ Five-year strong moving averages for this thirty-year period are the following for: a) the Belgrade colony: 1594—98 10 586.8 ducats; 1599—1603 27 239.2; 1604—08 26 772.8; 1609—13 22 180.8; 1614—18 19 590.6; 1619—23 32 470.0; b) for the Sophia colony: 1594—98 797.8; 1599—1603 4 139.8; 1604—08 11 712.0; 1609—13 8 949.0; 1614—18 6 017.0; 1619—23 9 138.2 ducats. Three-year strong moving averages for total Ragusan investments in 5 colonies are as follows: 1594—96 12 491.7; 1597—99 22 143.2; 1600—02 40 423.4; 1603—05 46 088.9; 1606—08 33 066.5; 1609—11 33 386.4; 1612—14 45 687.8; 1615—17 30 688.3; 1618—20 62 211.5; 1621—23 32 956.2. Three-year strong moving averages for Ragusan investments in the Belgrade colony between 1594 and 1623 follow: 1594—96 9 501.2; 1597—99 16 769.2; 1600—02 32 564.1; 1603—05 33 360.8; 1606—08 14 817.9; 1609—11 20 617.8; 1612—14 28 972.9; 1615—17 20 159.1; 1618—20 39 606.4; 1621—23 20 939.4. They should be compared with three-year strong moving averages for Ragusan investments in the Belgrade colony between 1542 and 1571: 1542—44 14 597.3; 1545—47 6 992.1; 1548—50 4 158.8; 1551—53 12 942.1; 1554—56 26 449.8; 1557—1559 30 404.7; 1560—62 37 027.9; 1563—65 38 902.9; 1566—68 48 051.4; 1569—71 19 886.2. Finally, three-year strong moving averages for Ragusan investments in the Sophia colony between 1594 and 1623 are offered here: 1594—96 could not be computed (investments started in 1596 with 761 ducats); 1596—98 1 905.3; 1599—1601 4 645.5; 1602—04 5 119.4; 1605—07 15 413.9; 1608—10 8 884.9; 1611—13 10 197.3; 1614—16 4 690.8; 1617—19 8 845.3; 1620—22 7 888.0; figure for 1623 is 6 560 ducats.

Having explained statistical methodology employed in this quantitative analysis, the next question is whether the time-series long-term trends should be determined for individual colonies separately or for a grand total of combined Ragusan investments in all 5 colonies. Ideally, trends ought to be established for both individual colonies and the grand total, but there is one prerequisite. In order to be meaningful a technique of strong moving averages must be applied to continuous data since serious breaks in runs of annual figures affect them adversely. It is possible, therefore, to apply this method to the figures for the Belgrade and Sophia colonies only, and to total investment figures as well. A comparison of the overall trend of Ragusan investments between 1594 and 1623 with the same for the period 1542—1571 is also presented. Since both Provardia and Prokuplje show similar general tendencies while figures for Novi Pazar do not warrant a separate trend analysis, an examination of the four above-mentioned time series will in effect provide us with a valid pattern of Ragusan investments in the Balkan colonies.

It is clear from the appended graphs that there is a clearly identifiable trend consisting of four phases: a Simiand's Phase A between the mid 1590's and the mid 1600's, followed by a Phase B, then another Phase A after the Great Conspiracy lasting until the 1620's when the second Phase B started.

The overall trend is thus unmistakable, demonstrable and verifiable. There is only one caveat: we do not as yet have comparable data for other periods to compare our results with. That is why further study, use and analysis of quantitative data are urgently needed. And sophisticated statistical methodology should be brought to bear upon them. But a note of caution is in order; as Tirat puts it cogently, „la méthode statistique n'est pas un moyen en soi de découvrir la vérité, mais seulement de donner des réponses chiffrées à des questions correctement posées”.⁴⁰ That should be kept in mind at all times: quantitative analysis is a powerful means at our disposal — but only a means. It is a historian who poses the right questions — and historical writing is still a skill of asking the right kind of questions. As Braudel called it, that is indeed *le problème-clef*.

KVANTITATIVNA ANALIZA KREDITNE TRGOVINE U DUBROVAČKIM KOLONIJAMA NA BALKANU 1594—1623 G.

Rezime

Konstatujući da još uvijek nedostaju kvantitativne analize ekonomske istorije balkanskih zemalja pod turskom vlašću od polovine XV do konca XVIII vijeka, autor skreće pažnju na potrebu prethodnih procjena ekonomskih prilika i trendova na Balkanu za vrijeme turske

⁴⁰ J.—Y. Tirat, *Problèmes de méthode en histoire sociale*, 1.

vladavine. Tek kad budu postojale takve egzaktne studije moći će se sagledati u punom svijetlu ekonomska konjunktura „turskog” Balkana. Autor prilaže ovaj članak kao jedan skroman i strogo ograničen prilog u tom pravcu.

U prvom dijelu studije ističu se postanak i bitne karakteristike dubrovačkih kolonija na Balkanu. Polazeći od činjenice da je tursko osvajanje srednjovekovnih, feudalnih balkanskih država omogućilo stvaranje jedinstvenog tržišta, autor naglašava važnost i ulogu koju je Mehmed Osvajač namijenio dubrovačkim trgovcima. S obzirom da su ostali trgovci bili ili neprijateljski naklonjeni turskom širenju na Balkanu i Mediteranu (Mlečani i Đenovljani) ili bez mogućnosti da plasiraju tursku robu izvan granica carstva (domaća „čaršija”: Grci, Jermeni) zbog turske surevnjivosti, preostajali su jedino Dubrovčani kao haračari ali i faktički nezavisni posrednici između razvijenih manufakturnih centara Zapada, naročito Italije, i bogatih sirovinama ali nerazvijenih tržišta goleme osmanske carevine, prvenstveno Balkana. Time se jedino i može protumačiti izuzetno povlašćeni položaj Dubrovnika i njegovih trgovaca koje dubrovačka vlada sama po sebi ne bi mogla iznuditi ili zadobiti od velikog turskog sultana u povelji od 23. oktobra 1458. g. Velike privilegije i koncesije koje su turski sultani od Mehmeda Osvajača unaprijed dobrovoljno i blagonaklono podarivali Dubrovniku dokaz je njihovog suštinskog shvatanja da je trgovačka posrednička uloga grada pod Srđem od izuzetne važnosti za ekonomski poredak i razvitak njihovog carstva. Sa svoje su strane Dubrovčani bili i spremni i voljni da prihvate i igraju takvu ulogu. Njihova trgovačka prisutnost u srednjovekovnoj Bosni, Srbiji i Bugarskoj osposobila ih je za njihov vanredni položaj na Balkanu nakon turskih osvajanja. Iako su se pritom morali orijentisati na šire tržište koje je više davalo primarne proizvode (žito, vuna, vosak, kože) nego plemenite metale (zlato i srebro), dubrovački su trgovci u XVI vijeku potpuno ovladali trgovinom u unutrašnjosti Balkana i tako udarili solidne temelje velikom ekonomskom procvatu svog drevnog grada.

Iako su dubrovački trgovci obitavali i trgovali po mnogim gradovima i čaršijama na Balkanu, samo je nekoliko naseobina pravno istupalo kao kolonije, t.j. kao privilegisane naseobine sa svojom organizacijom. Svaka je kolonija imala svoj skup kao tijelo u kom su se sastajali svi punopravni članovi; to su bili punoljetni trgovci koji su trgovali samostalno ili u ortakluku. Mnoge su kolonije imale i poglavara koji se zvao ili kolonijer ili „kapo od kolone”. Sve su kolonije posjedovale „libro od kolone” u koji su se unosile sve odluke skupa kolonije. Iako je dubrovačka vlada neprekidno i strogo kontrolisala rad svojih kolonija, ipak su kolonije bile veliki izraz autonomne djelatnosti dubrovačkih trgovaca.

Dosad u historiografiji nije bio potpuno razjašnjen broj kolonija. Skoro svi istoričari do sada su u kolonije ubrajali redom sve dubrovačke naseobine na Balkanu, ne praveći nikakvu razliku. Nakon proučavanja dubrovačke arhivske građe, naročito prepiske između dubrovačke vlade i dubrovačkih trgovaca, autor zaključuje da se samo pet

naseobina mogu stvarno tretirati kao kolonije tokom čitavog XVI i XVII stoljeća (Beograd, Sofija, Provadija, Prokuplje i Novi Pazar), dok još dvije (Ruščuk i Sarajevo) su tako djelovale koncem XVII vijeka. Sve ostale punktove dubrovačke trgovine na Balkanu pogrešno je nazivati kolonijama jer ih sama vlada nije tako tretirala.

U drugom dijelu studije autor ističe da su dubrovačke kolonije na Balkanu služile i kao centri kreditiranja dubrovačke trgovine na Balkanu. Na temelju arhivske dokumentacije autor iznosi po prvi put detaljne i potpune spiskove dubrovačkih trgovaca po balkanskim kolonijama koji su se zaduživali u Dubrovniku. Između 1594 i 1623 g. 270 je trgovaca uzimalo zajmove u trgovačke svrhe; od toga je 135 ili 50% obitavalo u Beogradu, 57 (oko 20%) u Sofiji, 32 (oko 12%) u Provadiji, i 28 (ili 10%) u Prokuplju i Novom Pazaru. Ostali su bili raštrkani po Balkanu.

Najvažniji dio članka predstavlja kvantitativna analiza dubrovačke kreditne trgovine na Balkanu između 1594 i 1623 g., data po kolonijama. U tom razdoblju 693 883 dukata su bila uložena u Beogradu (u poređenju sa 711 887 za period 1542—71 po Tadiću), 203 814 u Sofiji, 72 586 u Provadiji, 67 496 u Prokuplju i 11 306 u Novom Pazaru. Trend ulaganja u svim kolonijama je istovjetan: tokom Velikog Turskog rata (1593—1606) uslijedio je veliki priliv dubrovačkih kredita (Simjandova faza A) koju je prekinula Velika Zavjera (1611—12). Nakon što se prebrodila ta teška kriza (Simjandova faza B) nastupio je talas dubrovačkih ulaganja u kolonije (faza A) koji je potrajao sve do 1620—22 kad je počela velika kriza (faza B). Trend je određen za cjelokupnu kreditnu trgovinu (1 047 493 dukata uložena u 5 kolonija 1594—1623, t.j. 84.84% svih kredita namijenjenih Balkanu u visini od 1 234 631 dukata) kao i za Beograd i Sofiju na temelju trogodišnjih „jakih” prosjeka (prosjeaka od prosjeka).

Constantin PAPOULIDIS
Institut Balkanique
Thessalonique

LES COLLYVISTES ET LE PAISIANISME

Dans le cadre de l'histoire du monachisme dans le Sud-Est Européen il serait très utile, je pense, d'étudier les rapports du Mont-Athos avec les pays balkaniques. Il existe nombre d'études sur les problèmes qui se posent mais je voudrais m'arrêter à l'un d'entre eux, celui des rapports du Mont-Athos avec la Grèce, les pays Roumaines et la Russie du sud au XVIIIe s. C'est le problème „des Collyvistes”.

La renaissance spirituelle athonite du XVIIIe s. est représentée surtout par le mouvement dit „des Collyvistes”¹. Ce mouvement est marqué par la renaissance de l'hésychasme et un attachement profond à la tradition ecolésiasitique. Les services que le mouvement „des Collyvistes” a rendus à l'Eglise de Grèce n'ont pas encore été appréciés.

Ce mouvement est connu grâce à trois personnes: Saint Nicodème l'Hagiorite (1749—1809)² était originaire de Naxos et fit ses études à

¹ Cf. la bibliographie sur le sujet dans les études suivantes: L. Petit, „La grande controverse des Colybes”, *Echos d'Orient*, 2 (1898—1899) 321—331; G. Veritis, „Τό αναμορφωτικό κίνημα τών κολλυβάδων και οι δύο 'Αλέξανδροι τής Σκιάθου”, *Ακτίνας*, 6 (1943) 99—110; M. Boughatsos, „Πνευματικά επιδράσεις τού 'Αγίου 'Ορους” *Ελληνική Δημιουργία*, 7 (1954) 568—583; Ch. S. Tzòghas, „'Η περί μνημοσύνων ἔρις ἐν 'Αγίῳ 'Ορει κατά τόν Η' αἰῶνα, *Thessaloniki* 1969; C. Papoulidis, „Le renouveau du monachisme dans la Grèce contemporaine”, *Contacts*, 30 (1960) 131—134; Idem, „Nicodème L' Hagiorite (1749—1809)”, *Θεολογία*, 37 (1966) 294—313, 390—415, 576—590, 38 (1967) 95—118, 301—313 et t. à. p. Athènes 1967, 102; Idem, „Portée Oecuménique du renouveau monastique au XVIIIe s. dans l'Eglise Orthodoxe”, *Balkan Studies*, 10 (1969) 105—112; Idem, trad. espagnole: *Alcane ecumenico de la renovacion monastica del siglo XVIII en la Iglesia Ortodoxa*, *Unidad Cristiana-Oriente Cristiano*, 21 (1971) 185—191; Idem, „Περίπτωσης πνευματικῆς ἐπιδράσεως τού 'Αγίου 'Ορους εἰς τόν βαλκανικόν χῶρον κατά τόν 18. αἰ.”, *Μακεδονικά*, 9 (1969) 278—293; Idem, *Τό κίνημα τών Κολλυβάδων*, Athènes 1971;

² Cf. note no I et surtout Euthyme (hieromoine), „Βίος και πολιτεία και ἀγῶνες διά δόξαν τῆς ἡμῶν Ἐκκλησίας τελεσθέντες παρά τού δαιολογιατάτου και μακαρίτου αἰδοίμου Νικοδήμου μοναχοῦ, συγγραφέντες δέ παρά τού ἐν Χριστῷ ἀδελφοῦ του Εὐθύμιου”, *ισρομονάχου Γρηγόριος Παλαμάς*, 4 (1920) 636—641, 5 (1921) 210—218; S. Eustratiadis, „Νικόδημος ὁ 'Αγιορείτης”, *Μακεδονικά*, 1 (1940) 38—41; Théoclitos Dionysiatis (moine), „'Αγιος Νικόδημος ὁ 'Αγιορείτης. ὁ βίος και τά ἔργα του, Athènes (Astir) 1959; J. Kolitsaras, „Νικόδημος ὁ 'Αγιορείτης”, „*Ακτίνας*, 16 (1953) 400—407, 450—454, 511—515, 17 (1954) 30—34; J. D. Malliaros (archim.), *Νικόδημος μοναχός ὁ ἐκ Ναξίας ὁ 'Αγιορείτης*, Athènes 1963; N. Paviopoulos (archim) *Ὁ 'Αγιος Νικόδημος ὁ 'Αγιορείτης*, Athènes 1971.

Smyrne. Moine à l'Athos en 1775, deux ans plus tard il commença son activité littéraire. On peut dire de lui qu'il est le théologien du mouvement. L'Église de Constantinople devait le canoniser en 1955. Macaire de Corinthe (1731—1805)³, évêque de sa ville natale, appartenait à l'illustre famille des Notaras qui avait donné à l'Église: Saint Gerasime et les deux patriarches de Jérusalem, Dosithée et Chrysanthe. D'ailleurs, parmi leurs ancêtres figurait aussi le dernier grand duc de Byzance, Luc Notaras. Évêque de Corinthe en 1765, Macaire renonça à son évêché en 1769, lors de la révolte du Peloponnèse contre les Turcs. Il se lia aux collyvistes et de récentes recherches lui attribuent l'inspiration de tout un mouvement spirituel traditionaliste; la voix populaire l'a élevé sur les autels. Athanase de Paros (1723—1803)⁴ après avoir étudié à Smyrne, au Mont-Athos et à Corfou succéda à Boulgaris à la tête de l'Académie athonite. Il fut l'activiste et le polémiste du mouvement collyviste. Son attitude opposée aux libéralisants ou occidentalisans lui valut d'être déposé durant quelques années (1771—1781). Il dirigea alors le lycée de Salonique et à partir de 1792 celui de Chio. Il refusa l'épiscopat qu'on lui proposait. D'après L. Petit, il est le meilleur théologien grec de la fin du XVIIIe siècle après Eugène Boulgaris⁵.

D'après „les Collyvistes”, le retour à la tradition ecclésiastique primitive était bondé par trois problèmes: Primo, la question des collybes; Secundo, la communion fréquente et tertio, le renouveau patristique et mystique. La question des collybes c'est la fameuse crise collyviste, depuis l'année 1754 jusqu'au début du XIXe siècle. Selon „les collyvistes” (Néophyte le Cavsocialivite, Athanase de Paros, Nicodème l'Hagiorite, Macaire de Corinthe, Parthénios Zographos, Cristophore d'Arta, Agapios de Chypre, Jacques de Péloponèse, Paisios l'ermite et d'autres): célébrer le Dimanche la cérémonie des collybes est une inconvenance et un péché car le Dimanche (le jour de la Résurrection du Christ) il est impossible de pleurer les morts et de chanter des antiennes funèbres. Les adversaires „des collyvistes” soutenaient que rien n'était moins incompatible avec la Résurrection du Christ que la mémoire des défunts: la prière pour les morts n'est-elle pas finalement une prière pour la résurrection? „Les collyvistes avaient cependant en général une position plus authentique, plus ecclésiale et plus souple

³ Pour la bibliographie cf. surtout:

Athanase de Paros, Βίος και πολιτεία τοῦ ἐν Ἀγίοις Πατρός ἡμῶν Μακαρίου, Ἀρχιεπισκόπου Κορίνθου τοῦ Νοταρά, Νέον Χιακόν Λειμάνιον, Athènes 1930, 194—204; M. A. Vasilakis, Ὁ Κορίνθου Μακάριος Νοταρᾶς ἀνέκδοτοι οὐλίδες, Chio 1950; B. Skouteris, Μακάριος Νοταρᾶς, μητροπολίτης Κορίνθου καὶ τὸ ἀναμορφωτικὸν ἔργον του, Athènes 1957; J. H. Hermonikos, „Μακάριος Νοταρᾶς”, Ἀκτίνες, II, (1948) 428—431, 470—473; C. Papoulidis, Μακάριος Νοταρᾶς (1731—1805). Ἀρχιεπίσκοπος πρώην Κορινθίας, Athènes 1974; C. Cavarnos, *St. Macarios of Corinth*, Belmont (1972).

⁴ Cf. surtout: D. V. Economidis, „Ἀθανάσιος ὁ Πάριος”, Ἐπετηρὴς Ἐταιρίας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, I (1961) 347—422; N. Arkas, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, Athènes 1960; Athina A. Karabetsoy, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, Athènes 1974. —

⁵ Cf. L. Petit, Athanase de Paros, D. T. C., I, deuxième partie, col 2189. —

que les autres"⁶. La communion fréquente était posée comme problème par „les collyvistes”. Leurs adversaires accusaient „les collyvistes” d’ignorer les problèmes. La crise provoquée par la question de la communion fréquente a eu l’heureuse intervention de l’Église de Constantinople. Le Patriarche Théodose II en 1773 explique que dans l’Église primitive, les chrétiens communiaient chaque Dimanche; les chrétiens des époques postérieures tous les quarante jours; que ceux donc qui de nos jours s’en sentent dignes agissent comme les premiers; que les autres prennent modèle sur les seconds. Le Patriarche Germain V, le martyr, condamna toute détermination précise de la communion et rappela que tout fidèle devait communier à chaque liturgie si sa conscience le lui permettait. Ces trois hommes pensaient que le renouveau de l’Église ne pouvait venir que d’une fidélité intégrale à la tradition des Pères. Nicodème L’Hagiorite fut un des premiers, après la chute de Constantinople, à rechercher dans les bibliothèques du Mont-Athos des manuscrits anciens. Il se veut fidèles gardiens de la tradition orthodoxe qui s’exprime tout spécialement pour eux dans la tradition hésychaste: aussi s’appliquent-ils à faire, connaître Saint Grégoire Palamas, dont on ne s’est guère occupé depuis des siècles, Marc d’Ephèse et Syméon le nouveau théologien. En ce qui concerne le renouveau patristique et mystique il n’est que d’étudier leur publications pour découvrir leurs centres d’intérêt et le sens de leur efforts. Dès 1777, Macaire de Corinthe apporte à Nicodème L’Hagiorite, pour une mise au point en vue de la publication, le manuscrit de la „Philocalie des SS. Nèptiques”, recueil de textes patristiques relatifs à la prière pure, et celui de l’„Evergetinos”, recueil d’enseignement des SS. Pères. D’ailleurs, Nicodème, L’Hagiorite, publia le „Pidalion” profitant de la „Collection de tous les Saints Canons”, composée par Agapios Leonardos. Le simple énoncé de ces travaux indique l’ampleur du renouveau souhaité par nos auteurs. Il ne s’agit de rien moins que de rendre accessible au peuple grec (tous les ouvrages sont publiés en grec moderne) l’ensemble de la tradition orthodoxe. Là, d’ailleurs ne s’arrête pas leur effort: ils s’appliquent aussi à préparer des ouvrages catéchétiques, ou apologétiques des commentaires scripturaires ou des études hagiographiques tel le „Synaxaristis” pour l’enseignement des masses. C’est ainsi p. ex. que Macaire de Corinthe fait éditer, dans une traduction en grec moderne, le „Catéchisme Orthodoxe de Platon” (de Moscou) et qu’Athanasie de Paros publie une „Apologie Chrétienne” contre les erreurs de Voltaire et contre l’athéisme. Pour servir leur desseins, leur ouverture est telle que Nicodème L’Hagiorite n’hésite pas à utiliser les ouvrages occidentaux qui lui semblent compatibles avec la tradition orientale. Il adapte au monde grec l’ouvrage de L. Scupoli: „Le Combat spirituel” et celui d’Ignace de Loyola: „Les exercices spirituels”, il fait republier les „Soliloque” attribués à Saint Augustin. Il compose enfin une sorte de

⁶ M. — J. Le Guillou (o.p.), La renaissance spirituelle du XVIIIe siècle, Istina, 1960, 122, note № 85.

compendium de toute la tradition ascétique, hésychaste: „La garde des cinq sens”⁷.

On sait que lors des incidents de l’Athos, pendant la crise collyviste, beaucoup de ceux-ci furent expulsés. Certains passèrent dans les îles grecques (présence de startsi, grecs dans les îles de la mer Egée), et d’autres dans les pays Roumains. Notre informateur en la circonstance, sera Macaire de Corinthe. Dans la première édition de son ouvrage sur la fréquente communion⁸ il est relaté que la question fut portée en Transylvanie: „Beaucoup et moi-même furent blâmés pour le hiéromoine qui tient les fonctions du curé à Coroni, ville de Transylvanie que j’habite présentement”⁹. L’auteur rapporte ensuite: „Nous trouvâmes dans un coin de Braşov, nous fumes interrogés”¹⁰. Nous pourrions une autre information chez les ennemis „des collyvistés” et en particulier chez l’ennemi personnel de Nicodème L’Hagiorite, le phihogoumène Lavriot, Théodoret: „... que le dangereux Neophyte (il s’agit de Néophyte le Cavsocialivite), chef de ce schisme fut prit sur le fait en Daci, parce qu’il contraignit un simple hiéromoine qui célébrait, à lui donner tout le Saint Pain, c.a.d., à la communier”¹¹. Ces deux renseignements nous servent de sources pour démontrer l’existence de cette question dans les pays Roumains.

Nous savons pourtant qu’à cette époque, la seconde moitié du XVIIIe siècle, le moine bien connu Paisij Veličkovskij¹² habitait cette

⁷ Pour les détails cf. C. Papoulidis, Nicodème L’Hagiorite (1749—1809), op. cit., 65 sq. -

⁸ Έγχειρίδιον, ἀνωμόρου τίνος, ἀποδεικτικόν περί τοῦ τι χρῆσαστοῦσιν οἱ Χριστιανοί συχνόταρον νά μεταλαμβάνωσι τὰ Θεία Μυστήρια...., Venise 1777.

⁹ “Πολλοί καί ἐμ: ἐμέμφθησαν διά τόν Ἱερομόναχον, ὅστις ἐφημερεύει εἰς τήν Κορώνην, πάλιν τῆς Τρανσυλβανίας, τήν ὄποιαν κατά τό παρόν παροικῶ”. Cité par Théoclitos Dionysiatis (moine), “Άγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης” ὁ βίος καί τά ἔργα του, 110.

¹⁰ „Ἡρωτήθημεν, καθήμενοι εἰς μίαν γωνίαν τοῦ Μπρασοῦβου”. Op. cit., 110.

¹¹ „... ὅτι ὁ δεινός Νεόφυτος ἀρχηγός τοῦ τοιοῦτου σχίσματος ἐφωράθη εἰς Δακίαν διάγων, ὅτι ἐβίασεν ἕνα ἀπλοῦν Μοναχόν λειτουργοῦντα τοῦ παραχωρήσαι αὐτῷ ὄλον τόν Ἁγίον Ἄρτον μονοουχί κοινανῆσαι....”. Cité par E. Kourilas anc. metropol. de Coritsa), Κατάλογος ἀγιορειτικῶν χειρογράφων, Θεολογία, 16 (1938) 639.

¹² Cf. la bibliographie sur le sujet surtout dans les études suivantes: A. — E. N. Tachiaos, Ὁ Παΐσιος Βελιτσκόφσκυ (1722—1794) καί ἡ ἀσκητικοφιλολογική σχολή του, Thessaloniki, I. M. X. A., 1964; Idem, „Σύμμεικτα περί τῆς Σχολῆς τοῦ Παΐσιου Βελιτσκόφσκυ”, Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 10 (1965) 373—394; (Poljakov) Leonid (hierom.), „Shiarhimandrit Paisij Veličkovskij”, Z. M. P., 1954, v. 10, 53—59; Idem, „Literaturnoje nasledstvo Paisija Veličkovskogo”, Z. M. P., 1957, v. 4, 57—61; C. Papoulidis, „Le starets Paisij Veličkovskij (1722—1794)”, Θεολογία, 39 (1968) 231—240 et t. à p. Athènes 1968, 14; Idem, trad. espagnole, „El starets Paisij Veličkovskij (1722—1794), Unidad Cristiana-Oriente Cristiano, 19 (1969) 429—435; C. D. Hainsworth (O. C.) Staretz Paisij Veličkovskij 1722—1794: Doctrine of Spiritual Guidance, Roma 1973 (polyc.).

region. Nous ne pensons pas qu'il y ait eu une influence de Nicodème L'Hagiorite ou „des collyvistes" sur Paisij Veličkovskij, parce que se dernier était plus âgé que le premier et parce que Paisij Veličkovskij avait vécu au Mont-Athos. Nous parlons d'une influence indirecte „des collyvistes" ceux-ci ayant servi au vénérable Paisij Veličkovskij pour connaître les textes hésychastes qui furent traduits par lui et servirent à la seconde renaissance du monachisme roumain et slave, après la politique antimonastique de Catherine II. (Nous considérons comme première renaissance celle de Saint Nil Sorskij). Nous ne pensons pas avec Georges Florovskij que Paisij Veličkovskij ait été un simple traducteur¹³. Son influence sur le monde roumain et slave est incontestable. Si son nom est lié à la traduction de la „Philocalie", on n'a pas souligné assez l'importance qu'elle a eue. On peut voir l'influence de la „Dobrotlioubié" dans le sentiment religieux de l'âme slave surtout dans le livre russe „Récit d'un pèlerin russe". „Dobrotlioubié" était devenu le „Domostroï" du XVIIIe siècle. Un autre fait ne doit pas être négligé: Paisij Veličkovskij est devenu le propagateur de la langue grecque dans les pays roumains. Signalons d'abord que grâce à lui, une véritable école d'interprétariat s'ouvrit au monastère de Neamtu.¹⁴ Nombreux sont les manuscrits que nous possédons grâce à Paisij Veličkovskij et à ses collaborateurs. Fait remarquable: il est le premier homme de son époque qui ait l'utilité de traductions slavonnes directement de la langue grecque et non à partir du bulgare, du latin ou du serbe. Les élèves de Paisij Veličkovskij suivaient l'exemple de leur maître, et, après un stage dans les monastères moldaves, ils allaient au Mont-Athos pour apprendre la langue grecque et pour s'initier à la vie monastique de la Sainte Montagne. Paisij Veličkovskij n'était nullement préoccupé par les questions nationalistes; il s'intéressait aux sources des Pères de l'Église et ne croyait pas mettre en péril son patriotisme du fait de la langue grecque. En outre, Paisij Veličkovskij fut le grand réformateur de la vie contemplative. On sait que sa propre doctrine concernant la vie monastique prévoyait trois étapes: 1) la vie d'anachorète; 2) la vie en petite communauté; 3) la vie cénobitique ou communautaire. Paisij Veličkovskij est le premier, depuis Nicodème (le fondateur des monastères de Valachie et initiateur de la prière pure) qui soit devenu un fervent propagateur de l'hésychasme dans les pays Roumains et Slaves. Parmi les préceptes laissés par Paisij Veličkovskij citons en résumé les suivants en relations avec l'organisation de la vie communautaire (Ustav de Paisij Veličkovskij): 1) prière pure; 2) chant des psaumes; 3) travail intellectuel; 4) travail manuel; 5) travail artistique; 6) lecture des grands ascètes. Ne parlons pas de l'influence de Paisij Veličkovskij sur le monachisme russe. On peut en trouver un exposé succinct dans les études des prof. I. K. Smolitsch et A. — E. N.

¹³ G. Florovskij, *Puti ruskogo bogoslovija*, Paris 1937, 125—126.

¹⁴ Pour les détails Cf. A. — E. N. Tachiaos, 'Ο Πασιος Βελιτσκόφσκυ (1722—1794) και ή ασκητικοφιλογική σχολή του, 72 sq.

Tachiaos¹⁵. Resumons d'après S. Četverikov¹⁶ la portée de la restauration opérée par Paisij Veličkovskij: 1) de son temps, la plupart des monastères manquaient à l'esprit de pauvreté et d'austérité; 2) Paisij reveilla l'amour de la pauvreté et il restaura la discipline qui attache le moine à son monastère jusqu'à sa mort; 3) il restaura et fixa clairement la relation de la constitution cénobitique avec: la pauvreté personnelle, la stabilité et l'obéissance; 4) il organisa la prière officielle dans les monastères et introduisit dans les pays slaves la pratique constante de la prière pure; 5) il fut l'initiateur de l'école russe de startsi; 6) il insista sur la réception fréquente des sacrements et exigea la confession régulière des moines; 7) il organisa le travail tant manuel qu'intellectuel; 8) il supprima ce qu'il y avait d'outré dans les macérations corporelles des moines; 9) il instaura, surtout dans les pays Roumains, une action plus sociale de la part de moines (soin des malades au monastère de Neamțu, p. ex.).

Disons pour terminer que „le paisianismul” (comme nomment les chercheurs Roumains le mouvement de Paisij Veličkovskij) n'est pas loin du mouvement athonite „des collyvistes”.

КОЛИВИСТИ И ПАЈСИЈАНИЗАМ

Резиме

Духовни препород Свете Горе у XVIII веку представљен је нарочито покретом тзв. „коливиста“ чији су главни носиоци били Никодем Хагиорит (1749—1809), Макарије Коринтски (1731—1805) и Атанасије Парски (1723—1803).

Према „коливистима“, повратак првобитној црквеној традицији био је оптерећен трима проблемима: прво, питањем колиба; друго, честим причешћима и треће, патристичком и мистичком обном.

Приликом инцидента на Светој гори, за време коливистичке кризе, многи коливисти су били протерани, те су прешли на грчка острва (грчки старци на острвима у Јегејском Мору) а други у румунске земље.

У другој половини осамнаестог века, познати монах Пајсије Величковски, боравио је у тим крајевима. По мишљењу аутора, није било директног утицаја Никодема Хагиорита или „коливиста“ на Пајсија, јер је овај био старији од Никодема и зато што је живео

¹⁵ I. Smolitsch, Russisches Monchtum, Wursburg 1953, 484—485; A. — E. N. Tachiaos, Cf. note no 12.

¹⁶ M. Schwarz (O. S. B.), „Un réformateur du monachisme orthodoxe du XVIIIe s.: Paisios Veličkovskij”, Irenikon, 6 (1934) 561—572; Schwarz fait une présentation du livre de S. Četvericov, Paissie, starețul Mănastiri Neamțului din Moldava, trad. de N. Munteanu, M. Neamțu 1933.

у Светој гори. Постојао је индиректан утицај „коливиста“ пошто се Пајсије преко њих упознао с исихастичким текстовима које је преводио и који су послужили за други препород румунског и словенског монаштва после антимонашке политике Катарине II. Као први препород аутор сматра ренесансу којој је био на челу Свети Нил Сорскиј. Он је био први човек свога доба који је користио старословенске преводе непосредно с грчког језика, а не са бугарског, латинског или српског. Он је постао пропагатор грчког језика у румунским земљама и може се сматрати духовним зачетником преводачке школе која је била отворена у манастиру Њамцу. Он је и ишао у Свету гору, не само да би се упутио у монашки живот Светогораца, већ и да би научио грчки. Он се интересовао за изворе свјетих отаца и није сматрао да угрожава свој патриотизам услед грчког језика. Он је и своје ученике слао у Свету гору.

Поред чисто верских прописа које је установио на основу текстова које је изучавао и преводио, он је поставио темеље, нарочито у румунским земљама, социјалној акцији монаха (на пр. неговање болесника у поменутом манастиру Њамцу.)

На крају, аутор износи гледиште да „пајсијанизам“ (како румунски истраживачи називају Пајсијев покрет), није далеко од атонског покрета коливиста.

Gligor STANOJEVIC
Istorijski institut
Beograd

MLETAČKI DRAGOMAN TOMAZO NAVON NA DVORU BOSANSKOG VEZIRA ABDI-PASE 1750. GODINE

(Prilog kulturnoj istoriji Bosne)

Dolasci turskih predstavnika u Dalmaciji i odlasci mletačkih delegata na dvor bosanskog vezira u XVIII vijeku nijesu bili rijetki. Nijedno putovanje Turcima se nije sviđalo kao odlazak u Veneciju ili neki dalmatinski grad, uvijek o trošku Mlečana. Turci su obično odlazili u goste bez poklona ili simbolično donosili neku sitnicu a vraćali se natovareni darovima. Mletački izaslanici nijesu kretali u Bosnu bez obilatih poklona veziru, prvim ličnostima na njegovom dvoru i mnogim drugim licima sa kojima su dolazili u dodir. Ni Turci, ni Mlečani nijesu smatrali da je to korupcija nego uobičajena kurtoazija. Mlečani su iz iskustva znali da nijedan posao sa Turcima ne mogu prvesti kraju bez poklona u robi i novcu. Turci su smatrali da sa pravom očekuju poklone.

Neposredan povod odlaska mletačke delegacije na dvor bosanskog vezira u Travnik bio je pljačka turskih trgovaca kod Knina. Incidentat je valjalo zagladiti u duhu dobrosusjedskih odnosa, koji se sa uspjehom razvijaju od požarevačkog mira, kako na mletačko-turskoj granici u Dalmaciji, tako i u drugim pograničnim područjima. Mletačka delegacija na čelu sa tumačem Tomazom Navonom nije bila reprezentativna. Ipak, Sindici inkvizitori su baš dragomanu Navonu povjerenili taj delikatatan zadatak kao poznavaoocu turskog jezika, ljudi i prilika u Bosni. Najuverljiviji mletački argument za sređivanje incidenta bili su vrijedni pokloni bosanskom veziru i funkcionerima sa njegovog dvora. Spisak poklona paši i ostalima napravljen je tek početkom oktobra 1751. iako je delegacija boravila u Travniku avgusta mjeseca 1750. godine.¹ Najluksuznije tkanine koje su se mogle naći u Mlecima, protkane zlatom i srebrom i mnoga druga skupocjena roba upućene su bosanskom paši pa čak i jedno veliko venecijansko ogledalo. Ostalim funkcio-

¹ Archivio di Stato di Venezia, Provveditori generali in Dalmazia et Albania, filza 592, Zadar 3. oktobra 1751. Prilog, Zadar 3. oktobra 1751.

nerima sa njegovog dvora uručeni su pokloni prema njihovom rangu. Pored poklona mletački izaslanik Navon podjelio je znatnu sumu novca raznim licima. Troškovi delegacije iznosili su samo u novcu 173 cekina i 7 lira.

Prilikom ranijih odlazaka mletačkih predstavnika u Bosnu troškovi delegacija računati su globalno tako da se nije mogao steći uvid u sve pojedinosti utrošenog novca. Iz računa dragomana Navona prvi put saznajemo kako je novac utrošen. Mletačka delegacija krenula je iz Splita sa bogatim poklonima, pošto je prethodno nabavila veliki broj sanduka u kojima su upakovani darovi. Posebnu teškoću prenosa poklona činilo je skupocjeno ogledalo. Od Splita, preko Sinja, Prologa, Livna, Šujica, Kupres i Uskoplja, delegacija je stigla u Travnik u vrijeme proslave bajrama. Od samog početka putovanja do povratka, svuda kada je prošao i s kim god je stupio u dodir dragoman Navon dijelio je bakšise raznim licima prema njihovom rangu i značaju, počevši od turskih pandura iz Prologa pa do prvih ličnosti na dvoru Abdi-paše. Za vrijeme bajrama priređeno je veliko slavlje sa upotrebom vještačke vatre. Čehaja Abdi-paše ukazao je Navonu posebnu počast i pozvao ga dva puta na večeru da mu pokaže vještačku vatru.

Dvor Abdi-paše sa velikim brojem službenika i služićadi ostavio je na Navona upečatljiv utisak. Pored raznih funkcionera Navon je zapazio veliki broj sluga, lakrdijaša i satiričara.

U povratku od Travnika do Sinja Navon je potrošio mnogo manje novca na poklone. Uglavnom, novac je potrošen za prenoćište i ishranu pratnje.² Uskoro po povratku Navona, u Zadar je stigla turska delegacija na čelu sa čohardarom bosanskog vezira Mustafa-agom. Turska delegacija je boravila u Zadru od 23. septembra do 3. decembra 1750. godine, odnosno 72 dana. Za njeno izdržavanje, bez stana, Mlečani su utrošili 69,6 dukata ili 2269,6 lira. U troškove su, pored namirnica, uračunati izdaci za drva i sijeno. Količina svake vrste namirnica i njena cijena posebno su obračunati. Pored ostale prehrambene robe, delegati su pojeli 578 libre suvog mesa, 138 kokošaka i 794 jaja. Popili su rožolina (likera) u vrijednosti za 224 lire, muškata za 171,18 lira i vina za 422,8 lira.³

Poslije odlaska turske delegacije iz Zadra, u Bosnu je upućen oficir Matija Nikolić-Gavran sa pismom bosanskom veziru Abdi-paši. Na putu se zadržao 46 dana i potrošio 1232,16 lira o čemu je podnio račun. Novac je utrošen na jelo, piće i stočnu hranu. Smatram da je i taj dokument vrijedno objaviti.⁴ Dokumenti se objavljuju hronološkim redom.

² Isto, filza 591, Zadar 16. marta 1751. Prilog, Zadar 15. februara 1751.

³ Isto, filza 591, Zadar 16. marta 1751. Prilog, Zadar 3. decembra 1750.

⁴ Isto, filza 591, Zadar 16. marta 1751. Prilog, Zadar, 28. februara 1751.

Copia

Zara 15. febraro 1750. m. v.

Nota delle spese occorse nella spedizione di Bossina fatta dagli Illustrissimi et Eccellentissimi signori Sindici inquisittori in Dalmazia et Albania con li regalli presentati a Abdi passà di Bossina nel mese d'agosto 1750.

Spesi in Sebenico e Spalato per le occorrenze necessarie per l'allestimento del viaggio di terra	4
Contanti alli marangoni che formorono le casse ove riponere li regalli destinati dall'Eccellentissima Magistratura per il sudetto passà ed altri	1
Per fieno e biava di dieci cavalli per giorni 12 di loro mantenimento da Spalato sino i primi giorni di Travnich	6
Per il trasporto della robba nei lazaretti di Spalato, corde, spago, legname et altro per il spechio, come per l'altre cassette	1
Per mancia a quelli che portorono il spechio da Spalato sino Sing	16
Per detta a quelli come sopra da Sing sino Livno	16
Per detta alli panduri della torre di Proloch che venero sino Livno	1
Per detta al corrier espressamente spedito dal capitano di Livno al passà di Bossina con l'avviso del mio arivo a quella parte	1
Per detta al patron della casa ove alloggiavi in Livno	1
Per detta alli chiaussi del capitano di Livno	1
Per detta alle scorte levate da Livno sino Scopie	4
Per detta al custode del chan di Suizza	1
Per detta al detto del chan di Chupris	1
Per detta alle sesanne prese da Livno sino Scopie	4
Per detta al custode del chan di Scopie	1

Per detta alle sesane levate da Scopie sino Travnich	4
Per dette al chiaus spedito del passà a Scopie per levarmi	2
Per detta alle scorte di Scopie sino Travnich	4
Per detta alli suoi ciohardari et al altro ufficiale basso della guardia del passà venuti pure al mio incontro	2
Per detta al primo ciohadar del chiehaja che al mio arrivo portò la cena per parte del suo patrone	1
Per detta alli cuochi et altri serventi che vennero colla stessa	1
Per detta alli ciohadari del hazenedar del passà da cui fui invitato d'andar in casa del detto a veder la funzione del bairam	1
Per mancia alli ciohadari del capigilar chiehaiassi del passà da cui fui invitato due volte a cena in casa dello stesso a veder li fuochi artificiali nei giorni del bairam	2
Per mancia ad un ciohadar del passà venuto per parte dello stesso a dirmi la prima sera dell'invito che furono per quella notte sospesi i fuochi a motivo della pioggia e che m'invitava per la suseguente sera	1
Per detti a diversi che fanno i bufoni innanzi il passà da cui mi furono mandati nella sera dei predetti fuochi	1
Per detti alli sonatori del passà venuti il giorno del bairam	1
Per detti a diversi della corte del passà il detto giorno	2
Per detti a quelli che condussero i due cavalli del passà, uno per me et uno per l'uffiziale di mia compagnia il giorno della prima visita	1
Per detta all'agà e suoi ciohadari spedito dal passà per levarmi il giorno della visita	4
Per detta agl'uffiziali bassi della guardia del passà che venero per accompagnarmi il predetto giorno	1
Per detta alli ciohadari di fuori del passà	4
Per detta alli alai ciaussi del passà	2

Per detta alli satiri del detto	2
Per detta alli camerieri intimi del detto	3
Per detta alli paggi del detto	4
Per detta alli caffeggi di detto	1
Per detta alli serbazi del detto	1
Per detta alli profumatieri del detto	2
Per detta a quelli che vestirono il caftano	2
Per detta alli portinari del detto	1
Per detta alli suonatori e capi del concerto del sudetto giorno	4
Per detta al capo de palafrenieri della scudaria del passà	1
Per detta al caffegi, serbetzi e profumatieri del chiehaia del giorno detto	1
Per detta alli ciohadari del detto nel medesimo giorno	2
Per detta alli portinari del detto	1
Per detta all'agà e suoi ciohadari spedito dal passà a le- varmi il giorno della seconda publica visita	4
Per detta agl'uffiziali bassi della guardia del passà in qu- esta visita	1
Per detta a quelli che condussero i cavalli del detto in questo giorno	1
Per mancia alli caffegi, serbetzi e profumatieri del detto in questo giorno	2
Per detta a quelli del chiehaia nel secondo bairam . . .	1
Per detta a quelli della corte del chiecaia in questa visita	1
Per detta in più volte alli messi per le lettere publiche ri- cevute e spedite	1

Per detta a tuffakzi o sia moschetiero della guardia del passà che per ordine dello stesso veniva a cavallo ad ac- compagnarmi alla messa	1	
Per contanti al messo espressamente spedito a Sign con lettera all'Eccellentissima magistratura	2	
Per contanti all'alffier Surich per spese occorse nel via- ggio fatto da Travnich in compagnia del ciohadar del passa lorchè fu spedito all'Eccellentissima magistra- tura si nel venire che nel ritornare come appare dalla di lui inserta sottoscrita poliza	3	
Più alli due gianizeri destinati di mia gvardia a Travnich per tre mesi e giorni 18 a . . . il giorno per cadauno . .	8	8
Per mancia alli detti il giorno della partenza	1	
Per fieni e biava occorsa ultimamente a Travnich per i cavalli	4	
Per mancia al patron della casa dove alloggiavi in Trav- nich	3	
Per detta a quelli che somministrarono il taino in Trav- nich	2	
Per detta a quelli della corte del chiehaia nel congedarmi	2	
Per detta alli caffeggi, serbetzi e profumatieri del detto	1	

DI RITORNO

Per sessane e per i dirrettori delle dette da Travnich sino Scopie	4
Per le scorte levate da Travnich sino Scopie	4
Per il custode del chan di Scopie	1
Per le sessane e per i direttori loro da Scopie a Livno	4
Per le scorte da Scopie sino Livno	4
Per il custode del chan di Chiupris	1
Per le sessane da Livno sino Sign	4

Per il patron della casa dove si alloggiò a Livno	1
Per li chiaussi del capitano di Livno	1
Per le scorte di Livno e di Proloch sino al confine	4
Per il custode del chan ove mi fermai la sera che è sotto il monte di Proloch	1
Per fieno e biava per li cavalli da Livno sino Sign	2
Per li due ciaussi che mi accompagnarono sino Livno	4
Per il chiohadar del chiehaia che andava precedendo il mio viaggio per ordine del passà onde fossero pronte le sessane e scorte	4
Per il tuffatzi o sia moschettiero della guardia del passà spedito sino Livno	2
Per mancia al dragoman del passà venuto sino Sign	4
Per la barca nolleggiata da Spalato sino Zara per il bagaglio	2

Fano in tutto cechini 173 lire 7. Tommaso Navon, pubblico dragomano.

A 15 dicembre 1750. Travnich

Ho riceputo io sottoscritto dal signor Tommaso Navon dragomano veneto cechini tre e mezzo per le spese occorsemi nel viaggio si nell'andare che nel venire all'occasione che fui dal sudetto spedito in compagnia del chiohadar del passà di Bossina all'Eccellentissima magistratura in Dalmazia et Albania, cechini 3,5.

Simon Surich alfier da Sign.

Notta di spese fatte da me tenente Mattio Nicolich detto Gavran nell'andata e ritorno dallo stato ottomano ove fui spedito con lettere al passà della Bossina dagl'Illustrissimi et eccellentissimi signori Sindici inquisitori impiegate in tutto giornate quarantasei.

	lire
Spese fatte per un servitor nell'andata e tutta la contumacia a soldi 30 il giorno	70
Spesi in un zoadar da Travnich sino Livno	48
Spesi in una sessana per il mio bagaglio	80
Spesi a Sign in vino et altro per Travnich	63,17
Spesi a Livno per biava e foraggio di cavalli	8
Spesi a Suiza in cibarie e foraggi tratenuto dal mal tempo	51,2
Spesi a Prusas per cibarie e foraggi	31,12
Spesi a Travnich in cibarie e foraggi per giorni sei	143,11
Spesi nel ritorno da Travnich a Dognivakuf per cibarie e foraggi	28,14
Spesi a Cupris per giorni tre in cibarie e foraggi	72,15
Spesi in Suiza in cibarie e foraggi	28,6
Spesi a Livno per giorni due tratenuto dal mal tempo in cibarie e foraggi	40,11
Spesi a Sign per cibarie et altro	19,3
Spesi a Verba per la scorta e per me in cibarie e foraggio	23,4
Spesi a Dernis per simile	29,13
Spesi a Ostroviza per cibarie e foraggi	25,14
Spezi a Zemonico per cibarie e foraggi	18,6
Spesi nel lazaretto di Zara per giorni 23 in cibarie di uomini 4 ed il fante e foraggio di tre cavalli	450,8

Sono cechini 25,5 lire 8,16, lire in tutto 1232,16.

Io tenente Mattio Nicolich detto Gavran, affermo.

Osservata dagl'illustrissimi et eccellentissimi signori Sindici inquisitori la sudetta polizza di spese fatte dal tenente Mattio Nicolich detto

Gavran con segvito di tre persone, spedito espressamente con pubbliche lettere dirette al passà della Bossina consistenti in tutto tra andata, ritorno e permanenza nelli lazzaretti per giorni ventitre di contumacia a lire 1232,16 col cechino a lire 48, approvano la medesima et ordinamo che dall'offizio della ragionaria sia allevata bolletta sopra la cassa di deposito nella camera di Zara della suma stessa a rimborso del Gavran sudetto valore lire 1232,16.

Data li 28. febraro 1750. m.v. Zara.
Giovani Battista Loredan, inquisitor.
Nicolo Erizzo quinto, inquisitor.
Sebastian Molin, inquisitor.

Laus Dei 1751. idi 3 ottobre Zara

Nota delle sottoscrite robbe che si consegnano al fedellissimo Tomaso Navon, dragomano per il regalo al passà di Bossina Abdi.

Al passà

Ganzo d'oro brocato d'oro a fiori naturali	brazza	12
Ganzo fondi lama d'argento brocato d'oro à fiori naturali	"	12
Lastra d'oro brocata d'oro et argento	"	12
Velludo cremese fin di parangon	"	12
Damaschin bianco d'oro ricco	"	12
Damaschin verde d'oro ricco	"	12
Damascho cremese parangon	"	12
Damaschin bianco d'oro alla persiana	"	14
Saglia scarlata	"	10
Londrina rubin	"	5,5
Londrina celeste	"	5
Damaschin verde per fodre e faccuoli	"	36
Lumiere	Nº	6
Spechio grande	"	1
Canochial	"	1
Fiori	"	120
Cassete con spechio	"	6
Cassete con manteche	"	2
Frutti candidi	pezzi	76
Confeti	"	96
Zuccaro	"	70
Cere	"	94
Orologio	Nº	1
Pestachi	pezzi	76
Theriacca	"	12

Al chiaia

Damaschin cremese d'oro ricco	brazza	12
Damaschin verde d'oro ricco	"	12

Damaschin verde	”	12
Damasco cremese paragon	”	12
Saglia vinada	”	10
Londrina rubin	”	5,5
Damaschin celeste per fodre e fazuoli	”	20
Orologio	Nº	1
Canochial	”	1
Fiori	”	40
Cassette con spechio	”	2
Cassetta con mantecha	”	1
Confetti	”	40
Zuccaro	Nº	40
Cere	”	52
Pestachi	”	10
Theriacca	”	8

Al divan effendi

Damaschin cremese d'oro ricco	brazza	12
Damaschin verde d'oro ricco	”	12
Damasco cremese paragon	”	12
Saglia scarlata	”	10
Londrina festachina	”	5
Damaschin celeste per fodre e fazuoli	”	10
Fiori	Nº	20
Cassetta senza spechio	”	1
Cassetta con manteche	pezzi	2
Confetti	”	20
Zuccaro	”	30
Cere	”	30
Buste con ochialli	Nº	2
Pestachi	pezzi	8
Theriacca	”	6

Al capigiller chiaiaasi

Damaschin cremese d'oro ricco	brazza	12
Damasco cremese paragon	”	12
Saglia scarlata	”	5
Fiori	Nº	20
Cassetta senza spechio	”	1
Cassetta con manteche	”	20
Zuccaro	pezzi	30
Cere	”	20
Buste con ochiali	Nº	2''
Theriacca	pezzi	6

Al muhurdar

Damaschin bianco d'oro ricco	brazza	12
Damaschin cremese schietto	„	14
Saglia scarlata	„	14
Londrina verde	„	5
Cassetta con manteche	№	1
Zuccaro	pezzi	24
Busta con ochiali	№	1
Theriacca	pezzi	6

Al casnadar

Raso cremese	brazza	12
Saglia scarlata	„	5
Londrina rubin	„	5,5
Zuccaro	pezzi	24
Cassette senza specchio	№	2
Fiori	„	30
Busta con ochiali	„	1
Theriacca	pezzi	4

Al silihtar

Damasco cremese paragon	brazza	12
Damaschin celeste	„	12
Saglia scarlata	„	5
Zuccaro	pezzi	12
Cassette senza specchio	№	2
Fiori	„	24
Theriacca	pezzi	4

Al ciaushar

Damaschin verde	„	12
Londrina celeste	brazza	5
Zuccaro	pezzi	12
Theriacca	„	4

Al sefter

Damaschin bianco schietto	brazza	12
Panno cremese	„	5,5

Zuccaro	”	12
Theriacca	”	4

Al bolluch bassi

Damaschin bianco schietto	brazza	12
Londrin rubin	”	5
Zuccaro	pezzi	10
Theriacca	”	4

All'aggà di Clissa

Damaschin bianco schietto	brazza	12
Londrina festachina	”	5
Zuccaro	pezzi	8
Theriacca	”	4

All'aggà per il situazione della prima visita

Panno paonazzo	brazza	5
Londrine celeste	”	5
Zuccaro	pezzi	8
Theriacca	”	4

All'aggà nel ritorno

Londrina celeste	brazza	5
Londrina festachina	”	5
Zuccaro	pezzi	8
Theriacca	”	4

43

Al dragoman del passà

Damaschin cremese schietto	brazza	12
Saglia vinada	brazza	5
Londrina festachina	”	5
Theriacca	pezzi	4

Tomaso Navon,
Pubblico dragomano.

Basil KONDIS
Institute for Balkan Studies
Thessalonica

ASPECTS OF THE NATIONAL MOVEMENTS OF SERBIA, GREECE, AND BULGARIA IN THE NINETEENTH CENTURY

The Ottoman rule under which the Greeks, Serbs and Bulgarians lived, was oppressive if only because it relegated them to a despised position, and because everything they held holy was viewed by the Turks with violent contempt. Turkish oppression became progressively worse as the central authority of the Sultans weakened and the outlying pashas assumed a semi-independent status and had a virtually free hand with their subjects, abusing them to an incredible degree.

The administrative system utilized by the Turks was designed to adapt to the exigencies of their constant military endeavors. The world was divided into the House of Islam and the House of War and there existed a constant state of war between the two. The pashas who administered the conquered areas were military chieftains. The main functions of the local government were to raise taxes and troops. No concerted efforts were made to impose Turkish culture, language, religion, or social organization on the subject peoples.

The imposition of the Turkish feudal administrative system had important ramifications on the development of the subject areas. The Christians were considered cattle and the only rights which they enjoyed emanated directly from the Sultan. The term *rayah* contemplates inferiority and the Turkish system of tax collection, land ownership restrictions, and behavioral codes were all designed to emphasize this distinction. These particular features of Ottoman rule, its military emphasis and its complacent attitude regarding the common inferiority of the non-Moslem peoples of their empire, provided an atmosphere in which the subject people could maintain their unique national identities.

At the time of the conquest of Constantinople, Mohammed II decided that the easiest way to administer the affairs of his Orthodox subjects would be to turn them over largely to the Greek Patriarch. The Turks viewed all the Christians as forming one nation, *millet*. The *millet* consisted of communities isolated from each other, enjoying different social, political and economic privileges and weakly linked through an ecclesiastical administration. Except for the urban clergy and a few Christians in major cities, the majority of the Greeks, Serbs and Bulga-

rians lived in rural regions. Thus the church became the force which conserved the cultural heritage and traditions of its people and kept memories of the good old days fresh in the minds of the people; in this way it helped preserve the ethnic individuality.

Certainly, of the Serbs and Bulgarians, the Greeks fared best. The Greeks, like the other Christians, had to pay the head-tax and to contribute their children to the devshirme. They ran the same danger as the Serbs and Bulgarians when a fanatic Sultan contemplated the extermination of all Christians. But the Greeks of Constantinople came to enjoy a special status. By the eighteenth century, the Phanariot Greeks had succeeded in creating a power base for themselves within the administrative framework of the Turkish imperial structure by holding important posts, such as Grand Dragoman, Dragoman of the fleet and the governorships of Moldavia and Wallachia. They had also attained control of the office of Patriarch which gave them ecclesiastical jurisdiction over all the Christian peoples. Thus there developed a Greek ecclesiastical supremacy which operated over the native elements in Serbia and Bulgaria.

The Greeks held one more advantage over the Serbs and the Bulgarians, namely, their commercial supremacy. They had taken advantage of the Turks' neglect of commerce and began to monopolize trade. As early as the sixteenth century, rich Greek merchant families began to appear. Colonies of Greek traders, subjects of the Sultan, sprang up in the seaports and trading towns of Europe. It was this merchant group, also the Phanariots that came in closest contact with the West and contributed significantly in the preparation of the Greeks for their independence.

The position of the Serbs was less privileged. The Turks had eliminated the old Serbian aristocracy. Since the Ottomans did not concentrate on establishing a permanent civil authority, the old local tribal structure remained. The democratic traditions of the large *zadruga* family units were therefore maintained throughout the five centuries of subjugation. The older customs were better preserved in this manner because family pressure enforced conformity. The Turk allowed the local organs of government to remain intact and the respective local chieftains, the *Knezes*, wielded local authority in accordance with inherited prescriptions¹. These leaders did not have the great power that the Greek aristocracy had. Even the Serbian Orthodox Church, which for centuries had served as a reminder of the national identity was weakened in 1766 when the patriarchate of Ipek (Peć) was abolished and ecclesiastical control was centralized to Constantinople.

With the conquest of Serbia in the fifteenth century, large numbers of Serbs crossed the Danube to Hungary. More Serbs crossed over to Hungary at the end of the seventeenth century. These population movements had important repercussions. They established in southern Hungary a large Serb population that was to contribute as much to the

¹ Harold Temperley, *The History of Serbia*, London 1917, 23.

awakening of the Turkish ruled Serbs as the Greek overseas communities did to their compatriots at home.

The Bulgarians were in the least favorable position. The native aristocracy was destroyed as was the emergent merchant class, and feudal Ottoman suzerainty was imposed. Because of its proximity to Constantinople, Bulgarian lands received more attention from the Turks. Their tax burden was much heavier than that of the Greeks and Serbs and they suffered longer from the Turkish corrupt administration. In the eighteenth century, the Bulgarians like the Serbs, found the position of their church lowered. The Bulgarian ecclesiastical jurisdiction at Ohrid was abolished in 1767. Greek control was established over church and education and Greek merchants had a substantial hold on the economic life of Bulgaria.²

National Revival

In the years between 1804 and 1878 despite a difficult international situation, the Serbs, the Greeks and the Bulgarians were able to establish independent or autonomous states. Although there was no common nationalist movement or common uprisings for independence, the struggle for independence had a similar pattern of development in each country. In each country revolution was preceded by a literary and cultural revival and was led by the predominant class within the community. Liberty was attained with the aid of the Great Powers. Each country, subordinated domestic political and socio-economic developments to foreign policy, namely, the extension of its boundaries.

In the literary and cultural revival which preceded the revolutionary movements, the Greeks, Serbs and Bulgarians looked for inspiration to their own history: the Greeks to ancient Greece and Byzantium, the Serbs and Bulgarians, to the medieval empires. Among the Greeks the sense of national identity grew apace during the last quarter of the eighteenth century under the impulse provided by the works of Rigas Pheraios and Adamantios Korais.

The Serbian literary revival was led by Dositej Obradović and Vuk Karadžić. Both were very influential, like Korais, in the development of the literary language. Obradović developed the national idea by emphasizing the culture and language of his people. He made a literary language of the vernacular. Karadžić was, however, the literary titan of the nineteenth century Serbia. He revolutionized the Serbian cultural environment. His editions of Serbian folk poetry linked the southern Slavs with the mainstream of European romanticism. His phonetic reform of old Cyrillic, his Serbian grammar, and dictionary became the cornerstones of Serbian cultural nationalism.³

² Marcia Macdermott, *A History of Bulgaria 1393—1885*, London 1962, 23.

³ Ivo J. Lederer, *Nationalism and the Yugoslavs in Peter Sugar and Ivo Lederer, Nationalism in Eastern Europe*, Seattle, Wash. 1973, second edition; 414.

Unlike the Greeks and the Serbs, the Bulgarians encountered the greatest difficulties in their literary awakening. The Bulgarians had to contend with a strong foreign influence, namely Greek. They also delved into their past to substantiate their allegations regarding the present. The monk Paissii while at Athos saw the awakening of Greek and Serbian nationalism. The history which he subsequently wrote was to prove that the Bulgarians were a people in their own right and need not feel inferior to the Greeks. He accomplished this end by emphasizing the past glories of his countrymen. Paissii in his work reveals himself as a skillful propagandist and perspicacious cleric who realized that the middle classes, rather than the ecclesiastical intelligentsia, could carry the national cause to the goal of emancipation.⁴ The later developments in Bulgaria showed that the nationalists were educated in Russia and spoke the language of contemporary socialism.

The creation of a patriotic consciousness is not, by itself an explosive or revolutionary force. Nationals become nationalists when they are so discontent with their present mode of life or with the changes in their milieu that they deliberately, unblushingly seek the action they believe will change or preserve what they have or think they once had.⁵ Consideration shall now be given to the specific grievances which precipitated the offensive collective action which sparked the national liberation movements on the subject areas.

Serbian Revolution

Although the cultural revival occurred almost simultaneously in Greece, Serbia and Bulgaria, it was in Serbia that the first successful revolt took place. Despite the Serbs' growing sense of nationality the revolt which broke out in 1804 was not at first a national revolution at all. The Serbs did not begin the revolt with an ultimate idea of independence. In this sense the Serbian revolt began as a fundamentally different movement from the Greek revolution of 1821. The revolt began as a movement against the oppressive acts of the janissaries and the local Turkish officials. Since these local officials and the janissaries were themselves in revolt against the Sultan, having killed the Sultan's pasha in 1801, and having decided to execute all the leading Serbs, the revolt against them, supported at first the power of the Sultan.

The revolt, under the leadership of Karageorge Petrović, was supported by the peasantry with such courage and devotion that it quickly achieved its purpose. After the defeat of the janissaries the Serbs asked the Sultan to allow them to choose a leader to serve as intermediary between the Turkish pasha in Belgrade and the local Serb leaders, and

⁴ Marin V. Pundeff, *Bulgarian Nationalism*; Sugar and Lederer, *Nationalism*, 103.

⁵ Leonard W. Doob, *Patriotism and Nationalism: Their Psychological Foundation*, New York 1963, 131.

to permit them to obtain a guarantee of this status from a foreign power. The Serbs were in contact with both Russians and Austrians. When the Sultan rejected the demands the revolt entered its second phase, a genuine revolution for complete independence.

At first the Serbs were able to win real victories, they captured Belgrade and gained control of northern Serbia. However, the entire movement fell victim to the changing diplomatic conditions in Europe. The Russian government involved in the struggle against Napoleon advised caution. In 1806 the Sultan joined with Napoleon; and in an attempt to end the fighting the Sultan offered autonomy to the Serbs. Meanwhile, however, Karađorđe preferred to sign an alliance with Russia. Unfortunately for the Serbs, Russia proved to be an unreliable ally. Instead of supporting the Serbs, the Russian government concluded an armistice with the Ottoman Empire. Thus, the Serbs left alone to face the Turks met final defeat. The chief weakness of the revolution had been the failure to secure reliable foreign assistance.

The collapse of the revolution, however, was merely temporary. Miloš Obrenović, a new leader, again raised the standard of revolt in 1815. The general international situation favored the Serbs this time. France had been defeated and Russia had emerged as the dominant military and political power in eastern Europe. The Sultan, faced with the possibility of a Russian intervention granted Serbia autonomy. The Serbs were granted the right to keep their weapons and to have their own national assembly, and Obrenović became prince of the pashalik of Belgrade, but the usual taxes and tribute continued and Turkish troops remained in the country. Thus, with indirect Russian help, Serbia won a measure of freedom under Ottoman rule. The next stage in the winning of Serbian independence was closely connected with the Greek revolution of the 1820.

The Greek Revolution

Although the Great Powers were not drawn directly into the events leading to Serbian autonomy, the Greek revolution was in contrast, an event of general European importance and one that brought the Great Powers into sharp and open conflict.⁶ By large the Greek revolution was a much more significant event. The Serbian revolt was primarily a local event with little effect on the rest of the empire, whereas the Greek revolution had widespread and lasting repercussions, the reason being that the Greeks had played a much more important role in the affairs of the Ottoman Empire than had the Serbs.

The Greek revolt of 1821 had far deeper roots and was far more deliberately prepared than that in Serbia. Moreover, it was a much more radical movement; from the beginning the Greeks aimed at independence

⁶ Michael Laskaris, „Έλληνες και Σέρβοι κατά τους απελευθερωτικούς των αγώνες“, 1804—1830, (Greeks and Serbs during their struggles for independence), (Athens, 1936), 9—10.

and the nature of Greek society gave the revolt a complexity which the Serbian revolt did not possess. In Greece there existed two contrasting societies: one an aristocracy of Phanariote administrators and ecclesiastical leaders and the other a poverty stricken peasant society. The peasants clung to sectionalism and to clan and local group loyalties. The divisive nature of the Greek society was amply portrayed during the revolution, when the conflicting sectional and economic interests groups were involved in a struggle for power at the same time they were fighting against the Turks.

Unlike in Serbia, the growth of Greek nationalism was unquestionably profoundly stirred by the French revolution. The French revolution gave the Greeks a unique stimulus, a powerful inspiration and an ideal, in addition to a dynamic example. The growth of the national sentiment among the Greeks gained incentive from another source, namely the economic revival.^{6*} A fortunate combination of circumstances saw a remarkable development of Greek seaborne trade, a striking growth of some of the Greek cities and the strengthening of the Greek merchant class in general. Greek commerce and trade found ample opportunity to expand during the Russo-Turkish conflicts. After the treaty of Kuchuk Kainarji (1774) Greek merchants found it possible to sail their ships under the protection of the Russian flag and to trade in the Black Sea, which previously had been closed to Christian shipping. Within a few years the Mediterranean shipping trade was in the hands of the Greeks. The chief effect of the rising prosperity of the merchants was the fact that their wealth was readily offered for the success of the national movement for self-determination. Through these merchants, through young Greeks studying in western Europe, through the fact that Greeks served in both the French and British forces in the Mediterranean during the Napoleonic wars, political ideas reached Greece. The notions of individual rights and human dignity captivated the imagination of the Greeks, and stimulated every noble desire to make their country recipient of these blessings.

A strong nationalist secular literature was also beginning to develop, notably in the works of Rhigas Pheraios and Adamantios Korais. The revival of learning among the Greeks was a dynamic and positive factor which was utilized in the reassertion of Greek nationalism. The cultural movement, in order to meet with success, turned to the great traditions of the past. Korais' main effort was directed into two main channels: reform of the language, intended to provide a common literary medium as a prerequisite to the political unity; and familiarization of his countrymen with the thought of their ancestors through the publication of a monumental series of the Greek classics. Korais turning to the great ideals and treasures of the past, invigorated the national consciousness and lifted the Greek sense of pride. He provided new

^{6*} For a detail account of the Greek economic revival see A. Vacalopoulos, *Ιστορία του Νέου Ἑλληνισμοῦ* (History of Modern Hellenism) Vol. 4, Salonica, 1973, 407—548.

incentives and managed to develop among the Greeks not only a sense of ethnic consciousness, but profound notions of national obligations and desires for political rights. All in all, the singular purpose of Korais was to stir national sentiment among the people.

The Greek revolt was emotionally nourished by Rhigas Pheraios. He published several books and secret proclamations in the Greek vernacular for the purpose of inspiring his countrymen with the desire for liberation from the Ottoman yoke.⁷ Although Rhigas died in 1798, before the start of the uprising, he played a role which complemented Korais. He spoke to the conscience of the Greek people and in speaking to it, he recreated it.⁸

The contributions of the intellectuals to the forces which led to the revolution of 1821 are clearly profound. Nevertheless the cultural revival was not the force that drove the Greeks forward to revolution. What brought the Greeks to the point of revolution was the intensification of the traditional idea to drive the Turks away from Greece and most important of all, the Greeks believed that they could win their independence by their own efforts alone. The inculcation of this fanaticism was the work of the Philiki Hetaeria, a subversive and secret society which had been founded in 1814 in Odessa for action against the Turks. The uprising, organized within the ranks of the Philike Hetaeria, was supposed to involve all Balkan nations. Throughout the Greek revolution the Turks never solved the problem of how to defeat the rebels who could always retreat to places inaccessible to the Ottoman troops. The Greeks, although divided among themselves as to goals and methods were able to prolong their struggle and create a condition in the Balkans that eventually forced the great powers to intervene.⁹

In 1830 after nine years of struggle against the Ottoman empire, Greece became an independent state. Great Britain, France and Russia, guaranteed the independence of the small Greek state. Thanks to the conflicting interests of the European powers in the Near East, the newly born Greek state included only Peloponnessus, present central Greece, and some islands of the Aegean Sea. Epirus, Thessaly, Macedonia, Thrace, and the Greek islands along the Anatolian coast and Crete remained under Turkish sovereignty. Thus, in the following century the Greeks spent their energies for the liberation of their unredeemed brothers abroad and the pursuit of the Megali Idea (Greater Greece), with its goal of an enlarged Hellenic Kingdom. This became the dominant characteristic of Greek nationalism.

Besides the Megali Idea, a second force of equal importance in the political development of Greece was the fact that Great Britain, France, and Russia had not only guaranteed Greece's sovereignty and

⁷ Stephen Xydis, *Modern Greek Nationalism*, Sugar and Lederer, Nationalism, 228.

⁸ Christopher Woodhouse, *The Greek War of Independence*, London 1952, 40; Also, Dimitrije Đorđević, *Revolutions Nationales des Peuples Balkaniques 1804—1914*, Beograd 1965, 17—18.

⁹ Woodhouse, *The Greek War*, 89—90.

independence but they had also provided Greece with a ruler, namely Otho I. This provided the powers with a legal justification for future interference in the internal and external affairs of Greece. Basically Greece was only nominally independent.

The constitutional issue was another factor of great importance. Acting without a constitution, Otho succeeded in imposing an administrative structure which was completely foreign to the Greek tradition. Otho's absolutism resulted in a constitutional struggle which finally led to the military revolution of 1862 and in Otho's dethronement.

The protecting powers recognized the dynastic change and they reaffirmed their guarantee by the treaty of 1863, which established the new Glucksburg dynasty. Under the new guarantee Greece was declared a monarchical, independent and constitutional state. Thus was added the right of the protecting powers to guarantee the constitutionality of the Greek state, which provided the legal basis for future intervention in Greece's domestic affairs.¹⁰

Unlike Greece, Serbia in 1830 did not become an independent state but became a hereditary principality with complete domestic autonomy. As in Greece political life in Serbia was most turbulent, characterized by strife, maladministration and unsuccessful efforts at constitutionalism. Although Serbia was not given a ruler, her situation was less favorable than that of Greece for the throne was claimed by the Obrenović and Karageorgević families and there were many changes of rulers.

In foreign affairs Serbia's mission was the same as Greece's namely to liberate unredeemed brothers from Turkish rule. Serbia's goal was the re-creation of Stevan Dushan's glorious empire in the form of a greater Serbian Kingdom.¹¹ For much of the nineteenth century, the Great Powers believed that it was in their interests to frustrate the aspirations of Greek and Serbian nationalism. But such was the enthusiasm of the Greeks and Serbs for the freedom of their brothers abroad that they often refused the wise counsel of moderation which would have better served their cause. It was this policy of expansion that appealed to the nation's imagination. Serbia's and Greece's aspirations were as justifiable as those of Italy for a united Italy.

Emergence of Bulgaria

Because the Bulgarians were geographically cut off from the ideas of the West and economically and politically under closer subjection to Constantinople, their liberation was delayed well beyond that of Serbia and Greece. The Bulgarians, unlike the Serbs, had to liberate themselves from Turkish political domination and from religious and cultural Greek influences. Among the Bulgarians, in the beginning of the nineteenth century, in contrast to the Serbs and Greeks, there was no

¹⁰ Nicholas Kaltchas, Introduction to the Constitutional History of Greece, New York 1940, 131—132.

sign of nationality. The richer educated Bulgarians regarded themselves as Greek and were proud of their Hellenism. They spoke and wrote Greek. They did not call themselves Bulgars— a term which had come to denote the poor laboring peasants. Among these peasants there was no sign of a national awakening. That awakening, when at last it came around 1830, was stimulated by the example of Serbia and Greece. The slow cultural revival which laid the foundations of Bulgarian nationalism began with the publication of religious works. In 1829 Yurii Venelin published *The Bulgarians Ancient and Modern*, the first attempt at historical writing in the vernacular, and in 1835 the first Bulgarian school was opened at Gabrovo. Thus the establishment of the first Bulgarian school marked the beginning of the end of Greek cultural hegemony. As in the case of the Greeks, this national awakening coincided with and was indeed made possible by the economic development of the Bulgarian lands. Towns grew in size; trade and industry gradually expanded and there came into being a substantial bourgeois class. This class provided a source of leadership in the struggle to take the national church out of Greek hands, and then in the struggle against the Turks.

Above all Russia had great influence on the Bulgarian national revival. After the Crimean War contacts with Russia grew very rapidly. At that time, the Panslav movement was gaining in Russia as well as in all Slavic lands. First Serbia and then Bulgaria caught the attention of Russian diplomats as possible carriers of Russian imperialist designs. Although Russian policy underwent many changes, its basic primary motivations were impelled by three major considerations: avoidance of diplomatic isolation, security at the Straits, and maintenance of a strong position in Bulgaria.¹² The last of the three considerations prompted Russia's interest in the national awakening of the Bulgarians.

As has been noted, the national awakening of the Bulgarians was a belated one as compared to that of the Greeks and the Serbs. Yet, once nationalism took possession of the leaders and the masses, its expansionist features brought them in direct conflict with the Greeks and Serbs in Macedonia. It was the strong hold of the Greek church on the peoples of Macedonia which prompted the Bulgarians to focus their attention on combatting the Greek influence rather than directing their efforts against the Ottomans.¹³ Ecclesiastical autonomy was considered as the first step toward Bulgarian nationalism.

The leaders of the liberation movement of the 1870's differed from the Greek and Serbian counterparts in that their concept of revolution had been more highly developed. Specific leaders, like Vasil Levski

¹¹ David Mackenzie, *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875—1878*, Ithaca, NY, 1967, 6.

¹² Charles Jelavich, *Tsarist Russia and Balkan Nationalism*, Berkeley 1958, 1.

¹³ Christopher Naltsas, *Ἡ Συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καὶ ὁ Ἑλληνισμός*, (The Treaty of San Stefano and Hellenism), Salonica 1953, 28.

sought the establishment of an independent democratic Bulgarian government; this was to be achieved by an insurrection which was successful because the Bulgarian people would have been organized into a coordinated mass of revolutionaries.¹⁴ Christo Botev, who placed more emphasis on the role of the revolutionary committee working from without, conceived of the revolution in pre-Marxian socialist terms.¹⁵

In 1870, with Russian diplomatic assistance, the first victory for Bulgarian nationalism took place, namely, the freeing of the Bulgarian Orthodox Church from Greek influence with the establishment of a national church known as the exarchate. Russia supported Bulgaria because she had come to realize that she could no longer deal with Turkey as she pleased. Russia was faced with the need for reverting to more subtle ways to undermine Turkey. At that time it appeared the best solution was to secure a loyal Balkan supporter who could be properly projected as heir to the Ottoman Empire in the Balkans and the Aegean. The traditionally pro-Russian Ecumenical Patriarchate had become less eager to follow blindly Russian directives and Greece had shown signs that she was little inclined to let her foreign policy be molded subservient to Russia. As for Serbia, Great Power politics had abandoned her to the Austrian sphere of interest. Thus, by 1870, Russia had decided to throw its full weight behind the Bulgarians.

It was the great crisis of 1876, culminating in another Russo-Turkish war and in the decision of the Congress of Berlin, that produced Bulgarian autonomy. The radicals who had prepared the 1876 uprising had not planned on Russian intervention. Their ranks, however, were soon decimated by the Turks and leadership fell to moderates who realized the desperateness of the situation and called for Russian intervention.

In the war of 1877-78 the Turks were defeated and the Russians required them to sign the Treaty of San Stefano. This treaty provided for the establishment of a Greater Bulgaria which included most of Macedonia. The Bulgarians rejoiced, but the Serbs and the Greeks reacted strongly against its provisions which were considered as ceding to the Bulgarians the Serbian and Greek districts inhabited by mixed populations.

For their own political considerations the European powers objected to the Russian creation of a Greater Bulgaria. Great Britain, in particular, suspected that the treaty was a Russian maneuver to seize Constantinople by means of a Bulgarian puppet state. Austria-Hungary looked with displeasure on Bulgaria's expansion into Macedonia as barring her own eventual descent in the direction of Salonika. A period of acute tension followed, but Russia finally accepted an invitation by Bismarck for a congress to settle the outstanding differences. The congress of Berlin modified the Treaty of San Stefano beyond recognition. The big Bulgaria was not created. Bulgaria was given a separate auto-

¹⁴ Pundeff, *Bulgarian Nationalism*, 116—117.

¹⁵ *Ibid.*, 117.

nomous existence. Eastern Rumelia remained in a semiautonomous position within the Ottoman Empire. Macedonia remained under Ottoman rule. Thus, after five centuries of Turkish domination, an autonomous Bulgarian state was established. Unlike in Greece Russia had been primarily responsible for the winning of Bulgarian autonomy. At the congress of Berlin the powers recognized that Russia would be the predominant power in Bulgaria.

It appeared in 1878 and for several years afterwards that Russian predominance in Bulgaria was assured. For several years this assumption seemed justified. Russia supervised the organization of a new government and under Russian direction the Bulgarians drew up and adopted a liberal constitution. Bulgaria's first ruler was Alexander of Battenberg, a German prince and a nephew of the tsar. Nevertheless relations between Bulgaria and Russia soon grew strained because the Bulgarians resented Russian interference in their internal affairs. In 1885 this resentment degenerated into an open revolt against the dictates of the tsar with the coup d'état in Eastern Rumelia. Russia, contrary to her earlier position, objected Bulgaria's expansion into Eastern Rumelia for the Bulgarian people had developed a strong national consciousness which threatened to check Russian ambitions in the Balkans. The irony of the situation is that in order to draw Bulgarians under their direct influence, the Russians sacrificed the Serbs to the Austrians and jeopardized their interest in Serbia as well as in Greece. It was only after the debacle in Eastern Rumelia that the Russians appeared to realize that supporting the creation of a Greater Bulgaria could hardly serve their interests.

In conclusion, in each country the struggle for liberation was led by the predominant class within the Christian community. In Greece the merchant class and the local chiefs in the villages provided the leadership for revolt. In Serbia and Bulgaria, which lacked a native aristocracy, the leadership fell to the middle class. By large the French revolution did not play any major role in the national awakening of the Serbs and the Bulgarians. But in the case of Greece, the French revolution gave the Greek rebels a unique stimulus, a powerful inspiration, in addition to a dynamic example.

In each of the three countries, the chief desire for the struggle against the Ottoman empire was liberation from foreign control. In every case liberation was attained with the aid of the great powers. Once national independence had been won each country subordinated domestic, political, and socio-economic development to foreign policy, namely, the extension of its boundaries and the liberation of those of its nationals still under foreign rule.

For much of the nineteenth century, the great powers of Europe believed that it was in their interest to frustrate the aspirations of Serbian, Greek and Bulgarian nationalism. Great power politics demanded that human considerations and nationalist aspirations of lesser states be subordinated to the policies of the interested big powers. For Austria, this meant maintenance of Metternich's „consecrated struc-

ture"; for Britain, it meant maintenance of the integrity of the Ottoman empire since its dissolution would not only disrupt the equilibrium of Europe but its dismemberment would remove the last substantial political bulwark to Russian expansion. Thus it was in the nineteenth century, with nationalism seizing the Balkan peoples, that the Sultan became the tool of Austria and Britain, while Turkish intransigence accorded Russia the opportunity to camouflage its imperialism under the cover of protecting brother Slavs.

АСПЕКТИ НАЦИОНАЛНИХ ПОКРЕТА СРБИЈЕ, ГРЧКЕ И БУГАРСКЕ У ДЕВЕТНАЕСТОМ ВЕКУ

Резиме

После увода у коме аутор износи донекле различит положај три хришћанска народа у оквиру Отоманског Царства, у раду се износи на којим идејним и материјалним основама је дошло до националног препорода и које су снаге у Србији, Грчкој и Бугарској биле главни носиоци покрета који су довели до њиховог осамостаљења и коначног ослобођења од турске власти и образовања националних држава.

Српски устанак је, по њему, имао спочетка ограничене циљеве — побољшање положаја Срба у оквиру Турске и отклањање злоупотреба од стране јаничара и других одметника, те је у тој првој фази био у интересу султана и централне власти. Тек касније он се претвара у праву побуну чији је циљ био коначно ослобођење, али је Србија имала да прође најпре кроз фазу вазалне кнежевине, а пуну независност је стекла тек посредовањем великих сила, које у почетку нису биле заинтересоване за српски устанак и за Србе, на Берлинском конгресу, у склопу регулација међусобних односа међу Силама.

Грчки устанак, с обзиром на значај грчке културе за читаву европску цивилизацију, од самог почетка је изазвао интересовање и интервенцију великих сила. Но пошто њихов став према одржању одн. комадању Отоманског Царства није био идентичан, јер се свака у заузимању тог става руководила својим посебним тренутним интересима, и формирање грчке независне државе прошло је кроз неколико фаза до коначног осамостаљења.

Најтежи је био положај Бугара, који су били у непосредном суседству центра отоманске државе и најдуже у положају раје. У ослобођењу Бугарске најважнију улогу је имала Русија, која је желела да, у измењеним политичким условима, стварањем једне марионетске државе под својим искључивим утицајем, настави да врши притисак на Турску. Отуд је она покушавала да, на штету српских и грчких интереса у Македонији, створи Велику Бугарску (Сан Стефански мир), али је противљење осталих сила које су у томе гледале уда-

рац против сопствених позиција на Балкану, довело до Берлинског конгреса, на коме је Бугарска била сведена у знатно уже границе.

У свакој од три балканске државе, главна жеља у борби против Отоманске Царевине била је ослобођење од стране контроле. Али је ослобођење у сваком случају било постигнуто уз већу или мању помоћ великих сила. Када је остварила националну независност, свака од тих земаља је подредила свој домаћи политички и социјално-економски развој спољној политици, наиме проширењу својих граница и ослобођењу своје браће која су остала још увек под туђинском влашћу.

Кроз већи део деветнаестог века, велике европске силе су сматрале да је у њиховом интересу да ометају националне аспирације Срба, Грка и Бугара и њиховог национализма. Политика великих сила је захтевала да људски обзир и националне аспирације мањих држава буду подређени политичким циљевима заинтересованих великих сила, Аустрије, Велике Британије и Русије, који и сами нису били увек сагласни.

Ю. А. ПИСАРЕВ
Институт славяноведения и балканистики СССР
Москва

ВОССТАНИЕ В БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЕ 1875—1878 гг. В ОСВЕЩЕНИИ РУССКОЙ И СОВЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.

Восстание в Боснии и Герцеговине 1875—1878 гг., приведшее к обострению Восточного кризиса и сыгравшее значительную роль в развитии освободительной борьбы балканских народов против турецкого ига, привлекло к себе внимание русской общественности и стало предметом изучения ряда историков. О нем писали уже современники — журналисты, помещавшие многочисленные корреспонденции о событиях на Балканах в газетах и журналах, дипломаты, аккредитованные в балканских странах и сообщавшие в Министерство иностранных дел сведения об отношении к восстанию европейских держав, а также его участники — добровольцы, приехавшие на Балканы, чтобы с оружием в руках оказать помощь инсургентам и те, кто в качестве уполномоченных славянских комитетов и других общественных организаций России доставлял повстанцам оружие, деньги, медикаменты и вещи, собранные на пожертвования населением России. Без преувеличения можно сказать, что события на Балканах были одной из актуальных тем 70-х гг. в России, вызывая к себе повышенный интерес даже у тех людей, которые обычно были далеки от политики.

„Простой народ у нас в Петербурге, — констатировал член Петербургского благотворительного общества М. Чистяков, — толкует только о том, что надобно идти бить Османскую империю. Странно: о религии не имеют понятия, именем духовенства ругаются, во время обедни сидят около церкви или в кабаке, а между тем всех охватила какой-то смутный фанатизм... Газеты расхватываются с жадностью: сады, харчевни, кабаки, улицы превратились в читальни...”¹

Популярности боснийско-герцеговинского восстания в России способствовал ряд причин. Одна из них состояла в том, что демокра-

¹ Цит. по кн.: С. А. Никитин, Славянские комитеты в России. М., 1960, 321.

тическая часть общественности видела в борьбе „балканцев против турка” проявление свободолюбия, т.е. дело, которое стояло на повестке дня в самой империи Романовых, где, несмотря на отмену крепостного права существовали „российские турки” помещики и где реакция свинойвой тучей висела над страной.²

На наиболее левых позициях стояли революционные демократы, которые связывали освободительную борьбу балканских народов с крестьянской революцией в России.³

Именно так оценивали события на Балканах Н. П. Огарев⁴, А. И. Герцен⁵, С. М. Кравчинский (Степняк).⁶ Последний, например, прямо заявлял, что он едет добровольцем в Боснию для того, чтобы получить опыт вооруженной борьбы, который позже можно применить в России для организации социальной революции. „Они (добрывольцы — Ю. П.), — писал С. М. Кравчинский, — будут знать, что тогда не за перья для писания, а за ножи нужно хвататься”.⁷

Сходные взгляды высказывал М. А. Бакунин, видный русский революционер, идеолог анархизма. Еще в 1872 г. его группа, объединяющаяся вокруг женевской газеты „Работник”, планировала организацию бунта в Сербии, приурочивая его к моменту восшествия на престол князя Милана Обреновича.⁸

В 1875 г., когда в Герцеговине поднялось восстание, группа М. А. Бакунина отнеслась к нему как к событию, отвечающему ее планам, опубликовав в газете „Работник” статью „Бунт в славянских землях”.⁹ Другой орган анархистов „Бюллетень Юрской федерации” писал в номере от 29 августа 1875 г., что восстание в Герцеговине носит характер социальной борьбы.¹⁰

Осенью 1875 г. в Одессе и Ростове-на-Дону революционная организация „Южнороссийский рабочий союз”, которой руководил известный народоволец Андрей Желябов и группа народников в Кишиневе стали закупать оружие для повстанцев в Боснии и Герцеговине.¹¹

² Ю. Е. Фомин, *Общественность Украины и национально-освободительное движение южных славян в 1875—1878 гг.* Автореферат канд. дисс. Киев, 1971, 13.

³ См. В. М. Хевролина, *Революционное народничество и национально-освободительное движение на Балканах в 1875—1876 гг.*, „Славянское возрождение”, М., 1966, 63—70, Е. Н. Кушева. *Из истории русско-сербских революционных связей 70-х гг.* Ученые записки института славяноведения АН СССР, т. I, М., 1949, 352—358; Т. Г. Снытко, *Из истории народных движений в России в поддержку борьбы южных славян за свою независимость в 1875 г.* — Сборник, *Общественные, политические и культурные связи народов СССР и Югославии*, М., 1957.

⁴ Литературное наследство, М., 1956, т. 63, 156—157.

⁵ А. И. Герцен, *Полное собрание сочинений*, т. XIX, 312.

⁶ *Освобождение Болгарии от турецкого ига*, т. I, М., 1961, 48.

⁷ См. Е. И. Кушева. *Указ. соч.*, 352.

⁸ *Освобождение Болгарии от турецкого ига*, т. I, 48.

⁹ *Работник*, Женева, IX. 1875, 9.

¹⁰ Fr. Venturi. *Il populismo russo*. Vol. II, Torino, 1952, 911; В. М. Хевролина, *Указ. соч.*, 66.

¹¹ М. П. Драгоманов. *Автобиография*, Южнорусские союзы, М., 1925, 38.

По свидетельству советских историков С. А. Никитина¹² и К. А. Поглубко¹³ и болгарского исследователя Г. Г. Бакалова¹⁴ революционные деятели России имели тесные связи с боснийскими инсургентами, а также с болгарскими и сербскими социалистами и революционными демократами, принявшими участие в подготовке восстания в Боснии и Герцеговине в 1875 г. и восстания в Болгарии в апреле 1876 г.

Однако далеко не все русские народовольцы и народники правильно оценили значение восстания в Боснии и Герцеговине. Так, например, видный народник П. А. Лавров отрицательно отнесся к участию русских социалистов в восстании, считая, что оно инспирировано царским правительством и утверждал, что завоевания Боснией и Герцеговиной национальной независимости выгодно лишь национальной буржуазии.

В статье „Исторический фатализм“, опубликованной в августе 1875 г. в газете „Вперед“, он охарактеризовал восстание в Боснии и Герцеговине, как движение религиозное указав, что оно отвлекает народные массы от социальной борьбы.¹⁵ В 1876 г. П. А. Лавров выступал против войны России с Турцией, игнорируя ее освободительный характер. Он утверждал, что война ведется из-за корыстных целей царизма на Балканах и может послужить тормозом социальной революции.¹⁶

Аналогичные взгляды высказывала газета „Набат“, орган народнической группы Ткачева. Она бездоказательно утверждала, что восстание в Боснии инспирировано российским послом в Константинополе графом Н. П. Игнатьевым.¹⁷

Народник Н. К. Судзилевский, проживавший в эмиграции в Женеве, напротив, полагал, что инициаторами восстания являются лица, стремящиеся добиться присоединения Боснии и Герцеговины к Австро—Венгрии. В письме к редактору газеты „Вперед“ В. И. Смирнову в Лондон от 2. VII. 1875 г. он просил информировать его о характере восстания. Сообщите, писал он „за что поднялись герцеговинцы: за свою политическую независимость или за отделение от Турции с тем, чтобы присоединиться к Австрии. Есть ли в их стремлении социалистический элемент? Все что насущно необходимо знать в самом скором времени. Мы собираемся туда большой толпой, но это пока большой секрет“.¹⁸

¹² С. А. Никитин, Русское общество и национально-освободительная борьба южных славян в 1875—1876 гг. — Сб. Общественно-политические и культурные связи народов СССР и Югославии, М., 1957.

¹³ К. А. Поглубко, Очерки истории болгаро-русских революционных связей 60 — 70-х гг. XIX в. Кишинев, 1972.

¹⁴ Г. Бакалов, Русские друзья Христо Ботева, Летописи марксизма, 1927, 2.

¹⁵ Вперед, Женева, 15 (27) VIII. 1875.

¹⁶ П. А. Лавров, Русские перед южнославянским вопросом, Вперед, 15/IX-1875; его же: Славянский вопрос, СПб., 1876.

¹⁷ Набат, No 4, 1876, 14; В. М. Хевролина, Указ. соч., 70—71.

¹⁸ Там же, стр. 65.

Недостаточная информация о событиях в Боснии и Герцеговине заставляла многих теряться в догадках о целях восстания, что нередко приводило к неверной его оценке.

На таких ошибочны позициях стояли первое время почти все руководители славянских комитетов в России, которые считали, что восстание в Боснии было поднято по инициативе Бены, стремившейся прибрать к своим рукам наследство Турции.¹⁹ Так интерпретировал события и сербский митрополит Михаил в письме одному из председателей Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества историку Н. А. Попову от 28 января 1876 г. „Австрия подняла восстание в Герцеговине несвоевременно для нас и вас с целью, чтобы потеряли и мы и вы. А когда увидела, что решится не по ее расчетам, тогда завела интриги“.²⁰

Официальные круги России вначале так же отнеслись к восстанию весьма настороженно. После поражения в Крымской войне 1853—1856 гг. Россия опасалась осложнений на Балканах. Связанная обязательствами по союзу трех императоров с Австро-Венгрией и Германией, Россия придерживалась политики статус кво на Балканах.²¹ Канцлер А. М. Горчаков был противником нарушения этого принципа, органичиваясь проектами предоставления Боснии и Герцеговине статуса автономии в рамках Османской империи, аналогичной сербской.²² Характеризуя политику А. М. Горчакова на Балканах бывший посол в Константинополе князь А. Б. Лобанов-Ростовский писал: „Нам надо было поставить Балканы под стеклянный колпак, пока мы не разделаемся с другими более спешными делами“.²³

Александр II и его правительство, отмечают в своих исследованиях Т. Г. Снытко²⁴ и Ю. С. Фомин²⁵, первое время чинили препятствия славянским комитетам в отправке добровольцев в Боснию и Герцеговину и предпринимали меры, чтобы события на Балканах не привели к усилению революционного движения в России.

Позиция царского правительства вывела резкую критику прогрессивной общественности России. В газете народников „Вперед“ в сентябре 1876 г. была опубликована статья анонимного автора, в которой говорилось: „Царь не хочет быть предводителем народной совести, не хочет идти с нами спасать наших братьев — долой его, он не наш“.²⁶

¹⁹ См. С. А. Никитин, Славянские комитеты в России, М., 1960, 270.

²⁰ Отдел рукописей Государственной публичной библиотеки им. В. И. Ленина, ф. 239, п. 13, д. 48; С. А. Никитин, Славянские комитеты, 270.

²¹ См Сборник договоров России с другими государствами 1856 — 1917 гг. М., 1952, 303—308.

²² См. История дипломатии, т. 3, М., 1963.

²³ Красный архив, М., 1925, т. 8, 3.

²⁴ Т. С. Снытко. Указ. соч., 87.

²⁵ Ю. С. Фомин. Указ. соч., 7—9.

²⁶ Вперед, 1. X (19. IX), 1876, 586.

* Орденом св. Анны награждались правительством царские чиновники.

А. И. Герцен призывал различать политику царского правительства в балканском вопросе от отношения к освободительной борьбе народов демократических кругов России. „Нельзя безнаказанно смешивать Россию с ее правительством... Зимний дворец — не вся Россия, даже не весь Петербург... Другая Россия, вне дворца, вне табели о рангах растет... Другая Россия приветствует вас своими братьями, протягивает вам руку; не смешивайте же ее с руками всех этих квартальных пропагандистов, агитаторов с Анной на шее, действительных статских пилигримов, заезжающих к вам по дороге в Иерусалим или на Афонскую гору”.²⁷

С. А. Никитин в работе „Славянские комитеты” проследил эволюцию политики правительства в балканском вопросе, показав, как под давлением общественного мнения, выступившего в поддержку восстания в Боснии и Герцеговине 1875 г. и Апрельского восстания в Болгарии в 1876 г., официальный Петербург стал менять первоначальную позицию и в конце концов Россия объявила в 1877 г. Турции войну.²⁸

Немалое влияние на политику царской России оказывали и внешние факторы: вступление в 1876 г. в войну с Турцией Черногории и Сербии и усиление активности на Балканах извечной противницы России — Австро-Венгрии.²⁹

Русское правительство, опасаясь потерять влияние на Балканах, перешло от политики нейтралитета к негласной поддержке антитурецких движений, а затем и к осуществлению упомянутых военных санкций против Турции.

Уже 25 июля 1875 г. официоз правительства газета „Голос” выступила с обращением к населению собирать добровольные пожертвования в пользу герцеговинских повстанцев³⁰, а через месяц, 25 августа, Александр II дал официальное разрешение на проведение в стране этой кампании.

В августе следующего, 1876 года, военный министр Д. А. Милютин, сторонник активного вмешательства России в балканские дела, констатировал, что Александр II, продолжая придерживаться осторожного курса сохранения статус кво на Балканах, начал вместе с тем поощрять деятельность славянских комитетов по оказанию помощи инсургентам. „Государь, повидимому, поощряет все, что делается в пользу балканских славян со стороны частных лиц и общества, но остается в твердом намерении не оказывать никакого вмешательства официального”, — констатировал Д. А. Милютин.³¹

²⁷ А. И. Герцен, Полное собрание сочинений, т. X, 437.

²⁸ С. А. Никитин, Славянские комитеты, 271—327.

²⁹ Австрия, писал Ф. Энгельс в работе, Внешняя политика русского царизма, самая упорная, самая непреклонная противница России на границах Балканского полуострова, К. Маркс, Ф. Энгельс, Сочинения, т. 22, 38.

³⁰ Голос, СПб., 25. VII. 1875.

³¹ Дневник Д. А. Милютина, т. II, М., 1948, 67—68.

В 1877 г. произошел дальнейший сдвиг во внешней политике России, что и привело к ее войне с Турцией.³²

Таким образом, по разным причинам к событиям на Балканах было приковано внимание различных кругов России, каждый из которых, исходя из своих политических и классовых интересов, посвоему оценивал их значение.

Если проследить отклики на восстание в русской периодической печати, то можно установить целую гамму различных оттенков в оценке происходивших событий.

Либерально-буржуазная печать отмечала главным образом общедемократическое значение восстания, акцентируя внимание на необходимости осуществления в Турции конституционных реформ с тем, чтобы на этом основании настаивать на аналогичных преобразованиях в царской России. Так, газета „Одесский вестник” в первый же день восстания в Герцеговине — 4 июля писала, что оно поднято против плохой турецкой администрации.³³ Сходные мысли высказывали и журналы „Биржевые ведомости”, „Вестник Европы”, „Хрьковские ведомости” и другие органы печати либерального направления.

Консервативная и панславистская печать выступала за активизацию внешней политики России на Балканах, выражая опасение, что в результате восстания в Европейской Турции произойдет распад Османской империи и наследством „больного человека” — Порты воспользуется Австро-Венгрия. В таком духе освещали события „Санкт-Петербургские ведомости”, „Московские ведомости”, „Новое время” Суворинных и орган члена правления Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества отставного генерала М. Г. Черняева газета „Русский мир”.

Последняя проявляла особую активность, а М. Г. Черняев, как известно, отправился в Сербию, где возглавил вооруженные силы страны во время ее войны с Турцией. Газета „Русский мир” весьма подробно информировала читателя о событиях на Балканах и регулярно публиковала материалы о сборе пожертвований среди населения России в пользу инсургентов.³⁴

Идентичные данные помещали в других периодических изданиях — „Московских епархиальных ведомостях”, официальной газете „Голос”, отдельных бюллетенях Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества. В 1876 г. они были обобщены в брошюре „Братская помощь пострадавшим семействам Боснии и Герцеговины”³⁵, а в 1883 г. сведены в виде отчета Санкт-Петербургского

³² См. С. А. Никитин, Русское общество и вопрос о балканской политике России (1873—1876), ч. 1—2, М., 1946; И. В. Козьменко, Болгарский вопрос и русское общество в период Восточного кризиса 70-х гг. XIX в. Кандидатская диссертация, М., 1945.

³³ Одесский вестник, 4. V. 1875.

³⁴ ИЯВ. О причинах нынешнего восстания в Герцеговине, Русский мир. 25. VII — 5. VIII 1875 ИЯВ. Летопись восстания в Герцеговине, Русский мир. 5—17 VIII. 1875.

³⁵ СПб, 1876.

бургского славянского благотворительного общества за истекшие 15 лет.

Общий размер пожертвований установить невозможно³⁷, но, повидимому он был значительным. По свидетельству бывшего главы сербского правительства Иована Ристича помощь России сыграла важную роль в деле борьбы Сербии против Турции.³⁸ О значительных размерах помощи русской общественности балканским народам во время восстания писал и сербский историк Слободан Иованович.³⁹

Было бы неверным, однако, преувеличивать ее масштабы и утверждать подобно казенным монархическим и буржуазно-либеральным русским историкам и публицистам А. Фелькнеру⁴⁰ и С. А. Венгеру⁴¹, что все слои русского общества слились „в одном общем чувстве искренней братской приязни к угнетенному славянству“.⁴²

Отношения к сбору средств в помощь боснийцам, так же как и отношение к восстанию было дифференцированным и как убедительно доказали в своих работах советские историки С. А. Никитин, Т. Г. Снытко, Ю. С. Фомин и другие, она была бескорыстной только у широких слоев населения, которые отдавали в фонд восстания на кружечных сборах свою трудовую копейку. Церковь делала пожертвования во имя борьбы христианской религии против мусульманской купечество — чтобы обеспечить торговые интересы России на Балканах, представители придворных кругов — чтобы обосновать вступление России в войну против Турции.

Буржуазно-дворянская историография оказалась неспособной объективно осветить отношение русской общественности к восстанию в Боснии и Герцеговине и другим событиям на Балканах 70—80-х гг.

В трудах С. С. Татищева, Н. Р. Овсяного, А. Корнилова и В. Рюстова, описывающих период царствования Александра II⁴³, апологети-

³⁶ „Первые 15 лет существования Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества, СПб, 1883; см. также Г. А. де-Воллан. Поездка в Боснию и Герцеговину в 1878 г., Голос минувшего, СПб, 1914, 9.

³⁷ Наиболее точные данные привел С. А. Никитин в книге: Славянские комитеты, 287.

³⁸ J. Ристич, Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875—1876, Београд 1896, т. I, 157.

³⁹ С. Јовановић, Влада Милана Обреновића, I, Београд 1934.

⁴⁰ А. Фелькнер, Славянская борьба 1875—1876 гг, Исторический очерк восстания балканских славян, черногорско-турецкой войны и дипломатических отношений с VII 1875 по I 1877 г.“, СПб 1877, 177.

⁴¹ С. А. Венгер, Критико-библиографический словарь русских писателей и ученых, т. I, СПб, 1889, 335—340.

⁴² М. Лебедев, Война славян с турками, Сборник рассказов и стихов, СПб, 1878.

⁴³ С. С. Татищев, Император Александр II. жизнь и царствование, т. II. СПб, 1911; А. Корнилов, Общественные движения в России при Александре II. М., 1909; В. Ростов, Война в Турции, Положение дел и событий на Балканском полуострове в 1875—1876, Вып. 2, СПб, 1877.

зируется внешняя политика царизма на Балканах и прикрашивается роль панславистов в оказании помощи славянским народам.⁴⁴

Более объективный характер носит книга А. Терехова „Исторический очерк движения России на Балканский полуостров” (СПб, 1883), но и в ней имеются заметные преувеличения значения панславистских организаций и их поддержки восстания в Боснии и Герцеговине.

Впервые в дореволюционной литературе историю этого восстания попытался объективно изложить журнал „Отечественные записки”, в котором сотрудничали выдающиеся русские писатели М. Е. Салтыков-Щедрин, Н. А. Некрасов и Ф. М. Достоевский. В 1875—1877 гг. на страницах журнала, издаваемого бывшим профессором казанского университета Г. З. Елисеевым⁴⁵ и Н. А. Некрасовым, был помещен ряд статей и материалов о восстании в Боснии и Герцеговине. Журнал высмеивал „филантропов — славянофилов” за их обывательское отношение к „восстанию, как проявлению недовольства населения политикой „плохих турецких чиновников”, остро критиковал панславистов — монархистов за их попытку использовать восстание для осуществления своекорыстных целей царизма, предостерегал т. н. „нейтралистов”, воздерживавшихся от активной помощи повстанцам, от опасности забвения интересов славянской взаимности.⁴⁶

Большое внимание журнал уделял вопросам внешней политики России и других великих держав на Балканах. Известная часть „западников” преувеличивала экспансионистскую политику царской России на Балканах и преуменьшала в то же время захватнические цели западных держав в этом регионе.

Журнал опубликовал в октябре 1876 г. статью либерального народника Н. К. Михайловского „Записки профана”, в которой разоблачалась политика Англии и других великих держав на Балканах. „Побеспокойте-ка побольше, чем следует Турцию и вы столкнетесь с Англией, — писал Н. К. Михайловский, — Англии нужна Турция, ибо это и сырье, которое она привыкла вывозить из Балкан, и изготовленный из него продукт, который она туда ввозит”.⁴⁷

В 1877 г., когда началась война России с Турцией, на Западе стала распространяться версия о том, что Россия будто бы преследует своей целью осуществить „план Екатерины II” о захвате Константинополя. Журнал живо откликнулся на это, опубликовав беседу Николая I с английским послом лордом Сеймуром об упомянутом проекте.

⁴⁴ С тех же позиций написаны популярные очерки, Славяно-турецкая борьба 1876—1878 гг. и ее значение в истории развития восточного вопроса, ч. I, СПб., 1877, ч. II, СПб., 1889 и Славянский крестовый поход (По случаю 25-летия со времени начала войны 1877—1878 гг. (СПб., 6) г.

⁴⁵ Елисеев Георгий Захарович (1821—1891) — с. 1858 г. — сотрудник журнала Современник, который высоко ценили Н. Г. Чернышевский и Н. А. Добролюбов. В 1866 г. был арестован „по делу группы Каракозова”, организовавшей покушение на Александра II. С 1868 г. — один из издателей. Отечественных записок.

⁴⁶ Отечественные записки, X 1875, X 1876, XI 1876.

⁴⁷ Отечественные записки, X. 1876.

В ходе беседы Николай I решительно отказался от идеи захвата Константинополя, указав на то, что отвлечение интересов России на Ближний Восток и в район Средиземноморья может привести к изменению европейской политики России, что невыгодно государству.

„Если бы один из русских императоров в один прекрасный день завоевал Константинополь или прочно занял бы его, сделав неприступным, то с этого дня начался бы упадок России”, — заявил Николай I, лорду Сеймюру.⁴⁸

Комментируя это заявление царя, Г. З. Елизаров заметил: „Aufgeschossen, nicht aufgehoben” („отложить дело не значит отказаться от него”) т.е. дал понять, что журнал ни на йоту не верит миролюбивым заверениям монарха, но в то же время констатирует, что в настоящий момент захват Константинополя не является целью России.

Эта принципиальная позиция журнала помогла, не обеляя царизм, показать объективности подлинные цели войны с Турцией, войны, которая объективно была к пользе славянских народов.

Весьма интересны высказывания о войне и задачах России, сделанные в те же годы Ф. М. Достоевским. В заметках „Утопическое понимание истории”, „Восточный вопрос” и „Комбинации и комбинации”, опубликованных в „Дневнике писателя”, Ф. М. Достоевский поставил важную проблему освобождения славянства Россией во имя гуманных, общечеловеческих целей, а не своекорыстных задач царизма. „После Петра, — писал он, — обозначился первый шаг новой политики: этот первый шаг должен был состоять в единении всего славянства так сказать под крылом России и не для захвата, не для насилия это единение, не для уничтожения славянских личностей перед русским колоссом, а для того, чтобы их воссоздать и поставить в надлежащее отношение к Европе и человечеству, дать им наконец успокоиться и отдохнуть после бесчисленных вековых страданий, и ощутив новую силу, принести свою лепту в сокровищницу дела человеческого, сказать и свое слово в цивилизации”.⁴⁹

В заметке „Одно совсем особое словцо о славянах, которое мне давно хотелось сказать” Ф. М. Достоевский писал: „Не будь России, великого восточного центра и великой влекущей силы, то единство их (славян — Ю. П.) мигом бы развалилось, рассеялось в клочки и даже тем, что самая национальность их исчезла бы в европейском океане, как исчезают несколько капель воды в море. России надло достанется точка и забота мирить их, вразумлять их и даже может быть обнажать за них меч при случае”.⁵⁰

Великий русский гуманист — Ф. М. Достоевский — страстно защищал интересы балканских народов, призывая поднять меч для их освобождения от феодально-абсолютистской Турции. В заметке

⁴⁸ Там же, XI, 1875.

⁴⁹ Ф. М. Достоевский, Политическое понимание истории, Дневник писателя, июнь 1876, М. — Л., 1929, 216.

⁵⁰ Ф. М. Достоевский, Дневник писателя за 1877, 1880 и 1881 годы. М—Л., 1929, 313.

„Восточный вопрос” он предостерегал от опасности вмешательства в балканские дела Западной Европы. „Если бог пошлет славянам успех, то до какого предела в успехе Европа допустит? Позволит ли стащить с постели больного человека совсем долой? Не решит ли, напротив, после нового и торжественного консилиума опять лечить его”.⁵¹

Эти пророческие слова были сказаны писателем в июне 1876 г. Через год с небольшим, Берлинский конгресс пересмотрел результаты русско-турецкой войны 1877—1878 гг., не позволив „стащить с постели больного человека (Турцию — Ю. П.) совсем долой”.

Берлинский конгресс 1878 г. отдал Боснию и Герцеговину на разтерзание Австро-Венгрии, которая оккупировала страну, подавив народное восстание. В 1908 г. империя Габсбургов завершила начатую грабительскую акцию, аннексировав обе провинции.

А. Н. Толстой, продолжая мысли Ф. М. Достоевского, поставил перед общественностью России задачу оказания моральной помощи поработенным балканским народам. В 1908 и 1909 г. на эту тему была опубликована брошюра писателя, вышедшая двумя изданиями.⁵²

В 1913 г., во время первой балканской войны Сербии, Болгарии, Черногории и Греции против Турции пролетарский писатель Валерий Брюсов также поднял свой голос в защиту балканских народов, опубликовав в журнале „Русская мысль” статью „Новая эпоха во всемирной истории”.

„Балканская война, — писал он, — лишь очередная глава в истории изгнания турок из Европы. Эта история началась осадой Вены, продолжалась походами русских на крымских данников Турции, победами Суворова и Румянцева, освободительной войной 1877—78 гг. Мы присутствовали при одной из последних глав этой истории”.⁵³

Три выдающихся русских писателя в разное время на разных этапах всемирной истории выдвигали одну и ту же задачу — освобождения поработенных народов Балканских стран.

Эта задача была главной для прогрессивной общественности России, которая, как уже упоминалось, видела сходные цели балканских народов и народов Российского государства.

Именно так ставили вопрос участники восстания в Боснии и Герцеговине 1875—1876 гг. добровольцы писатель Глеб Успенский и публицист — демократ Ф. А. Василевский, разделявший взгляды сербского социалиста Светозара Марковича. В письмах из Сербии они выступали с идеями ограничения самодержавия не только турецкого, но и российского.⁵⁴

Ряд революционно-настроенных писателей, произведения которых были запрещены царской цензурой, так и остался в неизвест-

⁵¹ Ф. М. Достоевский, Дневник писателя 1876, июнь, 213.

⁵² А. Н. Толстой, Как освободиться народом от порабощения. М., 1908; его же: О присоединении Боснии и Герцеговины к Австрии, Берлин, 1909.

⁵³ Валерий Брюсов. Новая эпоха всемирной истории. По поводу балканской войны, Русская мысль IV, Москва-Петербург 1913, 94—105.

⁵⁴ См. Ю. С. Фокин. Указ. соч., 7—9, 13.

ности и их литературное наследство, в котором нашли отражения события в Боснии, находится в архивах. Советский исследователь Т. Г. Снытко в своей работе „Из истории народных движений в России в поддержку борьбы южных славян за свою независимость в 1875”, впервые назвал имена поэтов Круглова, В. Каразина, Я. Полонцкого, Ведрова, публициста М. Протопопова, описывающих историю восстания в Боснии и Герцеговине с революционных позиций.⁵⁵

Советские ученые немало сделали для всестороннего подлинно объективного изучения истории восстания. Только за последние 20 лет в СССР написано более тридцати монографических работ и научных статей непосредственно об этих событиях, не считая работ, в которых так или иначе затрагивается восточный вопрос. На тему о восстании и восточном кризисе защищено 19 докторских и кандидатских диссертаций.

Ценным источником по истории восстания являются опубликованные в нашей стране и за рубежом воспоминания добровольца М. П. Сажина⁵⁶, медицинской сестры Г. Ф. Чернявской-Бохановской⁵⁷, представителя Международного комитета помощи Боснии и Черногории Г. С. Веселитского — Божидаровича⁵⁸, дипломатов Ю. С. Карцова⁵⁹ и В. Н. Карцова⁶⁰, переписка лидера славянофилов И. С. Аксакова⁶¹, дневник военного министра Д. А. Милютина⁶², воспоминания уполномоченных комитетов по доставке на Балканы денег и оружия А. А. Киреева⁶³ и А. В. Васильева⁶⁴, а также деятеля консервативного направления К. Головина⁶⁵.

В журнале „Минувшие годы” в 1908 г. были опубликованы материалы П. С. Поливанова, который, находясь в 70-е годы в Сербии, установил связи с социалистами и вместе с ними и радикалами вел борьбу против диктатуры князя Михаила Обреновича⁶⁶. В 1915 г. журнал „Голос минувшего” поместил интересную статью Чешихина-Ветринского „Глеб Успенский и его переписка”, в которой показывается активное участие русского писателя в восстании⁶⁷. В 1930 г. в журнале „Каторга и ссылка” была опубликована документированная статья А. Прибылева о народолюбце И. Ф. Волошенко, участнике восстания в Боснии и Герцеговине⁶⁸

⁵⁵ Т. Г. Снытко. Указ. соч., 85, 104.

⁵⁶ М. П. Санин. Воспоминания. М., 1925.

⁵⁷ Г. Ф. Чернявская-Бохановская. Автобиография. — журнал „Каторга и ссылка”, № 5, М., 1928.

⁵⁸ G. S. Weselitsky-Bojadarovich. Dix mois de ma vie. Paris, 1929.

⁵⁹ Ю. С. Карцов. За кулисами дипломатии. СПб, 1908.

⁶⁰ В. П. Карцов. Личные и службённые воспоминания. ч. I, СПб, 1888.

⁶¹ „Переписка И. С. Аксакова с кн. В. А. Черкасским. 1875—1878”. Подготовила И. В. Козьменко. — „Славянский сборник”, М., 1948.

⁶² Дневник Д. А. Милютина, т. II, М., 1947, 1948.

⁶³ С. А. Никитин. Письма и записки Н. А. Киреева о балканских событиях 1876. — „Славянский сборник”, М., 1948.

⁶⁴ А. Л. Васильев. Среди народных страданий. СПб, 1908.

⁶⁵ К. Головин. Мои воспоминания, т. I, СПб, 1908.

⁶⁶ Саратовский семидесятник. Из записок саратовца, Минувшие годы, I, 1908.

⁶⁷ Голос минувшего, 1915, 2.

Ряд ценных материалов о русских добровольцах на Балканах содержит публикация „Освобождение Болгарии от турецкого ига”⁶⁹. Среди них — письма С. Кравчинского, Д. А. Клеменца, М. П. Сажина, И. Дебагорий-Мокриевича, П. Енукватова, В. Н. Смирнова.

В советских архивах хранятся бумаги командующего русскими добровольцами и сербскими войсками генерала в отставке М. Г. Черняева, полковника И. Н. Гаевского, членов славянских комитетов И. С. Аксакова, П. И. Батюшкова, П. А. Васильчикова, издателя газеты „Голос” А. А. Краевского, в Архиве внешней политики России — материалы русского консула в г. Дубровнике А. С. Ионина, являвшегося посредником при передаче уполномоченным славянских комитетов денег, теплых вещей и медикаментов повстанцам в Герцеговине и Боснии.

Изучение этих материалов — актуальная задача советских историков, которые продолжают уделять пристальное внимание героической борьбе балканских народов за свою свободу и независимость в 70—80-е годы XIX в.⁷⁰

УСТАНАК У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1875—1878. ГОД. У РУСКОЈ И СОВЈЕТСКОЈ ЛИТЕРАТУРИ

Резиме

Устанак у Босни и Херцеговини 1875—1878. године привукао је пажњу руске јавности и постао предмет проучавања низа руских и совјетских историчара. О њему су писали савременици — новинари, дипломате, добровольци; он је био у центру пажње и обичних људи, далеких од политике и науке.

Али, уколико је интерес за босанско-херцеговачки устанак и догађаје на Балкану изазвао пажњу различитих кругова Русије, уколико се пре мора рећи да је сваки од тих кругова, оцењујући значај устанка, полазио од својих политичких и класних интереса. Тако, например, оцењујући устанак либерално-буржоаски кругови су подвлачили његов општедемократски карактер. При томе, они су своју пажњу посебно концентрисали на потребу спровођења уставних реформи у Турској, видећи у истој потстрек за одговарајуће реформе у Русији.

Насупрот либералима, конзервативци и панслависти су иступали за активизацију спољне политике Русије на Балкану, изражава-

⁶⁸ Каторга и ссылака, З. М., 1930.

⁶⁹ Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. I, М., 1961.

⁷⁰ В настоящее время Институт славяноведения и балканистики АН СССР ведет переговоры с Академией наук Социалистической республики Босния и Герцеговина о подготовке сборника документов о восстании 1875—1878 гг. в Боснии и Герцеговине.

јући при томе страховање да би распадом Турске могла да се користи Аустро-Угарска.

У чланку се анализира и позиција службене Русије према догађајима на Балкану и изражава мишљење да је већ од краја јула месеца 1875. године руска влада, бојећи се слабљења свог утицаја на Балкану, прешла од политике неутралности ка политици тајне подршке антитурских покрета, да би у наредним месецима прешла и на непосредну војну акцију против Турске.

На обиљу материјала анализира се позиција познатих руских јавних радника — Лаврова, Ткачева, Сүдзилевског, Херцена и других, а даје се оцена улоге и ставова панслависта.

На крају, аутор упознаје читаоца са библиографијом — руском и совјетском, посвећеној овој проблематици, као и са неким архивским фондovima у којима се чува грађа везана за ове догађаје.

Климент ЦАМБАЗОВСКИ
Балканолошки институт САНУ
Београд

СРПСКИ ДИПЛОМАТСКИ ИЗВОРИ И СРПСКА ШТАМПА О ПРЕЛАСКУ ЧЕТЕ ХРИСТА БОТЕВА ПРЕКО ДУНАВА ПРЕ СТО ГОДИНА

Источна криза која је започела Херцеговачким устанком средином јула 1875. године пробудила је код балканских и југословенских народа наду да је дошао час, када ће они заједничким снагама срушити пет вековно турско ропство и створити услове за своје национално и политичко ослобођење. Ова околност допринела је, да дође до спонтаног повезивања демократских и прогресивних покрета балканских и јужнословенских народа, који су сматрали, да до свог ослобођења могу доћи само сопственим снагама, будући да су интереси великих сила били тако испреплетани на Балканском полуострву, да је свака од њих, пре свега, водила рачуна о својим, а после тога, о тежњама и жељама народа, који су били још у саставу отоманске државе.

Националноослободилачки покрет бугарског народа већ седамдесетих година XIX века располагао је врло развијеном мрежом разних комитета и одбора, који су радили на организовању, припремању и извођењу оружаних акција у разним деловима Бугарске. Почетак Херцеговачког устанка био је повод да се те расуте снаге прикупе и мобилишу, како би своје акције координирале са акцијама херцеговачких устаника против турске власти на свом сектору. Иницијатор за прикупљање и организирање расутих снага националноослободилачког покрета бугарског народа био је познати бугарски револуционар и патриота Христо Ботев. Међутим, он је, исто тако, апеловао да се и сви јужнословенски народи међусобно повежу и удруженим снагама одпочну последњу борбу против Турака, како би сопственим снагама дошли до свог политичког и националног ослобођења. „Разуме се, ако устанак пређе границе овог јуначког народа, онда ће дипломатија напустити палијативна средства, и ако се притекне у помоћ очајницима, онда ће они признати његову борбу и оставиће поробљене народе у Турској сами да реше своју судбину и будућност“, износио је Христо Ботев у чланку „Херцеговачки устанак“ објављеном у листу „Знаме“ („Застава“) 13. јула 1875. године. „У

таквом случају — наставио је Ботев — сваки јужнословен треба да притегне своје опанке и да сваког момента буде спреман за будући пир. Ако се пропусти овај случај т.ј. ако се остави Херцеговина сама, а устанак се ограничи само на неколико провинција, тада ће наше снаге бити разједињене и ми ћемо још много дуго узалуд проливати нашу крв”.¹

Ово расположење код бугарских патриота и револуционара на почетку Херцеговачког устанка, био је знак за српску владу да постоје могућности и да је дошао моменат за обнављање међусобне сарадње у борби против турске власти на неослобођеним територијама јужнословенских и балканских народа у границама отоманске државе. Мислило се, међутим, пре свега, на сарадњу са Бугарским револуционарним централним комитетом у Букурешту, а затим и са осталим националноослободилачким комитетом и одборима бугарског народа, да би заједнички одпочели припреме за евентуалну ширу устаничку и војничку акцију на територији отоманског царства. Још у току августа 1875. године дошло је до контакта између представника Бугарског револуционарног комитета у Букурешту и српског дипломатског представника у Румунији Милана Петронијевића, поводом боравка у Букурешту познатог бугарског револуционара и вође устаничких чета Панајота Хитова, који је од 1868. године живео у Кнежевини Србији.² На састанку Бугарског револуционарног централног комитета од 12. августа 1875. године, био је позван и Панајот Хитов из Кнежевине Србије, да присуствује заједничком састанку на коме су били позвани и представници из унутрашњости Бугарске, да би се договорили какве ће кораке предузети против Турака после избијања Херцеговачког устанка: „Кажите Панајоту Хитову, који је пре два дана тамо отишао, да поита — споразумети се са Бугарима, да се што пре врати са још којим из Комитета“, стајало је у телеграму Министарства иностраних дела од 6/16 августа 1875. године упућено српском дипломатском представнику у Румунији Милану Петронијевићу. И ви такође одмах дођите у Београд на неколико дана”.³ Међутим, Панајот Хитов пре него што је кренуо на пут за Букурешт, а да би допринео координацији заједничких акција из Кнежевине Србије и Румуније у унутрашњости отоманске државе, водио је са српском владом разговор о евентуалним проблемима, који ће бити предмет разговора и дискусије на састанку БРЦК. О томе најбоље сведочи депеша српског дипломатског представника у Румунији Милана Петронијевића, упућена српској влади: „Извршио

¹ „ЗНАМЕ“, Букурешт бр. 22 од 13. јула 1875. године

² Дипломатски архив ССИП, Благајничко одељење. У њему се чувају признанице за исплату месечне помоћи познатом бугарском револуционару Панајоту Хитову од 1868—1876.

³ Дипломатски архив ССИП, Букурешка агенција, Телеграм Министарства иностраних дела Кнежевине Србије српском дипломатском представнику у Румунији о доласку Панајота Хитова у Букурешт.

сам Ваш налог. Панајот ће поступити као што сам му казао и каже да ће све онако извршити као што је Вама тамо обећао".⁴

На састанку БРЦК, одржаном средином августа 1875. године у Букурешту, договорено је да се у току септембра у унутрашњости Бугарске организује устанак, коме би се придружиле устаничке чете из Кнежевине Србије и Румуније и тиме допринеле масовнијем учествовању бугарског народа у овој акцији. Ради спровођења у живот усвојеног плана на састанку БРЦК одлучено је да се у Србији организује једна велика чета бугарских устаника под вођством Панајота Хитова, која би прва прешла на територију отоманске државе. За њом би из Румуније прешле још три од четири мање чете, које би заједнички помогле устанак у унутрашњости Бугарске. За извршење овог задатка било је потребно да Христо Ботев, као секретар БРЦК снабдевен српским пасошем, отпутује у Одесу, да би тамо пронашао и довео познатог револуционар Филипа Тотју, који је био одређен да заједно са Панајотом Хитовим припреми устаничку чету у Србији. На интервенцију српског дипломатског представника у Румунији Милана Петронијевића код министра иностраних дела Кнежевине Србије из Београда је стигао одговор: „Можете издати Ботеву пасош за Одесу.“⁵ Око 24. августа 1875. године Христо Ботев је отпутовао за Одесу да би се после краћег задржавања и свршеног посла, заједно са Филипом Тотјом, вратио у Букурешт. После краћег задржавања у румунском граду Тотјо је продужио пут за Кнежевину Србију.⁶

Припреме око устанка у унутрашњости Бугарске, међутим, нису се развијале онако, како је било предвиђено на састанку БРЦК у Букурешту средином августа 1875. године. Акције на припремању устаничких чета у Србији и Румунији нису биле благовремено синхронизоване са припремама у унутрашњости Бугарске. Средином септембра 1875. године у унутрашњости Бугарске, у Старозагорском крају, избио је устанак, који је познат под именом „Старозагорски устанак“. Међутим, због слабе повезаности учесника и пропуста у припремању општег устанка на бугарском терену, овај је устанак врло брзо ликвидиран од стране турских власти. Преживели учесници устанка бежали су у групама испред турских потера, које су их гониле по целој Бугарској, да би најзад прешли румунску границу и тамо се привремено склонили од опасности која им је претила. Прелазак бугарских устаника на територију Румуније, међутим, био је у супротности са статусом неутралности кога се она придржавала у Источној кризи. Објективно, постојала је опасност, да бугарске избеглице могу бити изручене турским властима. У овом

⁴ Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење П/5 — III. Пов. бр. 333 од 8/20. августа 1875.

⁵ Дипломатски архив ССИП, Букурешка агенција, телеграм Министарства иностраних дела српском дипломатском представнику у Румунији од 20. августа (1. IX.) 1875.

⁶ Джордаже Игњатович, Любен Каравелов и србското общество, „Братство“ Ниш 1969, 277.

критичном моменту по бугарске устанике пристигла је помоћ српског дипломатског представника у Румунији Милана Петронијевића, који је избеглице из Бугарске примио под српску заштиту и издао им српске пасоше. „Према вашем писму од 15. ов. месеца (15. октобар) бр. 14 имам част известити вас, да у овој прилици а и у будуће у подобним приликама треба посредно што енергичније за Бугаре заузимати се и заштитити их”, гласио је одговор српске владе упућен српском дипломатском представнику у Румунији 21. октобра 1875. године. У овом одговору стајало је и то: „Што се тиче Бугара молио би вас, да ми увек што опширније пишете, пошто њихове одношаје слабо познајем.”⁷

Највећи проблем, међутим, за српског дипломатског представника у Румунији Милана Петронијевића, представљало је ослобођење из затвора учесника у Старозагорском устанку — Јовче Ненкова, Марина Николова, Симеона Богдана и Николе Иванова, које су румунске власти ухапсиле приликом њиховог преласка румунске границе, а окружни суд у Каларашу осудио их на протеривање преко границе. „По Вашем одобрењу ја сам издао преко двадесет пасоша бугарским избеглицама на јемство неколицине овде или у Бурђеву настањених Бугарима. Но са четворицом, који се овде у затвору налазе имам тешкоћа”⁸, обавештавао је српски дипломатски представник у Румунији Милан Петронијевић 8. јануара 1876. године Министарство иностраних дела.

Приликом ангажовања око заштите Бугара пред румунским властима, да не би били протерани преко границе, српски дипломатски представник у Румунији највише је сарађивао са Христом Ботевим, тадашњим секретаром БРЦК. „Они ће дакле бити протерани у Кладово и с њима ће ићи и Ботјов”, јављао је Министарству иностраних дела 22. јануара 1876. године Милан Петронијевић, извештавајући о резултатима разговора које је водио са румунским властима, ради ослобођења Бугара из затвора у Каларашу”. Имена су им: Јовчо Ненков, Марин Николов, Симеон Богдан и Никола Иванов. Можда ће с њима бити протерани још повише њих што су у Слатини ухаћени”⁹. Међутим, појавиле су се извесне тешкоће у реализацији постигнутог споразума с румунским властима око ослобођења затворених Бугара. Зато је било потребно да српски дипломатски представник у Румунији предузме нове кораке, како би их ослободио: „За затворене Бугаре јавио сам Вам, како сам се заузимао да их ослободим. Они још нису послани у Србији, и ја сам прекјуче на ново дао Ботјову писмено уверење да ћу их примити под протекцију и

⁷ Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење П/5 — III. Пов. бр. 504 од 21. X. 1875.

⁸ Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење, П/5 — III. Пов. бр. 9 од 8. I. 1876.

⁹ Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење, П/5 — III. Пов. бр. 35 од 22. I. 1876.

он се нада да ће истим успети код садашњег министра г. Балачана да их још овде ослободи."¹⁰

Тек првих дана марта 1876. године српски дипломатски представник у Румунији Милан Петронијевић обавестио је Министарство иностраних дела Кнежевине Србије, да је ослободио затворене Бугаре и да су кренули на пут за Србију: „Четири затворена Бугарина по мом писму № 3 има пет дана су у Турну, ваља да у Кладову. Молим наредите да се приме."¹¹ У писму, међутим, не стоји, како је било раније договорено, да ће с њима у Кнежевину Србију допутовати и Христо Ботев. Прво Илија Конев¹², а затим Борбе Игњатовић¹³ у својим студијама преносе тврђење познатог чешког слависте Зденка Урбана, који на основу успомена познатог журналисте и дописника „Народног листа“ из Београда, Јакова Тожуминског доказује, да је Христо Ботев средином фебруара 1876. године био у Београда и да га је сусрео у кући познатог и истакнутог револуционара Борба Влајковића. Међутим, на основу наших истраживања у Дипломатском архиву ССИП, могли смо да утврдимо, прегледајући спискове издатих путних исправа и виза од стране српског дипломатског представника у Румунији, да је Христо Ботев у току пролећа 1876. године два пута путовао за Кнежевину Србију. Први пут после 20. јануара 1876. године, када је од српског дипломатског представника у Букурешту добио путну исправу и визу за путовање у Кнежевину Србију, а други пут, 4. марта 1876. године, када му је издата само виза за путовање у Србији.¹⁴ Друго путовање Христа Ботева у Србији пада у исто време, када су четири затворена Бугарина били ослобођени затвора од румунских власти и добили пасоше и визе да отпутују у Кнежевину Србију, а заједно с њима отпутовао је и Христо Ботев. Посебну пажњу путовањима Христа Ботева у Кнежевину Србију посвећујемо зато, што она падају у време највеће заоштрености Источне кризе у пролеће 1876. године и када су биле у току припреме за устаничке акције у унутрашњости Бугарске, а у којима је он играо врло важну улогу, као секретар Бугарског револуционарног централног комитета у Букурешту. Боравак тако високе личности из круга националноослободилачког покрета бугарског народа у Кнежевини Србији, пружио је могућност, како српској влади, исто тако и бугарској страни да размене мишљења о догађајима који су предстојали у борби са Турцима.

¹⁰ Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење, П/5 — III. Пов. бр. 35 од 7. II. 1876.

¹¹ Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење, П/5 — III. Пов. бр. 79 од 5. III. 1876.

Телеграм српског дипломатског представника из Румуније Министарству иностраних дела

¹² Илија Конев, Българско — сръбски литературни взаимоотношения, издање БАН, София 1964, 203.

¹³ Джордже Игњатович, н. д, 291.

¹⁴ Дипломатски архив ССИП, Букурешка агенција, Протокол издатих пасоша и виза српског дипломатског представника у Румунији.

Од почетка херцеговачког устанка, а под утицајем тежњи прогресивних снага балканских и југословенских народа који су сматрали да је дошао тренутак да се сопственим снагама ослободе петвековног турског ропства, Источна криза се све више и више заоштравала. У току зиме 1875/1876. године јавно мњење у Кнежевини Србији вршило је стално притисак на српску владу, да предузме одлучујуће кораке у обрачуна са Турском и тиме помогне ослободилачким покретима у суседним областима отоманског царства: „Оно је било тако јако да му се нису смели да одупру ни сам кнез Милан са конзервативном странком. Иако је добар део политичких људи увиђао да је више него смело загазити у рат против отоманског царства само са Црном Гором, сви су осећали да је било нешто неминуовно што је годинама тадашњи нараштај очекивао“.¹⁵ Ова околност допринела је да српска влада отпочне убрзано да се припрема за рат и да тражи савезнике за предстојећи обрачун са Турском. Уколико се приближавало пролеће 1876. године, утолико су били чешћи контакти између српског дипломатског представника у Румунији и Бугарског револуционарног централног комитета у Букурешту, а специјално са његовим секретаром Христом Ботевим. Најчешће, разговарало се о предстојећим заједничким акцијама у отоманском царству. Иако се због става Румуније у Источној кризи водило рачуна да они буду дискретни и конспиративни, ипак је румунска влада сазнала о припремама које су се предузимале од стране Кнежевине Србије. Румунија је знала да се Србија припрема да се у току пролећа и лета 1876. године активно укључи у догађаје, као и да координира своје припреме са БРЦК за деловање у унутрашњости Бугарске. „По поузданим извештајима, како каже г. Балачано, Србија намерава умешати се у устанак против Турске и то задаје велике бриге румунској влади. Она је уверена, да околности за такво предузеће нису нимало повољне.“ — износио је српски дипломатски представник у Румунији Милан Петронијевић у свом извештају Министарству иностраних дела од 9. марта 1876. године. „Велике силе нису никада тако сложне биле као сад у намери да одрже мир, и криво би им било, кад би се рачун кварно баш сад, кад су успели да таке повластице за кришћане у Турској израде.“¹⁶ Главни циљ ове посете румунског министра иностраних дела Балачанија српском дипломатском представнику у Румунији Милану Петронијевићу, био је, да му стави до знања, како румунска влада има податке да он одржава везе и контакте са Бугарима, и зато је њему сугерирано, да он искористи ове могућности и да на њих утиче, да се одкажу од припремања или предузимања ма какве устаничке акције са територије Румуније, које би биле у супротности са њеном неутралношћу: „Осим тога ми је казао г. Министар — наставља Петронијевић — да је по-

¹⁵ Др Васа Чвбриловић и др Владимир Боровић Србија од 1858—1903, издање Геце Кона, Београд 1938, 88.

¹⁶ Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење, П/5 — III. Пов. бр. 167 од 9. марта 1876.

лиција рапортирала влади, да су овдашњи Бугари јако узрујани, и молио ме, претпостављајући да имам с њима везе, јер румунска влада је решена да чува најстрожију неутралност, због тога је издао најстрожији налог, да се не само никакве чете, него и поједини наоружани људи преко границе за у Турску не пуштају. Приликом посете румунског министра српском дипломатском представнику истакнуто је и то, да „при свој својој симпатији према хришћанским народима у Турској, Румунија је принуђена да се држи овог правца. Пут преко Северина за у Србију Бугарима је отворен, али све што би могло Румунију компромирати, мора се избегавати.“¹⁷

Овај разговор између румунског министра иностраних дела Балачанија и српског дипломатског представника у Румунији Милана Петронијевића вођен је уочи доласка у Букурешт Јована Драгашевића и Васе Живановића. Њихова мисија састојала се у успостављању контаката и пружања помоћи БРЦК и осталим бугарским комитетима и одборима у Румунији, а који су били ангажовани у предстојећим пролећним устаничким акцијама у унутрашњости Бугарске, било са територије Румуније или Србије: „Г. мајор Драгашевић, шаље се од стране владе Њ. Светлости да по жељи дође у Букурешт, где би им као војно лице могло дати извесних обавештења и упутства“, упозоравао је Борђе Павловић, тадашњи министар иностраних дела Кнежевине Србије, српског дипломатског представника у Румунији Милана Петронијевића 27. фебруара 1876. године, о мисији која је била поверена Јовану Драгашевићу и крајинском окружном начелнику Васи Живановићу. „Г. Драгашевић — истицало се даље у том обавештењу — остаће по својој прилици 3—4 недеље у Букурешту. За то време нужно је да се чува инкогнито. Са чега вас учтиво моли, да га, према тамошњим околностима, обавештавате о начину, како би најбоље могао проћи, а да ничију пажњу на се не обрати.“¹⁸

Када је Јован Драгашевић стигао у Букурешт, пријавио се као хотелијер из Оршаве, претпостављајући да је то најбољи начин да прикрије свој идентитет од румунске полиције. Међутим, он није могао дуго да се скрива од румунских власти, јер је у току свог боравка у Букурешту, а исто тако и ван њега имао толико контаката и састанака са представницима разних бугарских комитета и одбора у Румунији. Интересантно је подвући, да су сви ови одбори били под утицајем разних спољашњих фактора. Често пута између њих су постојали различити ставови о путевима и циљевима националноослободилачке борбе бугарског народа, што је доводило до међусобне нетрпељивости и сукоба. Српска влада, међутим, одржавала је контакте и везе са свим бугарским комитетима и одборима у Румунији, покушавајући да их усмери ка заједничком деловању, које је за главни циљ имало уништење заједничког противника — отоманску државу. У так-

¹⁷ Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење н. д. бр. 167.

¹⁸ Дипломатски архив ССИП, Букурешка агенција, Писмо министра иностраних дела Кнежевине Србије Боке Павловића српском дипломатском представнику у Румунији од 27. фебруара 1876.

вим околностима није било тешко претпоставити да Јован Драгашевић неће бити у могућности да дуго од румунске полиције прикрива своје разговоре и састанке са представницима разних бугарских комитета и одбора. „На жалост, интригама самих Бугара и саревновањем њихових странака или другим каквим узроком и погрешком, мисија г. Драгашевића тако много разглашена и увеличена, да овдашње Министарство није ни четири дана веровало нашим уверавањима, и данас је у седници решила, да се г. Драгашевићу преко полиције поручи да иде из земље“,¹⁹ обавештавао је Министарство иностраних дела српски дипломатски представник у Румунији 19. марта 1876. године.

Мисија Јована Драгашевића и Васе Живановића у Букурешту нарочито је узбудила румунску владу зато, јер је румунска полиција у доба њиховог боравка у Румунији дошла до података, да су Бугари одпочели са припрема устаничких чета које би са румунске територије прелазиле илегално преко Дунава у унутрашњост Бугарске. „Осим ових разлога, који се тичу више личности г. Драгашевића и његове улоге из којих се углавном увиђа замерка нашој влади што се није хтела да се овдашњој влади повери, него је у њеној земљи, а мимо ње хтела да ради, г. Балачано ми је навео и за правдање строгих мера уопште следеће разлоге: овде су дознали, да Бугари спремају легију да пређе преко Дунава и дигну устанак. У Краљеву је наређена истрага против неких Бугара, који су скупљали прилоге за ову цел“, обавештавао је Министарство иностраних дела српски дипломатски представник у Румунији 21. марта 1876. године. Уствари, били су то прави мотиви, који су навели румунску владу да тражи да Јован Драгашевић напусти Румунију. „Зна се тачка на којој се намерава прећи Дунав и очекује се лаба која носи оружје. Румунија, која никакав рат не жели водити, и за коју би рат био извесна пропаст, принуђена је држати се строге неутралности, па сад бар гледа да предупреди сваки покушај како не би дошла у то несрећно положење да доцније мора употребити оружје против Бугара. Зато најживље настојава да се чете не саставе и да се лаба ухвати и оружје узапти. При таквом стању ствари мора се и г. Драгашевић уклонити, ма да он можда и није у цео план умешан.“²⁰

Могло би се претпоставити да ће инцидент око разоткривања тајне мисије Јована Драгашевића од стране букурештанске полиције допринети да се смањи или парализује сарадња српског дипломатског представника у Румунији Милана Петронијевића, односно српске владе са БРЦФ и осталим бугарским комитетима и одборима у Румунији око припремања заједничке устаничке акције у отоманској држави. Ова околност, међутим, допринела је да се опрезније ради, што се нарочито манифестовало око преласка чете Христа Ботева

¹⁹ Джордже Игњатович, н. д. 284; Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење II/5 — III. Пов. бр. 403.

²⁰ Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење, II/5 — III. пов. бр. 206 од 21. марта 1876.

преко Дунава; да се води рачуна да румунска влада не дође до нових открића, која би компромитирала предстојеће акције у Турској. У колико се време пролепшавало и у пролеће све дубље улазило, а самим тим услови за пребацивање бугарских чета преко Дунава постојали све бољи, утолико се ујурбаније радило на припремању устаничких акција у унутрашњости Бугарске. Да би оне биле што боље припремљене, и како би се бугарске чете што успешније бориле са редовном турском војском и башибозлуком, на све стране се тражило оружје и друга опрема. Иако Србија није била позната као произвођач оружја, већ га је и она куповала од других земаља, ипак су се неки бугарски комитети и одбори у Румунији, преко српског дипломатског представника у Румунији Милана Петронијевића, обратили српској влади, да им стави на расположење извесне количине оружја и муниције. „Острагуша за давање немамо но имамо добрих предњача са муницијом, које смо склони дати. Но предходно је нужно да се известите какви су то људи и може ли им се ствар такве природе поверити, па онда јавите нам“, одговорило је Министарство иностраних дела српском дипломатском представнику у Румунији 18. априла 1876. године.²¹

По питању снабдевања оружјем бугарских чета које су се припремале у Румунији, са циљем да одатле нелегално пређу преко Дунава, у Београд је допутовао и познати бугарски национални радник Борђе Живков, родом из Трнова, који је сматрао да ће личном интервенцијом код српске владе допринети да се добије оружје за припремање устаника, специјално у његовом родном крају Трнову.²² Кад су се приближили дани преласка чете Христа Ботева преко Дунава, српски дипломатски представник у Румунији Милан Петронијевић хитно је поставио питање наоружавања неких Бугара, који нису успели да набаве оружје. „Неки Бугари немају оружје да пређу Дунав, питају: има ли оружје у Кладову и да ли треба да они тамо дођу, па отуда да пређу у Бугарску, и за колико њих има оружја.“²³ У то време, међутим, на српско-румунској граници и на оном делу, где се прелазило преко Дунава, турске власти поштриле су мере безбедности и контролисале пролазнике, желећи да спрече прелазак Бугара из Румуније у Србију, предпостављајући да се ради о људима који се спремају за устаничке акције у Турској. Зато је из Београда стигао одговор, да је прелазак Бугара из Румуније у Србију преко Дунава ризичан. „Због посаде турске на нашој граници за сада је прелазак одовуд немогућ, но нека се ради како сам вам телеграфисао.“²⁴

²¹ Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење П/5 — III. пов. бр. 282 од 18. априла 1876. Телеграм Министарства иностраних дела српском дипломатском представнику у Румунији.

²² Джордже Игњатовић, н. д. 288, Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење П/5 — III. Пов. бр. 290.

²³ Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење, П/5 — III. Пов. бр. 372. Телеграм од 12/26. маја 1876.

²⁴ Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење П/5 — III. Пов. бр. 384. Телеграм од 15/27. маја 1876.

На координацији заједничке устаничке акције српске владе и бугарских чета у Румунији, односно сарадњи са БРЦК и осталим бугарским комитетима и одборима у Румунији, допринео је и генерал Михаило Черњајев приликом његовог преласка преко Румуније почетком маја 1876. године на пут за Кнежевину Србију. Тада је он посетио многа места у Румунији, где су се прикупљале и припремале бугарске чете које ће доцније, када се пружи прилика, прећи преко Дунава и у унутрашњости отоманског царства одпочети своје устаничке акције, координирајући их са војним операцијама српске војске. „Ја сам ударио преко Кишињева Дунавом, где су од наше границе, дуж целе реке од српских предела, закључно, образовали се на концу прошле године одбори ради руководства народног покрета Бугара у предстојећој борби“, — стајало је у чланку М. Черњајева, прво објављеног у „Руском миру“, а после прештампаног у новосадској „Застави“. „Све што је било могуће, учинио је народ за предстојећу борбу. Оружје какво је само било у Румунији, покуповано је, многе пушке и које је турска влада раздала муслиманском становништву, придобили су Бугари. Прах (барут) на многим местима праве сами жители. Знамените набавке профијаната увезене су у Балкан, имање је заривено у земљу: „Ми само чекамо, говораху ми општи знак, да скривши своје породице и марву у горе поћемо на Турке.“²⁵ Због хапшења неких бугарских првака, који су на припремању устанка у том делу Бугарске радили у средњој Бугарској 20. априла, односно 3. маја 1876. године, дошло је до тзв. АПРИЛСКОГ УСТАНКА. Устанак је избио у рејону градова Панаџуришта и Копривштице.²⁶ Ово је допринело да се припреме око пребацивања бугарских устаничких чета из Румуније у унутрашњост Бугарске убрзају и тиме што ефикасније потпомогну устаничке акције бугарског народа у отоманском царству. У склопу ове операције припремала се и чета — односно легија бугарског легендарног револуционара и патриоте Христа Ботева, која је због начина на који је остварила свој прелазак преко Дунава, врло строго контролираног од румунских и турских власти, узбудила тадашње светско и европско јавно мњење и изазвала симпатије свих мирољубивих народа тога времена за ствар бугарског народа. Као што се из досадашњег излагања види српска влада, преко свог дипломатског представника у Румунији Милана Петронијевића, била је у сталном контакту са многим бугарским комитетима и одборима у Румунији, радећи од почетка Источне кризе на међусобном договарању и припремању заједничких устаничких акција у границама отоманске државе. Шта више, она је на захтев бугарских комитета и одбора у Румунији, почетком марта 1876. године, послала у Букурешт мајора Јована Драгашевића, заједно са окружним начелником крајинског округа Васом Живановићем, да ради на заједничким припремама предстојеће устаничке акције у унутрашњости ото-

²⁵ „Застава“, Нови Сад бр. 82 од 2/14, јуна 1876.

²⁶ Захария Стојанов, Записки по българските въстания, София 1962, 325.

манског царства у пролеће 1876. године. Јован Драгашевић, као војни стручњак, требало је да помогне у организовању бугарских чета и њиховом припремању за устаничке операције у унутрашњости Бугарске, а Васа Живановић, као политичка личност у пограничним рејонима Кнежевине Србије према Турској и Румунији, требало је да допринесе бољој комуникацији са бугарским комитетима и одборима из Румуније приликом наоружавања чета или устаника за њихов прелазак у унутрашњости отоманског царства. Иако је њихова мисија била осујећена од стране румунских полицијских власти, ипак се Јован Драгашевић у Румунији задржао скоро три недеље, а за то време имао је могућност да оствари велики број састанака и веза са представницима разних бугарских комитета и одбора. Можемо да претпоставимо, да је он обавио предвиђени посао и пренео своја стручна знања организаторима бугарских устаничких чета, научио их како да се припремају и како да дејствују на терену кад пређу Дунав.²⁷

Каква је сарадња постојала између српског дипломатског представника у Румунији и организатора бугарских чета пред њихов прелазак преко Дунава, најбоље нам илуструје прелазак чете Христа Ботева преко Дунава средином маја 1876. године. Да би чета Христа Ботева прикрила свој прелазак преко Дунава, било од румунских полицијских или од турских власти, искористила је једну околност, која се понављала сваког пролећа приликом преласка бугарских баштована, односно печалбара из Трнова, Љасковца и Орехова, из Северне Бугарске у Кнежевину Србију. Снабдевени српским визама, односно дозволама добијеним од српског дипломатског представника у Румунији, они су у пролеће путовали „пароходом“ од Бурђева или неке друге скеде до Кладова, одакле су се после растурали по разним местима Кнежевине Србије.²⁸ Тако су поступили и сви чланови чете Христа Ботева. У договору са српским дипломатским представником у Румунији Миланом Петронијевићем издати су српски пасоши за све чланове Христа Ботева, да као баштовани — печалбари путују „пароходом“ на сезонски рад у Кнежевину Србију. Да би се прикрио велики број учесника у чети, њени припадници су се укрцали на „параход“ у групицама од 5—10 људи. Укрцавање се вршило на разним скелама са румунске стране, од Бурђева до Рахова. Чланови чете носили су са собом велике дрвене сандуке у којима су биле скривене пушке и друге потребе за њихове акције у Бугарској.²⁹ У пратњу Христа Ботева налазио се и његов пријатељ Димитар Горов, трговац из Бурђева. Са Горовим је путовала и његова жена, што је представљало маневар, да би се од румунских власти прикрило путовање Ботева,

²⁷ Дипломатски архив ССИП. Политичко одељење П/5—III. Пов. бр. 200.

²⁸ Климент Цамбазовски, Бугарски баштовани као печалбари у Кнежевину Србији, Балканика IV, Београд 1973, 225.

²⁹ Захари Стојанов, Христо Ботјов, Руссе 1888, 334.

пошто су оне већ располагале подацима да се негде на Дунаву припрема прелазак бугарских чета.³⁰

Српска влада имала је тачних података о бројности и значају чете Христа Ботева за устанак у унутрашњости Бугарске, зато је са великим интересовањем пратила њен прелазак преко Дунава. Неколико дана пре њеног преласка преко Дунава из Београда је стигао телеграм тадашњег министра иностраних дела Јована Ристића, којим се интересовао: „Да ли је прешао Ботиов? Саветује да без одлагања прелази. Јављајте ми све важне кораке које чине комите и вође“.³¹ Сутрадан је стигао одговор министру иностраних дела Јовану Ристићу, у коме га српски дипломатски представник у Румунији Милан Петронијевић обавештава: „Ботиов је имао прећи прекјуче, та кобе и Кирков у оставци официр румунски. Мислим да су успели прећи, али сигурне вести до сада немам.“³²

Неизвесност о преласку чете Христа Ботева преко Дунава на терала је српског дипломатског представника у Румунији Милана Петронијевића, да потражи неког од чланова бугарског комитета, да би се обавестио тачно, како стоје ствари око Ботевљевог преласка преко Дунава. Зато се обратио Ажекову, блиском сараднику Христа Ботева, иначе издавачу и сопственику неких бугарских листова у Румунији. Ажеков је доста добро био упознат са многим тајнама и значајним акцијама БРЦК. „Почем немам никаквог гласа о Ботиову и Киркову, који су сваки за себе са четама отишли на Дунав, то ми је данас обећао Ажеков, да отиде нарочито преко Краљева на Дунав да се увери и да јави да ли су успели прећи Дунав. Препоручио сам да се ради живо и без одлагања“,³³ — извештавао је српски дипломатски представник у Румунији Милан Петронијевић Министарство иностраних дела 16/28. маја 1876. године. Два дана касније српски дипломатски представник у Румунији Милан Петронијевић обавестио је Министарство иностраних дела у Београду, да је од Христа Ботева добио телеграм, у коме му јавља о датуму и месту преласка преко Дунава. „Ботиов ми јави да данас полази с четом преко сто људи пребе Дунав код Рахова.“³⁴

То је била последња и непосредна вест о контакту српског дипломатског представника у Румунији Милана Петронијевића са Хри-

³⁰ Захари Стојанов, Записи по бугарските вџстаня, София 1962, 211. Димитар Горов, био је родом из с. Пештера у близини Пазарџика, ујак познатог бугарског револуционара Ангела Кнчева, који је као трговац у Бурђеву био у служби бугарским револуционарним организацијама и БРЦК и помагао прелаз многим бугарским револуционарима преко Дунава.

³¹ Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење, П/5 — III. Пов. бр. 371. Телеграм из Београда од 13/25. маја 1876.

³² Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење, П/5 — III. Пов. бр. 443. Телеграм из Букурешта од 14/26. маја 1876.

³³ Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење, П/5 — III. Пов. бр. 383 од 15/27. маја 1876. Извештај срп. диплом. предст. из Румуније.

³⁴ Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење, П/5 — III. Пов. бр. 390 од 16/28. маја 1876. Телеграм из Букурешта.

стом Ботевим, пред његов ризичан прелазак преко Дунава са четом од 200 наоружаних људи, прелазак пун неизвесности и дилема, предузет у моменту када су са једне и друге стране Дунава биле постављене заседе и замке турских и румунских власти, како би се спречио сваки прелазак наоружаних Бугара, спремних да се жртвују за ослобођење свога народа. Захваљујући добро припремљеном плану и вештом маневрисању за време путовања парабродом „Радецки“, Христо Ботев је успео да своју чету у близини румунског градића Рахова пребаци преко Дунава и искрца је на бугарској територији код места Козлудуја, како је то било јављено српском дипломатском представнику у Румунији Милану Петронијевићу.

Међутим, када је Христо Ботев пребродио сва искушења и тешкоће на путу остварења свога плана и када је осетио да не постоје никакве препреке, које ће осујетити искрцавање његове чете, било са стране румунских или турских власти и пре него што је ступио на бугарско тло, одлучио је да овај свој успех и прву победу његове чете саопшти светској јавности, неким познатим политичарима тога времена и својим пријатељима, који су са нестрпљењем очекивали успешни завршетак његовог подухвата. За овај циљ употребио је свога пријатеља и пратиоца Димитра Горова. На растанку, Христо Ботев је предао Димитру Горову неколико десетина написаних телеграма, да их преко румунске поште упути председнику Француске републике, *Journal de Genève*, генералу Игњатијеву, бившем министру иностраних дела Румуније Братијанију, својим пријатељима у Букурешту, Брајили и Бурђеву, а међу њима налазио се и телеграм за српског дипломатског представника у Румунији Милана Петронијевића.³⁵ Извршитељ ове жеље и намере Христа Ботева, Димитар Горов, није био довољно упућен и упознат, како са избором личности којима шаље телеграме, а исто тако и са њиховим садржајем. Зато су телеграма са његовим потписом изазвали изненађења код личности који су их примили. „Синоћ добих телеграм из Бекета, којим ми Горов, кога и не познајем, отворено јавља, да је Ботиов са 350 другова прешао у Врачанском округу“, — обавештавао је српски дипломатски представник у Румунији Милан Петронијевић министра иностраних дела Јована Ристића 30. маја 1876. године.³⁶

Телеграм Христа Ботева послат српском дипломатском представнику у Румунији Милану Петронијевићу преко Димитра Горова, послужио је, међутим, румунској влади, да посумња, како је он умешан у пребацивању устаничке чете преко Дунава за унутрашњост Бугарске. „Јуче сам Вам јавио, у колико се могло по телеграфу, за прелазак Ботовљеве чете, и за непријатан начин којим ми је та новост достављена“, обавештавао је српски дипломатски представник у Румунији Милан Петронијевић Министарство иностраних дела 19/13. маја 1876. године. „Ја сам депешу прексиноћ добио, али бојећи

³⁵ Захари Стојанов, Христо Ботјов, Русе 1888, 346.

³⁶ Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење, П/5—III. Пов. 483 од 18/30. маја 1876. Телеграм из Букурешта.

се какве мистификације, јер подписаног на депеши Горова никако не познајем, и држећи да 350 људи у сред дана неће моћи прећи Дунав, а да их румунске страже не примете, нисам хтео од депеше никаква употребљена чинити, док се од овдашње владе тачно не уверим, шта је у ствари. У тој цели сам ишао јуче у Министарство, и уједно изјавио зачуђење да мени један непознат човек о томе телеграфише“.³⁷

Послату депешу Христа Ботева преко Димитра Цорова српском дипломатском представнику у Румунији Милану Петронијевићу, румунска влада је протумачила, као да је он заиста био саучесник у припремању и пребацавању чете Христа Ботева преко Дунава. То је чуо и сам српски дипломатски представник у Румунији приликом његове посете Министарству унутрашњих дела од министра Варнеска, када их је упознао нови министар иностраних дела г. Когалничано. „Г. Варнеско, и не саслушавши добро кад нас је г. Когалничано један другоме представљао, извади гомилу депеша и рекне како има једну врло важну новост, а то да шеф бугарске чете јавља по телеграфу агенту српском за прелазак чете као за „познату ствар“, обавештавао је српски дипломатски представник у Румунији Милан Петронијевић Министра иностраних дела 19. маја 1876. године о разговорима које је имао у румунском Министарству унутрашњих дела. „Ово је г. агент српски“, приметио му г. Когалничано, и ја покажем депешу и приметим да нисам могао Горову, кога не познајем, забранити, да ми телеграфише што год хоће, као што је могао за ту новост јавити коме је год хтео; да ја сматрам тај телеграм као један од многих, који су од почетка устанка у Београду долазили и којима се Србија позива у помоћ.“³⁸

Због опрезности на граници према Турској, а после преласка чете Христа Ботева преко Дунава, румунска влада је ухапсила Димитра Горова, како би тиме показала Бугарима у Румунији, да су румунске власти спремне да предузимају и најригорозније мере безбедности, да би спречили прелазак њихових чета: „Сад добих од њега телеграм, у коме ми јавља да је ухапшен због тога што је мени послао депешу, коју је Ботјов на пароброду написао и дао, и моли да га ослободим. Ботјов је могао написати депешу, јер се више није бојао да се не компромитује, а Горов ће да искуси следства своје лакомислености“, — обавештавао је Петронијевић Министарство иностраних дела 19/31. маја 1876. године.³⁹

Румунска влада се није задовољила само усменим опоменама и протестима, због свога убеђења да је српски дипломатски представник у Румунији, Милан Петронијевић, умешан и да је учествовао у припремању и пребацавању чете Христа Ботева преко Дунава. Своје

³⁷ Дипломатски архив ССИП, Политичко одсеље П/5 — III. Пов. бр. 403 од 19/31. маја 1876. године Извештај српског дипломатског представника у Румунији.

³⁸ Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење н. д. бр. 403.

³⁹ Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење н. д. бр. 403.

негодовање она је желела да изрази и писменим путем, како би на тај начин истакла да је спремна да употреби све средства која јој стоје на расположење, да би заштитила своју неутралност. Због тога је Министар иностраних дела Румуније 20. маја 1876. године, односно 1. јуна, упутио српској влади званичну протестну ноту у којој се између осталог говорило: „На основу пристиглих извесних обавештења овом Министарству да српски поданици настањени у Румунији, а који живе на обалама Дунава, ставили су се у вези са појединим Бугарима, да би овима помогли њихове бунтовничке планове, а по потреби да би се и они њима придружили. Исто тако и телеграм који вам је јуче упућен из Турн Северина од вашег сународника, о чему је Књажевска власт обавештена, потврдио је, о чему имам част вас обавестити. Тај телеграм вам стварно јавља, да једна група од три стотине Бугара намерава да пређе у Турску. Верујем да нећете оклевати да дате подршку Књажевској влади да би се избегао сваки конфликт, нарушавање реда и добрих односа са Светом Портом као и са Србијом. Изволите примити, Господине Министре, уверење мога особитог поштовања. Когалничано.“⁴⁰

Српски дипломатски представник у Румунији Милан Петронијевић после консултације са Министром иностраних дела Кнежевине Србије о примљеној румунској ноти упутио је 22. маја, односно 3. јуна 1876. године следећи одговор: „Примио сам ноту коју сте ми изволели упутити 20. маја, односно 1. јуна Н. 5177 да би ме обавестили о српском случају у вези са сплеткарењима Бугара, наводећи као доказ чињеницу да ми је један од мојих сународника послао депешу којом ме обавештава о преласку групе Бугара у Турску. Био сам веома изненађен што сте сматрали за потребно да ми уручите ноту поводом тога догађаја, нарочито после састанка, који сам имао са вама непосредно пошто сам примио депешу и имао част да вам изложим своје погледе, и хитам да вас известим да та ствар није тако озбиљна, колико јој ви важност придајете. У депеши не стоји „Бугари намеравају да пређу у Турску“, него да су већ прешли. Јављају ми као важну вест и као свршену чињеницу и познату свима онима који су се налазили на броду“. Стајало је у одговору српског дипломатског представника у Румунији Милана Петронијевића министру иностраних дела Румуније Когалничанију. „Усталом само по себи се разуме, да Срби који живе у Румунији треба да поштују Законе и правила земље, а да румунска влада пази да њена територија не буде повређена. Примите, Господине Министре, уверења мога особитог поштовања. Милан А. Петронијевић.“⁴¹

Устанак у Бугарској, прелазак чете Христа Ботева преко Дунава и други догађаји у границама отоманске државе, показали су, да се Источна криза заоштрава, а самим тим, очекивало се да ће Србија ући у рат против Турске. То је још више ангажовало Бугаре у Руму-

⁴⁰ Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење, П/5 — III. Пов. бр. 433 од 25 маја (6. јуни) 1876. Извештај српског дипломатског представника из Румуније.

⁴¹ Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење н. д. 433.

нији, који су одмах одпочели да се пријављују као добровољци у српску војску и да прелазе у Кнежевину Србију. Међутим, румунска влада желећи да се стриктно придржава неутралности у Источној кризи, предузимала је извесне кораке предострожности, који су забрињавали српску владу. „Из вашег последњег телеграма видим како су тамошње власти затвориле и Каравелова и друге Бугаре, који су, снабдевени нашим пасошима, хтели у Србију да пређу“, коментарисао је министар иностраних дела Јован Ристић у писму српском дипломатском представнику у Румунији Милану Петронијевићу од 31. маја 1876. године послати извештај.“ Ми смо не мало зачуђени овим држањем румунске владе према нама. Немогуће је предпоставити, да ће се румунска влада толико понизити, да врши Турску жаңдарску службу, ми не можемо да нађемо узрока, због кога би иста влада могла заузети такав став некоректан и управо непријатељски положај према Србији, кад су између наше две земље увек владали најпријатељски односи и кад се стањем ствари у Србији која је у миру, неда ни колико оправдати једна таква мера, као што је затварање лица, која имају наше пасоше, и која хоће у Србију да пређу.“⁴²

Односи на Балканском полуострву, из дана у дан, све више и више су се заоштравали, тако да је Србија 18. јуна 1876. године одпочела рат са Турцима, а то је допринело да у Кнежевину Србију, са свих страна, долазе добровољци, међу којима је било много Бугара из Румуније.⁴³ То питање заслужује посебна проучавања и биће предмет наше пажње у следећим радовима.

СРПСКА ШТАМПА О ПРЕЛАСКУ ЧЕТЕ БОТЕВА ПРЕКО ДУНАВА

Прелазак чете Христа Ботева преко Дунава пада у доба интензивних припрема акционе владе Стевче Михаиловића и Јована Ристића за предстојећи рат са Турском.⁴⁴ Зато српска штампа и јавност са великим интересовањем прати, како прелазак чете Христа Ботева преко Дунава, исто тако и његове устаничке акције у унутрашњости Бугарске. Иако је после врло вештог преласка преко Дунава чета Христа Ботева врло брзо доживела трагичан и жалостан крај, српска штампа продужила је да о њој пише, као да она извршава своје/зadatке у заједничком српско-бугарском плану на уништавању отоманске феудалне државе.

После преласка преко Дунава, у понедељак, 17/29 маја 1876. године, код Козлудуја на бугарској страни чета Христа Ботева имала је озбиљније сукобе са турским аскером и Черкезима код Милиног камена, одакле је успела, у уторак, 18/30 маја, да се извуче и гоњења од стране Турака већ 19/31 маја стигне на Врачанске планине

⁴² Дипломатски архив ССИП, Политичко одељење, Букурешка агенција Пов. бр. 8 од 31. маја (12. јуна) 1876. Писмо министра иностраних дела Србије српском дипломатском представнику у Румунији.

⁴³ Др Васа Чубриловић и Др Владимир Боровић, н. д. 89.

⁴⁴ Др Васа Чубриловић и Др Владимир Боровић н. д. 86.

и да тамо заузме положај (Камара, Купен и Дуги Зубер), као и подножје висине Околчице, очекујући да успостави везу са Стојаном Заимовим, организатором устанка у врачанском крају и западној Бугарској. Међутим, турска војска која је успела да у међувремену разбије устанике у граду Враци, на чијем је челу био Стојан Заимов, 30. маја, односно 1. јуна 1876. године, свом снагом је кренула на положаје чете Христа Ботева, коју је од преласка преко Дунава стално у стопу пратила. Предвече, 20. маја (1. јуна) код места Волото, после тешке борбе са турским аскером и Черкезима и у тренутку када је настало затишје, од залуталог куршума, погинуо је Христо Ботев. Погибија Ботева допринела је да његова чета буде врло брзо разбијена, и да се распадне на мање делове, које су Турци после врло лако ликвидирали.⁴⁵

Прве вести о преласку чете Христа Ботева преко Дунава донео је београдски лист „Исток“ 19 (31. маја) 1876. године на основу телеграма Р. В. путника са пароброда „Радецки“, и неког Максимовића из Радујевца, упућеног Јовану Ристићу, министру иностраних дела Србије,⁴⁶ Сутрадан, 20. маја (1. јуна) 1876. године, земунски лист „Граничар“⁴⁷ пренео је на својим страницама вест „Истока“, а „Српске новине“⁴⁸ за информисање српске јавности о преласку чете Христа Ботева преко Дунава, употребиле су вести објављене о овом догађају у бечким листовима. Нешто касније, ово саопштење је допуњено вестима из будимпештанских листова,⁴⁹ док је новосадска „Застава“ 26. V/7. VI 1876. о овом догађају обавештавала на основу информације, вести из Букурешта, објављених 19. маја 1876. године.⁵⁰

Сви ови листови, на сличан начин преносе српској јавности ову информацију, трудећи се да прелазак чете Христа Ботева преко Дунава изнесу што рељефније са свим оним појединостима које су се одиграле у току војне парабродом „Радецки“ и када су се 200, 120 или 360 мирних путника Бугара, са редовним пасошима и путним картама као баштовани коју путују у Кнежевину Србију, на знак свога вође Христа Ботева, преобукли у бугарске народне ношње, извадили скривене пушке и револвере, заузели брод и принудили команданта (капетана) параброда да их искрца тамо, где су они желели.

До сада су врло слабо коришћене или коментарисане⁵¹ вести српских листова, које се односе на устаничке операције чете Христа

⁴⁵ Захари Стојановъ, Христо Богѣовъ, Русе 1888, 452.

⁴⁶ Телеграм Р. В. путника и Максимовића из Радујевца Министру иностраних дела Јовану Ристићу као и информацију у „Истoku“ бр. 54 од 17 (29) маја 1876. године први је објавио Илија Конев н. д. 210, а затим Джорџе Игњатович, н. д. 292.

⁴⁷ „Граничар“ Земун бр. 3 од 20. маја (1 јуна) 1876.

⁴⁸ „Српске новине“, Београд бр. 112 од 25. маја (6. јуна) 1876.

⁴⁹ „Српске новине“, Београд бр. 113 од 26. маја (7. јуна) 1876.

⁵⁰ „Застава“, Нови Сад бр. 79 од 26. маја (7. јуна) 1876.

⁵¹ Аутори који су проучавали прелазак чете Христа Ботева преко Дунава највише су пажње посвећивали оним вестима и подацима који су се односили на његов прелазак преко Дунава, а врло мало су посвећивали пажњу проучавању устаничких операција његове чете.

Ботева у Северној Бугарској. Томе је, вероватно, разлог што су оне због слабих информативних веза и средстава стизале у Кнежевину Србију са великим закашњењем и што су се често пута односиле на устаничке акције у Северној Бугарској у целини, а приписивале се искључиво акцијама Христа Ботева. Прву опширнију вест о устаничким операцијама чете Христа Ботева донео је 4. јуна 1876. године „Исток“: „Из Бугарске јављају, да је чета Христа Ботева од бугарског народа с големим усхићењем дочекана. Куд год је пролазила, добијала је у сваком селу нових другова, тако да је за два дана имала 2000 душа. 21. маја била је страшна битка код Враца између устаника и големог броја Черкеза и башибозлука. Битка је трајала неколико часова, и Турци су били савршено разбијени, тако да их је од 800 једва 200—250 измакло. Сво оружје устаници су отели. Да живе такви јунаци.“⁵² У исто време у једном извештају из Бугарске „Српске новине“ доносе краћи извештај о успесима чете Христа Ботева и о њеном бројном стању: „Ботов, који је познат по оној афери на праброду „Радецки“ има под својом командом 800 људи, а Теодоровић 600.“⁵³ Захваљујући трговцима који су пристизали из Свиштова, новосадска „Застава“ је 9 (21) јуна 1876. године донела опширнији извештај о војним операцијама чете Христа Ботева: „Трговци који су овамо дошли причају да је чета Христа Ботева ушла свечано у Враци и примљена је од тамошњих грађана. Имала је бој с Турцима на врачанском Балкану, битка је трајала 10 сати. Жртве с једне и с друге стране кажу велике. Данас се ова чета умножила на 1500—2000 људи, приближила Софији, а софијска младеж изашла јој на сусрет и придружила јој се. Турци чим чуше за ову чету, нападну одма на варош и одпочну велико клање, то како спази чета нападне одма на Софију. И што је по том било и како се свршило, то још незнамо.“⁵⁴

Лист „Исток“ о овим догађајима је још 13. јуна дао краћи извештај, да је „Чета Христа Ботева нарасла на 4000 људи. „Он је као што се зна син једног бугарског писца, издавао је новине „Знаме“, и он је једини од бугарских емиграната, који као вођа у устанку учествује. Узрок што се устанак тако брзо шири, нечувени су турски злудми.“⁵⁵ После неколико дана „Исток“ је донео још опширнију вест о операцијама чете Христа Ботева: „За чету Христа Ботева јавља се, да је поново три пута побио Турке и продро у Стару Планину, где је заузео јаке позиције код Берковца, После последњег боја код Веслице ни турска војска ни башибозлукци не усуђују се да ударе на ову чету. А још већи страх спопао Турке кад дознаше, да ће се Ботова чета спојити са устаницима из Рилске Планине.“⁵⁶

У исто време краћи извештај о устаничким операцијама чете Христа Ботева донеле су и „Српске новине“: Друга једна устаничка чета под војводом Кристом Ботевим напала је мали турски гарни-

⁵² „Исток“, Београд бр. 60 од 4 (16) јуна 1876.

⁵³ „Српске новине“, Београд бр. 121 од 4 (16) јуна 1876.

⁵⁴ „Застава“, Нови сад бр. 85 од 9(21) јуна 1876.

⁵⁵ „Исток“, Београд бр. 64 од 13(25) јуни 1876.

⁵⁶ „Исток“, Београд бр. 66 од 18(30) јуна 1876.

зон у Врацу, растерала га и варошицу заузела; ту су варошани устанике свечано дочекали. У тој је чети, што је Врацу заузела, готово сва бугарска омладина из Софије⁵⁷

Крајем јуна 1876. године новосадска „Застава“ донела је још два краћа извештаја о устаничким акцијама чете Христа Ботева. У првом се износи да је: „Чета Бољова која се прославила од времена догађаја на параброду „Радецки“ уништила је чету разглашеног кајмакама плевенског Дели Наџиба, који је сам у боју смрт нашао⁵⁸, а у другом: „Ботјова чета, која сваки дан расте, иде према истоку и по својој прилици да ће се брзо спојити са устаницима средњег Балкана и Средње Горе, што је за даљи развитак устанка од велике важности, јер међу учесницима има, као што чујемо, много официра, особито руских⁵⁹”.

Последње вести о устаничким операцијама чете Христа Ботева донеле су „Српске новине“ прво 22. јуна 1876. године⁶⁰, а затим, 27. јуна 1876. године.⁶¹ Међутим, прва и друга информација „Српских новина“ у целини се поклапају са вестима, које су раније донели било „Исток“ или новосадска „Застава“ са малим нијансама о месту догађаја или именима личности.

Због недовољно развијених информативних веза и средстава, била је врло честа појава, да један лист прокоментарише или објави вест другог листа, уносећи у њој нешто ново. То се види најбоље из текстова и садржаја прво „Српских новина“ од 22. јуна 1876. год., затим „Заставе од 25. јуна и на крају и „Истока“ од 27. јуна 1876. године. Све те вести ми смо прокоментарисали, да би подцртали какву су важност српска штампа и јавност придавале устаничким операцијама чете Христа Ботева, укључујући је у општи српско-бугарски план акције против отоманског царства.

Српско-турски рат, који је одпочео 18(30) јуна 1876. године, међутим, привукао је пажњу српске штампе и јавности и у засенак оставио догађаје, који су се одиграли на територији Бугарске. Априлски устанак 1876. године у Средњој Бугарској и акције чете Христа Ботева у Северној Бугарској два су момента Источне кризе који су показали да је бугарски народ спреман да се у заједници са осталим балканским и јужнословенским народима бори за своја политичка и национална права и да допринесе уништавању турског феудалног система, главне препреке у њиховом ослобођењу.

⁵⁷ „Српске новине“, Београд бр. 133 од 18(30) јуна 1876.

⁵⁸ „Застава“, Нови Сад бр. 92 од 22 јуна (4. јула) 1876.

⁵⁹ „Застава“, Нови Сад бр. 94 од 25. јуна (7. јула) 1876.

⁶⁰ „Српске новине“, Београд бр. 138 од 23. јуна (5. јула) 1876.

⁶¹ „Српске новине“, Београд бр. 141 од 27. јуна (9. јула) 1876.

LES SOURCES DIPLOMATIQUES ET LA PRESSE SERBE SUR LE PASSAGE DU DANUBE DE LA TROUPE DE HRISTO BOTEV

Résumé

La crise orientale, inaugurée par l'insurrection d'Herzégovine, a créé des conditions pour la coopération spontanée des peuples serbe et bulgare dans la lutte contre la servitude séculaire turque pour la libération politique et nationale des frères asservis. Les voies de la collaboration mutuelle étaient variées. Cependant, le but de nos recherches présentes était l'étude de la coopération et des liens de l'émigration bulgare à Bucarest avec le représentant diplomatique serbe en Roumanie en vue de préparer une action commune dans l'intérieur de la Bulgarie et surtout le passage de la troupe du patriote et révolutionnaire éminent bulgare Hristo Botev. Dans les Archives diplomatiques du Secrétariat Fédéral des Affaires Étrangères sont conservés les documents diplomatiques qui nous illustrent les rapports et contacts de Hristo Botev avec le représentant diplomatique serbe en Roumanie Milan Petronijević au cours de la crise orientale et les préparatifs pour le passage du Danube de sa troupe. Nous basant sur les documents conservés, nous nous proposons de présenter et d'illustrer le cours de la coopération du représentant diplomatique serbe en Roumanie, Milan Petronijević, avec Hristo Botev dans toutes les étapes et phases dans la préparation et le passage du Danube de sa troupe. A la fin de la contribution sont exposés les échos de la presse serbe, soit dans la Principauté de Serbie soit en Vojvodina, sur le passage du Danube de la troupe de Hristo Botev.

Nikolae ÇAKIR
Istorijski fakultet
Bukurešt

RUMUNIJA — U BORBI ZA NACIONALNO OSLOBOĐENJE BALKANSKIH NARODA (1856—1878)

Istočna kriza, koja je izbila za vreme Krimskog rata, nije rešila pitanje potpunog oslobođenja balkanskih naroda, s obzirom da je Pariski ugovor od marta 1856. zadržao vrhovnu otomansku vlast nad Rumunskim kneževinama, Srbijom i Crnom Gorom, dok su se ostale teritorije na Balkanskom poluostrvu (izuzev Grčke koja je postala nezavisna 1830), nalazile u položaju direktne potčinjenosti otomanskom carstvu. Osim toga, stavljanje balkanskih država pod zaštitu šest velikih evropskih sila, na osnovu istog Pariskog ugovora, sputavalo je njihovu borbu za potpuno oslobođenje.

Na spoljnom planu, Rumunija, Srbija i Crna Gora, imale su jedan isti, zajednički cilj: zbacivanje otomanske vlasti, koordiniranje zajedničke političke linije prema diplomatskim akcijama velikih sila na jugo-istoku Evrope, uklanjanje Habsburške imperije sa niza teritorija, koje bi kao rezultat jačanja nacionalnih država, ponovo pripale njima, a posebno, davanje pomoći stanovništvu Balkanskog poluostrva koje se nalazilo pod direktnom dominacijom otomanskog carstva.¹ Svakako da se u ostvarenju ovih ciljeva računalo i na podršku Grčke koja je trebalo da povрати jedan deo Epira, deo Makedonije, Tesalije i brojna ostrva, koja su se još uvek nalazila pod stranim starateljstvom.

Teritorije, koje su bile pod direktnom vlašću Porte — Dobrudža, Makedonija, Bugarska, Bosna, Hercegovina, Albanija, Novo-pazarski sandžak, delovi stare Srbije, Epira, Tesalije, Kipra itd., ne želeći da i same dođu do raspadanja zajedno sa Otomanskim carstvom, čiji se proces propadanja odvijao vrtoglavom brzinom, — pritisnute snažnim privrednim i političkim problemima, bore se raznim putevima za nacionalno oslobođenje. Zbog toga su naročito Rumuni iz Dodrudže, Arumuni iz Makedonije, Bugari, pravoslavni Albanci tražili azil u Ru-

¹ N. Ciachir: Contribuții la istoria relațiilor politice româno-sârbe între 1875—1878, în *Analele Univ. Buc. (istorie)*, 1, 1974, 67; vidi i N. Ciachir: *Aspects concernant des relations politiques romaino-serbes entre 1863—1875, în Balcanica*, V, Beograd, 1974, 287—288.

muniji, dok su se stanovnici Stare Srbije, Bosne, Hercegovine, Novo-pazarskog sandžaka, Sloveni iz Makedonije, Bugari iz zapadnih delova, deo Albanaca, usmeravali na Srbiju i Crnu Goru, koje su sa geografske tačke gledišta bile bliže, ali i sa zajedničkim specifičnim stremljenjima, kao što se stanovništvo Epira, Tesalije, Kipra, Krita itd, usmeravalo prema Grčkoj.

Stanovništvo Balkanskog poluostrva je sa dubokim zadovoljstvom pratilo borbu rumunskog naroda za ujedinjenje, kao i uspeh postignut izborom Kuze za vladara u obe Kneževine (1859), uprkos protivljenju garantnih sila, a isto tako i ujedinjenje administracije rumunske države (1862), što je u stvari predstavljalo podstrek u njihovoj opštoj borbi za potpuno oslobođenje od stranog gospodstva.

Još 14. aprila 1859, konzul Francuske, akreditovan u Beogradu, referisao je Parizu da „primer ujedinjenih Kneževina podstrekuje sve duhove“²; to isto potvrđuje i u svom izveštaju od 18. aprila 1859.³ U šifrovanom telegramu od avgusta 1859, isti konzul se osvrće na manifestacije održane u Krajovi prilikom Kuzine posete i na njihov uticaj na Srbe. Dokaz je predstavljala činjenica da je Skupština, sledeći primer Rumuna, htela u bliskoj budućnosti da proklamuje potpunu nezavisnost i da odbije plaćanje danka.⁴

Stav Rumunije prilikom tranzita oružja 1862, omogućio je Srbiji da dobije moderno oružje kojim će opremiti čitavu svoju vojsku, dok je rumunska vlada preuzela na sebe veliki rizik i što je srpski ministar J. Garašanin ocenio kao „veliku uslugu, ojačao je još više odnose između dve države, tako da su 1863. uspostavljeni diplomatski odnosi osnivanjem stalnih predstavništva.“⁵ U jednom dokumentu, koga sam nedavno otkrio u fondu prefektуре koji pripada krajovskoj arhivi, iznosi se da je još 1859. srpska vlada zvanično akreditirala Kostu Anastasijevića kao prestavnika koji će štiti interese srpskih građana koji se nalaze u Rumuniji i čije je postavljanje potvrdio knez Kuza aprila 1859.⁶

Hteli bismo da istaknemo činjenicu da, dok su balkanske izbeglice nalazile utočište u Rumuniji i uživale svu slobodu, uprkos toga što je Porta zahtevala njihovu predaju, otomanski podanici su često bili proganjani i kažnjavani. Tako se u jednoj noti Turske iznosi . . . „dok se podanici svih stranih vlada nalaze u uslovima koji im obezbeđuju efikasnu zaštitu, podanici Vrhovne Sile prinuđeni su da pribegavaju nekoj drugoj nacionalnosti kako bi svoju imovinu i ličnosti zaštitili od pro-

² Arh. Inst. Ist. Beograd, sign. I XXVII, br. inv. 59/26, Beograd, 14. IV 1859.

³ Isto, 18 aprila 1859.

⁴ Isto, br. inv. 59/47, depeche télégraphique chiffrée, Belgrade, 13 août 1859.

⁵ G. G. Florescu; *Agentiile diplomatice de la București și Belgrad (1863—1866)* în *Românoslavica*, XI, 1965, 125, 1836, srpski knez je otvorio predstavništvo koje nije imalo stalni karakter.

⁶ Arh. St. Craiova, fond Prefectura Dolj, dos. 16 (1859) 18 apr. (nema broja

ganjanja i prepreka.”⁷ U jednom drugom neobjavljenom dokumentu, glavni otomanski guverner Dunavskog vilajeta protestuje 1876. što otomanske podanike na teritoriji Rumunije maltretiraju Bugari, a da rumunske vlasti u pogledu toga ne preduzimaju nikakve mere.⁸ Sem toga 1875. nekoliko otomanskih podanika, koji su se nalazili u Rumuniji, žale se otomanskom konzulu u Bukureštu, da ih je policija u Aleksandriji, i pored toga što su imali ispravne pasoše, uhapsila i da je sa njima grubo postupala.⁹

Istovremeno rumunska štampa je, za vreme rata između Crne Gore i Otomanske imperije 1862, srpsko-turskog sukoba 1862—1867, pokreta koji su izbili na Kritu, Epiru i Tesaliji 1866, ustanka koji je buknuo u Hercegovini i Bosni u leto 1875, bugarskih ustanika u 1875—1876, kao i za vreme rata koji su Srbija i Crna Gora vodile protiv Turske u leto 1876, otvoreno izražavala sve svoje simpatije prema herojskoj borbi balkanskih naroda i osudila otomansku silu uprkos toga što je ona bila sizerenska sila.¹⁰

Istovremeno balkanski narodi su sa interesovanjem pratili način na koji je Rumunija obavila sekularizaciju manastirskih imanja (1863) i primenila agrarnu reformu (1864). „Koliko nam je poznato, iznosi se u jednom dokumentu koje se čuva u arhivi Istorijskog insituta u Beogradu, u fondu Matija Ban, — Rumunija je prva država na istoku, koja liberalnim idejama rešava crkvena pitanja.¹¹ A posle zbacivanja Kuze sa prestola (1866), kada se Rumunija nalazila u opasnosti da bude pokorena, Grčka, Crna Gora, a naročito Srbija, bile su spremne da joj pomognu. Na apel generala G. Magera, da bude obrazovan korpus dobrovoljaca, shodno tradicijama iz 1848, pored Rumuna oduševljeno su se odazvali i prijavili brojni Bugari, Grci, Albanci, Srbi.¹²

Posebno su Srbija i Rumunija shvatile da se oslobođenje balkanskin naroda kao i izvojevanje državne nezavisnosti mogu ostvariti samo zajedničkom borbom naroda ovog područja. Zato je početkom 1868, došlo do potpisivanja sporazuma o rumunsko-srpskom savezu¹³. Srbija

⁷ Arh. St. Buc. Dos. Div. Adm. dos. 3374 (1870). f. 2.

⁸ Arh. St. Craiova, fond. pref. Dolj, dos 38 (1867) f. 159.

⁹ Arh. St. Craiova, fond. pref. Dolj, dos 38 (1867) f. 159.

¹⁰ Arh. St. Buc. Dos. Adm. dos. 4825 (1875) f. 9.

¹⁰ Româmul din 9 august, 29 august (1862) Independența od 15 XI, 62, Gazeta din Transilvania, 6 apr. 24. apr. 19 aug. (1862). Za 1875—76 videli Româmul, Timpuil, Vocea Prahovski, Albania, Telg. iz Sibia itd.

¹¹ Arh. Inst. Ist. Beograd, fond. M. Ban, Sign. I, br inv. 1/65 f. 1.

¹² N. Ciachir, Rom. ii popor. bâlcannice (1856—75) Rev. st. Inter. (1972) 136.

¹³ Arh. Inst. Centr. fond casa regalla, dos 38 (1866).

je nešto ranije, na inicijativu kneza Mihaila Obrenovića, potpisala sporazume sa Grčkom i Crnom Gorom.¹⁴

Oko 1870, Crna Gora je takođe bila zainteresovana za stvaranje lige sa Rumunijom, Grčkom i Srbijom. U vezi sa tom balkanskom Antantom, crnogorski knez je izjavio rumunskom diplomati T. Vakaresku, da Rumunija treba da se nalazi na čelu tog saveza, „jer je najbrojnija nacija i najnaprednija“. Knez Nikola je smatrao da je ona „na istoku najnaprednija i najbogatija po resursima.“¹⁵ Za rumunsku inicijativu u tom pravcu pledirali su, prema mišljenju kneza Nikole, kako geografski položaj Rumunije, tako i potpuna nacionalna homogenost. Ako bi jedina takva inicijativa potekla od grčkog kralja Đorđa, ona bi mogla da izazove nepovereje Slovena, a ako bi potekla od strane Srbije, Grci bi mogli da imaju rezerve, smatrajući da je to stav Slovena.¹⁶

U vreme istočne krize koja je ponovo izbila 1875, Rumunija, iako je proglasila neutralnost, pomagala je balkanskim narodima u njihovoj borbi, pružajući utočište izbeglim Bugarima i Srbima. U periodu 1875—1876. Rumunija im je u više mahova davala i materijalnu pomoć.¹⁷ Rumunija je dozvolila da preko njene teritorije prelaze u Srbiju brojni dobrovoljci, oružje, municija, hrana i lekovi, što je u više mahova izazvalo proteste otomanske vlade i istovremeno sumnje većine velikih sila, koje su želele odražavanje status quo-a na Balkanu.

Rumunija je takođe nastavila da podržava objavljivanje bugarskih periodičnih listova i knjiga. U Rumuniji su nesmetano odvijali svoju delatnost korifeji bugarskog preporoda kao Georgi Sava Rakovski, Vasil Levski, Hristo Botev, Ljuben Karavelov. Takođe uz saglasnost Rumunije, u blizini Ploeshtia obučavani su dobrovoljački odredi koji su formirali jezgro bugarske vojske.¹⁸

Sem toga 50.000 rumunskih vojnika samopregorno se i hrabro borilo na jugu Dunava, zajedno sa Rusijom, Srbijom, Crnom Gorom, kao i bugarskim dobrovoljcima. Broj mrtvih i ranjenih iznosio je oko 10.000.

Žrtve balkanskih naroda u godinama 1875—1878, nisu bile uzaludne. Nezavisnost Rumunije, Crne Gore i stvaranje autonomne bugarske kneževine uz teške ljudske i materijalne žrtve, korenito su izmenili kartu Balkana i dali snažan privredni, socijalni i politički impuls evropskom jugo-istoku.

¹⁴ G. Jakšić, V. Vučković, Spoljna polit. kneza Mihaila (1860—1868) str. 373—374.

¹⁵ Arh. Inst. Centr. fond casa regala, dos. 7 (1872) f. 21—22.

¹⁶ idem f. 25—26.

¹⁷ Arh. St. Buc. MaI, div. Adm. dos. 5094 (1876) vidi i Arh. St. Craiova, prefec. Dolj, dos. 95 (1876) itd.

¹⁸ Sbornik ot dokumenti. Blgarskkoto opolčenie, tom. I, doc. 162, 227, 232, Sofia, 1960.

*) Rumunski diplomata G. Vakaresku javlja iz Beograda da se Ljuben Karavelov u više mahova veoma povoljno izrazio o našoj zemlji i da je visoko ocenio gostoprimstvo Rumunije" (Arh. MAE, tom 280, dos. 19 (1873), izveštaj od 1/13 febr. 1873.

LA ROUMANIE DANS LA LUTTE POUR LA LIBÉRATION NATIONALE DES PEUPLES BALKANIQUES (1856—1878)

Résumé

L'auteur appuie sur le fait que la Paix de Paris du mois de mars 1856, par laquelle fut terminée la Guerre de Crimée (1853—1856) n'a pas résolu la question de la libération des peuples balkaniques, car l'Empire Ottoman avait gardé la souveraineté sur les principautés roumanes, la Serbie, le Monténégro, tandis que les autres territoires dans les Balkans (à l'exception de la Grèce, devenue indépendante en 1830) restaient dans la situation de sujétion directe à la Turquie. En outre, le Traité de paix de Paris a placé les états balkaniques sous la protection de six grandes puissances européennes, ce qui, en effet, entravait leur lutte pour la libération complète.

La Roumanie, la Serbie et le Monténégro avaient un but clair en commun: renversement de l'autorité ottomane, écartement de la monarchie des Habsbourg des Balkans et création des États nationaux indépendants balkaniques. Pour cette raison, les sacrifices faits par les peuples balkaniques dans les années 1875—1878 n'étaient pas vains. Le Congrès de Berlin de 1878 a accordé l'indépendance à la Roumanie, à la Serbie et au Monténégro et l'autonomie à la principauté bulgare après d'âpres luttes et de nombreux sacrifices en hommes et en matériaux. La carte des Balkans fut alors radicalement changée et ces pays ont fait un progrès puissant dans leur évolution ultérieure économique, sociale et politique dans cette partie de l'Europe.

Петар МИЛОСАВЉЕВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

НЕКИ ИДЕЈНИ УТИЦАЈИ НА РАЗВОЈ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ МИСЛИ У ГРЧКОЈ И РУМУНИЈИ ДО ФОРМИРАЊА РАДНИЧКИХ ПАРТИЈА

Колико нам је познато, компаративних проучавања генезе социјалистичке мисли на Балкану до сада нема. Нема их ни у нашој земљи, а није нам познато да су таква проучавања вршена и у било којој другој балканској земљи. А нема сумње, проблем је интересантан и важан, како са гледишта његових спознајних, тако исто и методолошких аспеката, битних са становишта балканолошких истраживања уопште. Мање више, проблему проучавања идејних утицаја на развој социјалистичке мисли у овом региону прилазило се парцијално. Генези социјалистичке мисли и оним битним идејним утицајима, под којима се она оформљивала, прилазило се, углавном, у оквирима појединих земаља и појединих народа на Балкану. У том погледу, негде мање, негде више, постигнути су и одређени резултати. При томе, захваљујући објективном стању ствари, долазило се и до неких сазнања, која су сама по себи упућивала на констатовање неких закономерности, битних за сагледавање основних идејних утицаја од значаја за развој социјалистичке мисли на Балкану. Не упуштајући се у детаљна разматрања о којима се то све сазнањима и закономерностима ради, јер оквир овог прилога то не допушта, рећи ћемо да су то, пре свега, они елементи, који говоре о пореклу тих идејних утицаја, о времену њиховог продора у одређене просторе овог региона, о њиховој снази, о њиховим модификацијама, насталим у додиру са конкретном друштвеном, економском, социјалном, културном и политичком средином, као и још неки други.

Занимљиво је, да су истраживачи, анализирајући идејне утицаје и пратећи са тог становишта развој социјалистичке мисли на Балкану, више пажње посвећивали ономе што се дешавало у словенским земљама и међу словенским становништвом овог подручја, док су остале, несловенске земље — Румунија, Грчка, Албанија и Турска остајале по страни. И ма да су регионална истраживања идејних утицаја на развој социјалистичке мисли, посебно када је реч о Румунији, прилично обимна, ипак до сада није учињено ништа да се

резултати тих истраживања искористе и у сврху комплексног, компаративног проучавања постављеног проблема.

Можда је овакво стање било условљено и чињеницом да је словенски живаљ, мање више, на овом подручју чинио једну хомогену целину и да је то етничко јединство, поред других такође битних елемената, као што су сличност друштвено-економског уређења, културни ниво, традиција и томе слично, доприносило и идентичним појавама у смислу идејног усмеравања и развоја друштвене мисли, у том оквиру и социјалистичке.

Намера нам није да већ у овом прилогу дамо одговор на питање формулисано у наслову. Овом приликом задржали би се само на једном готово искључиво општем упоређењу неких основних чињеница које нам могу послужити за даља истраживања и уопштавања у овој области. При томе, пажња ће бити усмерена на догађаје који су се на овом плану одвијали у двама несловенским земљама — Румунији и Грчкој. Тиме, пре него што приступимо неким радикалним разматрањима, желимо да попунимо ону празнину, на коју смо више указали, а која је тако очигледна када је реч о разради оваквих тема, па и неких других, сличних овој.

Када је реч о продору социјалистичких идеја у оне области, које данас улазе у територију Румуније, то је несумњиво да су у том погледу седамдесете године прошлог века биле од посебног значаја. Међутим, ако се учине извесни напори, неоспорно ће моћи да се утврди, да су први носиоци идеја социјализма у Румунији, тачније једној од њених ондашњих области — Влашкој, истина тада још утопистичког социјализма, били инжењер Теодор Диаманти и Емануел Белческу. Још 1834. године Диаманти је, налазећи се на студијама у Паризу, упознао и прихватио идеје утопистичког социјализма Шарла Фуријеа. Као и његов учитељ и Диаманти је решење назрелих социјално-економских проблема ондашњег света видео у организацији друштва спроведеној на основу упознавања човекових страсти и слободној игри, а које су по његовом схватању, у крајњој линији, требале да донесу срећу свим људима. Конкретни израз такве друштвене организације, Диаманти је видео у формирању друштвене ћелије за коју је прихватио и одговарајући Фуријеов назив „асоцијација” или „фаланга”. Заједно са својим једномишљеником Емануелом Белческу, он је чинио и практичне покушаје да ову идеју спроведе у живот. Међутим, њихов покушај да формирају једну од „асоцијација” осујетиле су власти, па је тако њихово учење остало без своје практичне потврде.¹

Идеје утопистичког социјализма заступали су и неки други напредни румунски интелектуалци оног доба, међу којима је најзначајнији Н. Белческу. Иако социјал-утописта, он већ познаје радове Карла Маркса и често их цитира у својим радовима. Шта више, Белческу узима активно учешће у познатим револуционарним дога-

¹ J. Popescu-Puturi, Augustin Deac, La première Internationale et la Roumanie, Bucuresst, 1966, 29.

Ђајима у Паризу. Он је један од оних, који заједно са бројним парижанима проваљује у дворач Луја-Филипа и захтева да се Француска прогласи републиком. Али, Белческу није сам. Заједно са осталим румунским студентима у Паризу он формира револуционарно удружење на чијим су састанцима чланови удружења непрекидно дискутовали о предстојећим револуционарним акцијама у својој домовини, у дунавским кнежевинама — Влашкој и Молдавији.² Нема сумње да се ово удружење у својој делатности и те како ослањало на искуство стечено у раду тајног друштва „Братство“ које је деловало у периоду 1843—1845. године. Не упуштајући се у разматрање целокупне револуционарне делатности поменутог друштва, овде треба истаћи да је оно превасходно било ангажовано на пољу спровођења револуционарне пропаганде и то путем штампања различитих плаката и брошура.

Далеко смо од тога да тврдимо, да је то била пропаганда искључиво у социјалистичком духу; пре се ту радило о пропаганди национално-ослободилачких тежњи, али је неоспорно да су поједина издања овог Друштва била састављена у духу писања француских социјалиста-утописта и других писаца-револуционара. Тако је, на пример, брошура „Шта су занатлије“, а чији је аутор и до данас остао анониман, по свом садржају готово идентична са брошуром Сејса. „Шта је то трећи сталеж“, а која је својевремено одиграла значајно место у идеолошкој припреми француске буржоаске револуције.

Са формирањем Прве интернационале у Румунији су почели да продиру радови и идеје Маркса и Енгелса. Идеје научног социјализма све чешће су се почеле појављивати и на страницама румунске напредне штампе. Овоме је посебно допринела херојска борба комунара.³

Ширењу идеја научног социјализма тих година, и поред већ поменутих румунских студената и других емиграната у Паризу, Бриселу, Женеви и неким другим градовима, посебно су допринели Василије Конта, Замфир Арборе-Рали и још неки други.⁴ Међутим, делатност ових младих Румуна претежно се одвијала у иностранству, те није у знатнијој мери утицала на формирање друштвене свести међу ширим слојевима румунског становништва, а посебно на формирање марксистичког мишљења од кога су и горе поменути румунски социјалисти били прилично далеко. То је и допринело да се седамдесетих година деветнаестог века социјалистичка мисао у Румунији налазила под снажним утицајем идеја оснивача народњаштва П. А. Лаврова. Одлучујућу улогу у том погледу одиграо је Николае Зубку-Кодрјану, који је, налазећи се на школовању у Петербургу, био успоставио тесне везе са тамошњим народњацима

² V. Maciu, Une centre revolutionnaire roumain dans les annees 1945—1848. — „Nouvelles etudes d'histoire“, v. III, Buc., 1965.

³ A. Porteanu, La Commune de Paris et la mouvement revolutionnaire democratique de Roumanie. RRdH, 1917, № 2, 345.

⁴ J. Popescu-Puturi. A. Deac, op. cit., 91—94.

(народним социјалистима). Током 1873. године, бавећи се у Јашију, он је формирао социјалистички кружок који је много допринео ширењу народно-социјалистичких идеја у овом региону. Године 1874. Кодрјану је прешао у Букурешт, ступио у везу са бугарским емигрантима народним-социјалистима и још енергичније наставио своју делатност на пропаганди народњаштва.⁵

Ширењу народњачких идеја у Румунији добрим делом допринели су и неки руски емигранти, као на пример Николај Судзиловски-Русел, који су се у Румунији склонили од непрекидних прогона царизма. Судзиловски је заједно са Кодрјану деловао у Букурешту.⁶ Под њиховим утицајем, а следећи примеру Јашија и Букурешта, кружоци народних социјалиста ницали су тих година и у другим местима Румуније. Највише их је било у местима на Дунаву и у Влашкој. Из ових кружока веома брзо су израсли центри револуционарне пропаганде одакле су се регрутовали први популаризатори марксизма у Румунији.⁷ Међу њима свакако треба споменути студента права — Еугена Лупу.

Године 1874. Лупу се у Јашију упознао са Николајем Зубку Кодрјану, који је тих дана из Јашија преко реке Прут пребацивао у Русију револуционарну литературу, добијену од руских револуционарних кружока у Женеви и Лондону. Њих двоје су, у времену које је, уствари, представљало период идејног тражења за румунске социјалисте чинили праву окосницу деловања румунске напредне, револуционарне интелигенције. Нема сумње, да су се под њиховим директним утицајима напредне социјалистичке идеје брзо шириле по Румунији.⁸ Њихова делатност имала је значајног удела у развоју и учвршћивању радничког покрета у Румунији, у распрострањењу међу радницима идеја социјализма. Под њиховим утицајем у социјалистичке кружоке, поред интелектуалаца, ступали су и занатлије, и средњошколска омладина, и радници.

Идејну основу првих румунских социјалистичких кружока представљала је идеологија руских народњака. Румунски народњаци са своје стране били су искрени и поштени револуционари, али у то доба они још нису учавали све могућности радничке класе у борби за обарање постојећег друштвено-економског уређења. Зато су у својој делатности посебну пажњу посвећивали сеоским масама, сматрајући да ће уз помоћ општедемократских реформи успети да ликвидирају притисак велепоседника, те тако сељаке ослободити вековне феудалне зависности. При томе социјалистички кружоци нису

⁵ В. Христу, За Ботевија другар др Николае Зубку-Кодрјану. — Историјски преглед В9 1948—1949), 3—4, 489—494.

⁶ S. Israel, J. Eskenazy, Le révolutionnaire russe Nikolaj Constantinovič Sudzilovski-Russel en Roumanie en Bulgarie. — Etudes balkaniques, t. III, Sofija, 1968. 167.

⁷ P. Constantinescu-Jasi, Influenta democratilor revolutionari rusi din secolul XIX asupra curentelor ideologice din tara noastra intre 1850—1880. Buc., 1950, 27.

⁸ Op. cit., 27—31.

знали да поставе конкретне задатke који би били у стању да заинтересују радничку класу и мобилишу је у борби за социјално ослобођење.

Једним од истакнутијих румунских народњака био је и Константин Доброцану-Гера. Још као младић он је учествовао у бројним акцијама руских народњака. Због тога је 1875. године био протеран из Русије и приморан да се настани у Јашију. Овде се он упознао са Кодријану и другим руководиоцима социјалистичког кружока, те је заједно са њима приступио проучавању радова Маркса и Енгелса. Под утицајем класика марксизма Гера постепено напушта народњачке позиције, а већ осамдесетих година постаје један од најистакнутијих пропагандиста марксизма.⁹

Посебну активност испољили су чланови румунских социјалистичких кружока за време рата за националну независност 1877 — 1878. године. Они су сматрали да ће победоносни завршетак рата донети ослобођење румунског сељаштва, па су у вези са тим оштро иступали против антинародне политике коју су спроводили владајући либерални кругови Румуније.

Међутим, изневерене наде и нова сазнања, као и даље заоштравање класних односа, а посебно све јаче деловање радничких организација, утицали су на припаднике социјалистичких кружока да своју пропаганду активност и свој идеолошки рад приближе радницима. Овоме је допринела и прва конференција социјалистичких кружока, одржана 1879. године, а на којој су учествовали представници неколико румунских градова. Већином присутних Конференција се изјаснила за проширење социјалистичке пропаганде међу радницима, одбацивши предлоге да се убудуће рад социјалистичких кружока ограничи само на пребацивање социјалистичке литературе у друге суседне земље, посебно у Русији, зашта су се посебно залагали неки емигранти из Русије. Годину дана касније, 1880. румунски социјалиста Н. Русел штампао је програмска начела румунских револуционарних кружока. У њима се захтевала борба за слободу, за уништење непријатељстава међу народима; захтевала се пуна еманипација жена. У програму је цитиран и познати став из Статута Прве интернационале: „Ослобођење радничке класе јесте ствар самих радника.”¹⁰

Али, без обзира на оваква програмска начела, међу припадницима румунских социјалистичких кружока владала је збрка чак и по питању кога треба сматрати пролетером. Према њиховим схватањима „пролетером се сматрао онај, ко зарађује сувише мало да би живео, а сувише много да би умро“. На основу такве формулације, пролетерима су сматрани и сиромашни сељаци и многи занатлије, а то је у крајњој линији доводило до тога, да у напорима за преобра-

⁹ D. Hurezeanu, Raspindirea ideilor „Capitalului” in Roumania si influenta lor miscarii muncitoresti la sfiratul secolului al XIX-lea. — „Analele”, 1967, № 3, 97—101.

¹⁰ Documente din miscarea muncitoreasca, 1872—1916., Buc., 1947, 30—31.

жај друштва пролетеријат није добио оно место, које му је историја одредила. У програму нису били унети никакви специфични раднички захтеви. У Програму се није говорило ни о средствима помоћу којих би се извршио прелаз из капитализма у социјализам. У оном делу Програма у коме се говорило о предаји средстава за производњу у „колективну својину групама индустријских и пољопривредних радника“ видљива су била схватања Прудона и руских народњака. У Програму је била унета и дубоко погрешна ласалјанска парола о уступању радницима целокупне продукције његовог рада.

Почетком осамдесетих година румунски социјалистички кружоци улазе у период када се револуционарна пропаганда све више повезивала са активним револуционарним деловањем. Тако је 1880. године, под руководством социјалиста, дошло до студентских штрајкова на Универзитету у Јашију. Следеће 1881. године, социјалисти су свечано обележили десетогодишњицу Париске комуне, користећи тај тренутак за пропаганду својих све још утопистичких идеја. Али, и поред бројних грешака, недоследности и неправилних схватања, социјалистички кружоци у Румунији имали су прогресивни карактер. Они су одражавали интересе широких слојева народа; оних слојева који су били најзаинтересованији за спровођење општедемократских реформи.

Као и свуда у свету и румунском радничком покрету била је потребна јасна идеолошка оријентација, која би постала путоказ у револуционарној борби коју је водила радничка класа. Таква идеологија била је набена у марксизму.

Први румунски социјалисти, који су се још 1875/76. године упознали са радовима Маркса и Енгелса, као што је напред већ речено, били су Н. Зубку, Кодрјану, Русељ, Доброцану-Гера и још неки други њихови сарадници и следбеници.¹¹ Па ипак, седамдесетих година радови класика марксизма нису још били познати чак ни свим члановима социјалистичких кружока. У таквој ситуацији, социјалистичким кружоцима, а посебно социјалистичкој штампи, припала је заслуга за ширење марксизма у Румунији првих година осме деценије прошлог века.¹² Посебну улогу у том погледу одиграо је часопис „Савременик“ („Contemporulul“), који је у периоду од 1881. до 1891. године излазио у Јашију. Уствари, то је био први политички, научни и књижевни часопис, који је наговестио о изласку румунског радничког покрета на арену идеолошке борбе; борбе за превазилажење свих утопистичких, анархистичких, народњачких, либералних и свих осталих схватања, која су била заплъуснула раднички и социјалистички покрет Румуније.

У току целе 1881. године овај часопис се бавио ширењем и популарисањем материјалистичких идеја и схватања; водио је борбу против различитих идеалистичких концепција, да би од 1885. године пре-

¹¹ A. Deac, *Internationala in trii si Rominia*. Buc., 1964, 116.

¹² S. Ghita, *Miscarea socialista din Romania, promotr al gindirii stiintifice (1880—1900)*, *Analele* 1967, № 3, 120—132.

шао на директну пропаганду марксизма, објављујући на својим страницама преводе радова Маркса и Енгелса. „Савременик“ је око себе био окупио претставнике социјалистичког покрета, такве као што су били Доброцану-Гера, браћа Јон и Георге Недежде и њихова сестра Софија, затим К. Миле, И. Паун-Пинче, О. Карп, Ш. Басарјабану и још неки други.

И ма да идеолошки погледи „Савременика“ нису увек били савним исправни, ипак захваљујући разноврсности објављеног на његовим страницама материјала, његов утицај на политички и културни, а посебно на идеолошки живот, био је значајан. На страницама „Савременика“ одвијала се веома жива дискусија по питањима науке, уметности и књижевности.¹³

„Савременик“ није био једини социјалистички лист. Априла месеца 1883. године у Букурешту је, у редакцији Доброцану-Гере, отпочео са издавањем лист „Ослобођење“. Већ у свом првом броју, овај лист је подигао глас у заштиту права радника и радног сељаштва. На страницама „Ослобођења“ било је штампано не мало написа у којима су излагане основне идеје научног социјализма. У њему су први пут на румунском језику објављени неки делови из Марксовог „Капитала“. Због тешких материјалних услова и притиска власти, после шест месеци издажења, штампање „Савременика“ је било обустављено.

Наредне, 1884. године, у Јашију је изашао из штампе први број теоријског часописа „Социјални часопис“ („Revista sociala”).

О карактеру овог часописа сведочи уводни чланак. У њему се указивало да је основни задатак часописа борба с противницима социјализма, упознавање шире јавности с учењем научног социјализма и борбом радничке класе других земаља.¹⁴

Године 1885. у Букурешту се појавио још један дневни лист „Права човека“ („Drepturile omului”). Издавач је био букурешки кружок за социјална истраживања. Нема сумње да је штампање овог листа, уствари претстављао покушај румунских социјалиста да своју политички делатност прошире.

Анализа свих напред поменутих листова и часописа несумњиво је показала, да је румунска социјалистичка штампа у овом периоду водила веома успешну борбу против покушаја да се радничком покрету наметну буржоаске теорије. Истовремено, она је одиграла веома значајну улогу у ширењу марксистичког учења. Поједини делови „Капитала“, затим такви радови Маркса и Енгелса, као што су „Надница, цена, профит“, „Порекло породице, приватног власништва и држава“ и неки други, постали су доступни радницима захваљујући овим социјалистичким дневним и периодичним публикацијама.

Издавачка делатност социјалистичких кружока омогућила је да дела класика марксизма постану теоријска основа уједињења рад-

¹³ „Presa muncitoreasca si socialista din Romania”, Buc., v. I, pt. 1. — 1964, 101—204.

¹⁴ Emanciparea, 15. IV 1883, 286.

ничке класе Румуније у њеној борби против капиталистичке експлоатације.

За ширење марксизма у Румунији од посебног је значаја била делатност Доброану-Гере, а нарочито таквих његових радова, као што су: „Карл Маркс и наши економисти“, „Шта хоће румунски социјализам“, „Материјалистичка концепција историје“, „Анархизам и социјализам“ и други.¹⁵ Овим радовима, као и својом практичном делатношћу, посебно оном у периоду између седамдесетих и осамдесетих година, Гера је одиграо важну улогу у румунском радничком покрету, а нарочито у развоју социјалистичких схватања. Али, упоредо са свим позитивним што је било у тој и таквој његовој делатности, већ у својим првим радовима Гера заступа и неке реформистичке идеје, које ће нарочито доћи до изражаја двадесетак година касније у његовој књизи „Неокметство“ и чланку „Социјализам у заосталим земљама“.¹⁶ Суштина ових идеја састојала се у погрешном тумачењу социјалио-економског развитка Румуније; у подцењивању несумњиве капиталистичке еволуције румунске привреде. Све ово доводило је до преувеличавања улоге спољних чинилаца у развоју земље. Тако, на пример, Гера није признавао никакве унутрашње разлоге за револуцију 1848. године у дунавским кнежевинама. Напротив, главни и једини узрок за њено избијање видео је у утицају идеја донетих са запада. Констатујући да „Румунија не може да не пређе у социјализам, када на њега пређе Европа“, Гера је и у том процесу прво место придавао спољним утицајима, сматрајући да је довољно ако се ти утицаји подрже активношћу револуционарно расположене омладине. „За претварање буржоаске Румуније у социјалистичку, писао је Гера, поред утицаја европског социјализма потребна је привржена, просвећена омладина, која ће агитовати у земљи, потребни су социјалистичка пропаганда и агитација.“¹⁷

Упоредо са теоријским радом, Гера се залагао и за практичан рад, захтевајући „непосредан утицај на живот радника“, тј; борбу за реформе и за подизање стандарда радника. О социјалистичкој револуцији он није писао. Истина, у периоду развоја радничког покрета у Румунији, негативне стране учења Гере нису имале такав значај, какав су добиле касније, у епоси империјализма. Па ипак, већ осамдесетих и деведесетих година деветнаестог века, схватања Гере била су од великог значаја и утицаја у социјалистичком и радничком покрету Румуније, а то није могло да остане без последице и за јачање у овом периоду реформистичких тенденција.

¹⁵ V. Niculae, Cercul de studii sociale din Bucuresti, Analele 1969, № 6, 65—79.

¹⁶ О овим догађајима детаљније видн у радовима: D. Hurzeanu, Problema agrara si lupta taranimii din Romania. Buc., 1961; В. Н. Виноградов, Крестьянское восстание 1907 год. в Румынии. Москва 1958, и др.

¹⁷ С. Dobrogeanu-Ghera, Socialismul in Romania, Scrieri social-politice, Buc., 1968, 69—70.

Ширење марксизма у Румунији вршено је у специфичним условима економски заостале, али већ кренувше у правцу капитализма земље, земље у којој је знатан слој ситне буржоазије вршио значајан утицај на релативно малобројну радничку класу. У низу случајева опортунистички елементи налазили су се у рукавствима социјалистичких кружока, покушавајући да раднике скрену са пута класне борбе. Зато се већ од првих корака, марксизам у Румунији свакодневно сукобљавао са анархизмом, опортунизмом и ситнобуржоаским недоследностима у радничком покрету.

Што се тиче Грчке, то су социјалистичке идеје овде почеле да продиру шездесетих година прошлог века. Као и у другим земљама, те идеје су и у овом региону биле заоденуте у утопистичку форму и у неку руку представљале су конгломерат радикалсоцијализма, народњаштва, реформизма и анархизма. Шта више, социјалистичке идеје су се у Грчкој шириле више као неке етичке норме, ван настојања да се схвате као одређен систем за измену постојећег друштвено-економског уређења. По правилу, тих година социјалистичке идеје су налазиле своје поборнике међу младим интелектуалцима, студентима и неким другим групама и слојевима, претежно имућнијег дела грчког становништва. Први додир са социјалистичким схватањима сви они су доживљавали на страни, претежно у западној Европи, пре свега Француској, где су одлазили на школовање или вођени пословним потребама. Међутим, после пораза Париске комуне 1871. године, део комунара, склањајући се од прогона, нашао је уточиште у Грчкој. Без обзира што су грчке власти на њих нерадо гледале, па чак неке из њих хапсиле и бацале у затворе, они су ипак успевали да изазову интересовање локалног становништва за своје идеје, за ствар Комуна. Под њиховим директним утицајем социјалистичка схватања су се доста брзо ширила по читавој Грчкој и само су конкретни историјски услови у појединим њеним деловима, као и неки субјективни чиниоци, опредељивали облик у коме су се та схватања овде испољавала.

Тако, на пример, град Патрас, који је у то време био крупан пролетерски центар, постао је снажно упориште радикалсоцијалистичких идеја.

Средином шездесетих година прошлог века група омладинаца формирала је у Патрасу свој социјалистички кружок. Овде су они расправљали о савременим идејним струјањима; одавде су успостављали везе са социјалистичким покретима широм Европе.¹⁸

Осамдесетих година прошлог века најзначајнији пропагандисти социјализма у Грчкој били су Платон Дракулис и Ставрос Калергис. Под утицајем њихове пропаганде, било је формирано неколико социјалистичких група, а августа месеца 1885. године Дракулис је покренуо издавање листа „Радикал“ („Ardin”).

¹⁸ Ј. Кордатос, Историја грчког радничког покрета, Атина 1931, 46—50 (на грчком језику).

Овај лист је излазио готово годину дана, а значајан је по томе, што се искрено залагао за пропаганду социјализма. Истина, проповедујући социјализам, он је био веома далеко од његовог марксистичког поимања. Па ипак, пропаганда у корист социјализма није остала без резултата. Убрзо, око „Радикала“ се била окупила група напредних Грка, што је Калергис искористио и формирао „Социјалистичко друштво“. Друштво је имало и свој програм, а његови творци управо су били Калергис и Дракулис.¹⁹

И ма да је читава активност ове двојице била прожета високом социјалистичком револуционарношћу, ипак су они у својим схватањима и тумачењима социјализма били недоследни и прилично контрадикторни. Ово је поготову важило за Калергиса.

Наиме, Калергисово схватање социјализма претстављало је својеврсну мешавину утопистичког социјализма, хришћанства, анархизма, ставова и неких идеја француске буржоаске револуције.

Калергис је сматрао, да је социјалистичко друштво могуће изградити посредством формирања по градовима и другим насељеним местима одређених удружења чији би се задатак, углавном, састојао у пропаганди социјалистичких идеја. Пропаганда би се водила све докле, док се под њеним утицајем читав народ и сви његови претставници не би определили за социјализам. На тај начин, по мишљењу Калергиса, социјалисти би у парламенту добили већину, што би им омогућило да путем декрета спроведу социјалистички преображај друштва и државе.

У програму који је Калергис саставио, предвиђали су се организовање мирних демонстрација, као облика политичког притиска на парламент; одржавање штрајкова и, уопште, предузимање различитих мера са циљем заштите интереса радника. Биле су предвиђене и неке друге акције. Ипак, у случају да све ове мере не доведу до жељених резултата, Калергис је предвидео могућност предузимања и свих других облика борбе.²⁰

Калергис није био само добар пропагандист социјалистичких идеја; он је био и добар организатор. Захваљујући његовом организаторском раду и таленту, у Атини је првог маја 1890. године било формирано „Централно социјалистичко друштво“, које је у својим редовима окупило око две стотине људи. Двадесетог јула исте године, Друштво је издало први број свог листа „Социјалист“ у чијем је поднаслову било написано „Орган комунистичких космополитичких начела“. Лист се штампао у тиражу од две хиљаде примерака, а већина бројева дељена је заинтересованим бесплатно. „Социјалист“ је излазио скоро две пуне године, истина нередовно, што је било условљено недостатком финансијских средстава.

Калергисова организаторска активност није се исцрпљивала само пределима Атине. Напротив, он је обишао многе крајеве Грчке, а

¹⁹ Исто, 56—58.

²⁰ Исто, 61—65; 70—72.

у Патрасу, Пиргосу, Сири, Закинтосу и Егини, успео је да формира социјалистичке кружоке.

Осим група, које су формирали Калергис и Дракулис, у Атини и Пиреју постојале су и друге социјалистичке групе. Било је ту и социјалистичких, и анархистичких и разних других. Али, у мноштву свих тих група, организација и удружења, оне које је формирао Калергис биле су најорганизованије и најдоследније, ма да су их чланови других организација веома често оптуживали да стоје на нереалним позицијама, да су романтичари итд.

Због свог упорног рада и залагања на ширењу социјалистичких идеја и формирању социјалистичких група, Калергис је био изложен непрекидним гоњењима од стране власти, па је у једном тренутку био приморан да напусти Грчку и отпутује у Париз.²¹

Међутим, када је у току 1896. године у Грчкој дошло до наглог заоштравања класних односа, Калергис се поново враћа у своју домовину. Овде, са новом енергијом продужава своју насилно прекинуту револуционарну активност, а пре свега поново покреће издавањe листа „Социјалист“.

Већ у првом броју обновљеног „Социјалиста“ Калергис објављује нови програм, састављен од шест тачака. У њему он захтева ликвидацију приватне својине и институције наслеђа; залаже се за пријатељство и братство међу свим нацијама; инсистира на слободи говора и мишљења. Као минимум својих захтева, Калергис истиче потребу спровођења привремених реформи, које би се могле остварити и у оквиру буржоаског уређења, а које се своде на национализацију друмског, железничког и водног транспорта; затим на увођење пропорционалног опорезивања капитала и имовине и на ограничавање размера приватне својине. Даље, Калергис тражи поделу државне и општинске земље беземљашима и сељацима са малим земљишним парцелама; залаже се за ограничавање висина каматних стопа; за оснивање државне банке која би сељацима и занатлијама давала јефтине кредите, за отварање јавних радова у циљу ликвидације незапослености итд.²²

Без обзира на све ове захтеве, у свом програму Калергис не предвиђа никакве мере у циљу захвата власти, а његова група и даље стоји на старим позицијама вођења парламентарне борбе. Уосталом, Калергис и његови следбеници се у том погледу нису много разликовали од ставова које су у то доба заступали и социјалисти других социјалдемократских странака у Европи. Иначе, у материјалима које је објављивао „Савременик“ веома много пажње било је посвећено развоју социјалистичког покрета у свету, а штампани су теоријски чланци, који су упознавали читаоце са марксистичким схватањима покрета државе и приватног власништва. Али, без обзира на све то, посматрано у целини, Калергис је још увек стајао по страни од стварног марксизма, био је далеко од научног социјализма.

²¹ Исто, 76—78.

²² Исто, 89—91.

Крајем 1902. године због недостатка средстава „Социјалист“ је престао да излази, а Калергис се повукао из политичког живота и отишао да остатак живота проведе на острву Криту.

И док су се у Атини и неким другим местима у којима је деловао Калергис шириле, макар и нерашчишћене социјалистичке идеје, дотле се у градовима на Пелопонезу све више ослобађао простор за продор анархистичких идеја. Одлучујући догађаји у вези са тим одиграли су се у Патрасу, где је 1893. године адвокат Васиљ Дудулас формирао социјалистички кружок под називом „Социјалистичко братство“. Кружок је у својим редовима окупљао ситне занатлије, интелектуалце и неколико радника. Приликом парламентарних избора 1895. године кружок је као свог кандидата за месног посланика истакао Платона Дракулиса. Међутим, после избора на којима је Дракулис претрпео пораз, међу руководиоцима кружока отпочела је жестока борба. Одбацујући реформистички програм и реформистичка схватања Дракулиса, део руководства кружока, а пре свега због своје ситнобуржоаске нетрпељивости, окренуо је ка бакуњиновој и кропоткиновој теорији „перманентне револуције“. У таквој ситуацији „Социјалистичко братство“ се распало, уступајући место анархизму.

Вођима нове анархистичке организације на Пелопонезу постали су Д. Бандунас и Д. Карабиљас. У свом акционом програму они су своје следбенике позивали на неодложну акцију. Истовремено, штампали су и први број свог листа „За прогрес“ са чијих се страница непрекидно оглашавала бунтовничка пропаганда. Група око Бандунаса и Карабиљаса учинила је веома много да се на грчки језик преведу дела Кропоткина, Бакуњина, Елзе Реклију и других истакнутих теоретичара анархизма.

Непрекидни позиви на акцију које је упућивала ова група дали су и одговарајуће резултате. Године 1896. један члан групе — Мацалис, убио је неког банкара, а тешко ранио једног богатог трговца. Атентатор је био ухапшен, а орган групе „За прогрес“ забрањен. Међутим, припадници групе нису из ових догађаја извукли одговарајуће поуке. Напротив, 14. фебруара 1898. године покушан је атентат на краља Борба. Овај чин је довео до тешке одмазде и до суровог гоњења свих анархиста. У таквој ситуацији група патраских анархиста се распала, а убрзо и престала са својим деловањем.

Али, распад патраског анархистичког кружока, није значно и крај анархизма у Грчкој. Улогу новог анархистичког центра преузео је на себе Пиргос. Анархистичка група у њему покренула је нови лист „Нова светлост“. Од свог првог броја овај лист је непрекидно понављао, да је социјализам већ одавно проникао у све поре друштвеног живота и да је потребно само разбити љуску која му смета да би се испојио у свом пуном значају. За остварење тог задатка била је по мишљењу чланова ове групе потребна непрекидна револуционарна акција.

Један део ове анархистичке групе на челу са Паносом Махерасом успела је да успостави тесне везе са међународним анархистичким центром, а анархистички оријентисаном Међународном раднич-

ком револуционарном конгресу послала је извештај о свом раду. Овај извештај био је потписан у име „Анархистичког друштва у граду Пиргосу“.

Пиргоска анархистичка група одржала се до 1909. године, ма да у свом раду није успела да забележи иоле значајније резултате. Лишена било какве историјске перспективе група се распала.²³

Оживљавање радничког покрета поред делатности већ поменутих социјалистичких група довело је до појаве и неких нових. Међу њима издвајала се група хришћанских социјалиста на челу са Антипасом. Група је основана 1907. године, а деловала је међу сељацима, залажући се за решење најакутнијих аграрних проблема. Међутим, после убиства Антипаса од стране реакционарних елемената, делатност хришћанских социјалиста се скоро сасвим угасила.

Исте те 1907. године Грк Г. Склирос, који је живео у Египту, а под утицајем идеја Г. В. Плеханова, штампао је свој рад „Наш социјални проблем“ у коме је први пут покушао да на основу марксистичког историјског материјализма осветли стање грчког друштва.

Године 1907. група грчких студената у Минхену формирало је „Социјалистичку хетерију“ чији је програм у потпуности одражавао схватања немачке социјалдемократије. На челу ове групе налазили су се А. Папанастасиу, Арвантинос, познати прогресивни педагози Делмурос и Глинх и неки други.²⁴

Постојале су и неке друге групе, међу којима су се издвајале група песника Костаса Хадзопулоса, која је деловала готово потпуно у духу социјалдемократских партија западноевропског типа; затим неке анархосиндикалистичке и ситнобуржоаске, блиске круговима Дракулуса. Ове последње су у својој делатности еклектички спајале социјализам са панелинизмом, а на њиховом челу се налазио Н. Јаниос. Током времена, ова група се претворила у социјалреформистичку, у потпуности прихватавши миљеранов министреријализам; да би нешто касније успоставила сарадњу и са грчким премијером Е. Венизелосом у циљу остварења „националне идеје“.²⁵

Тако је крајем деветнаестог и почетком двадесетог века социјалистички покрет у Грчкој и даље остао незрео и под јаким утицајем ситнобуржоаских идеологија. Различите социјалистичке групе само су делимично одражавале идеје научног социјализма и биле су још увек веома далеко од стварних потреба социјалистичког преобразовања грчког друштва.

²³ Исто, 80—84.

²⁴ Исто, 37—39.

²⁵ П. Русес. Октябрская революция и Греция, Москва 1967, 39.

QUELQUES INFLUENCES D'IDÉES SUR L'ÉVOLUTION DE LA PENSÉE SOCIALISTE EN GRÈCE ET EN ROUMANIE JUSQU'À LA FORMATION DES PARTIS OUVRIERS

R é s u m é

Les recherches ont démontré que les études comparées de la genèse de la pensée socialiste dans les Balkans ont été inexistantes jusqu'ici. On abordait le problème de l'étude des influences d'idées sur l'évolution de la pensée socialiste dans cette région, plus ou moins partiellement, du point de vue des peuples et pays particuliers. Si l'on a fait quelque chose sur l'étude comparée, ceci se rapportait aux pays slaves seulement. La Roumanie, la Grèce, l'Albanie et la Turquie restaient à l'écart de ces recherches. C'est pourquoi l'attention dans la présente contribution a été prêtée à deux de ces pays à la Roumanie et à la Grèce.

Les idées socialistes ont commencé à pénétrer dans la Roumanie vers les années soixante-dix du dernier siècle. A la vérité, le terme de socialisme et tout ce qu'on entendait par là à cette époque-ci, on les rencontre en Roumanie vers le milieu des années quarante du dernier siècle déjà. Les interprètes de ces conceptions étaient Teodore Diamanti et Emmanuel Belcescu, et la base de leurs points de vue était constituée par les idées de Charles Fourier. Les idées du socialisme utopique étaient soutenues aussi par certains autres intellectuels roumains.

Avec la formation de la Première Internationale, les idées de K. Marx et de F. Engels pénètrent en Roumanie. Leurs interprètes étaient Vasilije Conta, Zamfir Arbore-Rali et certains autres.

Dans les années soixante-dix du dix-neuvième siècle les idées populistes se propagent en Roumanie par l'intermédiaire de Nicolae Zubcu-Codreanu. A cela ont contribué aussi les émigrés politiques russes (N. S. Rusel et autres) qui ont trouvé asile en Roumanie.

Cependant, le personnage le plus marquant du mouvement socialiste en ces années était Constantin Dobodjanu-Gera. A la vérité, Gera n'était pas un marxiste conséquent, ces oeuvres ont même contribué à l'intensification des tendances réformistes dans le mouvement ouvrier de Roumanie il a beaucoup fait, par son activité, pour que les idées socialistes jettent de profondes racines parmi les ouvriers et les autres couches progressistes de Roumanie.

Les idées socialistes ont commencé à pénétrer en Grèce dans les années soixante du XIXe siècle. De même qu'en d'autres pays, ces idées étaient, dans cette région aussi, revêtues d'un manteau utopiste et représentaient, en quelque sorte, un conglomérat de radical-socialisme, de populisme, de réformisme et d'anarchisme. Les idées socialistes, en plus, se propageaient en Grèce plutôt comme normes éthiques, sans tendance à les concevoir comme un système déterminé pour changer l'organisation socio-économique existante. En règle générale, les idées socialistes trouvaient en ces années-ci, leurs champions parmi les intellectuels plus jeunes.

Les plus importants propagandistes du socialisme en Grèce dans les années quatre-vingts du dernier siècle étaient P. Drakulis et S. Kalergis. Particulièrement remarquable était l'activité de Kalergis qui, de tous les socialistes grecs de l'époque, était le plus proche des positions du socialisme scientifique.

A la différence de ces régions où l'influence de Kalergis se faisait sentir, le Péloponnèse gagnaient du terrain les idées anarchistes. Les protagonistes de ces idées sont D. Bandunas et D. Karabiljas. Grâce à eux fut formée aussi l'organisation anarchique „Fraternité socialiste”. Cependant, après plusieurs années d'activité, et privé de quelque perspective historique que ce soit, le groupe s'est désagrégé en 1909.

Outre ces deux courants principaux, il y avait en Grèce aussi d'autres courants socialistes, mais aucun de ceux-ci n'a exercé une influence importante ni pris part à l'évolution de l'idée socialiste en Grèce.

Глигор ПОПИ
Педагошка академија
Вршац

СРПСКО-РУМУНСКА САРАДЊА И ЗАЈЕДНИЧКА БОРБА УГЊЕТЕНИХ НАРОДНОСТИ У ПЕРИОДУ ДУАЛИЗМА

После револуционарне 1848. године, у Хабсбуршкој монархији одигравају се крупне промене у друштвено-економском животу. Укидањем кметства и феудалних привилегија стварају се повољнији услови за развој капиталистичке привреде. Истина, у крајевима који су били претежно настањени потлаченим народностима, привредни развитак се одвијао споријим темпом, што је, такође, допринело да се у Империји заостравају противречности у погледу националног питања.

Хабсбурговци и велепоседничко-капиталистичке владе старали су се једино да сачувају „интегритет“ Монархије и да обезбеде доминацију над народима, спречавајући и угушујући свим силама сваки национално-ослободилачки покрет. Сарадња и борба угњетених нација против власти поседника и капиталиста Беча и Пеште, који су водили реакционарну политику и према сопственим народима, представља и данас посебан интерес за историографију.

Наша пажња је у првом реду усмерена на истраживању сарадње и заједничке борбе Срба и Румуна против аустро-угарског дуализма крајем XIX и почетком XX века. То, међутим, не значи да међу потлаченим народностима није било сарадње и пре поменутог периода. Напротив, архивска истраживања и савремена штампа потврђују нам мноштво сјајних примера међусобне сарадња угњетених народности у многонационалној Хабсбуршкој империји.

У првим изборима за Угарски сабор, после револуције од 1848—1849 године, а који су одржани 1860. године, у Сабору су били заступљени и представници Срба и Румуна. Међу посланицима ове две народности дошло је до тесне сарадње у погледу решавања националног питања. Међутим, након краћег времена Сабор је био укинут.

После 1860. године узнемиреност у редовима народности све више расте. У току 1862. међу Румунима у Торонталу појавио се и брзо ширио проглас, у коме се позивају да бране своја национална права. То је допринело да Краљевски савет Угарске да изјаву о томе да не постоји никаква намера о угрожавању језика и национал-

них права Румуна.¹ Румунски православни свештеник из Малог Терка (данас Бегејши) Борђе Бугариу оптужује се да изазива својим проповедима у цркви незадовољство против власти.²

На свечаностима румунских студената у Будимпешти, које су одржане почетком 1867. године, учествује и српски посланик Светозар Милетић и о томе Директор Управе полиције у Будимпешти шаље извештај Министарству спољних послова.³ Иначе, С. Милетић се залагао за српско-румунски политички савез, сарађујући са првацима румунског националног покрета у Угарској.

Још на изборима 1865. године Румуни у земљама Угарске имали су у Сабору 24 посланика, поред још 14 представника који су изабрани у Трансилванији, што је несумњиво представљало озбиљну снагу. На овим изборима било је изабрано и 6 српских посланика, који су изразили жељу за сарадњом са многобројнијим румунским посланицима, поготово што се на дневном реду Сабора нашло и национално питање, а поседничко-капиталистичка влада спроводила је политику националног угњетавања и спречавања економског развитка немађарских народа.

Мађарске владајуће класе уместо да се уједине у заједнички фронт са Србима, Румунима, Хрватима и Словцима против угњетавања од стране Хабсбурговаца, радије су створиле компромис са династијом, да би на тај начин лакше спроводиле своју доминацију над потлаченим народностима. Тако је дошло до закључења дуалистичког пакта на штету угњетених народности. Споразум Хабсбурговаца са мађарским владајућим круговима означио је и крај аутономије Трансилваније — покрајине настањене већином румунским становништвом — која је инкорпорисана у састав Угарске.

Период дуализма одликује се порастом националног угњетавања, али, истовремено, и појачаним заједничким отпором обесправљених народности.

Румунски и српски представници у Угарском парламенту усаглашавали су своје ставове и гледишта у погледу начела заједничког законског пројекта о народностима. Овај пројект је презентирао и образложио шеф Румунске национале странке у Банату Александру Моњони, а имао је пуну подршку српских посланика, на челу са С. Милетићем. Међутим, у парламенту је усвојен законски предлог који је поднела влада, а одбијен заједнички српско-румунски законски пројекат. Закон о народностима (закон XLIV), донет са циљем да обезбеди у

¹ Никола Петровић, Светозар Милетић и народна странка, Грађа 1860—1885, Сремски Карловци 1968, докуменат 62, стр. 186.

² Историјски архив Војводине, Сремски Карловци, бр. 1009/К. I.

³ Никола Петровић, нав. дело, докуменат 168 (Будимпешта 20. фебруара 1867).

⁴ Протест Извршног комитета Конгреса народности из 1895. године, објављен 10. јануара 1898. у Будимпешти, а изашао у штампи на српском, румунском и словачком језику.

Угарској политичку превласт владајућих класа, у ствари представља и инструмент за угњетавање народности.

Закон о народностима из 1868. године, заснован на принципима који су потпуно супротни онима који садржи румунско-српски пројекат, обележено је, истовремено, велико разочарење, пошто закон није водио рачуна о националним етничким условима; о историјском развоју Угарске, нити о културном развоју свих народности.⁴ Дугогодишња заједничка борба око закона о народностима окупила је редове потлачених народа Угарске у борби против хегемоније владајућих класа. У предложеном контрапројекту, румунски и српски посланици у пештанском парламенту полазе од принципа признавања једнакости и равноправности свих народа и народности које живе у Угарској. У погледу политичких права предвиђа се да румунска, српска, словачка и русинска народност буду равноправне са мађарском нацијом, а у крајевима и областима где једна од народности чини већину, да језик ове народности буде признат као званични језик упоредо са мађарским језиком. Захтева се, такође, право на образовање на матерњем језику. Солидарност румунских и српских посланика манифестовала се не само у Комисији за израду законског пројекта у погледу положаја народности, већ и у Клубу народности, коме су се прикључили словачки и русински посланици.

Ова политичка сарадња Срба и Румуна учврстила се захваљујући и политичкој активности Светозара Милетића и румунског првака Вићенциу Бабешу и Александра Моћани-а. Несумњиво да и усвајање владиног законског предлога о народностима (српски и румунски посланици демонстративно су напустили седницу на којој је изгласан закон), утицало је на јачање српско-румунске сарадње.

Бечкеречка конференција јануара 1869. године, на којој је основана Српска народна слободоумна странка и усвојен Бечкеречки програм, залагала се „да Срби буду солидарни са Румунима“ у њиховој политичкој активности. Овај је програм формулисан у договору и сарадњи са румунским политичким првацима у Банату, јер само недељу дана касније, 7. фебруара 1869, представници румунске буржоазије у Банату основали су, на темишварској конференцији, Националну странку Румуна у Банату и Угарској. За председника изабран је Александар Моћини, представник либералне буржоазије човек са напреднијим схватањима. Обе конференције представљају снажну манифестацију српско-румунске слоге и сарадње на основама нове политичке платформе. Присуство Милетића на конференцији у Темишвару — који је поздравио конференцију и узео три пута реч у дискусији — као и већег броја делегата Срба и проглашавање „солидарности са осталим угњетеним народностима“, то јест са Србима, Словацима, Румунима, — потврђује солидарност и пуну сарадњу потлачених народности.

Због присуствовања конференцији у Темишвару и одржаног говора против владе, министар правде захтева да Вићенциу Бабешу буде отпуштен, јер је своје радно место напустио без дозволе, а са циљем да присуствује поменутој конференцији. Угарска влада донела је од-

луку о суспендовању румунског националног борца В. Бабеша.⁵ Иначе, Бабеш је био велики присталица савеза са осталим потлаченим народима Угарске, а Светозара Милетића је сматрао као еминентну фигуру српског народа.

На седници угарске владе до фебруара 1869. расправљало се о одржаним конференцијама у Бечкерек и Темишвару, па се констатовало да су овде усвојене одлуке да народности мађарског језика треба солидарно да се одупру мађарским представницима и да ће се организовати као посебне странке и захтеваће укидање закона XII из 1868, који спутава успешно решавање националног питања.⁶

Обе политичке странке, румунска и српска, солидарно учествују на изборима од 1869, на којима постижу лепе резултате. У Северном Банату био је изабран први румунски посланик Лазар Груеску, из земљорадничке породице у Клеку, код Бечкерек (данас Зрењанин). Као правник радио је у начелству у Модошу (данас Јаша Томић), када је у изборном срезу Береј Свети Бураб (данас Житиште) изабран за посланика као опозициони либерални кандидат, иако су му противкандидати били владине присталице Daniel Ernő и Urban Gyula. Румунска места која су припадала овом изборном срезу, као и доста значајан број бирача Срба, гласало је за румунског кандидата, који добија више гласова него оба владина кандидата, заједно.⁷ Владини кандидати предложили су Лазару Груеску да повуче своју кандидатуру, обећавајући му високу функцију у префектури у Бечкерек, као и већу суму новца као накнаду. Међутим, Груеску је одлучно одбио ову примамљиву и увредљиву понуду.

Јединство заједничке акције у српско-румунским односима које се видно манифестовало приликом заједничке борбе око закона о народностима, продубљено на оснивачким конференцијама у Бечкерек и Темишвару, успешно се наставља и у наредним годинама. На парламентарним изборима 1873. године, сагласно српско-румунском споразуму, у Панчеву истиче кандидатуру Михаило Полит-Десанчић, а у Белој Цркви заједнички кандидат постаје В. Бабеш. Захваљујући подршци румунских и српских бирача и тесној сарадњи двеју странака, оба су кандидата добила већину гласова на изборима, иако су мађарске власти вршиле притисак на бираче.

Најважнији политички догађај крајем XIX века за народности које су живеле у оквиру Аустро-Угарске несумњиво да је Конгрес народности, који је одржан у Будимпешти 1895. године. Овај Конгрес изражава тежње свих народности у угарском делу Монархије за слободан живот, несметани друштвено-економски развитак и потпуну и стварну равноправност. Представници Срба, Румуна и Словака усвоји-

⁵ Н. Петровић, навед. збирка, докуменат 264 (Будимпешта, 1. марта 1869 К. З. XIV, 4).

⁶ Н. Петровић, навед. збирка Грађе, докуменат 262 (Записник мађарске владе, Будимпешта, 12. фебруара 1869.).

⁷ Оригинални записник сачињен 22. марта 1869, а који се чува у Клеку код породице Адриана Груеску-а. — Необјављена хроника свештеника Валериу Магде из Ечке, 46.

ли су на Конгресу програм сарадње и заједничке борбе за једнакост и равноправност међу народима, као и за право на развој националне културе на матерњем језику.

Почетком 1895. године, нови председник владе Угарске Banffy у својим програмским декларацијама у парламенту, а у односу на политику према народностима, подвлачи следе: „Али ми ћемо сматрати оправданим све оне захтеве које буду поставили наши сутрађани немађарског језика на основу законског члана XLIV из 1868, без ограничавања јединственог националног карактера.“⁸ Према томе, потлачене народности биле су упућене на закон из 1868, који међутим, за цело време није био ни поштован; онај минимум концесија који се предвиђа за народности представља, уствари, мртво слово на папиру.

Уочи Конгреса народности, српска, румунска и словачка штампа (Застава, Трибуна, Народни Новину) доноси низ чланака и написа који су посвећени слози и солидарности народности. Многи се чланци преносе из братских листова. Тако лист Трибуна објављује у наставцима чланак из Заставе који је штампан половином месеца маја 1895. под насловом „Солидарност народности и српско-румунске делегације“.⁹ Чланак је написао добар познавалац српско-румунских односа у дијецези Темишвара и Вршца. Писац чланка каже „да је крајње време да се удара преко носа онима који су се свим силама трудили да заваде Србе и Румуне, да изазивају међу њима свађу, неспоразуме, неслогу, како би на тај начин онемогућили заједничко корачање да би се спасли од опасности која нас угрожава од стране заједничког непријатеља: од агресије мађаризације“. Затим, уједно, изражава своју радост што су правци Срба и Словака постигли споразум са румунским правцима у погледу заједничке борбе, која представља једини спасоносни пут. Апелује се на уједињење снага свих народности ради успешне борбе. „Спорови који се тичу питања мешовитих општина и поделе црквених имања решаваће се путем споразума и ово не треба да штети солидарности немађарских народности — једини спасоносни пут из садашњег очајног стања“.¹⁰

Лист Трибуна преноси чланак словачког првака др Милоша Стефановића из листа Народни Новину, у коме овај признаје да су невоље и јади Румуна и Срба верна слика невоља Словака и очекује дан Конгреса у нади „да ћемо се једни са другима споразумети“.¹¹ Уочи Конгреса, лист Браник пише да ће са на Конгресу израдити заједнички програм који ће садржати опште и заједничке жеље свих немађарских народности.

За сарадњу немађарских народности, која је постала неминовна и неопходна, представници Румуна су се изјаснили и на конференцији 1893, затим на националној скупштини 1894. године, где се, такође,

⁸ Tribuna, Sibiu, God. XII, br. 7 od 10/22 januara 1895, 1 (Napisi: Ministarstvo Banffy).

⁹ Tribuna, br. 114,20 maj 1895, str. 456 i 115 od 21. maja 1895, 460.

¹⁰ Делови чланка пренети из листа Застава и штампани у листу Tribuna бр. 114 и 115, 1895.

¹¹ Tribuna, бр. 167 од 7. августа 18905.

захтевало одржавање Конгреса за „добро и културни, национални и политички развитак сваког народа“. Као творци овог савеза помињу се др Јоан Рациу, Јулију Коројану, Еуген Броте и Аурел К. Поповић. На Конгресу ће се чути глас воље народности против мађаризације коју подржава мађарска влада и законодавство.¹² Сазив Конгреса има следећи политички циљ: да задаје ударац идеји мађарске превласти.¹³

Словенска слога, лист који је излазио у Турн-Северину (Румунија) указује на чињеницу да су Румуни и Срби у Хабсбуршкој империји били прогањани, а мађарска аристократија не поштује права народности, већ их стално крши.¹⁴

Марта 1895. угарски парламент разматра питање народности. У условима када се приближавао дан одржавања Конгреса, политички правци народности у Угарској развили су врло интензивну политичку активност. Листови који су заступали оправдане тежње потлачених народности, оштро осуђују владајуће политичке странке, а посебно мађарску аристократију, због тога што су испоиле жесток отпор праведним ревендицијама Срба, Румуна и Словака. Народни лист пише о питању немађарских народности у смислу да мађарска аристократија упорно подржава идеју јединствене мађарске државе у политичком погледу, а у чијем оквиру да се не признају права народностима.¹⁵

Конгрес народности у Будимпешти, одржан 10. августа 1895., може да послужи као посебна тема у приказивању сарадње народности у двојној монархији; али овом приликом не желимо да се држимо на овај врло значајан догађај у животу народности које су настањене на територији Аустро-Угарске. Једино желимо да нагласимо да је у програму који су саопштили делегати Конгреса речено да немађарски народи захтевају примену и употребу језика народности у управним и судским органима, да се не могу задовољити такозваним законом о народностима из 1868, затим захтевају увођење општег непосредног и тајног права гласа, као и слободу на свим пољима националне делатности.¹⁶ Мисао о националној аутономији, изражена на Конгресу, заплашила је мађарску аристократију.

После Конгреса, народности остају и даље без својих права, а њихове се установе користе у сврхе мађаризације. Изјава премијера Ванффу-а о српској национално-црквеној аутономији, дата почетком 1897. године, могла је да увери српски народ у Угарској да се без борбе не може ништа постићи; српски народ треба да убеди Ванффу-а да он није научио да живи од милости, већ зна да се бори за своја права.¹⁷

Почетком 1898. године, Извршни одбор Конгреса народности из 1895., упутио је оштар протест против законског предлога о мађари-

¹² Kongres narodnosti — Tribuna, br. 157 од 13/25 јула 1895.

¹³ P. — Kongres narodnosti, članak u listu Tribuna br. 98, 1895 год.

¹⁴ Tribuna, br. 54, 1895. — Напис: О једном шамару...

¹⁵ Tribuna, br. 44, 1895.

¹⁶ Kongres narodnosti, Tribuna, бр. 171, 1895.

¹⁷ Српство, Вршац, Год. III, бр. 27 од 3. априла 1897.

зацији назива места и општина. Будући да смо искључени из парламента — каже се у протесту — немамо могућности да подигнемо наш глас против тлачења наших сународника, већ објављујемо овај протест јавно целом свету и истовремено изјављујемо да Срби, Словаци и Румуни неће престати да се неустрашиво боре легалним средствима за своја национална права и једнакост, све док не постигну свој циљ, јер ова права могу само привремено насилно да буду одузета и угушена, али не могу никада да се униште!!¹⁸ Протестује се у име 10 милиона мађарских нација у Угарској и због тога што Срби, Словаци и Румуни немају право да одржавају јавне скупове, пошто се сви пријављени скупови забрањују.

Школске установе народности су угрожене и спутаване у свом раду, или пак уништене. Поменимо случај словачких гимназија и Матице словачке, које су насилно уништене и одузето им је имање. У једном граду Јужне Угарске Србима се забрањује да сопственим средствима купују земљу ради изградње једне зграде за гимназију. Припадницима румунске народности не издаје се дозвола за оснивање гимназија у Араду и Лугожу, иако су обезбедили сами неопходна средства. Све док власти у Угарској не поштују права припадницима српске и румунске нације, не може бити говора ни о пријатељским односима са Србијом и Румунијом.¹⁹

Политички прваци народности у Угарској све упорније захтевају слободу мишљења, поштовање језика народности и утицај на политички живот за све грађане аустро-угарске државе, без икакве разлике.²⁰ Само владање закона и законитости, међусобно поштовање права, једнакост у правима и дужностима за све народности које живе у Аустро-Угарској, гарантује подизање благостања земље и њену одбрану.²¹

Након одржаних избора 1905, када је либерална странка и кабинет на челу са Тисом дао оставку, опозиционе странке су се ујединиле у „Опозициону коалицију“. Народности су изабрале посебно своје посланике (8 Румуна, 1 Србин и 1 Словак) који су се ујединили и заједнички иступали. Меморандум народности, који је презентирао Михали, био је супротан суштини меморандума који је поднела мађарска коалиција. Посланици народности су позвани да се укључе у једну од мађарских партија. На ова инсистирања одговорили су румунски посланици Поп, Влад и Сучу, одбијајући меморандум.²²

У периоду владавине коалиције (1906—1909) сарадња и заједничка борба угњетених народности против дуализма постаје све изразитија. На дан 12. марта 1906. Клуб посланика народности упућује апел,

¹⁸ Из протеста Извршног одбора Конгреса народности из 1895, објављен у Будимпешти 29. децембра 1897, односно 10. јануара 1898.

¹⁹ Српство, Вршац, Год. IV, бр. 2 од 6. јануара 1898, 1—2 (Протест).

²⁰ Drapelul, Lugož, br. 1 od 1/14 januara 1901 (Napis: Koriolan Bredičeanu — Sloboda mišljenja).

²¹ Др. В. Бранишће, Политика ситуација, Драпелул, бр. 4 од 10/23 јануара 1901.

²² Dreptatea poporului, Temišvar, God. II, br. 17 od 8/21 maja 1905, 1.

румунским и словачким бирачима, потписан од председника др Т. Михали-а и секретара Клуба Милана Хоце, у коме се каже да чињеница да српска, румунска и словачка нација нису само уједињене заједницом политичких интереса, даје овима „снагу и чврстину за наставак борбе и блиску победу њихових светлих тежњи“.²³

О разноврсним облицима сарадње народности у периоду коалиције, а нешто мање и у доба парламентарне пасивности, упознаје нас и штампа на српском, румунском и словачком језику (Застава, Браник, Трибуна и др.). Истина, о сарадњи у оквиру парламента у Будимпешти, врло богат материјал нам пружају записници мађарског парламента. Међутим, овде не можемо детаљније да разматрамо и анализирамо све аспекте ове сарадње на почетку нашег века, па све до избијања првог светског рата, будући да се ова сарадња и борба против дуализма проширује и ван парламента, имајући подршку опозиционих снага, сељаштва које жуди за земљом, па и социјалиста.

Политика мађаризације и асимилације немађарских народа подвргнута је оштрој критици од стране представника угњетених нација. Василе Голдиш захтева поштовање права народности и оснивање румунских гимназија. Михаило Полит-Десанчић, у свом говору одржаном у Уздину маја 1910. године, изјављује да ће Срби и Румуни заједно сарађивати, да ће се супротставити политици мађаризације. Михали сматра, такође, да владајуће класе неће моћи путем насиља да постигну асимилацију немађарских народа.

Борба и заједничка тесна сарадња угњетених народности наилази и на тешкоће и сметње не само од стране реакционарних велелепоседничко-капиталистичких влада и притиска владајућих класа, већ и због српско-румунских спорова око питања црквених имања, након одвајања румунске православне цркве од српске митрополије, односно карловачке патријаршије, 1864. године. Православно српско и румунско свештенство дуго времена је водило борбу и судске процесе радн неких манастирских и црквених имања. Ипак, ово није могло да спутава политичку и културну сарадњу Срба и Румуна у њиховој заједничкој борби за национална и културна права против заједничког непријатеља — владајућих мађарских класа и реакционарних влада које нису признавале равноправан положај и једнака права и немађарским народностима.

LA COOPÉRATION SERBO-ROUMAINE ET LA LUTTE COMMUNE DES PEUPLES OPPRIMÉS DANS LA PÉRIODE DU DUALISME

R é s u m é

Dans la présente étude l'auteur dirige son attention en premier lieu sur la recherche de la coopération et de la lutte commune des Serbes et des Roumains contre le dualisme austro-hongrois vers la fin du XIXe

²³ Drapelul, br. 29 od 11/24 marta 1906, 1—2 (Чланак: Реч упућена румунским, српским и словачким бирачима у Угарској).

et au commencement du XXe siècle. Cependant, cela ne veut pas dire que parmi les nationalités opprimés il n'y avait pas de collaboration même avant la période susmentionnée. Par contre, les recherches faites aux archives ainsi que la presse de l'époque confirment que la coopération entre les peuples opprimés dans la monarchie des Habsbourg multinationales était très assidue et nous en avons de nombreux exemples. L'auteur cite au début même de son exposition qu'aux premières élections pour la Diète hongroise après la révolution de 1848—1849, qui ont en 1860, les représentants serbes et roumains ont pris part aux travaux de la Diète. Parmi les députés de ces deux nationalités s'établit une coopération étroite en ce qui concerne la solution de la question nationale. Cependant, après quelque temps, le Diète fut discoute. L'auteur analyse ensuite sur nombre d'exemple la coopération serbo-roumaine.

Душан ЛУКАЧ
Балканолошки институт САНУ
Београд

РЕВАНШИЗАМ ПОРАЖЕНИХ СИЛА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ И ПОЈАВА ФАШИЗМА

Фашизам је већ у току своје појаве, а нарочито после страшних разарања која је донео читавом човечанству у току другог светског рата, привлачио пажњу многих научника у свету. Овакво интересовање за ову тематику било је условљено огромном негативном улогом и незапамћеним у људској историји деструктивним деловањем и разарањем, које је фашизам узроковао и починио свету у току другог светског рата. Не само да су разорене и делимично уништене материјалне, а знатним делом и духовне тековине генерација, већ је и цела једна генерација људи у најцивилизованијим земљама света десеткована.

Велика историјска збивања, без обзира на њихов негативни или позитивни садржај, научно су обрађивана и биће и у будуће проучавана.

У комплексу истраживања ове појаве од стране историчара, социолога, психолога, правника и других научника посебно је интересантно питање — како је фашизам, као антипрогрес, рушилаштво свега прогресивног и људског и уопште као највеће безумље, успео да ухвати тако дубоке корене у појединим земљама и међу неким народима? Како се могло догодити да он у појединим земљама, скоро на препад, придобије све средње слојеве, у оквиру којих је било прогресивно и демократски опредељених снага, па да чак успе завести и један део радничке класе, која је по својој природи стваралац свих материјалних, па и знатног дела културних тековина човечанства?

Дијалектичко материјалистичко проучавање света и свих токова досдашње историје људског друштва упућује нас да узроке ове мрачне појаве тражимо у сплету наслеђених и објективних утицаја и условљености савременог света. Сваки покушај изналажења узрока појаве фашизма у субјективној слабости, пасивности и повлачењу појединих народа или у некој натприродној моћи или надарености појединих фашистичких вођа водило би нас на криви пут.

Унапред да се оградимо да у једном кратком прилогу, какав је овај наш, не можемо и не смемо да покрећемо све многобројне делатне чиниоце који су подстакли и омогућили лабављење људског ума

и свести и довели до појаве и многоструких негативних манифестација фашизма у појединим земљама. Покушаћемо овде да размишљамо само о једном од тих чинилаца који је помогао и допринео појави фашизма између два светска рата.

Наиме, истражујући грађу за студију „Продор Немачке према Југоистоку 1933—1941. године“, дошао сам до закључка, да, између појаве и успона фашизма на једној страни, и ширине и оштрине реваншизма на другој страни, постоји јасна аналогија. Опште је познато да је реваншизам био посебно снажан и константан нарочито у оквиру земаља које су биле побеђене у првом светском рату и које су на мировним преговорима биле присиљене да прихвате диктат држава победница. Нова, версајска, Европа за њих је већ од почетка била непризната и натурена, а самим тим и „привремено“ стање. Против тога „натуреног“ стања већ од почетка је у тим земљама вођена свака могућа борба. Сем у побеђеним земљама, реваншизам је наишао на плодно тле и у оквиру оних земаља које су биле незадовољне оним што им је дато на мировним преговорима. Таква је, на пример, била Италија, која је много више очекивала у средоземном басену, него што је добила мировним уговорима.

Подгрејавању реваншизма ишле су на руку тешке економске прилике у овим земљама. Поражене и исцрпљене у рату, без могућности експлоатације јевтиних сировина и добара из колонија, оне су просто плутале из кризе у кризу. Одвијао се у њима константан процес раслојавања класа. Мали слој највештијих или најсретнијих из редова крупне буржоазије успевао је да одржи сопствени стандард или да се обогати. У оквиру свих осталих друштвених структура одвијао се процес сиромашења. Армија незапослених стално је расла. Незадовољне масе, без обзира на класну припадност, постојале су погодно тле за деструктивно деловање снага реваншизма. Константна унутарња криза у оквиру ових земаља и реваншизам ишли су руку под руку.

Овај процес одвијао се у једном поступном низу. Реваншизам је био побуђен већ одредбама мировних уговора и деловао је константно. Економске потешкоће, незапосленост, опадање животног стандарда већег дела народа погоршавали су опште стање у овим земљама. У оваквим приликама брао је плодове увек грлати и гласни реваншизам, који је завлачио масе у воде национализма. Резултат овог поремећеног тока била је појава најреакционарнијег облика национализма — фашизма.

Удружени реваншизам, национализам и њихов најразорнији облик — фашизам или националсоцијализам повели су немилосрдну борбу за место под сунцем, за утицај у масама. При овоме увек се полазило од „неправди“ и „увреда“ које су нанешене тим народима од стране других народа и сила, нарочито од стране држава победница у првом светском рату.¹

¹ Шире види: A.J.P. Taylor, The origins of the Second World War, London, p. 18—86.

Силе победнице у првом светском рату су оптуживане да су диктатом у Версају створиле односе и стање који су одговарали њима, да су одговорност за светски рат пребациле само на побеђене силе, да су погазиле интегритет побеђених земаља, да су стварањем нових држава и одвајањем појединих територија пореметиле историјске границе и разбиле поједине националне и државно правне историјске целине, да су огромним ратним одштетама — репарацијама, које су плаћале побеђене земље, кривци за привредну нестабилност и економску беду у овим земљама, да су овим земљама одузеле историјске и борбом стечене колоније и тд. и тд.

Ишло се на то да се за све недаће у овим земљама осуде силе победнице и Версајски мировни уговор. Мора се при свему овоме имати у виду да су човек, као јединка, и друштво, као целина, подложни „истеривању“ правде и то не само објективне и стварне правде, већ и оне правде која се у свести појединаца и масе формирала и учврстила под утицајем деструктивних фактора и вешто вођене пропаганде.

На основама свега овога дошло је до појаве и јачања фашизма управо у оним земљама и регионима у којима је реваншизам био најгласнији и најсуровије изражен.

Фашизам се појавио и ојачао најпре у Италији, која је, како смо већ рекли, била незадовољна решењима мировних преговора. Њено колонијално пространство у Африци није проширено. Сировине из бивших немачких колонија у Африци текле су у друге велике колонијалне земље, на првом месту у Француску и Велику Британију. Италијанска буржоазија је очекивала као награду за прелаз у табор Антанте, у току првог светског рата, проширења на подручју Средоземља и посебно на обалама Јадранског мора. Међутим, снага националних покрета у тим неиталијанским земљама превагнула је и силе Антанте на мировним преговорима морале су, бар до одређених граница, поштовати вољу, стремљења и права ових народа. Уз све то, сиромашна и ратом упропаштена Италија запала је, међу првим земљама у свету, у кризу. Општа беда маса и безизлазност ситуације погодовали су јачању и спрези реваншизма и национализма, који су се већ 1922. године трансформисали у италијански фашизам.² Демократске снаге, које су могле и требало да спрече ову трагедију италијанског народа у неповољним објективним условима, поклекле су и испустиле судбину Италије из руку унапред за више од две деценије.

О тренутку посртања и утапања немачке нације у воде фашизма, односно, националсоцијализма, обзиром да је немачки нацизам био стуб и снага међународног фашизма, говорићемо касније нешто опширније.

Фашистичка идеологија, а затим и покрет, почели су да продиру и у већину земаља и народа Централне и Југоисточне Европе. Фашистички покрет у Аустрији градио се на идејама борбе за повратак старе моћи и славе и исправци „неправди“ које су силе победнице

² Charles F. Dalsell, *Mediterranean Fascism 1919—1945*. New York, 1971., p. 364.

из првог светског рата нанеле Аустро-Угарској мировним преговорима.³ Водећа парало овога покрета била је — уједињење са матицом Немачком, односно, остваривање старог Бизмарковог сна о уједињењу свих Немаца.⁴

У Мађарској је фашистички покрет био директни продукт реваншизма. Старо Угарско Краљевство, под ударцима националних покрета и по сили одредаба мировних преговора, било је заувек разбијено. Национално измешане територије на периферији Мађарске припале су знатнијим својим деловима суседним земљама: Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, Румунији, Чехословачкој и Аустрији. Мали део мађарског народа — припадници револуционарног радничког покрета, који су по својој општој оријентацији били интернационалисти и најпрогресивнији део демократски опредељених слојева мађарског друштва, био је у стању да се ослободи туге за старом славом и величином. Сви остали слојеви мађарског друштва били су уверења да је мировним преговорима учињена неправда мађарском народу и стремили су рушењу версајског система, односно, ревизији мировних уговора. Један део поборника реваншизма, који су усто били оптерећени крајњим национализмом, био је спреман да мачем и крвљу мења границе. Овакви елементи су чинили базу фашистичког покрета и уопште, били су снага фашизма у Мађарској. Као једни и основни предуслов успеха њихове борбе било је везивање и ослонац на веће земље, у којима је фашизам ојачао или имао услове да ојача, конкретно, на Италију и Немачку.⁵

У Румунији се фашизам јављао на посебним основама, на бази антиреваншизма, односно, био је против мењања граница у вишенационалним подручјима. Наиме, Румунија је после балканских ратова и првог светског рата добила знатне просторе према Мађарској, Савезу Совјетских Социјалистичких Република и Бугарској, у којима је њено становништво било измешано са суседним народима. Код ових, суседних земаља постојали су јачи покрети за ревизију граница према Румунији. У борби против ових настојања, део буржоазије и националистичких снага видео је једино могући излаз у ослонцу на нацистичку Немачку. На темељима ових настојања и сарадње са Трећим Рајхом развијао се фашизам у Румунији.⁶

³ Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, Beograd, 1973., s. 44.

⁴ Шире види: Radomir Luža, *Austro-German Relations in the Anschluss Era*, London, 1975, p. 3—17.

— Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, Beograd, 1973, s. 45.

⁵ Auswärtige Amt (ubuduće: Arhiv AA) Bon, PA BALKAN, Pol. 4, Geheim Akten 26/7 Revisions fragen 1933—1936., Deutsche Gesandtschaft, Prag, № 707, den. 9. VI 1933.

Deutsche Gesandtschaft Bukurest № 1363, den. 10. VIII 1933.

Arhiv Sekretarijata inostranih poslova SFRJ, Beograd, (ubuduće: Arhiv SIP-a), (Beograd), Pres servis, Pregled strane štampe. Mart, III/1933., str. 127 i 128, od 10. III 1933.

⁶ Arhiv AA PA BALKAN 4, Geheimakten Bal. 26/7. Revizionfragen 1933—1936.

Deutsche Gesandtschaft Bukurest № 1237, 23. V 1933. № 1363, 10. VIII 1933.

Основну снагу и подлогу појаве и јачања фашизма у Бугарској чинили су националисти и реваншисти, који су тежили ширењу „Велике“ Бугарске у правцу Македоније источне Србије и према Грчкој и Турској.⁷

У Краљевини Југославији фашизам је налазио подлогу у сепаратистичким и националистичким покретима појединих народа. Профашистичке организације и групе у оквиру српског народа позивале су на окуп против опасности од стране Хрвата, док су франковци читав свој програм градили на мржњи против Срба, одвајању од Србије, истеривању Срба из Босне до Дрине итд.

Покушаћемо нешто шире да анализирамо и истакнемо најужу везу између ревизионизма и појаве и јачања фашизма у Немачкој, који је, како смо већ истакли, представљао стуб фашизма у свету. Фашизам у свету, у сваком погледу, па и у војном, био би кратког века и не би представљао неку већу претњу и опасност за човечанство да није имао упориште у Немачкој. Управо с тога аспекта посветићемо више пажње разматрању утицаја, веза и односа између ревизијизма и националсоцијализма.

Успон фашизма, нарочито у периоду тридесетих година у Немачкој, био је својеврсни феномен и изненадио је читав свет. Људи, који су сматрали да је Хитлер шарлатан, или, како га је сматрао дописник Дејли Хералда, Гордон Биклоа, клоун⁸, били су запањени његовим успесима у борби за освајање маса. Сам лорд Едвард Греј, који је раније као министар иностраних послова Велике Британије потцењивао нацистички покрет, морао је већ маја 1933. г. да призна Хитлеру нечувен успех и да дословно призна: „Хитлер — то је Немачка у овом тренутку“.⁹

Питањем успеха и успона фашизма већ тада су се, у начелу бавили научници из свих научних дисциплина. Већ у тренутку успона фашизма у Немачкој, појавила се 1933. г. књига Вилхелма Рајха (Wilhelm Reich): „Масовна психологија фашизма“, која је све до данас остала једно од најзапањенијих дела о фашизму. Рајх је већ у оно време изванредно сагледао унутарњу садржину фашизма, његове методе продора у масе, Хитлерову демагошку природу, као и других пр-

Arhiv SIP-a, Beograd, Pres biro, Pregled strane štampe III/33 od 2. VIII 1933.

Arhiv SIP-a, Beograd, Pres servis, Pregled strane štampe, III/33, od 14. XI, p. 153 i 25. XI 1933, p. 283.

⁷ Arhiv AA PA BALKAN 4. Geheimakten Bal. 26/7. Revisionisfragen 1933—1936.

Deutsche Botschaft Ankara № 875, den 10. VII 33.

Deutsche Gesandtschaft Athen № 602, den 24. VII 1933.

Жак Натан, Сушност и карактер болгарског фашизма и борба против него, Actas du premier congrès international des études balkaniques et Süd Est Europeenes V. Sofia, 1970, p. 230.

⁸ Архив СИП-а, Београд, Прес биро. Преглед стране штампе III/33 од 2. II 1933.

⁹ Архив СИП-а, Београд, Прес биро, Преглед стране штампе III/33 од 1. V. 1933. п. 21.

вака националсоцијализма и њихово прилагођавање потребама и условима борбе и деловања у појединим структурама немачког друштва. Рајх и многи други истраживачи после њега учили су и мање или више обрадили све чиниоце који су омогућили продор и успон националсоцијализма. Дотицани су и обрађивани сви чиниоци и стимулатори појаве и успона фашизма економског, политичког, традиционалног, војног и културног карактера. Индиректно је дотакнута и улога ревизионизма у процесу рабања и успона фашизма, али ипак мислимо и недовољно.

Ревизионизам је код Хитлера и његових истомишљеника произишао из њихове природе, из њихове искључиво великонемачке оријентације. Он је претходно основама националсоцијализма.

Хитлер и његови сарадници били су подједнако солдати аустријске и немачке империје и следбеници Бизмаркових снова о стварању великог Немачког Царства. Пораз Немачке и разбијање Аустро-Угарске били су за њих неизмерна трагедија. Одлуке Версаја озакониле су сумрак ових царевина и управо зато је Хитлер од самог почетка свим својим силама водио непомирљиву борбу против нове Европе.¹⁰

Ови поборници великонемачке идеје свим својим бићем и свим својим снагама су се ставили у службу борбе за стварање велике Немачке, не бирајући у тој борби средства. Једно од најмоћнијих оружја у тој борби било је тешко стање у Немачкој, које су носиоци великонемачке идеје користили да пред народом оптуже и окриве за такво стање силе победнице у првом светском рату и Версајски мир.

Потребно је имати на уму да је, како то лорд Едвард Греј изјављује 1. маја, 1933. г., немачки народ у огромној већини био незадовољан одредбама Версајског уговора.¹¹

Хитлер и његови сарадници су изванредно сагледавали прилике у Немачкој и оберучке давајући обећања свим класама и структурама тадашњег немачког друштва, на темељу стварне и конкретне анализе стања у Немачкој истицали своје програмске паролe, које су обећавале боље перспективе. Ова тенденција је присутна од првих Хитлерових теоретских погледа, изнетих у његовој књизи „Моја борба“, па даље у свим његовим говорима до рата. Употребљавали су оне адуте који су најлакше продирали до свести и срца маса и већине структура и класа немачког друштва. Истицано је да је осуда Немачке и Аустро-Угарске да су оне одговорне за избијање првог светског рата неправилна, да је комисија за утврђивање одговорности за рат радила без присуства делегација централних сила. Истицано је да је одузимање немачке територије, која јој је припадала 1914. г. и предавање исте, по одредбама мировног уговора, члан 17—115, Француској и Пољској, као и стварање демилитаризоване зоне на левој обали Рајне, увођењем посебне управе у басену Сара и слободног града Данцига, окрњен суверенитет Немачке и немачког народа.¹² Наглашавано је

¹⁰ Adolf Hitler, *Mein Kampf*, München, 1937, p. 726—758.

¹¹ Из говора лорда Едварда Греја на збору либералног савета, Архив СИП-а, Београд, Прес биро, Преглед новина и штампе III/33 од 1. V 1933. п. 21.

да се са Немачком поступа у свим приликама као са земљом и народом другог реда.¹³

Подвлачено је да је Немачка, натурањем плаћања репарација и других привредних мера од стране сила победница, гурнута у општу беду и сиромаштво, са милионима незапослених људи и разорених породица.¹⁴ Говорено је да због свих неправди које је немачком народу нанео Версајски уговор умире годишње око 20.000 Немаца, да је број самоубиства огroman.¹⁵

Биле су ово тешке оптужбе, које су морале деловати у једном осиромашеном и дезоријентисаном друштву, какво је било немачко друштво између 1918—1933. г. и нарочито у периоду велике економске кризе од 1929—1933. године.¹⁶

При овоме треба имати у виду да су негативне последице велике економске кризе најјаче биле изражене управо на тлу Немачке. Могућности унутрашњег тржишта биле су скучене. Губитком колонија у првом светском рату били су отгрнути филтери кроз које су могле дотицати дефицитарне сировине и такође пласирати један део производње, који није могао да се пласира на поремећеном унутрашњем тржишту. Криза је била захватила све слојеве немачког друштва, а највише радништво, које је гушила све већа незапосленост.¹⁷

Националсоцијалисти, како то сликовито каже Виљем Рајх, који су нудили сваком све и користили сва могућа средства да би стигли до циља, добро су осетили климу и искористили погодне услове за освајање маса у Немачкој. Мајсторски су обећавали све оно што је могло пасти као мелем на рану обесхрабреним масама.

Националсоцијалисти су понудили да се крене на исправке „историјских“ неправди и „увреда“, који су нанешени немачком народу Версајским миром и устројством версајске Европе. Под овим је Хитлер нудио враћање на границе пре Версаја, подразумевајући у оквиру тога и укључивање Аустрије у Трећи Рајх¹⁸ и ослобађање од свих ограничења која су појединим параграфима Версајског уговора била намегнута Немачкој. Једном генералном ревизијом Хитлер је обећавао повратак „дуног“ суверенитета и „части“ немачког народа. Свакако да је мањи број Немаца могао тада да се сврста у ред оних који ову програмску тачку нису прихватили и поздравили.

¹³ Јован М. Јовановић, Дипломатска историја нове Европе, Београд, 1938. I, п. 15—173, 375—400.

¹⁴ Хитлеров говор у Спортпаласту у Берлину од 24. X 1933. Архив СИП-а, Прес биро III/33. 28. Н 1933.

Arel Freiherrn von Fremtagoloringhoven, Deutschlands Aussenpolitik 1933—1941., Berlin, 1944, p. 9—12.

¹⁵ Хитлеров говор у Спортпаласту у Берлину од 24. X 1933. Архив СИП-а, Београд, Прес биро III/88., од 28. X 1933., п. 401—412.

¹⁶ Ибид., п. 408.

¹⁷ Wilhelm Reich. op. cit. p. 77.

¹⁸ Велика економска криза 1929—1934 и њен одјек у земљама југоисточне Европе. Зборник радова, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1976.

¹⁹ Hans Adolf Jacobsen, Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933—1938, Frankfurt am Main — Berlin, 1968, p. 10.

Својим једномишљеницима, националсоцијалистима, чуварима всликонемачке идеје, и расистима, који су чврсто били убеђени да је немачка раса одабрана раса, која треба да влада, Хитлер је понудио максимални програм, у коме је као циљ покрета истакнуо ширење „супериорне“ немачке расе према Истоку.¹⁹ Ову паролау је оберучке прихватило дезоријентисано малограђанство, које ће, већ од првих тренутака националсоцијализма, чинити његову основну снагу.²⁰

Беспосленим бројним официрима, некад моћне немачке армије, обећао је повратак некадашње славе и пуне руке посла у борби за нову еманципацију немачког милитаризма. Крупној немачкој буржоазии понудио је сигурност иметка и богаћења, повратак колонија и ширење немачке трговине на све континенте. Још пре него су се учврстили на власти, нацисти су разрадили програм „Великог привредног простора“ („Grosswirtschaftsraum“) — немачког привредног царства, у коме је као допунско привредно подручје требало да послужи подручје европског југоистока.²¹ У овим програмима није планирано никакво насиље. Све је требало да се обави на „добровољној“ и природној основи. Југоисток и исток Европе били би богати извори сировина и радне снаге за вишу и индустријализовану немачку нацију, а она би њима продавала готове индустријске производе.²² Идеја привредне експанзије Немачке у читав свет и посебно у земље југоисточне и источне Европе, био је амалгам, који је привлачио у редове националсоцијалиста све структуре немачке буржоазии. Сваки њен слој у овом програму налазио је своју перспективу и могућности јачања и богаћења.

Парола о враћању моћи немачке нације, обезбеђењу њеног просперитета, гарантовање приватне иницијативе и заштите свих слојева

¹⁹ Adolf Hitler, *Mein Kampf*, München, 1937, Band II, p. 726—759.

— Архив СИП-а Београд, Прес биро, Преглед III/33 од 26. VIII 1933., п. 252 и од 23. X 33., п. 325.

— William Shirer, *The rise and fall of the Third Reich*, London, Sidney, 1975, p. 113—115.

— Martin Broszat, *op. cit.*, p. 34.

— Hans Adolf Jacobsen, *Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933—1938.*, p. 11, 68—87.

²⁰ Мора се признати да је теорија о изабраности немачког народа имала успеха у свим слојевима немачког народа. О томе пише југословенски дипломата из Диселдорфа, новембра 1933. г.: „Мора се признати да су те пароле о супериорности немачке расе врло вешто, на догматски начин, убачене у народну душу, потпомогнуте привредном кризом и бедом услед незапослености, успеле да покрену немачки народ и да му поврате унутрашње, душевно самопоуздање у величину и бољу будућност велике Немачке која би требала, без колонија, да уједини 90 милиона Немаца.“ — Архив СИП-а, Београд, Конзуларно-привредно одељење F—XX. Рег. бр. 296. Извештај конзулата Краљевине Југославије из Düsseldorfa од 10. HJJ., п. 24.

²¹ Архив СИП-а. Прес биро III/33. од 23. X 1933.

²² Walther Croll, *Wirtschaft im Europäischen Raum*, Wien, 1940., p. 11—15, 40—43.

— Андреј Митровић, Немачки привредни простор и Југоисточна Европа 1933., у *Историјском часопису XXI*, Београд, 1974., п. 225—246.

одређеним мерама државне управе, привукла је власникеседа, средње и ситне сељаке. У придобијању ових слојева значајна је била борба нациста против атеизма.²³ Религија је имала посебно јак утицај на селу.

Сва ова програмска начела нациста ишла су у прилог циљева борбе немачке буржоазије и средњих слојева. То је произилазило из чињенице да су се циљеви једних и других умногоме поклапали. Управо, из тих разлога нацистички покрет је је црпио гро свога чланства и кадрова из тих слојева немачког друштва.²⁴ Нарочито у мањим градовима националсоцијалисти су, уз средње грађанске сталеже, највећи број свога чланства регрутовали из претежно аграрних области, на северу и истоку Немачке.²⁵

Хитлеру, коме се није могла оспорити умешност у сагледавању савремених процеса и вештина у откривању најподеснијих метода и путева до успеха, није била непозната снага и улога радничке класе Немачке. Већ од првих почетака националсоцијализма посвећивана је посебна пажња придобијању радника за националсоцијалистички програм. Већ и сам назив партије: „социјалистичка“ и „радничка“, служио је као маска и мимикрија за привлачење радништва иза националистичког и мрачног застора најреакционарнијег покрета у историји немачког народа. Свакако да су пропаганда најприје насели и постали жртве националсоцијализма незапослени радници. То потврђује податак да је од око 270.000 радника, чланова Националсоцијалистичке немачке радничке партије, који су ушли у партију до 1933. године, око 120.000—150.000, било незапослено у време улажења у партију.²⁶

Идеја о окупљању разбијеног и осиромашеног немачког народа, о ослобођењу од неправди које је Немцима наметнуо Версајски мир, о стварању бољих услова живота и о запошљавању свих способних за рад, није била страна овим радницима, који су, живећи годинама у беспослици и беда, били изгубили веру у било какву бољу животну перспективу.

Уз све то мора се имати на уму да Хитлер и нацисти нису свој програм у то време градили на силу. Сваки говор, сваки акт, свако програмско начело били су прожети паролама о борби за мир, за пријатељске односе међу народима и државама, о решавању свих спорова и исправци свих неправди мирним путем. Не сме се падати у заблуду да је немачки народ тада био за рат. Свеже и тешке су биле успомене на први светски рат, у коме је и тај народ претрпео страшне жртве. Нацисти су ово добро знали и баш због тога су свој, у суштини експанзионистички, освајачки, програм, заклањали плаштом борбе за мир и мирно решавање свих светских проблема. Хитлер је чак, 1938. године, пред нацистичком омладином, која је марширала у са-

²³ Martin Broszat, *Der Staat Hitlers*, München, 1969., p. 46, 50.

²⁴ Wilhelm Reich, *op. cit.* p. 48.

²⁵ Martin Broszat, *op. cit.*, p. 52.

²⁶ Martin Broszat, *op. cit.*, p. 52. — Peter H. Merkl, *Political violence under the Swastika*, New Jersey, 1975., p. 14.

вршеном војном поретку, извикивао парољу: „Никад више рата!“, да би у исто време пред својим сарадницима изјављивао да Чехословачку треба разбити.²⁷

Националсоцијалисти су до те мере развили борбу за утицај у масама да није изостала ни једна класа, нити један слој у немачком друштву, у оквиру кога они нису били развили своју активност. Да би се остварио утицај у противречним и дивергентно политички усмереним класама и слојевима нацисти су били присиљени да лавирају, да свакој структури обећавају оно што што се могло уклопити у њено идеолошко и практично стремљење. Нацисти су у овом послу показали необичну вештину. Пред крупном буржоазијом иступали су као одбрана од бољшевизма и пролетерске револуције у Немачкој, радничкој класи су обећавали социјализам и светле перспективе, свим другим слојевима давали су обећања која су њима одговарала. Свим Немцима су обећавали други мир и просперитет.²⁸ Будућем великом освајачу била је страна реч — победник. Хитлер је у интервјуу, који је 14. фебруара 1933. године, дао дописнику листа „Дејли мејл“, изјавио: „Велика је несрећа да се свет за вечита времена дели на победиоце и на побеђене. Сваки покушај овакве једне поделе поткопава међусобно поверење народа, што се проширује и на привреду, којој је учињена лоша услуга овим уговором“²⁹

У пресудним тренуцима, под крај велике економске кризе, нацисти су дали до знања немачким масама да се грандиозни програм „народног извршења“³⁰, ослобађање од версаљске лаге и њених „тешких“ последица, окупљање свих Немаца и враћање „суверенитета“ Немачке, сигурност немачких граница, привредна стабилизација, обезбеђење дугог мира, запосленост свих незапослених, повишавање животног стандарда и решавање низа других проблема, може решити једино ако се власт у земљи преда нацистима и Немачка ослободи „неправедних“ версајских одредаби.³¹

Материјалну базу у подизању и изграђивању Немачке нацисти су очекивали и тражили у земљама и регионима изван тадашњих граница Немачке, што значи, да је путем ревизије постојећег стања

²⁷ Hans Adolf Jacobsen, *Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933—1938, Frankfurt am Main — Berlin, 1968.*, p. 333.

²⁸ Prof. Dr Erich Paterna, Verner Fischer, dr Kurt Grossweiler, Dr Gertrud Markus, Dr Kurt Pätzold, *Deutschland von 1933 vis 1939.*, Berlin, 1969., p. 11—20, 80—81.

²⁹ Архив СИП-а, Београд, Прес биро, Фебруар III/33 од 15. II 33., п. 96.

³⁰ Архив СИП-а, Београд, Фонд МИП Краљевине Југославије, Конзуларно-привредно одељење, F, XX, рег. бр. 296. Елаборат конзула у Диселдорфу, под насловом Националсоцијализам, његов програм и проблем послених у Немачкој, од 10. XI 1933., п. 7.

³¹ Владислав Миленковић, *Економске кризе и појаве фашизма између два светска рата. Из Историје Југославије 1918—1945*, Београд, 1958., п. 108.

— Hans Adolf Jacobson. *op. cit.*, p. 331—335.

— Архив СИП-а, Београд, Конзуларно-привредно одељење, F—XX, рег. бр. 296, Елаборат Конзулата у Диселдорфу од 10. XI., п. 2.

требало доћи до материјалног ослоња за изграђивање нацистичке Немачке.

Ударну снагу у борби за мењање Немачке и света Хитлер је очекивао од омладине. Она се налазила на главном правцу и тежишту нацистичке пропаганде. Треба при томе имати на уму да је омладина увек и свагде више и брже примала све срцем него свешћу, посебно кад је у питању част или увреда, појединца или друштва. Нацистичка пропагандна машина, служећи се свим расположивим средствима и методима, најчешће је баратала управо овим, најосетљивијим, терминима. Укључивање у националсоцијалистички покрет значило је укључивање у редове бораца за обарање и брисање „наметнутих“ неправди и враћање „повређене“ части једног народа. Управо из тих разлога могло се десити да је гро чланства Националсоцијалистичке немачке радничке партије, у време борби за освајање власти у Немачкој, чинила омладина. Она је у 1933. години (узимајући старосне границе омладине од 18 до 30 година) чинила 42,7% од укупног чланства НСДАП, док је у исто време њен удео у укупном становништву представљао само 31,1%.³²

У повољнијој ситуацији, какву су пружале прилике у немачком друштву 1930—1933. г., нацизам је успео да прошири број својих активних присталица на рачун радничких и демократских партија. Успео је директним материјалним корумпирањем „радничке аристократије“ и идеолошким утицајем да придобије за себе знатан број припадника радничке класе.³³ Продору националсоцијалиста у масе допринело је и стање утабору радничких и демократских партија, на првом месту одсуство сарадње између социјалдемократа и комуниста.

Крајем 1932. године НСДАП је бројала преко 800.000 добро организованог чланова.³⁴ Бројни пораст чланства НСДАП пратио је све јачи политички утицај њеног чланства у масама Немачке. То се најбоље може пратити по резултатима избора у Немачкој у тим годинама. Процес повећања броја гласова за кандидате НСДАП и опадање броја гласача других партија био је константан. Са 11.700.000 гласова на изборима 6. новембра 1932. г. број гласова за кандидате НСДАП 5. марта 1933. г. се попео на 17.300.000, од укупно 38 милиона гласача. Националсоцијалисти су већ на новембарским изборима 1933. г., од укупно 45.178.701 бирача добили преко 39.000.000 гласова за своје кандидате.³⁵

Негде у периоду новембарских избора 1934. са правом је југословенски дипломата из Диселдорфа јављао: „Данас је у Немачкој

³² Peter H. Merkl, Political violence under the Swastika, New Jersey, 1975., p. 13.

³³ Wilhelm Reich, op. cit., p. 76.

³⁴ Martin Broszat, op. cit., p. 43.

³⁵ Prof. Dr Erich Paterna, Werner Fischer, Dr Kurt Grossweiler, Dr Gertrud Markus, Dr Kurt Pätzold, op. cit., p. 29, 89—90.

— Martin Broszat, op. cit., p. 105—107.

— William L Shirer, The rise and fall of the Third Reich, London, Sidney, 1975., p. 174—209.

у духу националсоцијализма и реванша организован цео немачки народ, почев од детета до старца у познијим годинама“.³⁶

Била је то трагична реалност за немачки народ и за читав свет. Био је то увод у највећу трагедију коју ће човечанство преживети у својој историји. Свест и дух једног великог европског народа, са богатом револуционарном и демократском традицијом, са огромним културним и научним тековинама, са гигантским доприносом цивилизацији, посрнуо је и предао кормило своје судбине најреакционарнијој партији и најнехуманијем политичком покрету кога је историја забележила.

За једно овакво нагло сурвавање свести једног великог народа, за један невиђен апсурд, да се скоро сва нација окупи око једне до краја дехуманизиране политичке партије и снаге, већ досада је неука утврдила да су постојали дубоки разлози.

На овако крупан поремећај нормалног хода људског друштва, како смо већ рекли и како је то много пута у делима науке објашњено, утицао је читав низ чинилаца: унутар немачких и општесветских, националних и ваннационалних, политичких, економских, привредних, културних, традиционалних и многих других. Они су по својој природи морали бити јаки и дубоки, јер су условили дубоке поремећаје у немачком друштву, а преко њега и у читавом свету. Ово подвлачимо управо због тога што знамо да би светски фашизам, без чврсто организованог, политички јединственог, војнички опремљеног немачког националсоцијализма, био само бледа сенка.

На крају, усубујемо се да утврдимо, да је међу делатним чиниоцима, који су у чврстој спрези и јединству омогућили појаву националсоцијализма, његово бројно, организационо и политичко јачање, његово продирање у све поре немачког друштва, његов долазак до власти у Немачкој и учвршћивање на тој власти, једну од одлучујућих улога у завођењу немачких маса одиграо позив на реванш, вишегодишње позивање свих слојева немачког друштва на окуп за спирање нанешене увреде, на исправку неправде, коју су силе победнице из првог светског рата нанеле Немачкој, на окупљање немачког народа у борбу за враћање некадашње славе и величине Немачке.

DER REVANCHISMUS BESIEGTER MÄCHTE IN ERSTEN WELTKRIEGE UND DER WERDEGANG DES FASCHISMUS ZWISCHEN ZWEI WELTKRIEGEN

Zusammenfassung

Bereits bei dem Erscheinen des Faschismus, und besonders nach ungeheueren Zerstörungen, die er dem ganzen Menschengeschlecht während des zweiten Weltkrieges beibrachte, versuchten die Leute, die

³⁶ Архив СИП-а, Београд, МИП Краљевине Југославије, Конзуларно одељење, F—XX, рег. бр. 296, Извештај конзулатата из Диселдорфа од 10. XI 1933, год., п. 24.

Ursachen und Gründe dieses destruktivsten Phänomens in der menschlichen Geschichte zu entdecken und zu erklären, welches, ausser enormer materieller Verwüstungen, noch etliche Millionen von Menschenleben vernichtete. Über die Entstehung, Wirkung und düsterste Folgen des Faschismus bis jetzt schon zahlreiche umfängliche Bücher in allen Sprachen geschrieben und veröffentlicht worden.

Im Komplex der Erforschung dieses Phänomens, hatten die Gelehrten ein besonderes Interesse an der Frage, wie der Faschismus, als Antiprogress, Zerstörungswut, Vernichtung aller Errungenschaften der Menschheit, und sogar ganzer Völkern und, überhaupt, die grösste Tollheit, so tiefe Wurzeln in einigen Ländern und unter gewissen Völkern zu fassen vermochte. Welche waren diese Mächte, deren Wirkung dem Faschismus, zum Beispiel in Deutschland, ermöglichte, fast alle Mittelschichten der deutschen Gesellschaft, unter welchen sich auch manche progressiven und demokratisch orientierten Kräfte, und sogar eine bedeutender Teil deutscher Arbeiterschaft befand, welche vor der Erscheinung des Faschismus revolutionär und marxistisch gesinnt war für sich zu gewinnen. Dialektische und materialistische Betrachtung der Welt sowie sämtlicher Läufe der bisherigen Geschichte der Menschheit, verweist uns darauf, die Ursachen dieses Phänomens nicht in der subjektiven Schwäche und der unergründlichen geistigen Umnachtung des deutschen Volkes oder aber in der übernatürlichen Macht des Führers, sondern gerade im Komplex ererbter und objektiver Einflüsse und Bedingungen zu suchen.

Aus der Erforschung von Materialien, die sich auf die Periode zwischen zwei Weltkriegen beziehen, habe ich gefolgert, dass zwischen der Erscheinung und dem Aufstieg des Faschismus und der Stärke und Breite des Revanchismus in einzelnen europäischen Ländern eine klare Analogie besteht. Bekanntlich war der Revanchismus mächtig und beständig besonders in den Ländern, die im ersten Weltkrieg besiegt worden sind und auf den Friedensverhandlungen genötigt waren, das Diktat der Sieger anzunehmen, aber nie das neue, in Versailles gegründete Europa annahmen. In diesen Ländern ernährte sich der Revanchismus mit wahren, aber auch mit einer Reihe erdachten Ungerechtigkeiten und „Beleidigungen“: Versetzung der Verantwortlichkeit für den Weltkrieg auf die besiegten Mächte (Kriegsschuldfrage), Wegnahme früher erworbener Kolonien, Abtrennung und Entziehung von gewissen Teilen des Nationalgebiets, Einschränkung bestimmter Rechte der besiegten Länder in zwischenstaatlichen und übrigen Beziehungen, Verletzung des Ranges einer bestimmten Weltmacht, usw. Der Revanchismus ergriff auch einige Länder, die sich nicht im Lager der Besiegten befanden, aber mit den Lösungen, die der Versailler Frieden bot und der Gestaltung von Verhältnissen im neuen Europa unzufrieden waren, wie es der Fall mit Italien war.

Es ist charakteristisch zu bemerken, dass der angeschwollene Revisionismus die Grund- und Unterlage für die Erscheinung und des Heranwachsens des Faschismus war. Ausser in Deutschland, war der Revanchismus auch Italien stark entwickelt, da es, wie bereits gesagt, mit

dem, was ihm der Frieden von Versailles gegeben hatte, unbefriedigt war. Weiter war der Revanchismus stark in Österreich, die durch den Friedensvertrag als Grossmacht gestrichen wurde, weiter in Ungarn, welches territoriale Forderungen an die Tschechoslowakei, an Rumänien und Jugoslawien stellte, in Rumänien, welches vor dem Revisionismus anderer Staaten sich fürchtete wegen den Gebieten mit gemischter Bevölkerung in Transylvanien, Bessarabien, Banat und Dobrudscha, in Bulgarien, welches territoriale Ansprüche auf Mazedonien, einen Teil Thrakiens und Dobrudscha erhob, usw. In all diesen Regionen entstand und erstarkte der Faschismus auf der Grundlage des Revisionismus.

Dieser Prozess entfaltete sich allmählich. Der Revanchismus war konstant seit der Organisation des Versailler Europas. Die wirtschaftlichen Schwierigkeiten, und besonders die Weltwirtschaftskrise, verschlechterten die allgemeine Lage in diesen Ländern. In einer abnormen allgemeinen Lage wütete der Revanchismus und erzeugte, die finsterste Form des Nationalismus, die sich weiter in die schlimmste und vernichtendste ideologische Bewegung in der menschlichen Geschichte — den Faschismus — umwandelte.

Dort wo auch die übrigen wirksamen Faktoren entwickelt waren, gelang es den wenigen faschistischen Gruppen allmählich die Massen für sich zu gewinnen und, zum Schluss, die Macht in ihre Hände zu nehmen. Das nazistische Deutschland bietet ein charakteristisches Beispiel dafür. Eine sehr wichtige Rolle in der Verführung von Massen in Deutschland wurde gerade von den täglichen Jammergeschreien über die Beleidigung, die der deutschen Nation zugefügt wurde, die Verstümmelung des deutschen Staatsgebiets, die unbarmherzige Unterdrückung der Grösse und Bedeutungs Deutschlands als einer Grossmacht, usw. gespielt. Indem sie das schwere Schicksal Deutschlands beweinten, boten die Nationalsozialisten mit Hitler an der Spitze, den an deutschen Stolz angehängten Makel zu entfernen, die weggenommenen Territorien zurückzuerobern und sie noch zu erweitern, das demütigte deutsche Volk aus allen Gegenden und Teilen Europas zu vereinigen und bessere Lebensbedingungen für alle Strukturen der deutschen Gesellschaft zu schaffen. Man muss nicht aus den Augen lassen, dass dies die Zeiten waren, wo die Nationalgefühle noch sehr tief auch bei der Arbeiterklasse eingewurzelt waren. Desgleichen soll man im Auge behalten, dass der Mensch, als Individuum und die Gesellschaft als ein Ganzes, geneigt sind, die Gerechtigkeit „zu verfolgen“, und nicht nur jene objektive und wirkliche Gerechtigkeit, sondern auch jene, die sie, unter dem Einfluss bestimmter äusseren Faktoren, in sich gebildet oder erworben haben.

Gerade weil sie diese Möglichkeit und, freilich, auch eine ganze Reihe übriger Umstände, objektiven und subjektiven Charakters, zu benutzen verstanden, gelang es den Nationalsozialisten die Macht in Deutschland zu ergreifen und ein gewaltiges Prozent sämtlicher Strukturen und Klassen der damaligen deutschen Gesellschaft für die Mitwirkung zu gewinnen, einschliesslich eines grossen Teils der deutschen Arbeiterklasse.

Tomislav MITROVIC
Lenka MANDIC
Institut za međunarodnu politiku i privredu
Beograd

DER BALKAN UND DIE GROSSMÄCHTE

Das Verhältnis zwieschen den Grossmächten und den Balkanländern und Völkern im Laufe der Geschichte stellt eine der delikaten Formen der Balkangeschichte dar, die durch historisch-politische und historisch-rechtliche fakten zum ausdruck kommen und ein intersantes, komplexes und delikates gebiet von Forschungen und Analysen bilden. Wohlbekannte Tatsachen weissen auf die untergeordnete Stellung der Balkanländer in ihren Beziehungen zu den Grossmächte in den einzelnen Zeitabschnitten der Weltgeschichte hin, da die Balkanländer vorwiegend Objekt der Politik der Grossmächte waren. Ihre ungleichberechtigte Lage wurde stillschweigend akzeptiert.

Die Balkanländer und Völkern hatten ihre Entwicklung mit den entsprechenden nationalen, religiösen, sozialen, ökonomischen und anderen Merkalen. Ihre Verlauf konnte jedoch nicht von der Einwirkung der Grossmächte unberührt bleiben, was dieser auch einen spezifischen Charakter und Inhalt gegeben hat. Obwohl man gegenwärtig in bestimmten Masse schon von der nationalen und sozial-politischen Reife der Balkanvölker und von ihrer Emanzipation sprechen kann, sind Spuren dieser spezifischen Entwicklung immerhin noch bemerkbar und sie kommen im gegenwärtigen Zeitpunkt ihrer Existenz und ihrer gegenseitigen Beziehungen zum Ausdruck. Das Hauptdilemma der Balkanländer und Völker führt auf die Frage zurück, ob sie sich selbst oder aber irgendwelchen äusseren Nichtbalkan-Faktoren zugewendet sind.¹

1. Einige historischen Besonderheiten der Balkanländer und Balkanvölker.

1. Die geografische Lage ist das erste spezifische Merkmal des Balkangebietes. Als ein im Dreieck zwieschen Europa, Asien und dem Mittelmeer (Afrika) liegendes Gebiet war der Balkan anziehendes Objekt

¹ Ф. Н. Петров, Балканскије страни, Москва, 1946, 548; Durosselle, L'histoire diplomatique, Paris, 1970; Milan Bartoš, Međunarodno javno pravo, I, 1954.; Живко Аврамовски, Балканске земље и велике силе, 1935—1937, Београд, Просвета 1968, 354; Стојан Новаковић, Историјске белешке-Балкан, 1909, 559.

beinahe aller in der Vergangenheit aus Asien oder aus Europa unternommenen Expansionen. Die Hauptvölkerwanderungen und Eroberungszüge vollzogen sind, entweder vom Osten oder vom Westen, oder durch den Süden Europas d. h. über den Balkan oder durch den Nordteil Europas d. h. über Russland. Das dauerte solange bis sich Russland zur Grossstaat entwickeln und den Nordweg der Eroberungszüge sperren konnte, so dass der Balkan als einzig mögliche Brücke in der einen oder in der anderen Richtung geblieben war.²

2. Über Balkan wurden seit dem 14. Jahrhundert vom Osten aus Asien nach Süd- und Zentraleuropa Eroberungszüge unternommen (türkische Invasion). Dieser Zustand hielt bis zum Zeitpunkt an, in welchem die Macht des Türkischen Reiches geschwächt wurde und sein Expansionsdruck nachgegeben hat. Im Zusammenhang mit dieser Entwicklung verstärkte sich auch das Interesse der damaligen europäischen Grossmächte für Balkan. Dies führte zur Entstehung der sogenannten „Ostfrage“, die ein Ausdruck des veränderten Kräfteverhältnisses und der neuen expansionistischen Pläne und Ziele der europäischen Grossmächte darstellte. England, Frankreich, Deutschland und Österreich-Ungarn sorgten dafür, dass die türkische Invasion-Domination auf dem Balkan von der Domination des russischen Kaiserreiches nicht abgelöst wurde.

Die weitere wirtschaftliche und militärische Stärkung der Zentralluropäischen Mächte schuf allmählich immer günstigeren Voraussetzungen für die Durchführung ihrer expansionistischen Politik. Zu diesem Zweck proklamierten sie ihrerseits die sogenannte Doktrin „Drang nach Osten“. Mit der Verwirklichung dieser Doktrin versuchten sie in Asien, Afrika und in Mittleren Osten ihre expansionistischen Ansprüche zu erreichen. Balkanländer und Völker befanden sich im Wege dieser hegemonistischen Interessen der Grossmächte.³

3. Die Heterogenität der Balkanländer und Völker, die aus den unterschiedlichen ökonomischen, nationalen, religiösen und kulturellen Elementen resultiert, zählt auch zu einer weiteren Besonderheit des Balkangebiets. Keinem Balkanvolk oder Balkanstaat gelang es in der Vergangenheit seine Domination in diesem Gebiet aufzudrängen und sich dem Druck der Nichtbalkan-Mächte selbständig zu widersetzen. Diese Heterogenität war verteilhaft für dieses gewagte Spiel der Grossmächte und sie erleichterte ihnen ihre politischen Ziele zu erreichen. Weil jedoch kein einziges grosses Balkanland bestand, auf welches sich irgendein Land von den Grossmächten in seiner Politik stützen konnte, war die Dauer jeder fremden Domination notwendigerweise zeitlich begrenzt und durch das Verhältnis zu den anderen Grossmächten bedingt. Das Gleichgewicht zwischen den Grossmächten sicherte das Gleichgewicht auf dem Balkan. Jede in diesem Gleichgewicht hervorgerufene Stärkung

² Paul Herre, Die kleinen Staaten Europas und die Entstehung des Weltkrieges, München 1937, 517.

³ Potemkin, Istorija diplomatiji, knjiga II i III, Zagreb 1949 godine; Andrej Mitrović, Vreme netrpeljivih, 1970.

wirkte sich mit bestimmten Folgen auf die Lage der Balkanländer aus.⁴

Die Heterogenität der Balkanvölker war Ursache der Uneinigkeit zwischen den Balkanstaaten und Balkanländer. Die Balkanvölker waren, abgesehen von seltenen Ausnahmefällen, fast immer in ihren gegenseitigen Beziehungen gespalten. Wegen der bestehenden Uneinigkeiten als auch wegen der Politik der Grossmächte wurde Balkan zur „Pulverfass“ erklärt und der Ausdruck „Balkanisierung“ wird in Bezug auf ähnliche Situationen in den anderen Teilen der Welt auch noch heute gebraucht.

4. Die wirtschaftliche Zurückgebliebenheit zählt zu den spezifischen Besonderheiten dieses Gebiets. Die Balkanländer können gegenwärtig noch immer zu den entwickelten Ländern Europas nicht gezählt werden. Während die übrigen europäischen Länder, d. h. die im Nord- und Westteil Europas liegenden Länder, den Weg der Industrierevolution einschlugen und die Politik der halbkolonialen und kolonialen Expansion durchführten, fristete das Balkangebiet sein Leben in halbkolonialer Lage. Das war einer der Gründe, dass sich die Balkanländer in den einzelnen Zeitabschnitten ihrer Geschichte den anderen entwickelten Ländern gegenüber in einer abhängigen Lage befanden.⁵ Während sich in West- und Nordeuropa der stürische Prozesse der nationalen Emanzipation entwickelte, musste die Mehrzahl der Balkanvölker für ihre nationale Existenz unter hierfür ausserordentlich ungünstigen Verhältnissen kämpfen. Das Prinzip der Nationalität und der Selbstbestimmung wurde unter sehr ungünstigen internationalen Verhältnissen verwirklicht.

II. Die Vorherrschaft der Grossmächte in den internationalen Beziehungen.

1. Das Balkangebiet, das in seiner Vergangenheit zwischen zwei langdauernden Expansionen, d. h. zwischen der türkischen und der österreichisch-ungarischen Expansion eingeklemmt war, hatte niemals eigene Grossmacht, die im Stande gewesen wäre, sich diesem Expansionsdruck erfolgreich zu widersetzen. Die einzelnen Länder entwickelten sich zu Grossmächten ausserhalb des Balkangebiets. Der Balkan war Objekt ihrer Ansprüche, die wegen des Systems des Gleichgewichtsverhältnisses zwischen den Grossmächten im breiteren und auf dem Balkan im engeren Rahmen realisiert werden konnten.

In den neuen geschichtlichen Entwicklung entstanden zwei grundlegende Formen der gegenseitigen Beziehungen zwischen den Grossmächte. Die erste Form entstand nach der Grosse französische Revolution und Napoleon -Kriegen und sie war für das ganze 19. Jahrhundert typisch. Das war ein System des Gleichgewichts, das in der Regelung

⁴ В. Поповић, Европа и српско питање, 1804—1918; P. Renouvin, Evropska kriza i prvi svetski rat, Zagreb 1965;

⁵ Duroselle, cit. delo, Potemkin, cit. delo; Peti Kongres KPJ, Referat Generalnog sekretara J. B. Tita; Boris Zihel, Tri trula stuba stare Jugoslavije, Zagreb 1946.

der Beziehungen zwieschen der Grossmächte herrschte. Dieses europäische Grossmächte-Konzert hielt ihre Vorherrschaft in Europa aufrecht.⁶

So bildete sich die unorganische internationale Gemeinschaft, die über unbestrittene Rechte und Privilegien in Europa verfügte. Auf der Basis des zwieschen den Grossmächte bestehende Prinzips des Gleichgewichts wurde die Koexistenz akzeptiert, während in Bezug auf Kleinstaaten und-völker die Koexistenz nicht angewendet wurde. Diese Länder befanden sich viel oder weniger in einer untergeordneter Stellung. Dies bestätigt auch die Praxis, die sich in den Beziehungen zwieschen den Grossmächten und den Balkanländer entwickelte durch das ganze 19. Jahrhundert. Die Existenz und der Status der Balkanländer und -völker hing vor allem von der Politik der Grossmächte in Europa ab.

3. Mit der Gründung des Völkerbundes 1919. wurde eine organisierte internationale Organisation-Gemeinschaft mit einer institutionalisierten Stellung der Grossmächte-Sieger aus dem Ersten Weltkrieg geschaffen. Die Rechte der damaligen Grossmächte, die sich aus den Bestimmungen der Friedensverträgen und aus dem Pakt des Völkerbundes ergeben, ermöglichten den Grossmächte-Mitgliedern des Völkerbundes mit ihrer hegemonistischen Politik auch in der Regelung der Beziehungen mit den Balkanländer fortsetzen.

Während und nach dem Zweiten Weltkrieg wurde die organisierte internationale Gemeinschaft erneuert, mit der Heterogenität der Staaten bezüglich ihrer Gesellschaftsordnung und zwar auf breitere geographischen Relationen und mit dem Aspekt der grösserer Demokratisierung der internationalen Beziehungen. Obwohl die internationale organisierte Gemeinschaft eine neue Qualität aufweist, behalten und vergrössern die Grossmächte ihre privilegierte Stellung. Durch diese erreichte Institutionalisierung sind Grossmächte zum Recht gekommen durch das Behalten ihre Rechte über internationale Probleme zu entscheiden.

4. In der zeitgemässen Welt besteht gegenwärtig eine pyramidenformige Struktur der Weltordnung. Entsprechend ihrem materiellwirtschaftlichen, militärischen und politischen Potenzial befinden sich an ihrer Spitze zwei Staaten, denen sich die dritte Supermacht herannahet (obwohl sie dies einstweilen ableugnet). Nach ihnen folgen etwa zehn gleich grosse Staaten (d.h. jene Staaten, die nach dem Masstab ihres geographisch-demographischen ökonomischen oder militärischen Potentials zu den grossen Staaten zählen) und an sie schliesst sich dann der breiteste Kreis der mittelgrossen und kleinen entwickelten oder nicht entwickelten Länder an. Zu diesem Kreis der mittelgrösseren und kleinen zählen auch alle Balkanländer.⁷

Diese Struktur der globalen internationalen Beziehungen und Dynamik ihrer Entwicklung haben ein grosser Einfluss auf die gegenseitigen Beziehungen der Balkanländer und-völker. Ihre Beziehungen rahmen sich in den globale Weltpolitik ein, in deren Rahmen vier grundlegende

⁶ Милаан Бартош, Коeгзистенција, Култура, Београд 1956.

⁷ Edvard Kardelj, Socijalizam i rat, Beograd 1960; Edvard Kardelj, Problemi naše socijalističke izgradnje, III, 219—223.

klassen-politischen Tendenze wirken. An jede von ihnen sind einzelne Balkanländer gebunden; entweder gehören sie einem oder dem anderem militarisch-politischen Blocke an, oder sie vertreten die Politik der Blokfreiheit oder schliesslich, es handelt sich um einen Befüwortlichkeit für kinesische politische Konzeptionen. Deshalb spiegeln sich auf dem Balkangebiet die grundlegende globalen Dimensionen der Weltpolitik der Grossmächte wieder.⁹

III. Gegenwartigen Dilemmas

1. In gegenwärtigen Beziehungen zwieschen den Balkanländer dräng sich weiterhin die Frage nach demm gemeinsamen Interessen und Wegen derintensiveren Zusammenarbeit und der Besseren Verständigung. In diese Richtung- historisch bestrachtet- günstige Verbedingungen geschafen haben. Es würde eine solide Basis für eine lange friedliche Entwicklung vom allgemisinen Nutzen entstehen. Dafür bestehen heute objektive Möglichkeiten — unter den Beziehungen der Entspannung im europäischen Masstabe- und der erreichte Grad der Unabhängigkeit der Balkanländer-eine im gegenseitigen Interesse Neuorientierung der regionaler Politik.

Das Anwachsen der Entspannung (der Detente) in der Welt und in Europa müsste sich auch auf dem Balkangebiet auswirken, denn der Balkan stellt einen Teil Europas dar. Die Balkanländer und Balkanvölker dürften in den gegenwärtigen Bedigungen der Entwicklung der internationalen ökonomischen und politischen Beziehungen nach den Grundtendenzen der allgemeinen internationalen Ereignisse nicht zurückbleiben. Social-ökonomische Entwicklung sollte den Balkanländern zu ihrem einheitlicheren Auftreten in den gegenwärtigen Anstregungen verhelfen, die unternommen werden, um in Europa ein neues System der internationalen Sicherheit und der internationalen Zusammenarbeit zu verwirklichen. Mit anderen Worten: das ist für die Balkanländer Balkanvölker eine Chance, die sie nicht versäumen sollten.⁹

2. Wenn zur Verwirklichung einer kohärenten Gemeinschaft der Staaten sowie einer stärkeren allseitigen Zusammenarbeit der Staaten in einem bestimmten Gebiet das Nichtbestehen von Konflikten und von ungelösten Problemen zwieschen den Staaten Verbedingungen ist, dann wäre es natürliche Sache zu erwarten, dass diese Länder-inwiefern der Wunsch nach der Verwirklichung solcher Beziehungen besteht-Massnahmen zur friedlichen Lösung dieser Konflikte gleichberechtigtetolerant und verantwortungsvoll unternehmen. Das wäre die Ha-

⁹ Милан Бартош, Коeгзистенција држава а не блокова, Борба, август 1968: Velibor Gavranov, Ravnopravnost i samoopredeljenje naroda kao princip aktivne i miroljubive koegzistencije, Međunarodni problemi, 2/1964.

⁹ Tomislav Mitrović, The Principle of Non-Intervention in Contemporary International Law, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, 1/1964.

uptbedingung für das weitere Fortschreiten in der Richtung der Einigung der Interessen.¹⁰

3. Das Bestehen der Grossmächte ist objektive Realität in der gegenwärtigen Welt. Sie ist sogar auch in gewissen völkerrechtlichen institutionellen Instrumenten festgehalten (die Befugnisse der Grossmächte aufgrund der UNO-Charta, die Befugnisse der Grossmächte aufgrund der zwischen den Verbündeten abgeschlossenen Abkommen während und nach dem zweiten Weltkrieg, u.s.w.) Dieser Umstand allein weist auf die Tatsache hin, dass die Lage der Grossmächte schon völkerrechtlich sanktioniert und geregelt ist. Man kann jedoch sagen, dass die bisherige Stufe dieser Regelung die Rechte der Grossmächte verstärkt hat. Ziel sollte jedoch die Vergrösserung und die Betonung der Verpflichtungen und der Verantwortlichkeiten der Grossmächte sein. Man sollte vernünftige, reelle Grenzen, Masstäbe und feste Formeln der gegenseitigen Beziehungen zwischen den grossen und den kleinen Staaten finden. Damit wäre auch das grosse Interesse der kleinen Balkanländer und Völker vertreten.

4. Beseitigung kalten Krieges und die internationale weitere Entspannung auch zwischen den Grossmächte selbst- führen zur allmählichen und allgemeinen Anerkennung der Notwendigkeit der Überwindung der Militärblöcke — die vom völkerrechtlichen Aspekt aus betrachtet, Elemente darstellen, die mit dem demokratischen Charakter der UNO-Charta nicht im Einklang sind. Das Bestehen der Blöcke ist mit der Lage und mit der Politik der Grossmächte eng verbunden. Die Änderung in der Blockstruktur der internationalen Beziehungen würde zu präziseren völkerrechtlichen Regelung der Lage der Grossmächte, ihrer Rechte und ihrer Verpflichtungen bei gleichzeitiger Beachtung der Gleichberechtigung aller Staaten führen.

5. Die Festigung der Idee über die Notwendigkeit der Abschwächung der Blockstruktur der internationalen Beziehungen in Europa und in der Welt trägt zur Festigung und zur Afirmation der Idee der Bünd-UNO-Charta beruht. Es ist keinesfalls zufällig, dass auf dem Balkangebiet zwei bündnisfreie Länder-Jugoslawien und Cypern- bestehen, die in treuer Befolgung der Prinzipien UNO-Charta und der Prinzipien der bündnisfreien Politik-zur gleichberechtigten, friedlichen Zusammenarbeit mit allen Länder, die dies akzeptieren, streben. Die Politik der Bündnisfreiheit ist orientiert auf Verwirklichung der Prinzipien der Koexistenz zwischen den Staaten, deren völkerrechtliche Grundlage in den Bestimmungen der UNO-Charta liegt.

6. Die Frage der Annäherung und der gleichberechtigten Zusammenarbeit der Balkanländer und-Völker ist im Wesen nach ein Problem der konsequenten Anwendung der Prinzipien der friedlichen und

¹⁰ Obrad Račić, Peaceful Settlement of international Disputes, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, 1/1964.

aktiven Koexistenz zwieschen Staaten unabhängig ihrer gesellschaftlich-politischen und übrigen Unterschieden. Das ist allgemeine Regeln und für Beziehungen zwieschen balkanische Staaten und Völker.

Die Lage der Balkanländer verlangt allseitige Bemühungen zu unternehmen, um im zunehmender Masse gemeinsame Interesse in ihrem geopolitischen Raum zu finden. Damit wäre in diesem Raum eine stabile politische Situation geschaffen, die allen Balkanländer eine friedliche Weiterentwicklung ermöglichen würde.

БАЛКАН И ВЕЛИКЕ СИЛЕ

Резиме

Пошто су велике силе у сваком периоду новије европске и светске историје водиле главну реч, то су мале земље, а посебно балканске, налазиле се увек у зависном положају према њима, борећи се за своју друштвену, националну и политичку еманципацију.

Такав положај балканских земаља био је условљен низом посебних специфичности, међу које свакако долази њихов посебан географско-политички положај у Европи, због којег су у прошлости веома често балкански народи били предмет освајања и експанзија, било да се ради о освајањима из Азије према Европи било у супротном смеру. Балканско подручје увек је било на путу таквим освајачким подухватима. Исто тако чести ратови, миграције становништва и ванбалкански утицаји великих држава стварали су интересантну разноликост — у националном, верском, економском погледу, због чега балкански народи и државе нису никада у својој историји били јединствени, јер је њихова разједињеност погодовала мешању са стране.

Велике силе су посебна категорија држава која се у сваком одређеном историјском периоду издавајала од осталих држава и при свајала себи хегемонијални положај у оквиру организоване или неорганизоване међународне заједнице. Такав је случај и данас, мада је постигнут значајан степен демократизације међународних односа, која може да буде од значаја за самосталније иступање малих и средњих држава. И поред тога велике силе и данас уживају посебна права, која су чак и међународноправно институционализована, што има одређено дејство и на међусобне односе балканских земаља.

У савременим међународним односима у оквиру којих је постигнут одређени степен демократизације међудржавних односа, постигнута друштвено-политичка, национална и друга еманципација балканских земаља и народа и у условима постепеног попуштања у свету и апсурдности започињања неког новог светског рата, намеће се

балканским земљама и народима могућност самосталнијег и јединственијег иступања према осталим европским регионима и уопште у међународним односима. Несврстана концепција савременог света у том правцу има свој посебан значај. Да би се могло поћи тим путем — који свакако одговара интересима балканских земаља — оне морају своје међусобне односе да регулишу у складу са универзално прихваћеним принципима мирољубиве коезистенције држава, који се базирају на демократским начелима Повеље Уједињених нација. За такву једну нову оријентацију балканских земаља, која би по први пут у њиховој историји довела до њихове јединствености нужна је политичка зрелост балканских народа и проналажење заједничких интереса.

Лазар ПЕЈИЋ
Економски факултет
Београд

ЕКОНОМСКЕ ИДЕЈЕ ДР МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА И БАЛКАНСКИ ПРИВРЕДНИ ПРОБЛЕМИ*

Када је Никола Пашић, као већ веома стар човек добио 1922. године мандат за састав свог новог кабинета, прилике у тадашњој краљевини СХС, биле су далеко сложеније, него што је био случај у малој Србији пре првог светског рата. Развитак капитализма и политичке прилике у бившој Југославији постављали су низ различитих проблема, међу којима су нарочито важно место заузимали уставно питање, национално питање, проблеми из области финансија, права, у вези са положајем радничке класе и др., која Пашић својим старим начином управљања није могао, а понекад није ни умео да реши. Као инжењер по струци, он се није много разумевао у правна и финансијска питања, компликована неједначеним и неусклађеним законодавством у старој Југославији,¹ па је стога, а вероватно и из других разлога увео у своју владу неколико младих политичара из такозв. „треће“ генерације, међу којима је био и др Милан Стојадиновић, тада тридесетчетворогодишњак, који је заузео ресор финансија.

Иако још релативно млад човек, Стојадиновић је већ тада био искусан финансијски експерт, који је претходно прошао брзу чиновничку каријеру у Министарству финансија, био је директор Главне буџетске контроле, директор Енглеске трговинске банке, професор „Науке о финансијама“ на Београдском универзитету, поверљива личност британског капитала, подпредседник београдске берзе и

¹ У прилог томе говори и један интересантан детаљ. За време његовог претпоследњег мандата, 1922—24., један од млађих министара, радикални првак и правни стручњак, морао је на свакој седници влада да прати законитост одлука и предлога и да тајним, предходно уговореним знаком обавештава Пашића да ли су предлози појединих министара, одлуке и решења законом основани. Ако је ствар захтевала даље проучавање или усклађивање са законом, онда је Пашић на основу таквог знака одлагао одлуку о том предмету до следеће седнице. Овог министра су други чланови кабинета због тога звали „Ober Minister“. —

познати берзијанац, добро поткован практичним и теоријским економским знањима. И тада крајем 1922. године он је, готово преко ноћи, ушао у политички и јавни живот предратне Југославије, у коме је са мањим прекидима узимао учешћа све до своје конфинације 1940., односно прогонства 1941. године.

Личност др Милана Стојадиновића била је у центру пажње многих радова, који су анализирали политичке и привредне прилике у старој Југославији. Он је био грађански политичар међуратног периода, економски и финансијски стручњак и као и други његови савременици оличење једног старог друштвеног система чије је време било на измаку, припадник такоз. „треће“ генерације српских грађанских политичара и буржоазије, која је испољила највећу безобзирност у трци за профитима и која је била продукт развијеног грађанског друштва у коме је класна издиференцираност на капиталисте и раднике била јасно изражена. Осећајући уједно опасност од распада старог и доласка новог социјалистичког друштва, ова „трећа“ генерација исказивала се у експлоатацији народних маса, класној борби против радничког покрета, борби за зарадом и у међусобној борби за власт. Таква средина, против које се у широком народним масама стварало велико нерасположење, и која је често изазивала огорчење својим шпекулацијама, корупцијом и скандалима, створила је у различитим личностима продукте владајућих односа и себе саме. Стојадиновић је несумњиво био продукт и припадник ове средине, експонент њених политичких и економских тежњи, које су нашле израза и у његовој економској политици. Он је био један од последњих познатијих политичара ове генерације и овог друштва, које је убрзо доживело свој крах, да би од 1945. године било замењено социјализмом.

Стојадиновић је био снажљив и луцидан финансијер, вешт у практичним пословима и економској политици, писац већег броја стручних и научних радова, чије теоријске студије и практична економска политика нису до сада биле довољно анализиране од стране економиста. Његови потези у финансијским пословима и економској политици, коју је водио довели су у међуратном периоду до стварања „мита“ о Стојадиновићу као великом финансијском и економском стручњаку, који је он сам за живота и у току своје политичке каријере стварао о себи, мада се и у његовом практичном раду и теоријским концепцијама крију одређене грешке и недостаци, који се не могу прецизно оценити без улажења у суштину економско-теоријских концепција, које је заступао. Та је оцена уосталом везана за битно питање методологије у привредној историји, јер се привредно историјски проблеми тешко могу изучавати без доброг познавања економско теоретских концепција одговарајућег периода и обратно. Због тога је изучавање економско-теоријских концепција др Милана Стојадиновића од битног значаја за изучавање привредне историје и економске политике Југославије у периоду између два рата и може помоћи да се многи проблеми овог периода далеко боље разјасне.

Школовање и први радови

Корене касније Стојадиновићеве каријере као политичара, економисте, финансијера и економског писца, треба свакако тражити још у раном периоду његовог живота, његовом школовању и студијама, као и у опредељењу за Радикалну странку, која је у то време стварала свој подмладак и чији су шефови др Лаза Пачу² и Стојан Протић³ већ тада запазили Стојадиновића као талентованог финансијера.

Стојадиновић је рођен у Чачку 4. августа 1888. године, као прворођени син Милице и Михаила Стојадиновића, судије, а касније председника суда у Ужицу и члана Апелационог суда у Београду. Основну школу учио је у Чачку и Крушевцу, а гимназију у Крушевцу и Ужицу, да би коначно матурирао у Београду.⁴ Стојадиновићев отац, који је био члан Радикалне странке, познавао је лично њене вође Николу Пашића, Стојана Протића и др Лазу Пачу, тадашњег министра финансија, који је у младости био социјалиста и који је први у Србији после Светозара Марковића у целини савладао Марксов „Капитал“, али је касније одступио од социјалистичких идеја и пришао Радикалној странци. Отац је својим пријатељима скренуо пажњу на сина, који је после завршене матуре започео студије на Правном факултету у Београду, одредивши се за финансијско-економски одсек. Како је под утицајем оца већ тада пришао Радикалној странци, која је ојачала после збацивања династије Обреновића, и чији су прваци Протић и Пачу желели да створе једну групу младих радикала способних стручњака да заузму места у државној администрацији, била је донета одлука, на њихово инсистирање, да поред осталих и Стојадиновић иде у иностранство као државни стипендиста, на специјализацију. Разлог за овакву акцију био је у

² др Лаза Пачу (1855—1915.), државник, дугогодишњи министар финансија и један од најспособнијих финансијских стручњака Србије пре првог светског рата, припадао је Радикалној странци и био је члан њеног Главног одбора. Написао је и превео већи број научних дела. Он је финансијски припремио Србију за ратове 1912—1918., а као присталица Пашића, без њега није хтео да уђе ни у једну владу. У почетку је био одушевљени присталица Светозара Марковића и уређивао је у Новом Саду 1877—78., социјалистички лист „Стража“, а одлично је познавао Марксова дела, нарочито „Капитал“.

³ Стојан Протић (1857—1923.), био је политичар, новинар, државник и један од оснивача Радикалне странке заједно са Пашићем. Због Ивањданског атентата био је 1899. године осуђен на робију, па помилован 1900. а од 1903. био је често у владама Србије, као министар унутрашњих дела и финансија. После првог светског рата, овај грађански политичар, одваја се од Пашића и образује прву владу у старој Југославији, а председник владе постао је поново 1920. године. Доста је писао о политичким и економским питањима, а деведесетих година био је идеолог Радикалне партије.

⁴ Ова сељења Стојадиновића и његове породице била су условљена сталним премештањима његовог оца из једног у друго место, што је тада у обреновићевској Србији био веома чест случај, нарочито са социјалистима или са чиновницима, који су припадали Радикалној странци. —

томе, што је радикалска интелигенција била у то време веома мало-бројна и што су чиновничке положаје у администрацији у то време заузимали углавном либерали и напредњаци, противници радикала, који су ометали све мере и реформе, које су радикали спроводили онда када су били на власти.

Тако је Стојадиновић по завршеним студијама отишао у иностранство и провео по годину дана у Берлину и Минхену у Немачкој, у Паризу у Француској и у Лондону у Енглеској. Тамо се усавршавао у финансијским питањима, а једно време у Паризу посећује Генералну дирекцију државног рачуноводства Француске. За време боравка у Немачкој у Минхену и Берлину припремио је своју докторску дисертацију, коју је под насловом „Немачки буџет“ одбранио 1. децембра 1911., године, на Правном факултету у Београду.⁵ Комисију за одбрану дисертације сачињавали су професори Правног факултета Слободан Јовановић, Милић Радовановић и др Момчило Нинчић.⁶

Боравак у Немачкој 1910—11. године био је сигурно од пресудног значаја за Стојадиновићева теоријска опредељења. Он у Потсдаму детаљно упознаје буџетску политику и рад немачког Државног рачуноводства.⁷ Организација и рад немачког Државног рачуноводства дубоко су импресионирали Стојадиновића, који је касније настојао да сличне принципе рада уведе и у рад Државног рачуноводства Србије (1914—18.), а касније и у буџетску политику Југославије (у току 1919., и 1922—26. године). На Минхенском универзитету, Стојадиновића је слушао предавања и посећивао је ради консултације професора Валтера Лоца и Луја Брентана, чији је утицај на југословенску грађанску економску мисао крајем XIX и почетком XX века био знатан.⁸ Од проф. Лоца прихватио је начело буџетске равнотеже и уредне финансијске администрације, ког се и касније држао, чак и

⁵ Видети: Др Милан М. Стојадиновић; Немачки буџет, Београд 1912, 183.

⁶ Слободан Јовановић (1868—1957.), Милић Радовановић (1860—1936.), и др Момчило Нинчић (1876—1949.), залагали су се за државни интервенционизам у привреди и за концепције немачке историјске школе, нарочито у домену активног спољнотрговинског биланса. Ове идеје прихватили су готово сви водећи грађански економисти у Југославији између два рата, међу којима и Стојадиновић.

⁷ Државно рачуноводство Немачке било је тада у Потсдаму, а не у Берлину, јер се сматрало да треба да буде изван главног града, и самим тим изван утицаја политичара.

⁸ Поред Стојадиновића под утицајем Лоца и Брентана био је још и др Велимир Бајкић (1876—1952), најпознатији грађански економиста у Југославији између два рата, који је код Брентана студирао и докторирао 1903. године. Касније се под Бајкићевим утицајем формира такозв. „Бајкићева школа“, којој су припадали: др Милан Стојадиновић, др Милорад Недељковић, др Душан Пантић и Никола Станаревић. Сви ови писци заступали су идеју државног интервенционизма у привреди, према начелима немачке историјске школе, а Бајкић, Стојадиновић и Недељковић били су изразити експоненти интереса крупног финансијског капитала, што је оставило трага и у њиховим теоријским концепцијама и у практичној делатности.

када је оно напуштено после објављивања чувеног Кејнсовог дела „Општа теорија запослености, камате и новца“,⁹ које је изашло 1936. године. По повратку у Србију настојао је (1914—1919.) да у српске, а касније и у југословенске државне финансије унесе теоријска и практична знања стечена у Немачкој. Можда је његов теоријски афинитет према немачким писцима утицао и на економску и општу политику коју је касније водио. То се види и у његовој докторској дисертацији, једном од малобројних радова из области финансија, тада објављених у Србији, у којој је Стојадиновић настојао да објасни како се доноси и извршава немачки буџет, полазећи од теоријских схватања катедре социјалиста из редова „младе“ историјске школе: Брентана и Адолфа Вагнера, берлинског професора политичке економије и науке о финансијама. Тек на последњим страницама „Немачког буџета“, он је направио оригиналну компарацију немачког и српског буџета одакле можда и произилази његова основна идеја да се у буџетску политику и рад Државног рачуноводства у Србији унесу неки од принципа рада у истој области у Немачкој.¹⁰

Концепције немачких економиста, које Стојадиновић овде заступа, уствари су идеје наслеђене из друге половине XIX века. Типичан пример за то јесте дефиниција буџета, коју наводи Стојадиновић по којој је „буџет“ једногодишњи закон, којим се претходно одобравају и распоређују сви расходи и приходи.¹¹ Буџет је дакле прво правни акт па тек онда инструмент економске политике. Јавне финансије јесу прикупљање прихода ради расхода, а Стојадиновић их не посматра у функцији привредних токова. Ово је било пост-класично гледиште које је касније било превазиђено, али га је Стојадиновић заступао и даље, чак и у оквиру својих предавања у Буенос-Аиресу педесетих година. Његови слушаоци су тада говорили да је добар позналац проблематике, али старих схватања. У сваком случају схватања о буџету као првенствено правном акту и придржавање принципа политике буџетске равнотеже, код свих југословенских грађанских влада између два рата укључујући и Стојадиновићеву значила су у извесном смислу елиминисање буџетске политике као антицикличног инструмента у борби против привредних криза.

За тадашњу Србију, међутим, буџетско питање је у то време било веома важно. Финансијске тешкоће изазване царинским ратом са Аустро-Угарском и припремама за балканске ратове биле су велике. Због тога је Стојадиновићево поређење немачког и српског

⁹ Видети: Ј. М. Кејнес; Општа теорија запослености, камате и новца, Београд, 1958. Са Кејнсом се Стојадиновић лично познавао и дописивао, али није прихватао његове концепције. Од наших правних односно економских писаца, са Кејнсом се дописивао и др А. Марковић, који се иначе залагао за принцип „laissez-faire“ према идејама традиционалне англосаксонске и француске литературе. Видети његов „Систем грађанског права“, књ. 3, „Парламентарно право“, која садржи расправу о доношењу и извршењу буџета и о финансијској политици.

¹⁰ др М. Стојадиновић; Немачки буџет, 1912, 32—33.

¹¹ Исто, 31.

бюдета, где је он тражио одређене узоре, сматрано као показатељ да је буџетско питање решено у Србији на солидној основи, што је Радикална странка и хтела да докаже. Уствари већа пажња била је посвећена организацији јавних финансија, која је била слаба тачка многих ранијих влада и министара у Србији, па је то и у Стојадиновићевој тези дошло до изражаја.

И пре него што је докторирао Стојадиновић је написао неколико научних студија, настојећи да се афирмише и да отвори путеве својој даљој каријери. Најбољи његов рад из овог периода, чак можда бољи од дисертације био је „Српско законодавство о издржавању свештенства“, који је написао још као студент 1909. године. Ова студија, и ако не од општег интереса била је веома добро документована, заснована на архивском раду и изазвала је међу свештенством велико интересовање, јер се бавила не само питањем црквених финансија него и свештеничких плата. У часопису „Дело“ објавио је Стојадиновић, 1911. године једну студију о поштанским штедионицама,¹² која је касније била штампана као посебна књига. Овде он указује на потребу и корист од оснивања једне овакве установе. Циљ је био да се на овај начин кроз штедне улоге прикупе слободни и уситњени капитали, који би се могли јефтино позајмљивати, као јачање капиталистичке привреде у Србији. Стојадиновић је писао да се у Србији мало штеди, а много троши, зато што нема одговарајућих новчаних залога у које би штедише могле да положи свој новац и у које би имали поверење. При томе он није узимао у обзир да је национални доходак у Србији тада био врло низак и да је износио око 30 УСА долара по глави становника и да су у једној таквој аграрној и сиромашној земљи са претежно натуралном структуром пољопривредне производње могућности за штедњу биле врло мале. Но и у овој студији дошле су код Стојадиновића идеје историјске школе о националном привредном развоју једне земље (у овом случају Србије), за који треба тражити средства у свим областима привредног живота. Како су сиромаштво у капиталу и недовољна акумулација били најзначајнији проблеми привредног развоја Србије, почетком XX века, Стојадиновић је сматрао да се прикупљењем штедне становништва може донекле побољшати кредитни потенцијал банака и обезбедити већа акумулација. Но како су доходи становништва били углавном ниски и како је њихов највећи део био намењен потрошњи, могућности за овакву политику стварања штедних новчаних завода нису биле нарочито велике.

Иако је претходно био одслужио војни рок, Стојадиновић је читаво време балканских и првог светског рата провео на раду у Министарству финансија, тако да није ни ступао у војску. Тешке четири године светског рата провео је у позадини, а највећим делом на Крфу. За то време, с обзиром на мали број кадрова у Министарству, он је обављао знатан део послова у Државном рачуноводству и

¹² Др М. Стојадиновић, Поштанске штедионице, Дело, 1911, књ. 58, 433, књ. 59, 70 и 270.

у Министарству финансија, као и низ финансијски операција у циљу одржавања вредности валуте и финансирања ратних операција и снабдевања. Документи из овог периода показују да је он стварно обављао многе послове у овом министарству и у Државном рачуноводству, као и да је креирао мере економске и финансијске политике, од којих су поједине дале одређене резултате, као на пр. подизање паритета динара према франку од 100 дин. за 60 франака на 100 динара за 72,6 француских франака. Касније је у Француској био одређен још бољи курс од 88 франака за 100 динара, а при крају рата паритет је био готово 1 динара за један франак, као и 1912. године.¹³

Стојадиновић је, дакле, имао доста успеха у спровођењу мера за стабилизацију динара, а уједно је ступио у везу са већим бројем финансијских стручњака у Италији, Француској и Енглеској, са којима је и касније одржавао контакте и пословне везе.¹⁴ Његово материјално стање, о коме је било доста говора у различитим публицистичким радовима последњих година, било је у овом периоду веома лоше, што се може и утврдити из документације сачуване из овог периода.¹⁵ Али оно се веома брзо поправља после његовог доласка у Београд 1919. године. Стојадиновић је тада постао директор Главног државног рачуноводства у Београду, а затим пошто се није слагао са идејама Воје Вељковића министра финансија у влади Љубе Давидовића и његовог помоћника др Велимира Бајкића, Стојадиновић је 1919. године напустио положај директора Главног државног рачуноводства и прешао је за директора Енглеске трговинске банке, где је

¹³ Видети о томе обимну документацију у „Фонду Милана Стојадиновића“ у Државном архиву Југославије у Београду.

¹⁴ Када је по повратку у Београд постао директор Енглеске трговинске банке Стојадиновић је дошао у везу са многим светским финансијерима и тако је проширио круг својих пословних пријатеља, који је он стварао још на Крфу и који је стално проширивао, од чега је у својој политичкој каријери имао доста користи, док је он, с друге стране, стално штитио интересе крупног финансијског капитала.

¹⁵ Није тешко утврдити да из периода боравка на Крфу датира и његово пријатељство са Радом Пашићем, сином Николе Пашића, који је тада на Крфу био председник владе. Доказано је да је Раде Пашић шпекулисао у то време са различитом робом на Крфу, али нема података (на супрот тврђењу З. Колунића: „Политика и корупција у краљевској Југославији“, Загреб, 1968.), да се он већ тада бавио корупцијом и да је са Пашићем сарађивао, нити да је преко различитих финансијских операција стекао неко веће богатство. Из неких докумената из овог периода произилази да његово материјално стање на Крфу није било баш најбоље. Извештај једног члана Главне контроле државног рачуноводства, М. А. Поповића, написан на Крфу, 29. маја 1918, показује да је Стојадиновић још у децембру 1917. године узео привремену признаницу на 1000 франака и да их није ни правдао ни вратио. Извештај показује да он, иако начелник Главног државног рачуноводства није ни могао да врати ову суму. Иако је могуће да је он рачунао као што се касније показало као тачно, да ће наредбом министра финансија Протића овај дуг бити саниран, ипак постоји могућност, да су његове финансије биле у лошем стању.

провео више година.¹⁶ И ако заузет пословима Стојадиновић се током 1919—20., бавио и публицистиком и критикује финансијску политику Давидовићеве владе, нарочито замену крунских за динарске новчанице у односу 4:1, коју је она спроводила.¹⁷ Управо у време када је Стојадиновић напустио државну службу, напустио је Бајкић катедру за финансије на Правном факултету и 1920—21. школске године, науку о финансијама предаје Стојадиновић. Припремајући се за предавања он је написао обиман уџбеник под насловом „Науке о финансијама“, који вероватно, зато није објавио што се касније није довољно бавио изучавањем литературе да би га припремио за штампу.¹⁸ У овој студији садржани су његови најважнији теоријско-економски и животни погледи, који ће касније наћи места и у економској политици коју је спроводио. Студија је у потпуности инспирисана немачком литературом и школски пример уџбеника о финансијама присталице историјске школе, мада је Стојадиновић овде нешто више истицао потребу либералније економске политике него касније.

У свом првом предавању студентима Стојадиновић је истакао да је и он био студент Београдског универзитета и да за бака нема веће части него да постане професор. „Што ни ја, а свакако ни многи од Вас — наставља он — нисмо пошли овим путем чисте науке, биће јасније у данашњим приликама свима, а најпре Вама, који студирате економију и финансије и који знате да у овом свакодневном суровом животу важи оно старо римско правило „Primum vivere, deinde philosophari.“¹⁹ Тако је он ето волео науку, али су га живот и

¹⁶ Захваљујући својој великој радној енергији, уробоном смислу за финансије и трговину и банкарском таленту и извесној дози пословне бескрупулозности, ангажујући се уз то и у другим банкама и акционарским друштвима, веома је брзо поправио свој материјални положај и касније такође никада није пропуштао прилику да повећа своје богатство.

¹⁷ Из тог времена потиче његов чувени чланак „Положај г. Бајкића“ („Политика“, 1. децембар, 1919. године), у ком је свог бившег професора напао да је аморалан зато што спроводи замену крунских новчаница за динарске у износу 4:1 и зато што је променио ставове од момента доласка за помоћника министра финансија о овим питањима. Поред тога што је писао за „Политику“ писао је и за један француски лист „Agence Economique et financiere“ и један енглески часопис („The Economist“), а касније

и за друге листове.

¹⁸ Његова студија о финансијама, која обухвата скоро 400 страна исписаних читким рукописом, бави се прво општим начелима науке о финансијама да би затим одмах прешао на примењени део у коме најјачи и који сматра најважнијим. И овде Стојадиновић се залаже за начело буџетске равнотеже и каже да привреди треба вратити све што јој се кроз државне приходе (порезе, таксе, царине, итд.) узме. Он заступа и друго класично начело малог буџета, које је изражено кроз захтев за малом порезима, увек наравно врло популаран, који је у интересу приватног капитала јер му оставља шире поље дејства и омогућава слободно деловање тржишног механизма. Касније, као министар финансија, Стојадиновић није много поштовао ова начела и напустио је либерализам, да би на крају био потпуно за интервенционизам државе.

¹⁹ Стојадиновићеве инаугурално предавање, октобра 1919.

пракса одвукли на другу страну. Он је био заинтересован за теоријска питања само онда када су она имала одређену практичну намену, свет га је интересовао са практичне стране.²⁰ Чисто научне радове пратио је али узгред, а примењену економију (по начелу Brentana и Лоца) далеко више, нарочито финансијски монетарну литературу. Проучавање науке о финансијама има за њега практичан значај да би образовало квалитетно чиновништво за административну струку. Сумирајући с друге стране стање науке о финансијама у Југославији, он је сматрао да је она потребна сваком грађанину и у обичном животу.²¹ Због тога је практична страна науке о финансијама, нарочито политика и процедура доношења буџета, утврђивање висине прихода и расхода и сл. разрађена код њега до танчина. Док је број теоријских извора, који се овде цитирају мали, знање црпљено је из далеко обимније литературе. У томе је главна мањкавост ове књиге, јер је Стојадиновић, као синтетички дух пропустио да наведе изворе својих концепција, које је по разним питањима усвојио.

Проучавање науке о финансијама има по њему, пре свега велики практични значај, јер у парламентарној грађанској демократији посланици, одборници и државници морају добро да упознају ову проблематику. Сумирајући стање које је у погледу познавања финансијске науке тада владало у Југославији, Стојадиновић каже: „О финансијама данас додуше свако говори, али нико не може да говори са разумевањем, ако их није нарочито изучавао. Као и свака друга наука, тако се и наука о финансијама мора да учи. Али баш да и не желите да будете бирани за одборнике или посланике, познавање основних начела науке о финансијама потребно је . . . сваком грађанину уопште. Ово пак нарочито важи за оне који се спремају за државну службу“.²² На основу ових Стојадиновићевих речи, а он је добро познавао прилике које су тада владале у државној администрацији и квалификације чиновништва, изгледа да стање у погледу знања о финансијама у одговарајућим ресорима у то време није било нарочито сјајно, а такође ни међу представницима грађанских политичких партија у Народној скупштини. Ни поједини министри финансија и народне привреде нису били нарочито верзирани у овој проблематици, па зато Стојадиновић сматра као сасвим разумљиво што се „Наука о финансијама изучава као обавезан предмет на Београдском универзитету“.²³

Стојадиновићева студија обухвата пре свега основна начела науке о финансијама, која он затим у највећем делу овог рада разрађу-

²⁰ С њим се у друштву није могло говорити о књижевности, поезији, филму или филозофији, али је пореску политику и спорт познавао изврсно.

²¹ Уводно предавање М. Стојадиновића на Правном факултету у Београду, 3.

²² Исто, 3.

²³ Исто, 4.

је на поједина значајна практична питања из области финансија.²⁴ И овде, Стојадиновић се залаже за начело буџетске равнотеже. Он сматра да привреди треба вратити све оно што јој се кроз државне приходе на одређени начин (кроз порезе, таксе, царине и др) одузима. И друго класично начело, принцип малог буџета, овде је такође заступљено и одражава се кроз стално Стојадиновићево залагање за што мање порезе и друге државне приходе. Овакви принципи финансијске политике имали су за циљ да ограниче државну интервенцију у привреди и да оставе широко подручје дејства приватној иницијативи, која према концепцији британске класичне политичке економије, представља јединог и најважнијег покретача сваке привредне активности.²⁵ Због тога држава није требала да се меша у привредни живот, сем изузетно, када би то особити јавни интереси захтевали. Према либералном схватању држава, дакле, нема економске циљеве и економске функције, већ целокупну привредну делатност оставља приватним лицима, да се о њој старају кроз слободну конкуренцију без државног мешања, а за себе задржава послове управе земље, правног очувања капиталистичког поретка, послове везане за војску и државну администрацију и др. С друге стране, слободно деловање тржишног механизма треба да реши све привредне проблеме.

У ово време када се углавном бавио банкарским и берзанским пословима, Стојадиновић је себе окарактерисао као присталицу либерализма самим тим што се залагао за начело буџетске равнотеже и малог буџета, јер велики буџет, буџетски суфицит и буџетски дефицит аутоматски значе да ће држава имати одређени утицај на привредна кретања.²⁶ Касније међутим, као министра финансија, Стојадиновић се придржавао неких начела благог либерализма, док је паралелно са спровођењем одређених либералистичких мера економске политике, спроводио и низ мера државне интервенције у привре-

²⁴ Стојадиновићева студија „Наука о финансијама“, коју је он у рукопису припремио за своја предавања на Београдском универзитету, није до сада била предмет научне обраде и научне оцене. У њој су садржана сва важнија теоријска начела, која је он спроводио у практичној економској и финансијској политици.

²⁵ Ова начела прихватила је и вулгарна економија у Енглеској и Француској, маргинализам и немачка историјска школа. Писци ових школа сматрали су да економски човек „Homo oeconomicus“, привређује тако што рационално комбинује факторе производње, рад, капитал и земљу и употребљава их тако да уз што мање трошкове оствари што већи профит. То се могло остварити само у условима слободне приватне иницијативе, када је капиталиста могао слободно да лоцира капитал, тамо где је могао да оствари највећи профит. Ова начела критиковали су касније Маркс, марксиста и писци социјалистичке оријентације, као и социјалисти-утописти.

²⁶ Видети: др М. Стојадиновић; „Наука о финансијама“, рукопис, 1920. год.

ди, по рецепту историјске школе.²⁷ При крају своје каријере сасвим је био напустио начело економског либерализма и спроводио је политику државног интервенционизма, нарочито у циљу отклањања привредних криза.²⁸

Ова теоријска начела утицала су у великој мери на Стојадиновићеву економску политику и у време његовог првог мандата као министра финансија 1922—26., и другог избора за министра финансија 1934—35, као и за време његове владе 1935—39. године. Без проучавања његовог теоријског образовања и његових научних и стручних радова готово је немогуће, због тога, дати потпуну оцену и о његовој личности и о његовој економској политици и општој политичкој активности. Сви ови аспекти његовог рада сачињавају једну нераздвојну целину.

Критика финансијске политике Југославије до 1922. године и избор за министра финансија у Пашићевој влади

У већем броју чланака објављеним у „Политици“ и другим листовима, Стојадиновић је у периоду 1919—1922. критиковао финансијску политику људи, који су у то време заузимали положаје министра финансија, а нарочито политику свог бившег професора др Косте Куманудија, који га је много помагао у току студија на Правном факултету у Београду. Ови министри нису довољно познавали привредну проблематику земље и надали су се да се тешка привредна ситуација настала у Југославији после првог светског рата може отклонити решавањем искључиво валутног питања, без већег задирања у остале проблеме, нарочито производње и расподеле, подизања привредне активности и запослености. Слабости државних финансија, настале услед немогућности да порески органи наплате доспеле обавезе грађана, услед несолвентности пореских обвезника, онемогућавале су да се подмире растући државни расходи. Зато су поједини министри, а пре свега Кумануди повећавали државни дуг код Народне банке, да би подмирили тренутне финансијске потребе, не водећи рачуна о последицама такве кратковиде политике, по старом начелу „после мене потоп“. Због тога је државни дуг код Народ-

²⁷ Историјска школа економске мисли настала је у Немачкој око 1840. године, њени представници Лист, Рошер и други залагали су се за државни интервенционизам и царински протекционизам ради заштите националног привредног развоја појединих земаља. Циљ ове економске политике био је да се заштити привредни развој Немачке од конкуренције енглеске индустријске робе. Слична начела примењивао је у својој економској политици низ земаља, нарочито крајем прошлог и почетком двадесетог века, а у нашој економској историји она су дошла до изражаја у царинском рату Србије и Аустро-Угарске, 1906—1911. године.

²⁸ Стојадиновић се 1936. на пр. формално држао начела буџетске равнотеже, али је истовремено путем ванбуџетских расхода од 4 мрд динара финансирао јавне радове ради подизања запослености и куповне моћи становништва и отклањања последица кризе 1930—1934. године.

не банке растао, а проблем државних финансија није био решен, као ни привредна проблематика уопште. Привреда је била исцрпена ратом, а поред тога у Србији ратом опустошена, становништво није имало новца, а услед тешких валутних прилика и слабог стања новчаних завода и неразвијености кредитног система, тешкоће у погледу кредитрања привредног развоја биле су велике. Због тога ни порески обвезници нису били у стању да у потпуности испуне своје обавезе, па су тешкоће у погледу састављања и извршења буџета изгледале као непремостиве.

Да би се ова питања решила Стојадиновић је сматрао да треба либерализовати привреду и укинути сва ограничења конкуренције и слободне привредне активности и иницијативе, док нормирање цена на пр. не може да реши проблем скупоће. Јер скок цена на пр. животних намирница настаје ако је тражња велика, а понуда мала. Зато он иступа као присталица либерализма, који признаје улогу тржишног механизма у погледу решавања основних привредних проблема, односно обима и структуре друштвене производње и да би се подмирила тражња треба повећати понуду, па ће одмах смањити цене. Он каже да је „ван спора, да понуда и тражња имају највећи утицај на образовање цена. Понуда уствари значи постојање извесне количине робе, док тражња представља потребу људи за дотичном робом. И кад тако понуда и тражња одређују цену намирница, онда се са чуђењем морамо питати: како то има људи, који дана (1921—ЛП), верују да се цене могу одредити једним правилником или једном тарифом или једном Уредбом? Може ли Уредба да појача понуду, односно да смањи потребу човекову за тим намирницама? Очигледно је да уредбе ту мађијску моћ немају и да се никаквим уредбама не даду фиксирати неке умерене цене, које би одржавале јевтинији живот, кад за то нема природних услова у обилности тих артикала, односно у равнотежи понуде и тражње“.²⁹ Стојадиновић се зато залаже за економске слободе, обилније кредите и мере које би повећале понуду, односно производњу. Понуда би подмирила тражњу, нараслу услед оскудице у ратним годинама и на тај начин би се цене обориле. С друге стране нормиране цене су сужавале привредну активност, јер капиталисти нису били заинтересовани да инвестирају, ако су цене биле ниске. Очигледно, Стојадиновић је и овде, као и касније и на другим местима у својим радовима заступао интересе крупног капитала, који је желео слободне цене у условима слободне конкуренције, како би тако остварио што више профита. Нормиране цене, изазване ратним условима нису одговарале капиталистима, јер је тиме њихова зарада била ограничена, па чак и угрожена, ако би даље расле цене сировина, јер би профити опадали.³⁰ Због тога је либерализација цена и

²⁹ Др М. Стојадиновић; „Борба против скупоће“, Београд, 1921, 9.

³⁰ Овај пример веома лепо доказује Марксову констатацију о противуречностима између друштвене производње, дакле производње за друштвене потребе и приватног присвајања (у облику профита) у капитализму. Тј. ако падају профити, па чак када потреба постоји, неће бити производње.

увођење слободне конкуренције била неопходна капиталистичким предузећима да би опстала.

У декларацији своје владе, коју је прочитао Народној скупштини 4. јула 1935. године, Стојадиновић је изнео сличан начела: „У економској и финансијској политици наставиће се последњих месеци новозапочети правац: нарочито старање о земљорадницима, равнотежа у државном буџету, чување вредности народног новца, пореске олакшице за све слојеве народа, оживљавање целокупне привредне радности у земљи. Поред ових економско-финансијских проблема, које сматра као најважније и чије се решење истиче на једно од првих места, ... влада ће посветити своју пажњу и свим другим питањима из области социјалног, духовног и привредног живота народног“.³¹ Очигледно је да Стојадиновић није напуштао нека од својих начела из двадесетих година, кроз која су се посредно испољавали интереси крупног финансијског капитала, који је увек захтевао стабилну валуту (да би отплате кредита и у номиналном и у реалном износу остале исте), затим подизање привредне активности, како би расла тражња за кредитима и каматна стопа и чак благу дефлационистичку политику, која не би зауставила привредну активност али би довела до прерасподеле националног дохотка у корист финансијског капитала.

На почетку двадесетих година, Стојадиновић је написао још две мање књижице „Борба против скупоће“ и „Наше валутне невоље.“³² Он истиче да је и код нас и у свету интересовање за економска а, нарочито финансијска питања порасло после првог светског рата, јер су на дневни ред дошла различита питања која погађају најшире слојеве становништва. „Управу сва тежина овог страшног рата осетила се тек после његовог престанка, каже он. Питање скупоће нпр., које не улази само у домен народне економије, него, великим делом и у домен науке о финансијама, нарочито је постало једним тешким и акутним проблемом после рата. Несрећа је код скупоће у томе што се приходи најширих слојева народа нису увећавали сразмерно повећаној вредности намирница и робе. То је случај код оних који имају фиксиране приходе. Њихове плате су данас увећане 4—5 пута, док је живот данас 8—10 пута скупљи. Па не само чиновници, који ни пре рата нису живели у изобиљу, него и сви они негдашњи мали богаташи, имућни људи чије се имање састојало у ренти, или у готовом новцу, сви ти негдашњи богаташи сад су постали права сиротиња (!?!). ... Да би помогла сиротињске редове, држава нормира продајну цену хлеба ниже, сваљујући губитке на цео државни буџет (Италија, Француска, Аустрија). Све те промене и код приватника и код државних финансија, питања су која у највећој мери интересују све редове

³¹ Видети „Полику“ од 5. јула 1935. године.

³² Др М. Стојадиновић; „Борба против скупоће“, Београд, 1921, 30. и „Наше валутне невоље“, Београд 1921, 55. Обе ове књижице представљају чланке предходно објављене у „Политици“ и сакупљене у збирке према анализираном домену.

грабанства“.³³ Он чак сматра да је чиновнике скупоћа погађала више него раднике (!?).³⁴

Стојадиновић је дакле сматрао да су поратне прилике донеле привредама капиталистичких земаља многе тешкоће и прераспodelу дохотка услед инфлације на штету оних који су имали фиксна примања (рентијери, пензионери, чиновници итд.) а у корист оних са варијабилним приходима. Као припадник чиновничког „реда“ он као да жали за губицима разних рентијера, зајмодаваца и других „имућних“ људи. И зато ће касније читава његова политика „стабилизације“ динара путем дефлације донети користи управо овим слојевима, којима је инфлација претходно донела штету. Али је та политика прекинула коњунктуру и све дужнике, а нарочито сељацима, који су куповали земљу и улагали у средства за производњу, довести у тежак положај, тако да питање сељачког дуга постаје после тога проблем број један аграрне политике у старој Југославији, који није био решен ни до 1941. године. Нарочито користи од његове економске политике имали су рентијери, банкарци и зајмодавци, који су на порасту вредности динара остваривали велике приходе и у виду фиксних износа ренте, камате и ануитета добијали далеко већу вредност, него што су позајмили дужницима (углавном сељаштву). Ови кругови, које је Стојадиновић, као заступник крупног финансијског капитала стално штитио, вешто су користили његову политику стабилизације динара и на њој остварили велике зараде. Због тога је међу њима Стојадиновић увек уживао велику популарност. Дружчије је било са сиромашним слојевима народа, а нарочито са сељаштвом, које је тешко настрадало од ове политике плаћајући по неколико пута веће суме него што је износио кредит. С друге стране цене пољопривредних производа су падале, па су и приходи падали и чист принос од пољопривреде био је мањи од камате. Штете за југословенску, претежно аграрну, привреду од ове политике биле су велике. То је било и против ранијих Стојадиновићевих ставова да питање валутне стабилизације треба извести уз поштовање економских закона на бази изједначавања понуде и тражње,³⁵ односно увођење економских слобода.

Стојадиновић је сматрао да се нормирањем и вештачким снижењем цена, путем уредби и закона не може решити проблем инфлације, јер скокок цена настаје када је понуда мала а тражња велика. Зато он предлаже да се ово питање препусти слободном деловању тржишног механизма, који ће решити питање инфлације, тако што ће тражња подстакнути пораст производње и понуда ће је касније достићи, наравно уз извесне тренутне губитке и штете.³⁶ Уместо нормираних цена које ограничавају производњу и самим тим остављају на дневном реду и проблем скупоће, он се залаже за обилније кредите, економске слободе и поправку валуте, како би се повећањем

³³ Уводно предавање, 1919, 4.

³⁴ Др М. Стојадиновић, „Питање скупоће“, 24.

³⁵ Исто, 12—17.

³⁶ Исто, 24—25.

производње снизиле цене и како би се повећала привредna активност. Наравно Стојадиновић није за нормиране цене и зато што оне капиталистима ограничавају зараду, док у условима слободне конкуренције имају могућност остварења максималних профита.

Он је сматрао да је неограничено штампање новчаница заједно са максимирањем цена и лошом жетвом као и Уредбом против скупоће довело до инфлације и уместо тих мера он тражи довођење буџета у равнотежу, поправљање валуте, поправку саобраћаја и „повећање продукције, јер се само продукцијом повећава народно богатство, ствара могућност за извоз робе добијају потребна средства за наше куповине у иностранству, постиже равнотежа у трговинском билансу, која је један од првих услова за санирање валутних прилика.³⁷ Он се противи зајмовима из иностранства као решењу инфлације и валутног питања и захтева решавање валутног проблема домаћим средствима.³⁸ Он затим истиче потребу свођења на минимум издатака у иностранству и то како куповине робе, тако и других тада врло високих издатака на посланства, лечења и путовања по страним земљама, школовање у иностранству и сл. Насупрот смањењу ових издатака он се залаже за повећање извоза робе у иностранство, за бржи развој туризма, као извора девиза, као и других важних активних позиција југословенског платног биланса, нарочито прилива долара од исељеника. „Све су ово елементи који утичу на вредност валуте. То су елементи нашег међународног биланса плаћања од кога је трговински биланс само један, код нас најважнији део.“³⁹

Он сматра да треба смањити буџетски дефицит⁴⁰ који се покрива сталним штампањем банкнота, које изазива инфлацију, јер се тиме према квантитативној теорији новца повећава количина новца у оптицају а самим тим и ниво цена. Због тога опада вредност динара према страним валутама и девизама. „Штедња у државним расходима и повећање државних прихода су први услов да би се зауставила машина за штампање.“⁴¹ Због тога је потребно сређивање државних финансија, а оно се постиже кроз буџетску равнотежу. Код подизања пореза потребно је да се грађанима објасни да плаћање пореза није никаква жртва него њихов сопствени интерес.⁴² Поред тога постоје и неке палијативне мере као што су зајмови у иностранству...“ од једног таквог зајма у иностранству може бити користи само тако, ако се... наше економске прилике поправљају. Онда зајам у иностранству збиља користи, јер нам уштеђује садашње губитке у ажији. Ако се пак те прилике не поправљају, онда ће ануитети

³⁷ Др М. Стојадиновић, „Наше валутно питање“, 49—50. Треба рећи и то да је Стојадиновић заступао квантитативну теорију новца и да је сматрао да се смањењем количине новца у оптицају може сузбити инфлација.

³⁸ Исто, 53.

³⁹ Исто, 53.

⁴⁰ Исто, 51.

⁴¹ Исто, 51.

⁴² Исто, 52. Јер ако влада буџетска равнотежа, онда се све што су грађани платили у виду пореза и враћа кроз јавне расходе.

тог новог зајма ускоро доћи да наш међународни биланс плаћања још више погоршају. Наша ће валута још више пасти, место да се подигне.“⁴³

Када је постао министар финансија (у децембру 1922.), Стојадиновић је одмах спровео економску политику по овим начелима, што је било могуће, јер је према наслеђеној пракси из предратне Србије министар финансија имао велика овлашћења. Он је спровео либерализацију производње (која је била ограничена да трговци не би извозили робу неопходну домаћем тржишту), а ограничава увоз нарочито неких индустријских производа, који угрожавају домаћу производњу. На тај начин постиже се активан платни и спољнотрговински биланс и омогућава пораст паритета динара за 100% у току три наредне године. Он је сматрао да либерализација производње не може нанети штете, осим једногодишњих поремећаја односа понуде и тражње, које ће тржиште решити.

Последице ратних прилике и оскудице и отуда велике потражње за робом сваке врсте утицале су свакако на делимичан успех ове политике, колико и његове мере, па је дошло до полета, који југословенска привреда у међуратном периоду више никада није достигла. Али и поред повољне коњунктуре пољопривреде и индустрије 1923—25., дошло је 1926. године до краткотрајне рецесије. Јер, Стојадиновић је либерализацијом производње стимулисао коњунктуру и задуживање сељака, да би проширили своју производњу. С друге стране стимулисање извоза и индустријске производње стварало је „маказе“ цена, које су ометале сељаке да дође до неопходних индустријских производа. Но задуживање је било највећи проблем, јер су сељаци који су у време када је динар вредео мање узели кредит могли да купе много мање него касније када су кредит враћали, а поред тога су услед стабилизације динара цене пољопривредних производа стално падале, па су сељаци били неспособни да врате дугове. Сељак је производио више, продавао више, али је због пада цена насталог услед овако дефлаторне Стојадиновићеве политике добијао много мање за много већу производњу. Он зато није могао да врати дугове.⁴⁴

Напротив добили су сви они који су имали динаре, односно сви који су се бавили финансијама и сви повериоци, а нарочито банке које су давале кредите. Тако су новчари постали два пута богатији него раније, а сиромашно становништво је сиромашило још више. Осим тога сиромашење сељаштва је смањило не само његову производњу него и куповну моћ и изазвало рецесију, па су још горе прошли радници, који су губили послове, а нису могли да се баве пољопривредом која би их спасла куповине животних намирница. Тако је Стојадиновићева дефлаторна политика, којој су прибегавали тада

⁴³ Исто, 54.

⁴⁴ Поред сељака били су оштећени сви они који су имали да врате динарске дугове (чиновништво, радници, као и др.) тј. сви они који су свој рад наплаћивали у динарима после одређеног рока.

и други европски министри финансија, довела до сиромашења радништва и сељаштва и до рецесије. Сељак није био код нас презадужен зато што није радио, или зато што није могао да прода своје производе, већ зато што су га дефлаторне тенденције онеспособиле да врати дуг. Због тога је требало водити исправну стабилизациону политику тако што би се паритет динара задржао на заточеном нивоу, уз евентуално мало психолошко побољшање, ради дејства на стварање уверења о економској сигурности, па не би дошло до прерасподеле националног дохотка на штету произвођача и зајмопримаца, а у корист зајмодаваца, односно непроизводних банкарских кругова. Како је ова политика напротив тешко погодила пољопривреду, која је била најважнија и највећа привредна грана, осиромашење сељаштва смањило је не само његову производњу, већ и његову куповну моћ, па је то имало ретроактивно дејство на поремећаје у читавој тадашњој капиталистичкој привреди Југославије, при чему су се и радници налазили у неповољној ситуацији, јер су им наднице пале, а услед аграрне пренасељености нису могли да се баве пољопривредом, која би их спасла куповине животних намирница. Стојадиновић је, дакле, дефлаторном политиком, као и његови предходници Коста Стојановић и Коста Кумануди, настојао да „поправи“ динар, исто као и министри многих европских земаља или амерички министар трговине, а касније и председник Хувер. Разлика је између њега и његових предходника у Југославији била у томе што они ту политику нису умели да спроведу, а Стојадиновић јесте. Тако је сељак постао презадужен не зато што није радио, или зато што није могао да прода своје производе, већ зато су га дефлаторне тенденције онеспособиле да врати дуг. Тако је презадуженост сељаштва постала најактуелнији економски проблем старе Југославије у читавом периоду од 1926—1941. године.

Оправдање за овакву економску политику могао је имати Стојадиновић, једино ако је хтео да плати државне дугове са мање новца (услед дефлације) и да на тај начин смањи расходе. Но уместо тога државни буџет је растао од 6,9 мрд динара за 1923/24, на 10,4 мрд у 1924/25. фискалној години. Да би се то остварило Стојадиновић је повећао порезе и то за 500% прирез на порез од земљишта (у аграрној земљи у којој је требало стимулисати аграрну производњу) и за 30% све друге непосредне порезе. Јасно је да је порез на земљиште оптерећивао највише сиромашне и средње сељаштво носиоца привредне активности у једној аграрној земљи као што је била Југославија у то време, које је порез плаћало иако је било задужено. Повећање пореза утицало је такође на смањење производње и рецесију. Управо ту код најсиромашнијих видео је Стојадиновић највећу пореску способност народа. С друге стране није било пореза на луксузна добра. Ако се има у виду да порез на цигарете, напр. оптерећују више богатије него сиромашне слојеве становништва, а истовремено не утиче на стимулисање привредне активности, било је очигледно какве су ефекте донеле ове мере фискалне политике. Стојадиновић ни 1925/26 није успео да смањи пореске обавезе станов-

ништва, које су и даље расле па је буџет скочио на око 12 мрда динара. Због рецесије и презадужености услед дефлационе политике владе пореске обавезе нису биле усклађене у целини, па је стање државне благајне било веома лоше. Због тога је Стојадиновић путовао у Енглеску, Француску и САД, како би регулисањем питања државних дугова Југославије и новим зајмовима у иностранству поправио стање државних финансија.⁴⁵ Иначе, у овом периоду Стојадиновић није много обраћао пажњу на економске односе са суседним балканским земљама. Уствари, он није имао ни концепцију тих односа. Његова активност била је углавном усмерена на стабилизацију привреде и сребивање валутних прилика, а у међународним економским односима на Француску, Енглеску и САД од којих је настојао да добије одлагање отплате старих кредита, уз истовремено обезбеђење нових у чему је само делимично имао успеха.

Теоријски ставови и практична економска политика др Милана Стојадиновића после 1926. године и његови погледи на економску политику Југославије на Балкану

У току 1926.—34. године Стојадиновић се углавном бавио банкарским и берзанским пословима. У својим радовима из овог периода он највише пише о привредним кризама и признаје могућност криза у капитализму, а одбацује ту могућност за социјализам.⁴⁶ Узроке кризе он види у техничком напретку који избацује раднике из производње и ствара флагранте случајеве незапослености.⁴⁷ Противречности капиталистичког начина производње он не узима у об-

⁴⁵ О Стојадиновићевом боравку у САД 1926. године постоји обимна документација у његовом фонду у Државном архиву Југославије, а он зачудо прилично тачно описује преговоре са САД о питању конверзије дугова старе Југославије САД, у својим мемоарима. (др М. Стојадиновић, „Ни рат ни пакт“, Ријека, 1970.). У Енглеској и Француској он је веома брзо добио одобрење одлагања отплате дугова, док је у САД морао да чека, док се не заврше преговори са Белгијом, која је имала статус најповлашћеније нације у САД, али је пристала на нешто неповољније услове регулисања ратних дугова него Југославија. Зато Стојадиновић није успео да обезбеди нове зајмове, јер је америчка банка „Blair“, чекала да се прво регулише питање ратних дугова. Како је Пашићева влада пала, пре него што су преговори завршени, њих је довршио Стојадиновићев заменик др Ђорђе Бурић (1880—1962.) дипломата и економиста, који је први приказао Марксове „Теорије о вишку вредности“ на нашем језику („Дело“, 1911.), и који је једини Југословен, кога Лењин цитира у свом „Империјализму као највишем стадијуму капитализма“. Лењин је наиме био запазио његову обимну дисертацију (789. страна) о концентрацији банака у Немачој. Бурић је иначе био грађански либерални економски писац и политичар.

⁴⁶ Др М. Стојадиновић, „О питању незапослености с обзиром на капитализам и комунизам“, Политика, 28. и 29. август, 1933. године.

⁴⁷ Исто, 28. август, 1.

зир. У чланцима које у периоду од 1931—34. године објављује у „Политици“ он решење кризе види у укидању аутархије, у међународној сарадњи свих земаља и у сарадњи свих радника, капиталиста и влада појединих земаља при ублажавању последица кризе и незапослености. На изборима 1938. године, он излази са овом идејом модификованом у профашистичку паролу „не класна борба, већ класна сарадња“ свих радника, послодаваца и влада.⁴⁸

У периоду непосредно пре свог поновног избора за министра финансија (1934. године), Стојадиновић је у већем броју критичких радова у односу на југославенску економску политику из тог времена, истовремено поставио и основе своје будуће економске политике, коју ће водити за време свог мандата 1935—39 године. У својој студији „Монопол дувана“⁴⁹, он се залаже за слободну трговину дуваном и за укидање државног монопола у овој области. У прилог оваквом ставу он наводи аргумент да су и Грчка, Турска и Бугарска земље извознице дувана и да ни у једној од њих нема монопола дувана, који би у време економске кризе, која је тада (1932). владала кочио произвођу дувана. „У данашњој економској кризи нама би требао један закон, који ће фаворизовати произвођу, не носећи никакву штету државним финансијама. Грчка Турска и Бугарска су земље извознице дувана. Ни у једној од њих није извозна трговина везана за државни монопол“.⁵⁰

За Стојадиновићеве ставове о економској политици Југославије према Западној Европи и према балканским земљама најважнији је његов чланак „Економија и дипломатија“, објављен у „Политици“⁵¹. у коме анализира међународне економске односе Југославије после првог светског рата. Он истиче повезаност међународних економских и дипломатских односа међу различитим земљама, као и чињеницу да је Југославија тада имала веома слабе трговинске односе са земљама, са којима је била у пријатељству (Чехословачка, Румунија и Фрнцуска), јер су њихове привредне структуре биле сличне југословенској. С друге стране економски моменти упућивали су — по његовом мишљењу — Југославију све више ка Италији, Аустрији и Немачкој, а политички уговори су је повезивали са Француском и Малом Антантом, односно Чехословачком и Румунијом.⁵² Ту се већ виде корени његове политике, све јачег економског повезивања са земљама осовине, односно са Немачком и Италијом. По његовом мишљењу, Економски савет Мале Антанте не може много да учини на привредном зближавању ових земаља, иако би Чехословачка могла да буде интересантно тржиште за Југославију. С друге стране

⁴⁸ Видети изборни програм М. Стојадиновића и Југословенске радикалне заједнице, под насловом: „Један краљ, једна држава, један народ“, објављен 1939. год. у Београду, који садржи и Стојадиновићеве предизборне говоре.

⁴⁹ Београд, 1932. год., 42.

⁵⁰ Исто, 42.

⁵¹ Видети „Политику“ од 15—18. априла, 1933. године.

⁵² Исто, 16. април, 1933.

Француска је јако мало чинила да се економски повеже са Југославијом и њено учешће у Југословенској спољној трговини било је незнатно.⁵³ Због тога он истиче да је неопходно да се економски и политички проблеми повежу у једну целину, јер се занемаривањем било које од ове две компоненте чине велике грешке. Он се противи уговорима на чисто политичкој основи и тражи за њих економску базу, и обрнуто уз економске уговоре, требало би закључити и одговарајуће политичке споразуме. Другим речима требало је ојачати економске везе са Француском и Малом Антантом и политичке везе са Немачком, Италијом и Аустријом. Касније ове идеје он је примењивао тако што се стално приближавао Немачкој и осовини, а истовремено та је политика водила ка разбијању Мале Антанте, услед чега је отпор према Хитлеру слабио. Каснији догађаји имали су корена и у овим Стојадиновићевим концепцијама.

Други елемент за оцену његове економске политике у склопу балканске економске проблематике био је његов став према економским односима непосредно између балканских земаља. У чланку „Проблеми дунавских земаља“⁵⁴, Стојадиновић износи своје ставове о привредној ситуацији подунавских држава и сматра да „финансијско и привредно стање подунавских земаља захтева брзу и конкретну акцију“. Јер, ове земље налазе се у тако незавидном положају да су у потпуности наследиле „болесника на Босфору“ у погледу свог слабог економског стања, лоших финансија, ниског нивоа привредног развоја и спољне трговине. Ове земље зато морају што пре приступити решавању својих проблема каже он.⁵⁵ При томе је један од најтежих проблема дунавских земаља-криза речног бродарства, које се од 1919. године стално налазило у опадању.⁵⁶

Проблеми спољне трговине Југославије он посматра и у односу на актуелне међународне трговинске споразуме, међу којима је један од важнијих био и царински савез Аустрије и Немачке 1931. године.⁵⁷ Он се при томе пита да ли би овакву царинску унију, која би обезбедила пласман југословенских аграрних производа могла да склопи и Југославија са Француском и својим другим партнерима и савезницима у Европи.⁵⁸ Поред тога он се залагао за изградњу јадранске железнице пруге у правцу Београд — Косовска Митровица — Пећ — Андријевица — Бијело Поље — Колашин — Подгорица — Котор, са пристаништем у Которском заливу, која би обезбе-

⁵³ „Политика“, 17. април 1933. године. Ови Стојадиновићеве чланци објављени у Политици од 1926—1934. године, били су на потребном георгијском нивоу и они углавном садрже све елементе његове касније економске политике.

⁵⁴ „Политика“ од 1. маја 1932. год., 8.

⁵⁵ Исто, 8.

⁵⁶ Видети: М. Стојадиновић, „Криза речног бродарства“, Политика, 23. маја, 1931. године.

⁵⁷ Видети: др М. Стојадиновић, „Од Европске Уније до Немачко-Аустријског цолферајна“, Политика од 11. 4. 1931. године.

⁵⁸ Исто, „Политика“, 11. 4. 1931. године.

дила брже привредне везе Југославије за западном Европом кроз прекоморску трговину.⁵⁹

Ови чланци као и ранији Стојадиновићеви радови, његово образовање и теоријски принципи које је заступао омогућавају овде да се утврде принципи економске политике које ће он заступати за време свог мандата као председник владе 1935.—39. године, а истовремено и какво је било место балканских земаља у општем склопу његове касније економске политике. Заједно са овим питањима поставља се и питање опште политике, коју је Стојадиновић водио на Балкану и која је била у потпуности повезана са његовом економском политиком.

У склопу своје опште политике, што се могло видети у низу догађаја, којима је била испуњена историја Европе 1935—38. године, Стојадиновић није ничим настојао да ојача Малу Антанту ради заштите од немачког империјализма. Напротив он није настојао ни у једној прилици да подржи, чак и најмање мере којима би се изразио протест против појединачних чинова кршења Версајског уговора.⁶⁰ На тај наин слабљењем Мале Антанте он је слабио положај Југославије у односу на Немачку, који је и тако био ослабљен његовим удаљавањем од Енглеске и Француске и приближавањем Немачкој. И на другом исто тако значајном питању, савезу су другим балканским земљама он је показао исту такву немарност и незаинтересованост. Балкански споразум, био је неповољан јер му није приступила Бугарска. С друге стране он, је, бар са аспекта Грчке више био упорен против Бугарске, а мање у циљу јачања веза између балканских земаља, што је све слабило њихов положај. С друге стране Стојадиновић је настојао да склопи сепаратни споразум са Бугарском, који је имао да буде сасвим противуречан у односу на остале уговоре Југославије из тога времена. У исто време он је водио политику хлађења односа са Француском и земљама Мале Антанте и приближавања Италији, Немачкој и Аустрији. На тај начин су његове идеје о повезивању дипломатски и економских односа између Југославије и других земаља, изнесене у чланку „Економија и дипломатија“ дошле до изражаја, јер је дипломатско и политичко приближавање Немачкој било паралелно са јачањем привредних веза, док је хлађење према Француској и Енглеској било повезано са слабљењем економских односа.

За оцену Стојадиновићеве економске политике битно је да је он био присталица историјске школе, према чијим концепцијама је свака земља имала да води политику националног привредног разво-

⁵⁹ Видети: др М. Стојадиновић, „Правац јадранске железнице, Правда, 25. јануара, 1931. године.

⁶⁰ Тако на пр. је једва успео да се са Чехословачком и Румунијом споразуме око благе протестне ноте, против увођења опште војне обавезе у Аустрији 1. априла 1936., чиме је био прекршен један члан Сенжерменског уговора, а на савету Мале Антанте на Бледу 1. августа 1935. године, није била донета ни једна значајнија специјална одлука, сем уобичајене потврде истоветности гледишта све три земље чланице (Румуније, Чехословачке и Југославије).

ја, уз снажни царински протекционизам, како би се заштитио развој домаће индустрије. У склопу овакве економске политике имала је да се развија снажна национална капиталистичка индустрија подржавана финансијском и царинском политиком, кредитима и другим мерама. У друштвеном погледу то је имало да донесе превазилажење аграрне структуре и стварање индустријске развијених капиталистичких земаља. Таква политика примењена у Немачкој имала је одређених резултата и Стојадиновић је желео да ту политику примени и у Југославији. Она је имала да обезбеди:

- 1) Активан платни и спољнотрговински биланс и стабилност домаће валуте,
- 2) Сигуран пласман потенцијалних аграрних вишкова у индустријским земљама,
- 3) Заштиту развоја домаће индустрије царинским мерама, које је захтевала домаћа буржоазија,
- 4) Јачање капиталистичког сектора производње, као и куповне моћи сељака и занатлија, као потрошача индустријске робе,
- 5) Благоу дефлациону политику коју су захтевали банкарски кругови, ради јачања финансијског капитала,
- 6) Спровођење свих неопходних мера економске политике како би се обезбедила конкурентна способност против других европских и прекоморских произвођача аграрних производа,
- 7) Да се сировине које се извозе, а помоћу којих се у иностранству ствара велики број рентабилних предузећа имају прерадити у земљи, готови производи извозити,
- 8) Да се стварају индустрије које неће зависити од сировина у којима Југославија оскудева. Другим речима подизање индустријских грана, које ће прерађивати домаће индустријске сировине требало је да постане један од циљева овакве политике.
- 9) У спољној трговини регулатор је требала по Стојадиновићевом мишљењу да постане индустрија. Тада у случају мањег извоза аграрних производа, као и индустријских сировина, мора се у одговарајућем износу смањити увоз иностраних индустријских производа, па домаћа индустрија треба да попуни ову празнину.

10) Да се страни капитал натера да ради у интересу домаће индустрије и привреде, да се развије индустрија народне одбране, да се спречи инострана експлоатација домаћих сировина и радне снаге.⁶¹

Најважнија тачка овог проблема била је сигурно тачка 3, према којој је главни предмет спољне трговине имала да постане индустријска роба. Међутим и поред тога што је био прокламован индустријски развој, стварање индустријских предузећа, сем неколико изузетака било је препуштено приватној иницијативи иако је привредна државна интервенција у време Стојадиновићевог мандата свевише јачала. С друге стране за време Стојадиновићеве владе било је створено више нових акционарских друштава и крупни капитал

⁶¹ Видети: „Три године владе др Милана Стојадиновића“, Београд 1938.

имао је све јачу улогу у привреди. Само 1935. године, било је основано 35. нових акционарских друштава са 49,6 милиона динара капитала, а главницу је повећало 19 друштава и то за 102,7 милиона. 1936. године било је основано 44 друштва, са капиталом од 152,9 милиона динара, а 34 акционарска друштва, била су проширена за 202,8 милиона. На тај начин је крупни капитал заузимао све већи удео у тадашњој југословенској капиталистичкој привреди. Нема никакве сумње да је Стојадиновићева економска политика имала значајан удео у повећању броја крупних капиталистичких предузећа и да је за време његове владе крупни капитал знатно увећан.

У погледу индустријске политике Стојадиновићева влада истичала је и један став, који је иначе у то време био нов у односу на политику индустријског развоја у Западној и Централној Европи, која се спроводила без нарочите бриге о пољопривреди. Он је сматрао да индустријска политика мора да се води у складу са интересима пољопривреде, пошто је Југославија била земља, која је у међународном промету била управо земља сировина и полуфабриката. Ово се објашњавало на следећи начин. Докле год земља извози аграрне вишкове, она мора да има повољне трговинске уговоре у вези са овим извозом. Друге земље ће тражити да у замени за аграрне производе Југославији продају своје индустријске производе. Због тога „није била могућа индустријализација по сваку цену и на целој линији“.⁶² С друге стране, пошто је извозила аграрне производе Југославија није могла, по Стојадиновићевом мишљењу да води аутаркијску политику, па се није могла спроводити политика шире индустријализације, сем оне која не угрожава интересе земаља увозника пшенице и њихову индустријску производњу.

„Због тога се индустријализација, код нас спроводила спорије него у суседној Румунији или Мађарској, где се индустријализација спроводи форсираним темпом, без много обзира на жртве. У Југославији се формирала само индустрија за потребе народне одбране“.⁶³ За оправдање овакве политике наводило се да „...и овако спорије подизање индустрије повећава могућност запослења малог (!?) прираста нашег становништва, већу потрошњу наших аграрних производа и делимичну преоријентацију наше пољопривреде“.⁶⁴ Због тога је највише била форсирана прерада неких пољопривредних сировина за текстилну и прехранбену индустрију, као што су уљарице, памук, лан, дуван и сл. Поред тога, осим подизања неких капацитета у Бору, Зеници, већег броја силоса и млинова, није се радило много на подизању кључних и већих објеката, који би послужили као индустријски „тзв. полови раста“ у појединим регионима. У читавом периоду Стојадиновићевог мандата било је реконструисано и подигнуто свега нешто мање од 200 индустријских предузећа,⁶⁵ а развој ин-

⁶² Видети: „Двогодишњица владе др Милана Стојадиновића, Београд 1937, 34.

⁶³ Исто, 35.

⁶⁴ Исто, 35.

⁶⁵ Исто, 36—38.

дустије није био толико изражен у прерађивачкој, колико у прерамбеној, екстрактивној и индустрији полуфабриката.

Друга важна тачка Стојадиновића економске политике била је аграрна политика. Готово све предратне владе у Југославији демагошки су иступале као заштитници ситног сеоског поседа, али су у суштини водиле економску политику из које су највећу корист извлачила крупна пољопривредна газдинства. Поред проблема земљорадничког дуга, који је Стојадиновићева влада настојала да реши „Уредбом о ликвидацији земљорадничких дугова“ од 25. септембра, 1936. године,⁶⁶ проблем је био и у томе што је сељак био најбројнији произвођач у земљи, а пољопривреда главна привредна грана. Ситна сељачка газдинства, расцепкани поседи, мали тржишни вишкови и аграрна пренасељеност онемогућавали су бржи развој пољопривреде, а како је сељаштво као најбројнији слој становништва било и главни купац потрошачких индустријских добара, његова слаба куповна моћ, кочила је индустријски развој земље. То је све изазивало индустријску и занатску кризу, а и радничке наднице су падале, а радник је тиме био слаб купац аграрних производа, као и индустријских и занатских и све то је кочило индустријску и занатску производњу, а 1930—34. продубљивало и привредну кризу.

Стојадиновићева влада покушала је да своју аграрну политику води тако да уједно реши и неке од ових проблема. Међутим, аутархичност европских привреда, које су чувале сопствену пољопривреду и забрањивале увоз аграрних производа спречавала је пласман југословенских пољопривредних производа, а конкуренција осталих пољопривредних земаља, међу којима и балканских, нарочито Румуније и Бугарске била је на европском тржишту веома снажна. Да би се обезбедио пласман с једне стране и да би се југословенски извоз обезбедио од конкуренције јужноевропских аграрних земаља с друге стране, Стојадиновић је изабрао најгору алтернативу привредног везивања Југославије и Немачке, кроз спољнотрговинску размену, а ове односе, већ према раније изнесеним његовим концепцијама у чланку „Економија и дипломатија“, он је развијао и на политичком плану.

Главни купци пољопривредних производа Југославије били су у то време Немачка и донекле Италија. Стојадиновић је стално истицао да би у будућем рату у Европи, када би Немачка и Француска биле одсечене од прекоморских сировинских извора, рат добила она земља, коју би Југославија као сировински богата земља снабдевала. И тако он је снабдевао Немачку по веома повољним условима. Размена између Југославије и Немачке била је клириншког типа. Према томе обе земље могле су куповати у оној другој само у износу продаја сопствених производа другој земљи. Тако је Немачка куповала југословенске пољопривредне производе у већим количинама и

⁶⁶ Овом уредбом било је ублажено, али не и решено питање сељачког дуга, док су с друге стране веома пажљиво били обезбеђени и осигурани интереси банака, путем низа финансијских трансакција. Питање сељачког дуга стога није било решено за време старе Југославије.

на тај начин набављала низ сировина и прехранбених производа, који су јој били потребни за рат. Али, с друге стране, Југославија је била приморана да у истом, или мањем, као што је стварно био случај у пракси, купује немачку индустријску робу. Номинално Немачка је плаћала за аграрне, југословенске, производе нешто више него што је била цена на светском тржишту. Али немачки индустријски производи били су такође скупљи по неколико пута, па је у клириншкој размени губила Југославија, јер су немачки производи били скупљи више изнад нивоа цена на светском тржишту, него југословенски аграрни производи. Због тога је Југославија губила овом разменом. Губици су били још више повећани (иако је номинално био успостављен трговински баланс), када је на власт дошла Цветковићева влада, која, као и остале југословенске владе 1926—34. године није имала никакав привредни програм. С друге стране, повољан резултат ове трговине, којом је Југославија била експлоатисана од Немачке, био је, ако се уопште може говорити о повољним резултатима, то што је био обезбеђен пласман пољопривредних производа и што није било застоја у откупу и реализацији пољопривредне производње.

На тај начин, Стојадиновић је користио ратну коњунтуру за остварење извесног повећања производње, запослености и стопе привредног раста, али је ефекте и ове коњунктуре кочио својом дефлационистичком политиком. У таквим условима, капиталисти су радије штедели новац, него што су га улагали и послове, јер су цене падале. Дефлација је смањивала и потрошњу становништва, а самим тим и реализацију, па је то успоравало коњунтуру као контратежна сила. Тако је дефлациона финансијска политика, деловала као контрадикторна сила у односу на подстицање коњунктуре и извоза у Немачку. Ове две мере поништавале су своје дејство, па су ефекти коњунктуре на производњу и запосленост били далеко мањи, него што би то био случај да је Стојадиновић водио благу инфлационистичку политику, која би подстицала инвестиције. Дефлационистичка политика одговарала је само крупном финансијском, али не и индустријском капиталу, занатлијама, ситном сељаштву и свима који су се бавили производњом. Од ње је имало користи и чиновништво, а такође и рентијери, пензионери и остали примаоци фиксних доходака. Али је негативан ефекат у кочењу привредне активности и повећању штеђе био велики.

Све ове чињенице омогућавају да се Стојадиновићева економска политика оцени у духу концепција које је он заступао у економској теорији и економској политици. Присталица историјске школе, он је форсирао индустријски и национални привредни развој у ограниченом обиму, уз јачање крупног финансијског и индустријског капитала. Извоз аграрних производа, требао је да обезбеди увоз машина и опреме за развој индустрије, а побољшање положаја сељаштва и занатлија, као и радника добре купце за индустријску робу. Оваква политика везивала је Југославију искључиво за развијене европске земље увознице пољопривредних производа, посебно за Не-

мачку, из којих су се набављала потрошачка и производна индустријска добра. Балкански суседи Југославије, као и земље Мале Антанте, са сличном привредном структуром, посматрани су као конкуренти Југославије на тржишту пољопривредних производа у Западној Европи и оне нису имале своје место у међународним економским односима Југославије, па је стога и политички интерес Стојадиновића за ове земље опадао, сем одржавања доброг суседства и мира на Балкану. Слична је била и ситуација у погледу односа са Француском, која је такође имала мало могућности за економску сарадњу са Југославијом. Са слабљењем економских односа, опадали су и хладили се и политички односи Југославије са Француском, а јачали су односи са Немачком. На тај начин Стојадиновић је прихватио само једно начело из оквира својих схватања изнесених 1933. године у чланку „Економија и дипломатија“, јер су у његовој политици економски моменти стално доминирали над политичким, док обрнутих ситуација поправљања економских, ради одржања добрих политичких односа није било.

LES IDÉES ÉCONOMIQUES DU Dr MILAN STOJADINOVIC ET LES PROBLÈMES ÉCONOMIQUES DES BALKANS

R é s u m é

Dr Milan Stojadinović (1888—1961) était un des économistes bourgeois importants en Yougoslavie entre les deux guerres mondiales, lequel, en homme politique, financier, boursier et président du conseil de l'ancienne Yougoslavie dans la période de 1935 à 1939 a exercé une influence considérable sur la vie économique et politique du pays. Stojadinović fréquentait l'école à Belgrade, où il a passé le baccalauréat, reçu son diplôme de licencié à la Faculté de Droit et soutenu la thèse de doctorat, intitulée „Le budget allemand”. Il a étudié les sciences économiques chez les professeurs L. Brentano et W. Lotz à Munich et chez le professeur A. Wagner à Berlin. Il a travaillé au ministère de finances de Serbie et plus tard de Yougoslavie de 1914 en 1919, et de 1919 en 1922 comme directeur de la Banque commerciale anglaise à Belgrade. Il était ministre des finances de Yougoslavie de 1922—1926 et ensuite de nouveau banquier et boursier, pour devenir de nouveau ministre des finances en 1934 et président du conseil de Yougoslavie en 1935 et il reste en ce poste jusqu'au mois de février 1939. Il passe ensuite un certain temps dans le confinement en Yougoslavie et de 1941—47 dans l'île de Maurice sous les Britanniques. Il est mort en émigration à Buenos Aires.

Dans le présent article l'auteur cherche à démontrer que les vues politiques de Stojadinović étaient, dans une grande mesure, dictées par ses conceptions économiques et que l'étude des conceptions économi-

ques des économistes et hommes politiques importants particuliers du passé est la partie intégrante indispensable de l'étude de l'histoire économique et inversement. Ainsi les idées économiques de Milan Stojadinović ont-elles d'une façon déterminée influencé son activité pratique dans le domaine de l'économie.

Vu d'un point de vue plus large, Stojadinović appartenait à l'école historique allemande et se trouvait sous une influence considérable de W. Lotz et de L. Brentano, ou plutôt de „l'école de la pensée économique" dite de Bajkić, nommée selon dr Velimir Bajkić (1876—1952), économiste bourgeois yougoslave le mieux connu entre deux guerres, aussi un disciple de Brentano, lequel, de même que Stojadinović, soutenait dans ses écrits les intérêts du gros capital financier. En sa qualité de disciple de cette école, Stojadinović intercédait en faveur du développement de l'économie nationale, particulièrement de l'industrie en Yougoslavie, garanti par un puissant protectionnisme douanier parallèlement au développement simultanée de la concurrence libre sur le marché domestique. Ce développement économique, accompagné de renforcement du gros capital industriel et financier, ne pouvait être réalisé que par l'acquisition des machines, équipements et matières premières indispensables de l'étranger et cela ne pouvait être garanti que par une exportation assurée et permanente des produits agricoles. L'exportation garantie des produits agricoles avec l'amélioration simultanée de la situation des paysans et des artisans, devait assurer aussi de bons acheteurs pour les produits industriels qui devaient être fabriqués en Yougoslavie, autant que possible sur la base des matières premières domestiques et de la base énergétique domestique. De cette façon devaient être augmentés la production et l'emploi et diminué le surpeuplement agraire du pays. Le développement de l'industrie devait, pourtant, être coordonné avec le développement de l'agriculture de sorte qu'on devait veiller à ce que ne se développent pas ces branches de l'industrie, qui limiterait le placement des produits industriels de ces pays qui importaient les produits agricoles yougoslaves et de cette façon ruinerait la production agricole et la situation générale de l'économie en Yougoslavie.

Une politique économique pareille, résultant des conceptions théoriques de l'école historique, signifiait que la Yougoslavie devait se lier à l'Allemagne et aux autres pays européens, importateurs de produits agricoles, avant tout à l'Italie et l'Autriche. Comme il considérait que les relations économiques devaient déterminer la politique internationale d'un pays en général, il pratiquait la politique d'enchaînement de la Yougoslavie à l'Allemagne, comme acheteur le plus important des produits agricoles yougoslaves, sur la base d'échanges de clearing qui menait à l'exploitation économique de la Yougoslavie de la part de l'Allemagne. Cette exploitation a été mise à l'exécution de façon suivante: l'Allemagne achetait des produits agricoles yougoslaves à de prix un peu au-dessus du niveau mondial, mais les prix des produits industriels que la Yougoslavie achetait en Allemagne sur la base du clearing étaient considérablement au-dessus du niveau mondial. Cette politique

a donné lieu à un refroidissement des rapports politiques avec la France, dont les relations économiques avec la Yougoslavie étaient moins développées, ainsi qu'avec les pays de la Petite Entente et les pays balkaniques en général. C'est que Stojadinović considérait que ces pays, ayant une structure économique analogue à celle de la Yougoslavie, représentaient des concurrents potentiels à l'exportation des produits agricoles et matières premières yougoslaves dans l'Europe de l'Ouest. Ici aussi, cette politique a causé un refroidissement des rapports politiques à l'exception du maintien des rapports du bon voisinage et de la paix dans les Balkans. De cette façon Stojadinović n'a accepté qu'un aspect de ses conceptions sur la manière dont les rapports politiques et économiques devaient influencer sur la correction mutuelle en laissant prévaloir, dans sa politique internationale et dans ses conceptions, toujours les moments économiques, et, par conséquent, les rapports politiques s'amélioraient à cause des rapports économiques et ils se refroidissaient lorsque les rapports économiques n'étaient pas développés.

Pendant son premier mandat comme ministre des finances (1922—1926) et en qualité de président du conseil (1935—1939), Stojadinović pratiquait, l'une et l'autre fois, la politique de stimulation de l'activité économique au moyen des crédits, de la libéralisation du système de prix, de marche et de l'initiative privée libre d'entrepreneur. Une telle politique stimulait la conjoncture, particulièrement dans l'agriculture, mais la politique monétaire déflationniste, qu'il pratiquait parallèlement à la politique d'intensification de l'activité économique agissait comme une force de contrepoids et entravait la croissance de la production, de l'emploi et la croissance de l'économie, et, par conséquent, les effets de sa politique économique étaient affaiblis. Cette politique a mené au renforcement des banques et du capital financier, à la redistribution du revenu national en faveur de ceux qui recevaient des revenus fixes, surtout des rentiers, des banquiers des propriétaires du capital monétaire et des retraités et au détriment des ouvriers et des paysans, car elle avait donné lieu à l'apparition du problème de dettes agricoles qui n'a pas été résolu pendant toute l'existence de l'ancienne Yougoslavie.

Верена ХАН
Балканолошки институт САНУ
Београд

ТРГОВИНА ДУБРОВАЧКИМ СТАКЛОМ У АЛБАНИЈИ У XVI ВЕКУ

У историји дубровачког стакларства које аутор овог рада већ неколико година изучава, засебну групу питања чине она која се односе на ширење дубровачког стакла у балканске земље. Да би се овај проблем могао сагледати у целини требало је да му претходе аналитичко-монографска истраживања дубровачких веза у односу на стакло са сваком од балканских земаља понаособ. Том се, дакле, потребом оправдава прилаз теми која је узета у разматрање, а такође се њоме објашњава можда претерано задржавање на подацима из докумената неједнаке важности и препричавање малих догађаја из истих извора.* Пошто је, међутим, коришћена изворна грађа још непозната или је већ објављена али у другом тематском контексту, показало се методски оправдано детаљисање тог материјала и његово подвргавање ширим анализама.

Дубровачка трговина стаклом у Албанији¹ коју расположиви архивски подаци ограничавају на XVI век, чини, истина, мало али занимљиво поглавље у историји разнородних односа двеју балканских земаља у прошлости. Грађа која се излаже даје у општем захвату неке прилоге њиховој историји економике и културе, у посебном историји њиховог занатства и примењене уметности, или у најширем смислу њиховој историји уопште. У тој су деоби сходно изворима којима се располагало сазнања у односу на Дубровник много бога-тија.

* Краћенице за серије докумената из Хисторијског архива у Дубровнику:

Div. Canc. — Diversa Cancellariae
Div. Not. — Diversa Notariae
Deb. Not. — Debita Notariae
Test. Not. — Testamenta Notariae
Cons. Rog. — Acta Consilii Rogatorum
Lam. de foris — Lamenta de foris
Lam. de intus — Lamenta de intus

¹ Појмови Албанија, албански, коришћени су у временски релевантном историјском контексту. О њиховој широј употреби види Историја Црне Горе, књ. 2, Том II, Титоград 1970, 136—138, бел. 2.

Постојећа историографија о дубровачко-албанским везама у односу на стакло више је него скромна. Оно што је до сада о томе речено своди се на узредна обавештења и напомене које прате или на неки начин допуњују друга питања и проблеме.

Неке податке из писаних извора о дубровачком стаклу у Албанији прикупио је и објавио у подтексту и на маргинама албанолошких и других тема Богумил Храбак.² Ови подаци заједно са грађом коју је у истом Архиву сакупио аутор овог рада³ указивали су да би те својеврсне везе између Дубровника и Албаније вредело посебно изучавати узимајући за полазну и оквирну основу историјске чињенице о развоју дубровачког стакларства у време кад су те везе одржаване, а посебно сазнања о учешћу и значају појединих мајстора у токовима тог развојног процеса, сагледавајући те податке у њиховој међусобној узрочној и последичној повезаности.

Подела изворне грађе у овом раду спроведена је према етапама које су обележене деловањем водећих дубровачких стаклара. Примењујући такав принцип расподеле материјала овај рад садржи четири поглавља:

— прво обухвата време делатности стаклара Николе Ифковића (подаци о њему од 1491. до 1511), кад се јављају прве вести о дубровачко-албанским везама у односу на стакло;

— друго се односи на раздобље од 1511. до 1525. са водећим стакларом Иваном Радоњићем; од познатијих Муранаца тада је у Дубровнику делао Бовани Тамбарлинус; у то време долази до јачања трговине дубровачким стаклом у Албанији;

— треће садржи податке из периода од 1525. до 1545, кад дубровачко стакларство воде Лука и Вице, синови стаклара Ивана Радоњића; трговина дубровачким стаклом у Албанији добија веће размере;

— четврто поглавље обухвата раздобље од 1545. до 1565, кад је водећи стаклар у граду био Вице Иванов; то је време најинтензивнијих дубровачко-албанских веза у односу на стакло, али и њиховог наглог пада.

I

На основу писаних докумената могло се утврдити да су прве непосредне вести о дубровачко-албанским везама у односу на стакло забележене у последњој деценији XV века. Узроци томе су мноштруки. Треба их, пре свега, тражити у ставу Османлија према Дуб-

² В. Hrabak, Jevreji u Albaniji od kraja XIII do kraja XVII veka i njihove veze sa Dubrovnikom, Zbornik 1, Jevrejski istorijski muzej, Beograd 1971, 71; Isti, La Verrerie dans les villes et aux demeures des fonctionnaires et de grands propriétaires terriens dans les pays balkaniques (1480—1660), Средњовековно стакло на Балкану, Зборник радова, Београд 1975, 223—231.

³ Ови подаци делимично су објављени у V. Han, Fifteen and Sixteen Century Trade in Glass between Dubrovnik and Turkey Balcanica IV, Beograd 1973, 170—172.

ровнику и Албанији у то време. Већ у другој половини XV века дошло је до смиривања дубровачко-турских односа. Дубровачка трговина на Балкану уз подршку Порте успешно се развијала. Све више Дубровчана насељавало се на краће или дуже време по балканским градовима и варошима. Крајем XV века османлијско освајање Албаније било је већ завршено. Венеција је изгубила све своје важне положаје у приморском појасу, успевши да под својом власти одржи јом само „кључ“ Јадрана, стратегијски важан Драч, али и њега не задуго (до 1501). Нестанком Млечана из Албаније Дубровнику се отворило ново подручје за трговање, па тако и за промет његовим стаклом. Можда је управо и с тог разлога дошло до промена у дубровачком стакларству у последњој деценији XV века. Наиме, на самом почетку те деценије забележени су подаци о успешним настојањима дубровачке Владе да после једног периода застоја поново покрене мануфактуру стакла у граду. Од дубровачких стаклара на том се послу био успешно ангажовао Никола Ифковић који је кроз два децетљећа био водећи мајстор за стакло у граду (1491—1511). Ако се успех поменутих настојања дубровачке Владе и самог Ифковића мери подацима који говоре да је Ифковић већ у деведесетим годинама XV века био развио трговину својим стаклом на више страна преко дубровачких граница⁴ и да је кругом тог трговања била такође обухваћена Албанија (1497), из изложеног могао се извући закључак да је нов полет у дубровачком стакларству, забележен у последњој деценији XV века, био заиста динамичан и ефикасан.

Пошто вест из 1497. о пошлицама Ифковићевог стакла упућеног у Албанију отвара неке проблеме и питања која прате дубровачко-албанске везе кроз дужи период, посветићемо тој вести ширу пажњу.

У пролеће 1497. посредством извесног Видака Ругића из Конавала једна је баркета требало да превезе Ифковићево стакло у преграде Скадра (sub Schutaro)⁵, следећи за превоз такве робе већ раније коришћени пут од Дубровника морем на југ до ушћа Бојане, па уз Бојану до Св. Срђа или до под сам Скадар⁶, до куда су могли стићи само лакши пловни објекти. Одавде су огранцима „зетског“ пута кретали каравани у градове и вароши ближег и даљег залећа (тако до Призрена, Приштине, Јањева, Новог Брда и даље). Пут Бојаном до Скадра био је у време српске управе, касније под Балшићима или под млетачком власти над овим делом јужног приморја, један од коридора кроз који је разна страна роба стизала у унутрашњост

⁴ У последњој деценији XV века Ифковићево стакло отпремано је у јужну Италију (Котрон, Идрунто, Сицилија) и северну Африку (Александрија), види о томе у V. Нап, n.d., 172—173; Isti, Problèmes relatifs à l'identification de l'ancienne verrière ragusaine, *Balkanica V*, Beograd 1974, 219, 220.

⁵ Div. Not. 77.87'

⁶ В. Хан, Прозорско стакло XV и XVI века у Србији. Поводом налаза стакла у горњем граду Београдске тврђаве. *Зборник за ликовне уметности* 8, Нови Сад 1972, 203.

Балкана⁷. Зна се да су међу том робом била и огледала, произашла без сумње, из муранских радионица.⁸ За промет дубровачког стакла на Бојани није такође била без значаја чињеница што се већ за време млетачке управе над Скадром у његовом преаграђу налазила насеобина Дубровчана, смештена око тамошње цркве св. Влаха⁹.

Треба напоменути да су и природни услови доприносили развоју промета дубровачког стакла са Албанијом. Пошто је директан превоз стаклене робе из Дубровника у ближе и даље залебе био дуготрајан, скуп и ризичан, користио се као краћи и за транспорт стакла подеснији водени пут до албанских лука. У тим су лукама друга лица преузимала пошиљке стакла намењене земљама залеба, а такође ризик њихове даље отпреме. Живљој транзитној трговини дубровачким стаклом у Албанији такође су доприносили добри прилази са морске стране (на пр. природна лука Валоне), мрежа старих добро трасираних римских путева и средњовековни каравански који су спајали поједина приморска места и од њих водили у унутрашњост, у северну Грчку, Македонију, стару Србију и Бугарску до великих центара ондашње балканске трговине, до Солуна, Скопља, Призрена, Софије и других.

Стаклена роба коју је 1497. године Никола Ифковић послао „под Скадар“ није у појединостима позната. На основу посредних обавештења, међутим, могао се стећи неки увид у врсте предмета које је Ифковић у то време израђивао.¹⁰ Било је то трпезно стакло са најбројнијим наводима о боцама и чашама. Њихова терминолошка разноликост наводи на мишљење да је то стакло било и типски доста развијено.

Располаже се такође, истина, посредним подацима о томе да се већ у последњој деценији XV века у Ифковићевој радионици израђивало поред обичног и фино, прозачно и безбојно стакло, називано „кристалинско“.¹¹ Ова вест отвара могућност претпоставке да је и кристалинско стакло било предмет Ифковићевог трговања са Албанијом. Помени у дубровачким документима о предметима од кристалинског стакла којима се од краја XV века надаље служило станов-

⁷ K. Jireček, Skutari und sein Gebiet im Mittelalter, Illyrisch-Albanische Forschungen, I Bd, München — Leipzig 1916, 109, 117.

⁸ Isti, Die Lage und Vergangenheit der Stadt Durazzo in Albanien, Illyrisch-Albanische Forschungen, Band I, München-Leipzig 1916, 153.

⁹ Isti, Skutari und sein Gebiet, 108.

¹⁰ Deb. Not. 1.89.89'; Test. Not. 28.132; Cons. Rog. 32.77', 78; Div. Canc. 101.39'; Mobilia 14.84'; Div. Not. 83.112'; Lam. de foris 61.181; Lam. de intus 37.127.

¹¹ У нашем раду Прилог проучавању дубровачког стакларства XVI века, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXXVII, св. 3—4, 217, 218, навели смо да се кристалинско стакло у Дубровнику производило почетком друге деценије XVI века. Новим испитивањима архивске грађе у Дубровнику тај се датум могао померити у последњу деценију XV века. Антоније Милов, фамулус стаклара Николе Ифковића у 1494. години тргује стаклом, међу којим се помиње и кристалинско (Mobilia 14.84'). То је стакло, без сумње, произашло из Ифковићеве радионице.

ништво дубровачког подручја свакако говоре о популарности те врсти луксузног стакла у Републици¹².

Узгред вреди напоменути да се кристалинско стакло производи ло у Дубровнику свега четири деценије после проналажења његове технолошке формуле у Мурану¹³. Ова историјска чињеница ставља Дубровник у ред првих стакларских центара у Европи¹⁴, који су подстакнути муранским примером и захваљујући диаспори муранских стаклара или одласцима локалних мајстора у Мурано, упознали и прихватили сложену технологију кристалинског стакла¹⁵.

Пошто су неки градови у приморском појасу Албаније били у време изналажења кристалинског стакла под млетачком управом и остали под њом још неколико деценија, основано се може претпоставити да је кристалинско стакло из Мурана у тим градовима, седиштима неколиких феудалних породица, било познато. Томе је могла да допринесе, поред осталог и чињеница што су се у то време појединци-печалбари из Албаније долазећи у богате Млетке, да би тамо нашли посао, такође укључивали у рад муранских стаклана и временом постајали више или мање вешти и познати мајстори свог заната¹⁶. Вероватно је да нису прекидали везу са домовином, већ да је, напротив, она постала простор за трговање њиховим стаклом.

Кад је у освиту XVI века цела Албанија већ била покривена управом Османлија, ново становништво њених приморских градова, а и старо које се овде задржало, а раније је стакло навике да се

¹² Lam. de foris 61.181; 65.231; 75.197; 79.218.

¹³ L. Zecchin, I Barovier e il vetro cristallino, Vetro e Silicati, Anno XII, № 67, Gen.-Feb. 1968, 23.

¹⁴ Isti, Il vetro „cristallino” nelle carte del Quattrocento, Vetro e Silicati, № 38, 1963, 22; В. Хан, Прилог проучавању дубровачког стакларства, 215.

¹⁵ Пошто је Никола Ифковић путовао у Италију (без сумње у Венецију) да тамо набави потребне ствари за свој занат и да доведе мајсторе, може се претпоставити да му се указала прилика да упозна технологију кристалинског стакла. Зна се такође да је у Николиној радионици радио један венецијански стаклар, што је могло да утиче на производњу кристалинског стакла у Дубровнику у то време, види о томе V. Nan, Les relations verrières entre Dubrovnik et Venise du XIVe au XVIe siècle, Annales du 6e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Liège 1975, 164.

¹⁶ У дубровачким документима који пружају податке о развојним токовима дубровачког стакларства Албанци се не помињу као активни учесници. Познато је, међутим, њихово учешће у производњи муранског стакла, нарочито у XV веку. Мала је вероватноћа да су ти Албанци долазили у Мурано као изучени стаклари. Биће да су најпре обављали теже физичке послове, неопходне у стакларским радионицама, као на пример припремање и ношење дрва за пећи, даноноћно одржавање ватре у пећима, разбијање кварцног камења, уситњавање стаклене масе, фрите, после првог таљења, а да су касније способнији међу њима стицали више стручно знање о занату коме су претходно служили као обични физички радници. Позната су имена неколико албанских стаклара који су током XV века деловали у Мурану, а помињу се и таква лица која су поседовала сопствену радионицу. Упореди V. Nan — L. Zecchin, Presenze balcaniche a Murano e presenze muranesi nei Balcani, Balcanica VI, Beograd 1975, 84 sqq.

служи бољом врстом стакла, кристалинским, или да њиме тргује у залеђу, могло је већ у последњој деценији XV века да такво стакло набавља у Дубровнику. Тако се дубровачкој производњи стакла указивала прилика да постане конкурентско муранском, нарочито у временима затегнутих односа или још пре у годинама отворених ратних сукоба између Млетака и Османлијског царства, до чега у XV и XVI веку није ретко долазило. Иначе, зна се да је, на пример, већ од осамдесетих година XV века муранско кристалинско стакло било предмет трговања у османлијској престоници¹⁷.

Заључујући ово прво, у ствари уводно поглавље у дубровачко-албанске стакларске везе, треба такође да се истакне један од чинилаца који су подстицали њихово одржавање. Тако, на пример, није могло остати без значаја за дубровачко стакларство чињеница што се у Албанији налазио кварцни камен, једна од основних сировина за производњу стакла. Помињано је, истина, недокументовано да су већ у XV веку дубровачки стаклари набављали „белутак“, т.ј. кварцни камен на албанском приморју¹⁸. За XVI век, међутим, о томе постоје већ сигурни и релативно бројни подаци.

II

После смрти стаклара Николе Ифковића (1511) производња стакла у Дубровнику и даље бележи године полета и успешног половања. У другој деценији XVI века трговина стаклом дубровачке производње у Албанији добија нове димензије. На то је, без сумње, с једне стране утицала повећана производња дубровачког стакла у то време, а с друге успешно окончани трговачки послови стакленом робом који су доприносили даљем снажењу те производње. У Дубровнику ради највећи до тада познати број домаћих и страних стаклара, а знатно је увећан и стакларски подмладак¹⁹. У то се време производи обично и луксузно, типски богато стакло. Производња је организована на основи пригодног или трајнијег удруживања са солидарним јемством. Чланове стакларских удружења или „колегација“ сачињавају улагачи капитала, најчешће представници власти, и стаклари произвођачи.

Продаја стакла одвија се преко стакларских удружења, али се улагачи капитала њоме баве и за свој рачун. То управо илуструје пример трговања са Албанијом Захарије Николиће Рањине, члана стакларског удружења у којем су у то време била удружена и два најзначајнија стаклара у Дубровнику: Конављанин Иван Радоњић и Муранац Бовани Тамбарлинус.²⁰

¹⁷ L. Zecchin, I primi cristalli muranesi giunti in Oriente, Vetro e Silicati, Anno XII, № 71, Sett.-Ott. 1968, 18.

¹⁸ B. Hrabak, Jevreji u Albaniji, 71, bel. 52.

¹⁹ Податке о томе објавиће аутор у свом раду о историји дубровачког стакларства.

²⁰ Div. Canc. 103.151'.

Захарија Н. Рањина је 1512. године преко извесног Марина Николиће Радића из Цавтата организовао продају стакла и неке друге робе у Албанију²¹. То стакло, настало у радионици у којој су деловала два искусна мајстора, без сумње да је било занатски на висини, а не искључује се могућност да је имало и неке уметничке квалитете.

Пошто је Бовани Тамбарлинус дошао у Дубровник из Мурана (1511) са обавезом према дубровачкој Влади да ће израђивати предмете од „обичног“ и „кристалинског“ стакла, једноставне, глатке, али такође украшене, и то на „венецијански начин“²², могли би се претпостављени занатски и уметнички квалитети оновременог дубровачког стакла назрети по аналогiji са савременим муранским.

Постоји неколико података и о стаклу које је Иван Радоњић после одласка Бованија Тамбарлинуса из Дубровника (1513) производио у том граду, а које је извожено у Албанију. Зна се, на пример, да је израђивао више врсти трпезног посуђа²³. Називи таквих предмета срећу се и у савременим пописима покретних добара у кућама дубровачких грађана²⁴.

Осим чланова стакларских удружења пригодном продајом, пре-продајом или трампом дубровачког стакла у Албанији баве се такође појединци, занатлије и друга лица, без непосредног учешћа у производњи стакла или у њеној организацији.

Крајем прве деценије XVI века неки је кројач из Дубровника пренео у Драч поред тканина и четири сандука стакла ради трампе за пшеницу²⁵. У септембру 1513. године удружују се двојица дубровачких кожухара ради продаје стакла и керамичких предмета, без сумње дубровачких производа, у Скадру и Призрену²⁶. Ово бављење кројача или кожухара трапом или продајом дубровачког стакла на страни могло би се објаснити тиме што су заједно са стакларима и неким другим занатлијама ребе заступљених струка у Дубровнику били удружени у истој струковној организацији, у Братовштини дућаниџа²⁷, што је могло да допринесе организовању неких заједничких трговинских послова међу члановима.

Има примера да неки дубровчани тргују стаклом у Албанији, а који су по природи свог основног запослења били присиљени да

²¹ Div. Canc. 103.181.

²² В. Хан, Прилог проучавању дубровачког стакларства, 217, 218.

²³ Познато је неколико врста трпезног посуђа које је у то време Иван Радоњић израђивао. Помињу се боце (engestare и ampulete), затим четири типа чаша, тако плитке купе (taze), затим чаше са украсом „ћворића“ (gotti gropulosi), које је већ раније у Дубровнику производио Бовани Тамбарлинус, затим мале чаше (gotti parvi) и чаше са рукунцима (gotti cum manicis), Mobilia 26.209’.

²⁴ Div. Canc. 107.15 at; 108.29; 114.35’.

²⁵ В. Hrabak, Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva u XIV, XV и XVI stoleću, Priština 1971, 130.

²⁶ Deb. Not. 70.70.

²⁷ Matricola di S. Luca de Bottegai, листови 28’—31: у раздобљу од 1505. до 1516. помињу се четири стаклара; упор. К. Vojnović, Bratovštine i obrtne korporacije II, 93; ту се помињу све врсте занатлија који су сачињавали корпорацију дућаниџа.

често путују. Тако се, на пример, један дубровачки курир, неки Вукашин Радоњић, такође бавио продајом стакла. Тај се Вукашин једном својом облигацијом 30. марта 1514. године обавезао на исплату остатка дуга према Скадранину Николи Тодоровићу за стакло које је од њега примио у Скадру ради продаје²⁸.

Крајем друге деценије XVI века продају веће количине дубровачког стакла у Албанију организују два члана бившег дубровачког удружења за стакло у коме је после, изгледа, нечасног одласка Бованија Тамбарлинуса из Дубровника (1513)²⁹ Иван Радоњић деловао као водећи стаклар. То је удружење након шест година пословања снагом клаузуле уговора састављеног приликом његовог оснивања било 1519. године укинута³⁰. Организатори поменутог продаје дубровачког стакла у Албанију били су по стакларским пословима већ раније познати Захарије Николице Рањина и његов ортак Валентин Фрање Соркочевић. Они се 1519. удружују са неким Гргуром Николе Радичевићем из Конавала ради продаје стакла у вредности од педесет дуката³¹. Биће да је ова судећи по наведеном износу свакако знатна количина стаклене робе била део добити која им је као члановима — улагачима капитала поменутог стакларског удружења припала после његовог растурања. То би такође значило да је стакло којим су тада чланови наведеног удружења трговали у Албанији, било дело члана истог тог удружења стаклара Ивана Радоњића и његових струковних помагача.

Два документа из почетка треће деценије XVI века поново нас доводе у везу са овде већ помињаним члановима 1519. године укинутаг стакларског удружења. Била су то два уговора, сачињена у 1521. и 1522. години, између Захарије Н. Рањине и Валентина Фр. Соркочевића и неког Томка Бурђевића из Цавтата, који је требало да у два наврата путује у Албанију ради неких њихових трговачких послова³². Иако у тим уговорима роба којом је поменути Томко Бурђевић требало да тргује није била по предметима назначена, могло би се претпоставити с обзиром на личности у чијем се власништву налазила да је и овом приликом предмет трговања било дубровачко стакло. Пошто је у то време Иван Радоњић, некадашњи пословни партнер Захарија Н. Рањине и Валентина Фр. Соркочевића у стакларском удружењу, био још увек активан као стаклар у Дубровнику, претпоставка да су оба властелина и тада продавали стакло, добија тиме на убедљивости.

Подаци који се наводе у вези са продајом дубровачког стакла у Албанију кроз две етапе развоја делатности водећих дубровачких стаклара, то јест од последње деценије XV до краја прве четвртине XVI века показују да је трговање стаклом било усмерено према

²⁸ Deb. Not. 70.146'; B. Hrabak, La Verrerie, 231, bel. 12.

²⁹ Cons. Rog. 32.253.

³⁰ Div. Canc. 109.188'.

³¹ Div. Canc. 109.97—7'; B. Hrabak, La Verrerie, 229, бел. 7.

³² Div. Canc. 110.16', 142.

северној Албанији, односно тачније речено према Скадру. Тако се и овом чињеницом поткрепљује тврђење Константина Јиречека да је трговина на Бојани цветала и у време османлијске управе над тим подручјем³³. То су такође потврдили бројни савремени подаци о трговању житарицама на Бојани³⁴.

III

Пошто су после битке на Мохачу (1526) турска надирања била усмерена према Угарској, подручје Балкана се смирује, градови јачају, балкански путеви се отварају, у Албанији се развија транзитна трговина, уопште створени су погодни услови за тровање, што се одразило и на промету дубровачким стаклом у Албанији. У производњи стакла долази до смене генерације стаклара. Тако се после 1525. у књигама и актима дубровачке администрације губи траг Ивану Радоњићу, а исте је године забележен први помен о његовом сину Луки, тада већ обученом стаклару.

У тридесетим годинама XVI века и начин пословања у дубровачкој производњи стакла у којој учествују синови Ивана Радоњића, најпре већ поменути Лука, а нешто касније Вице, подлеже извесним променама које су такође одражавале економски раст једног друштвеног слоја у граду, пучана. Ранија стакларска друштва у којима су патрицији били улагачи капитала нестају. Поједини стаклари пословно се осамостаљују, подижу годишње зајмове ради одржавања производње уз услове тада уобичајене у граду, склапају без посредника уговоре са трговцима о продаји свог стакла преко граница Републике, и уз јемце сносе сав пословни ризик.

Производња стакла на зајам одржавала се у периоду од тридесетих до седамдесетих година XVI века као уобичајени начин пословања. У књигама дуговања дубровачког нотаријата могу се готово из године у годину да прате имена појединих стаклара који узимају кредите, најчешће од дубровачких патриција, да би одржали континент у производњи. У то су време за понеког дубровачког стаклара његове обвезнице и једини докази његовог постојања.

На основу архивских докумената мало се закључити да је продаја дубровачког стакла од четрдесетих година искључиво оријентисана на Албанију. У то се време, међутим, Скадар више не помиње, док Валона која се под османлијском управом и уз активности јеврејских трговаца развила у значајну стратегијску и привредну луку, долази у први план.

³³ К. Јирећек, *Skutari und sein Gebiet im Mittelalter*, 118.

³⁴ Обавештења о томе у делу В. Нрабак, *Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva, passim*.

Од почетка друге четвртине до четрдесетих година XVI века водећи стаклар у Дубровнику био је Лука (од 1525. до 1545)³⁵. У тридесетим годинама придружује му се млађи брат Вице.

У архивским документима преплићу се вести о Луки и Вици које указују да су као стаклари одржавали повремене везе са Албанијом. У тим је везама удео Лукин био мањи од Вициног.

Помен о једном Лукином путу у Албанију, који се по претпоставци доводи у везу са његовим стакларским пословима у тој земљи, забележен је у једној Вициној облигацији од 6. марта 1533. године³⁶. Њоме се Вице као јемац Лукиним зајмодавцима обавезује да ће за време Лукиног пута у Албанију или у случају да га смрт тамо затекне, одговорати за дуг који је уочи тог пута учинио. Вероватно је да је Лука кренуо у Албанију с намером да тамо прода своје стакло да би се вратио у Дубровник са товаром кварцног камења. Пошто се поуздано зна да је при производњи стакла Лука користио кварцни камен, а не песак³⁷, ово сазнање подржава изложено претпоставку. После 1533, то јест кад се Лука вратио из Албаније у Дубровник, његове везе са том земљом одржаване су само у заједници са Вицом као пословним партнером.

Међу тридесетак облигација Вициних или оних којима су браћа, Лука и Вице, заједно јемчили за зајмове које су подизали, посебну пажњу привлаче облигације за дугове које су учинили према дубровачким бачварима. Те се обвезнице могу да доведу у везу са њиховим заједничким пословима око продаје стакла и набавке сировина у Албанији. У науци је Богумил Храбак први указао на везе које су постојале између бачвара и стаклара, односно између бачвара и произвођае стакла у Дубровнику³⁸.

Прве вести које су забележене о сарадњи бачвара и стаклара у Дубровнику везују се за Ивана Радоњића, који се због неког дрвета за бурад био 1510. године удружио са једним бачваром³⁹. Познате су две Вицине обвезнице према дубровачком бачвару Павлу Томковићу за зајмове које је на почетку и средином 1539. године од њега узео⁴⁰. Због важности које су везе домаћих стаклара и бачвара имале

³⁵ О почетку Лукине делатности као стаклара дознало се посредно из једног уговора склопљеног са Павлом Радосалићем којег је узео за дјетића у 1527. години и у уговору навео да се у будућих седам година службовања рачунају и оне две које је већ код њега провео на раду, т.ј. од 1525. године, Div. Canc. 115.188.

³⁶ Deb. Not. 79.219'; Deb. Not. 80.17'; B. Hrabak, La Verrerie, 229, bel. 7, наводи да је Вице био у Албанији, међутим он је само био Лукин јемац за његов дуг, док се Лука налазио у Албанији.

³⁷ У једној облигацији Лука гарантује свом кредитору инвентаром своје радонице за дуг од 80 дуката, а међу инвентарисаном робом помиње се и „камење“, Deb. Not. 83.251.

³⁸ Ово је питање, истина, само маргинално покренуо проф. др Богумил Храбак, давши архивске податке за његову ширу анализу и решавање: La Verrerie, 229, i bel. 7.

³⁹ Deb. Not. 88.113'.

⁴⁰ Deb. Not. 81.209; 82.28'.

за производњу стакла у Дубровнику и за продају дубровачког стакла у Албанију, задржаћемо се на њима нешто дуже.

Нема сумње да је потражња за стаклом у самој Албанији, пре свега у развијенијим градовима приморја, а преко њих такође у земљама ближег и даљег залеђа, била један од чинилаца који је подстицао одржавање дубровачко-албанских веза у односу на стакло. Те су везе, међутим, како је овде већ речено, биле стимулисане такође чињеницом што се једна од основних сировина за производњу стакла — кварцни камен — могла наћи управо у Албанији. Подаци из докумената су у том смислу прецизни. Извориште кварцног камена тачно је лоцирано: оно се налазило на приморју недалеко Драча, око рта Палес (Cao di Pali), у близини реке Ерзени⁴¹.

Дубровачки стаклари су кварцно камење са албанског приморја набављали у сопственој режији или у сарадњи са дубровачким бачварима. Та сарадња, подстицана свакако економским разлозима, била је током XVI века успешна и плодоносна за обе стране. Наиме, пошто је Албанија била богата дрветом, посебно храстовим и јасеновим, које је одговарало за израду буреда, бачвари су га отуда као полупрерађевину у облику „дуга“ довозили у Дубровник. Да лађе не би пловиле празне по „дуге“ у Албанију, а такође због смањења трошкова превоза, бачвари би се удруживали са стакларима и товарили на лађе њихово стакло, у Албанији би га трампали или продавали, а приликом повратка уз товар дрвета за бурад довозили би и кварцно камење.

И стаклари су довозећи из Албаније кварцно камење допремали у Дубровник „дуге“ за бурад⁴². Понеки стаклар држао је „дуге“ ускладиштене⁴³ као вредност којом је у тренутку потребе могао да регулише своје новчане обавезе не само према бачварима, него уопште према својим кредиторима. Из истих разлога бачвари су своју готову бурад уступали стакларима⁴⁴.

Финансијска корист „кружног“ пословања са робом и сировинама између дубровачких стаклара и бачвара била је, без смуње, обострана. Постоје, међутим, подаци да су бачвари постајали непосредни конкуренти стакларима организовањем производње стакла и ангажовањем мајстора са стране (из Мурана)⁴⁵. Ова чињеница налази своје објашњење у сировинској зависности од Албаније како дубровачких стаклара, тако и бачвара.

Подаци из четрдесетих година XVI века у вези са трговањем дубровачким стаклом у Албанији показују раст интересовања османлијског тржишта за том врстом робе. Пословање губи значај ранијег спорадичног трговања на мало, поруцбине стакла предметно и формално јасно су одређене, а количине стакла позамашне. Томе има

⁴¹ Div. Not. 116.7 at; 120 at.

⁴² Div. Not. 116.120 at.

⁴³ Div. Not. 112.18'.

⁴⁴ 12. октобра 1534. Лука продаје 12 комада буреда, Div. Canc. 122.38.

⁴⁵ Cons. Rog. 32.99'—93; V. Han, Les relations verrières entre Dubrovnik et Venise, 165.

више узрока. Међу значајнијим треба истаћи чињеницу што се под османлијском управом, нарочито у XVI веку, урбанизација балканских земаља нагло развила. Оснивањем градова, вароши и паланки мењао се начин живота становништва и његове потребе, а тим је менама и његова материјална култура попримала нове облике. Шира употреба стакла свакако да је била један од доказа тих новина. Не мање значајан разлог који је изазвао раст потражње за стаклом на османлијском Балкану био је социолошке природе. Потребе за стаклом у балканским просторима расле су упоредо са развојем османлијског феудалног друштва, његовим богаћењем и престижним амбицијама, које су се такође манифестовале кроз развијенију културу становања и у градњи бројних профаних и културних задужбина. У свему томе стакло уопште, а дубровачко посебно, није имало подређену улогу.⁴⁶ Приморски градови Албаније, пре свега Валона, били су готово тричетврт столећа његови вредни преносници. Разуме се да је дубровачка производња стакла требало да се прилагоди жељама и укусу балканских потрошача. То је прилагођавање делом утицало на стил дубровачке стакларије у смислу њене „исламизације“. Тај феномен стилског прилагођавања османлијском тржишту познат је и у историји муранског стакларства XVI века⁴⁷.

Иако је у науци већ било речи о уговору који су Лука и Вице 1542. године склопили са јеврејским трговцем Илијом Курсо из Валоне⁴⁸, даље анализе података које овај документ пружа дају материјал за нове претпоставке и шири закључивања.

Пре свега, уговор Луке и Вице са валонским трговцем Илијом Курсом склопљен на пет година први је те врсте у расположивој архивској документацији о дубровачко-албанским стакларским везама. У њему веома тачно формулисане клаузуле показују пословну зрелост и рутину трговачког споразумевања, што је вероватно била заслуга поменутог трговца. Затим, годишња испорука дубровачког стакла поменутом трговцу у вредности од 200 дуката доказује да се тада трговало релативно великим количинама дубровачког стакла са Валоним и да је испорука стакла требало да се кроз одређено време непрекинуто одвија. Тиме се такође потврђује да је дубровачка производња стакла тада дорасла таквој пословној динамици. Поред својих не малих уговорних обавеза према поменутом валонском трговцу Илији Курсо, општинска стаклана у којој су Лука и Вице радили заједно са својим помагачима и фамулусима, морала је у првом реду да снабдева стаклом становништво дубровачког подручја, што тако-

⁴⁶ B. Hrabak, *La Verrerie*, 225—236.

⁴⁷ R. J. Charleston, *The Import of Venetian Glass into the Near East, 15th—16th century*, *Annales du 3e Congrès des „Journées Internationales du Verre, Damas 1964, Liège, figs. 48, 49, 50, 52, Isti, The Import of Western Glass into Turkey: sixteenth-eighteenth centuries, The Connoisseur, May 1966, 18—23.*

⁴⁸ B. Hrabak, *Jevreji u Albaniji*, 71; V. Han, *Fifteen and Sixteen Century Trade*, 170.

ће говори у прилог њеном релативно великом производном потенцијалу у то време.

О врстама стаклених предмета који се наводе у уговору од 1542. године, склопљеним са трговцем Илијом Курсо, било је већ реч⁴⁹. Говорено је такође о специфичностима тог материјала, јер је требало да се формално прилагоди захтевима османлијског тржишта⁵⁰. Питање, међутим, како је заправо то дубровачко стакло изгледало остаје и остаће још за извесно време без одређеног одговора. Хипотетичној идентификацији дубровачког стакла насталог у четрдесетим годинама XVI века или уопште, могу да помогну нека домишљања подстицана посредним изворним материјалом.

У Византијском музеју у Атини чувају се неколико стаклених предмета (боца), откривених у турским гробовима на подручју тог града, а датују се са турским новцем у XVI век.⁵¹ Иако само летимичан преглед тог материјала навео нас је на мишљење да и поред његових карактеристика које одговарају исламског стаклу, његово порекло треба тражити пре у неком стакларском центру хришћанске Европе, него у некој османлијској радионици, јер су оне познате тек у последњим деценијама XVI века. Откривањем дубровачко-албанских веза у односу на стакло отворила се могућност за претпоставку да поменути атински налази стакла потичу из Дубровника и да су преко Албаније, посредством неког приморског града, најпре Валоне, доспели у Атину. Но без обзира да ли је наведена стакларија из Византијског музеја настала у Дубровнику или другде (можда у Мурану), она задржава наше интересовање, јер својим облицима и стилем пружа податке о стаклу које је у XVI веку употребљавано у балканским земљама под османлијском управом, чиме се на неки начин допунује и хипотетична слика о дубровачком стаклу из тог времена.

IV

Од 1545. године долази поново до смене водећих лица у дубровачкој производњи стакла. Име стаклара Луке нестаје из докумената, а његов брат Вице биће кроз даљих двадесет година најзначајнија личност у дубровачком стакларству и главни снабдевач албанског тржишта стакленом робом. Биографија Вицина, састављена на основу података из докумената (вести о њему од 1532. до почетка седамдесетих година), најдужа је и најбогатија кроз три столећа историје дубровачког стакларства (XIV—XVI век), а садржи такође највише обавештења о дубровачко-албанским везама у односу на стакло.

⁴⁹ V. Nan, *Fifteen and Sixteen Century Trade*, 170—71.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Према подацима који су приликом кратке посете Византијском музеју могли бити сакупљени, то је стакло било откривено на терену Дионизијевог позоришта. Рад у коме је тај налаз поменут, није ми био приступачан: I. Τραυλός, 'Ανασκαφαὶ ἐν τῷ Διονυσιακῷ Θεάτρῳ (Fouilles dans le théâtre de Dionysos, ΠΑΕ 1951, 41—52.

Према расположивој грађи први самосталан Вицин наступ у односу на његове везе са Албанијом забележен је у једном уговору, састављеном 14. јануара 1545. године. Овај уговор Вице је склопио са властелином Илијом Бүнићем⁵², свега три године после уговора који су Лука и Вице склопили са валонским трговцем Илијом Курсо, а у времену док су још трајале уговорне обавезе према том трговцу. Вице се обавезао Илији Бүнићу да ће под одређеним условима кроз пет месеци израђивати за његов рачун судове од стакла за „Валону, Оријент и Дүбровник“, уз напомену да треба да буду такви који ће тамо имати пробу⁵³. Према том уговору Вице је требало да израђује за Илију Бүнића стакларију која би одговарала захтевима трговаца или потрошача било у Валони, уопште на Истоку или у самом Дүбровнику, то јест требало је да израђује стилски различито стакло да би задовољно укусу потрошача на више страна. У науци већ познатом уговору који је 30. марта 1552. године Вице склопио са једним јеврејским трговцем из Валоне, Абрахом Саламоновим⁵⁴, а коме се Вице обавезао да кроз три године неће другом продавати своје стакло на подручју од Драча до Валоне сем њему, наводи о лампама, без сумње намењеним џамијама, допуњују слику о претпостављеној разноврсности и формалној „исламизацији“ дүбровачког стакла, које је средином XVI столећа било отпремано у Албанију.

Помињани јеврејски трговац Абрахам Саламонов појављује се 26. априла 1552. године у још једном науци такође већ познатом документу у вези са дүбровачким стаклом⁵⁵. Садржај овог документа који има облик уговора добија, међутим, шири значај у конфронтацији са два друга раније непозната списа. Наиме, пошто је уговорни партнер Абрахама Саламоновог у поменутом уговору био дүбровачки властелин Кристофор Михајла Прокулић, а тај исти властелин је раније био Вицин јемац⁵⁶, по логици намеће се закључак да је стакло које је Кристофор Прокулић требало да испоручи поменутом јеврејском трговцу у Валони у вредности од 228 дуката било произашло из Вицине радионице. Овакво закључивање налази своју подршку у једној 1551. године службено регистрованој Вициној изјави којом је потврдио да сировине којима располаже и готово стакло у вредности од 260 дуката стоје на располагање његовим јемцима, поменутом Кристофору Прокулићу и оргуљашу дүбровачке катедрале Томи Чингуло⁵⁷. Међу стаклом које је Кристофор Прокулић требало да испоручи Абрахаму Саламоновом у Валону помињу се боце, велике и мале, чаше, пехари, по неколико хиљада од сваке врсте. Нису изостале ни лампе, њих две хиљаде, за украс џамија.

⁵² Div. Not. 108.107.

⁵³ Div. Not. 108.107, ... ampullas et alia vasa vendibilia in dictis locis...

⁵⁴ B. Hrabak, *Jevreji u Albaniji*, 71; V. Han, *Fifteen and Sixteen Century Trade*, 171.

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Deb. Not. 85.193.

⁵⁷ Div. Not. 111.169'

Документи откривају да је у педесетим годинама XIV века продаја Вициног стакла била и надаље усмерена искључиво према Албанији. Тржиште је тражило стакло, а Вице је своју рачуницу нашао у могућности да се снабде толико потребном, а без смуње квалитетном сировином, кварцним каменом у тој земљи.

Другог фебруара 1555. године Вице изнајмљује један брод мање тонаже, т.зв. грип, поверивши бродарење Павлу Матијином из Колочепе ради превоза неке своје у документу, истина, предметно неозначене робе, у Драч и Валону⁵⁹. Сва је вероватноћа, међутим, да је била реч о стаклу. Ова се претпоставка поред осталог заснива на чињеници што у консултованим документима нису нађени подаци да је Вице трговао било чим другим сем стаклом, а тек понекад дрвом за бурад или већ готовом буради, што је, како смо раније утврдили, била последица заједничког пословања са бачварима.

Документ који само посредно обавештава о даљим Вициним контактима са Албанијом, била је једна његова обвезница, срочена у априлу 1555. године за дуг према Томи Скочибухи⁶⁰. Овом се обвезницом Вице заједно са својим јемцем обавезује Томи Скочибухи на исплату дуга тек кад се неки Петар са Крфа врати из Албаније у Дубровник⁶⁰. На основу ове Петриним повратком условљене отплате Вициног дуга може се претпоставити да је тај Петар био одвезао Вицино стакло у Албанију ради продаје и да је постигнутом зарадом требало да Вице отплати свој дуг кредиту Томи Скочибухи.

Година 1555. није за Вицу била много успешна. У то се време спорио са својим зајмодавцима ради неисплаћених дугова. Кад је, међутим, у марту 1558. године успео да добије на зајам 300 дуката од дубровачке општине да би санирао своје лоше финансијско стање⁶¹, производња стакла и продаја стаклене робе у Албанију поново је живље кренула.

Крајем педесетих година садржина докумената у вези са извозом Вициног стакла у Албанију доста детаљно обавештава о предузиманим акцијама. Тако 11. јула 1558. Вице ангажује Николу Павлов, патрона бригантина, да одвезе његово стакло у Албанију у вредности од 14 златних шкуда ради продаје⁶². Пошто је поменути Никола требало да код рта Као ди Пали, недалеко Драча, укрца „камење“ за Вицину радионицу биће да је пре тога одвезао Вицино стакло у Драч. У септембру исте године патрон једне марцилиане, неки Иван Михајлов, требало је да Вици допреми из Драча „камење за производњу стакла“⁶³. Под крај 1558. један Пераштанин, неки Трифун Бурђев, требало је да отплови барком до рта Као ди Пали са Вициним стаклом у вредности од око 30 шкуда да би га продао, вероватно опет у Драчу, и да би барку натоварио „камењем“ за стакло и дрвом за бу-

⁵⁸ Div. Not. 114. 1.

⁵⁹ Deb. Not. 86.97.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Cons. Rog. 54.115—115'.

⁶² Div. Not. 116. 7 at; B. Hrabak, La Verrerie, 227, bel. 4.

⁶³ Div. Not. 116.54.

рад⁶⁴. У априлу 1559. године Петар Кристофоров са Корчуле, патрон једног скирца, треба да плови са 50 миљара (око 18 и по тона, односно, 16 и по тона)⁶⁵ Вициног стакла у Валону ради продаје⁶⁶. Ово је до сада и највећа количина дубровачког стакла за коју се зна да је била послата у Албанију.

Поред архивских вести које се непосредно односе на поједине дубровачке стакларе који су своје стакло отпремали у Албанију ради продаје, налажени су подаци о личностима ван тог круга које су се бавиле истом трговином⁶⁷. Било је међу њима трговаца и занатлија, од потоњих нарочито бачвара.

Неки оружар са Крфа, Антоније Флока, сачинио је у априлу 1555. године уговор са једним дубровачким бачваром који се обавезао да ће са товаром стакла отпловити у Валону да га тамо прода и да натраг донесе неку другу робу⁶⁸. Цветко, син бачвара Павла, 12. јуна 1556. године ангажује патрона једне саеције, Петра Павловог из Сланог, ради транспорта стакла у Драч и утовара „дуга“ за бурад и „камења“ за стакло⁶⁹. Такође, у месецу јуну исте године поменути Цветко Павловог осигурао је стакло утоварено на саецији већ поменутог патрона Петра Павловог из Слана; требало је да ово стакло прода у Љешу и да у Драчу утовари дрво за бурад⁷⁰.

Помињани извоз дубровачког стакла у Драч, Љеш и Валону који се током 1555. и 1556. године одвијао мимо стаклара вероватно да је само делом садржавао Вицине производе, а претежно можда стакло произашло из радионица мање цењених домаћих стаклара, или је било дело Вициних помагача и фамулуца, који су на тај начин могли да повећају своју зараду⁷¹. Такав је случај раније познат у вези са једним од Бетића Николе Ифковића⁷².

У шездесетим годинама XVI века, кад се у документима губи траг Вициној стакларској делатности, нестају такође подаци о стак-

⁶⁴ Div. Not. 116.120 at; В. Hrabak, La Verrerie, 227, bel. 4.

⁶⁵ Вероватно да је узимана као тежинска мера дубровачки миљар и то за „велики“ у вредности просечно 373 кг, за „танки“ око 328 кг, види у М. Влајинац, Речник наших старих мера, III, Београд 1968, sub voce Миљар — Дубровачки миљар. Према томе 50 миљара стакла износило би, узимајући тежинску вредност „великог“ миљара нешто више од 18 и по тона, а за „танки“ миљар износила би око 16 и по тона.

⁶⁶ Div. Not. 116, 236 — 6'; Hrabak, La Verrerie, 229, bel. 7.

⁶⁷ В. Hrabak, La Verrerie, 229, bel. 7.

⁶⁸ Div. Not. 114.47'; В. Hrabak, La Verrerie, 229, bel. 7.

⁶⁹ Div. Canc. 142.60—60'; В. Hrabak, La Verrerie, 229, bel. 7.

⁷⁰ Div. Canc. 142.69—70; В. Hrabak, La Verrerie, 229, bel. 7.

⁷¹ У документима из педесетих и делом шездесетих година XVI века, а најчешће су то облигације, срећу се имена неколико стаклара. Био је то Бернардо Домиников, који се јавља као Винин јемац, Deb. Not. 85.193; у истом својству чешће се помиње Павао Радосалић — Alegretti, који је дошавши из Попова као младић био раније фамулац Вициног брата стаклара Луке, Deb. Not. 83.131; 86.174', 227; 87.241', 88.55', 164'; појављује се име предузимљивог Ивана Томиног, који је, чини се, био више трговац него стаклар, а вести о њему провлаче се кроз тридесетак докумената од 1546. до 1572. године. О свим наведеним стакларима нису нађени подаци о њиховој стакларској делатности.

⁷² Mobilia 14. (ord). 84.

ларским везама Дубровника са Албанијом. Стаклари који се од тог времена па све до краја XVI века јављају у Дубровнику, по значају и активностима далеко заостају за представницима три раније генерације дубровачких мајстора, који су одржавали и неговали стакларске везе са Албанијом. Били су то Никола Ифковић, Иван Радоњић и његови синови Лука и Вице.

Један од непосредних узрока застоја и прекида продаје дубровачког стакла у Албанију у последњој трећини XVI века налази своје објашњење пре свега у чињеници што је дубровачко стакларство у целини почело нагло да опада и што је крајем истог столећа потпуно замрло. Рат око Кипра између Венеције и Османлијског царства (1570—1573) довео је дубровачку Владу у ситуацију да, као неколико пута раније, због сложеног политичког стања на Медитерану, а ради сигурности града, изда наређење да се поруше све куће у дубровачким предграђима⁷³. Тако се у историји дубровачког стакларства поновио случај да је због затегнутих политичких односа или отвореног ратног сукоба између Млетака и Османлија дошло до прекида производње стакла у граду, јер је општинска стаклана на Пилама била срушена (1570). Иако посредне индиције говоре да је свега неколико година после рушења зграде општинске стаклане она била обновљена, чини се да тада није више било домаћих стаклара који би могли да са пуном стручном одговорношћу прихвате рад у тој радионици и да буду спремни на финансијски ризик који је у стакларској производњи тада био стално присутан. Чини се, међутим, да су напори дубровачке Владе да нађе неког стаклара на страни остали без резултата⁷⁴.

Тако због објективних разлога настојања дубровачке Владе да одржи мануфактуру стакла у Дубровнику нису била успешна. Основи са којих је дубровачка производња стакла полазила били су доста скучени: недостатак основних сировина у земљи, релативно мали број домаћих стаклара, велика финансијска улагања а несигурна добит, а као последица свега тог нестабилност производње. Сudeћи по подацима из докумената дубровачко-албанске везе у односу на стакло поред те нестабилности која се на њима одражавала, показало се да су у ствари биле засноване на личним иницијативама, без учешћа Владе. Чим су међусобни контакти између појединих дубровачких стаклара и трговаца у Албанији престали, прекидао се и промет стаклом.

У осамдесетим и деведесетим годинама XVI века домаћи стаклари само се још у документима тако називају, али се више не баве производњом и продајом стакла, већ другим пословима⁷⁵. Кад је у

⁷³ Т. Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1973, 257.

⁷⁴ *Cons. Rog.* 64.151.

⁷⁵ Тако се, на пример, за Ивана Коленду, стаклара (вести о њему од 1581), и поред релативно великог броја докумената, најчешће судских аката или обвезница, ни у једном случају не помиње да је производио стакло или да се бавио његовом продајом. Иван Коленда био је патрон брода (*Deb. Not.* 95.134'), а познато је да је бродарио, на пример у Александрију (*Div. Not.* 129.224); биће да се бавио само трговином.

последњој деценији XVI века општинска стаклана на Пилама у којој су у XV и XVI веку сви значајнији дубровачки стаклари упражњавали са више или мање успеха свој занат, а такође и понеки мурански мајстор, била претворена у сиротиште⁷⁶, тим је чином било коначно закључено и последње поглавље тровековне историје стакла у граду св. Влаха.

У последњим деценијама XVI века балканске земље, а међу њима и Албанија, покривале су своје потребе за стаклом у другим стакларским центрима. Мурано са својом стабилном, непрекиданом производњом и великим бројем радионица и стаклара био је и остао и током XVI века главни снабдевач стаклом целог медитеранског истока, па и саме османлијске престонице. Муранско стакло је тада доспевало и у поједине балканске земље⁷⁷, чему је подкрај XVI века без сумње доприносила и нова сплитска скела (1592), са директном друмском везом према Сарајеву. У другој половини XVI века такође се већ јављају, истина, још спорадичне вести о покушајима стакларске производње у Османлијском царству (Цариград⁷⁸, Дринопоље⁷⁹), па је и то био један од разлога што је Дубровник као произвођач стакла или посредник око његове набавке на страни губио свој ранији значај и своју важност⁸⁰.

Најзад, у време и непосредно после кипарског рата што представља и гранични датум дубровачко-албанских веза у односу на стак-

⁷⁶ Cons. Rog. 74.71—71'.

⁷⁷ В. Хан, Један примерак муранског стакла откривен на Београдској тврђави, Зборник Народног музеја у Београду, број посвећен проф. Борбу Мано-Зизи (у штампи).

⁷⁸ Један од доказа да се у последњим деценијама XVI века производило стакло у Цариграду представља једна од минијатура у *Sûrname Nıptaup*, писаној и осликаној у поводу прославе обрезивања Мехмеда, сина Мурата III, одржане 1582. године у Цариграду; поменута минијатура приказује стакларе у поворци занатлија, како стоје уз округлу, засведену стакларску пећ на точковима израђујући боце нарочитог, оријенталног облика, упор. S. Eyice, *La Verrerie en Turquie de l'époque byzantine à l'époque turque*, *Annales du 4e Congrès des „Journées Internationales du Verre, Ravenne-Venise, 13 Mai 1967, Liège, 176, fig. 4*; O. Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, London 1971, Tab. XI.

⁷⁹ В. Нџабак, *La Verrerie*, 226.

⁸⁰ Пошто су се наша изучавања базирала на подацима из дубровачких извора, свесни смо чињенице да овом студијом тема наслова није исцрпљена и да се могућност допуна или чак изненађења која би дошла с друге стране не искључује. С обзиром на млетачку, скоро једновековну доминацију над неким градовима албанског приморја и на каснију османлијску управу над њима, а такође с обзиром на чињеницу што је дубровачко стакларство било повремено посредно или непосредно повезано са муранским, постоји вероватноћа налажења релевантних података у Државном архиву у Венецији или у турској писаној грађи. Треба такође очекивати да ће будућа археолошка испитивања како дубровачког подручја, тако и средњовековних локалитета на теренима данашње Албаније, нарочито урбаних насеља на приморју, помоћи да се на основу компаративних испитивања унесе више светлости у проблеме идентификације дубровачког стакла из времена кад су одржаване дубровачко-албанске везе у односу на ту врсту производа.

ло, трговачки промет Дубровника са Турском био је нагло опао због многих чиниоца⁸¹, тако на пример због несигурности на друмовима и на мору изазваном порастом хајдучије и гусарења, избијањем народних покрета, јачањем племена, посебно у Албанији, и уопште слабењем централне османлијске власти, што се све негативно одразило и на једној ионако не нарочито развијеној мануфактури у Дубровнику, чији је извоз у XVI веку, како документи обавештавају, био претежно оријентисан према турском тржишту, односно Албанији, а њеним посредством и према земљама њеног ближег и даљег залеба⁸².

Наше излагање могли бисмо да сведемо на неколико закључака.

Консултована архивска грађа у Хисторијском архиву у Дубровнику показала је да су дубровачко-албанске везе у односу на стакло одржаване кроз неких седамдесет година и то од последње деценије XV до шездесетих година XVI века, односно у времену кад је Албанија већ била под османлијском управом. Уочавањем тих веза дат је нов прилог сазнању да у време кад је Албанија већ била обухваћена границама Османлијског царства њене раније везе са неким од градова на обалама Јадрана, на пример са Дубровником, нису биле прекинуте. Могло се такође утврдити да се промет стаклом између Дубровника и албанских лука тек био развио у време османлијске управе над Албанијом.

У периодима у којима су одржаване стакларске дубровачко-албанске везе исписане су најлепше и садржајем најбогатије стране историје дубровачког стакларства. Подстицаји су долазили са више страна, али промет са дубровачким стаклом у Албанији свакако је био међу значајнијим. Са нарасталим потребама за стаклом повећавала се његова производња, а обимнија производња захтевала је шире тржиште. Стакло које је тада Дубровник извозио у Албанију произашло је из радионица представника три генерације стаклара у граду, односно било је дело четири истакнута домаћа мајстора: Николе Ифковића, Ивана Радоњића и његова два сина, Луке и Вице.

До четрдесетих година XVI века извоз дубровачког стакла у Албанију сконцентрише се на Скадар, а касније на Валону и Драч, што је делом било условљено привредним и стратегијским значајем тих градова, а делом потребама дубровачких стаклара за одређеном основном сировином за производњу стакла (кварцни камен), која се налазила у близини Драча.

Најживљи извоз дубровачког стакла у Албанију био је у четрдесетим и педесетим годинама XVI века. После тог времена подаци се губе из докумената, што је поред осталих показатеља доказ више сазнању да је кривуља развоја дубровачког стакларства тада занста почела да опада.

Задржавши своју слободу у ситуацији сложених односа између Млетака и Османлија Дубровнику се указивала могућност да из-

⁸¹ О томе види у Т. Поповић, Турска и Дубровник, 302—305.

⁸² Дугујем захвалност академику Васи Чубриловићу, директору Балканолошког института САНУ, за драгоцене савете и сугестије које ми је дао приликом читања мог рукописа.

рабевине једног свог, истина, не изузетно развијеног заната, односно мануфактуре, извози такође у Албанију и да посредством те земље стаклом снабдева османлијско тржиште на Балкану. Потребе за том врстом робе у балканским просторима расле су упоредо са развојем османлијског феудалног друштва, његовим богаћењем и престижним амбицијама, које су се манифестовале кроз развијенију културу станавања и градњу профаних и култних задужбина.

Архивски извори обавештавају да је из Дубровника у Албанију отпремано разноврсно трпезно стакло и лампе (ове потоље за цамије и турбета). Иако у документима нису нађени подаци о испорукама прозорског стакла, без сумње да је и оно било отпремано у Албанију, а да су се подаци о тој врсти стакла губили у општим предметно недефинисаним наводима о стакленој роби.

На основу неких у поруџбинама детаљније изражених жеља у вези са дубровачким стаклом које је извожено у Албанију, могло се закључити да је оно по облику и декору било прилагођавано специфичним жељама и укусу тамошњих купаца. То прилагођавање утицало је на стил дубровачког стакла у смислу његове „исламизације“.

У неким етапама развоја дубровачко-албанских веза у односу на стакло од посебног значаја била су нека изузетна политичка стања на Медитерану. Тако су, на пример, тим везама управо била добродошла латентна или отворена непријатељства између Млетака и Османлијског царства. Тада је дубровачко стакло могло да на османлијском тржишту постане конкурентско муранском, које је иначе доминирало на источномедитеранском и неким деловима балканског тржишта. Управо у ремећењу те доминације, а у корист дубровачког стакларства и промета његових производа, Албанија је у раздобљу од последње деценије XV до шездесетих година XVI века својим лукама и својом транзитном трговином одиграла значајну улогу.

LE COMMERCE DU VERRE DE DUBROVNIK EN ALBANIE

(XVIe siècle)

R é s u m é

Les matériaux d'archives consultés dans les Archives historiques de Dubrovnik ont démontré que les rapports entre Dubrovnik et les Albanais en ce qui concerne le verre ont été maintenus pendant quelques soixante-dix ans, à savoir à partir de la dernière décennie du XVe jusqu'aux années soixante du XVIe siècle, c'est à dire à l'époque où l'Albanie se trouvait déjà sous la domination ottomane. La perception de ces rapports est une nouvelle contribution à la connaissance qu'au temps où l'Albanie était déjà comprise par les frontières de l'Empire

Ottoman, ses rapports anciens avec certaines villes au bord de l'Adriatique, par exemple avec Dubrovnik, n'étaient pas interrompus; on a pu également établir que le trafic du verre entre Dubrovnik et les ports albanais s'est développé à l'époque de l'administration ottomane dans l'Albanie seulement.

Dans les périodes où les rapports entre Dubrovnik et l'Albanie, relatifs au commerce du verre, étaient entretenus, les pages les plus belles et les plus riches en contenu de l'histoire de la verrerie ragusaine étaient écrites. Les impulsions venaient de l'un et de l'autre côté. Avec les besoins accrus augmentait aussi la production du verre et une production plus volumineuse exigeait un débouché plus vaste. Le verre que Dubrovnik exportait à cette époque en Albanie provenait des ateliers des représentants de trois générations de verriers en ville, c. à d. il était l'oeuvre de quatre maîtres domestiques éminents: de Nikola Ifković, Ivan Radonjić et ses deux fils Luka et Vice.

Jusqu'aux années quarante du XVIe, l'exportation du verre de Dubrovnik était concentrée sur Scutari (Skadar) et plus tard sur Valona et Durazzo, ce qui était, en partie, conditionné par l'importance économique et stratégique de ces villes et en partie par les besoins des verriers de Dubrovnik d'une matière première déterminée, essentielle pour la fabrication du verre (quartz) qu'on trouvait aux environs de Durazzo (Cao di Pali).

La période où l'exportation du verre ragusain en Albanie était la plus animée étaient les années quarante et cinquante du XVIe siècle. Après ce temps, les données disparaissent des documents, ce qui est, à côté d'autres indices, une preuve de plus à la connaissance que la courbe de développement de la verrerie de Dubrovnik a commencé alors en effet à décliner.

Gardant sa liberté dans la situation des relations complexes entre Venise et les Ottomans, à Dubrovnik se présentait la possibilité d'exporter les produits d'un de ses métiers, à la vérité, pas exceptionnellement développé, aussi en Albanie, c. à d. de fournir de verre le marché ottoman. Les besoins de verre dans les espaces balkaniques croissaient parallèlement au développement de la société féodale ottomane, son enrichissement et ses ambitions de prestige qui se manifestaient à travers une culture d'habitation plus développée et la construction des fondations profanes et culturelles.

Les sources d'archives informent que de Dubrovnik en Albanie étaient expédiées des verreries de table variées et les lampes (pour les besoins des mosquées et des turbèhs). Bien que dans les documents n'aient pas été trouvées les données sur les livraisons des vitres, il n'y a point de doute qu'elles étaient aussi envoyées en Albanie et les données sur celles-ci se sont perdues dans les mentions générales non spécifiées sur la verrerie que Dubrovnik exportait dans ce pays voisin.

Se basant sur quelques désirs exprimés de façon plus détaillée dans les commandes en rapport avec le verre ragusain qu'on exportait en Albanie, on a pu conclure que celui-ci, par la forme et la décoration, était adapté aux besoins et aux goûts spécifiques des acheteurs de ce

pays. Cette adaptation influait le style du verre ragusain au sens de son „islamisation” formelle.

Dans certaines étapes du développement des rapports entre Dubrovnik et l'Albanie, relatifs au verre, d'une importance particulière étaient certains états politiques exceptionnels dans la Méditerranée. Ainsi, par exemple, à ces rapports étaient précisément bienvenues les hostilités latentes ou ouvertes entre Venise et l'Empire Ottoman. Le verre de Dubrovnik pouvait alors faire concurrence au verre de Murano qui autrement dominait sur les marchés de la Méditerranée orientale et dans certaines parties du marché balkanique. C'est précisément dans la perturbation de cette domination, en faveur de la verrerie de Dubrovnik et du trafic de ses produits, que l'Albanie, par ses ports et son commerce de transit, avait joué un rôle important dans l'intervalle de temps à partir de la dernière décennie du XVe jusqu'aux années soixante du XVIe siècle.

Андреј АНДРЕЈЕВИЋ
Филозофски факултет
Београд

ДВА НОВОПАЗАРСКА АМАМА

У низу старих исламских грабевина очуваних на нашем тлу посебно место припада турским јавним купатилима — амамима. Они су одиграли значајну улогу у развоју здравствене културе на Балкану, а њихово посећивање, у оно доба када су широм Европе и Османског царства људи још фанатично истребљивани због јеретичких или слободарских идеја, сматрало се обавезом сваког пристojнијег варошанина. Честа ритуална прања и одржавање хигијене тела код јеврејског и исламског становништва подстицани су строгим верским одредбама, но амаме је скоро подједнако користио и хришћански живаљ, код кога није било таквих прописа. Већ 1554. године француски путник А. Теве у својој „Козмографији Леванта“ истиче да „оно што је лепо и добро у свим турским градовима и трговиштима јесу велика и пространа купатила у којима се и Турци и хришћани слободно купају“¹. Очувани подаци наводе, чак, на закључак да су посетиоце неких амама чинили претежно хришћани, односно припадници појединих етничких група. Тако је у Будиму и данас у употреби стара „Рацка бања“, коју је у трећој четвртини XVI века подигао Мустафа-паша Соколовић, а коју у својим драгоценим цртежима Л. Ф. Марсиљи (1658—1730) означава као „Balneum Rascianorum“². Други подаци говоре да су, исто тако, у Београду Јермени, Персијанци и Јевреји имали своја засебна купатила³, итд.

Посматрани и са друге стране, као архитектонски објекти, амами представљају врло значајна здања. Слично камијама, каравансарајима, мостовима и имаретима они су подизани као задужбине, па и сами чине споменике грабене са жељом да представљају и монументално и уметнички обликовано и трајно дело.

¹ Р. Самарцић, Београд и Србија у списима француских савременика. XVI—XVII век, Београд 1961, 665.

² J. Molnar, Monuments turcs en Hongrie, Ankara 1973, 43, Т. XXVII, сл. 1 и Т. XXXIV.

³ Д. Поповић, Београд кроз векове, Београд 1964, 92; Д. Бурџ-Замоло, Јавни објекти турске архитектуре у Београду, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867, Београд 1970, 597—598.

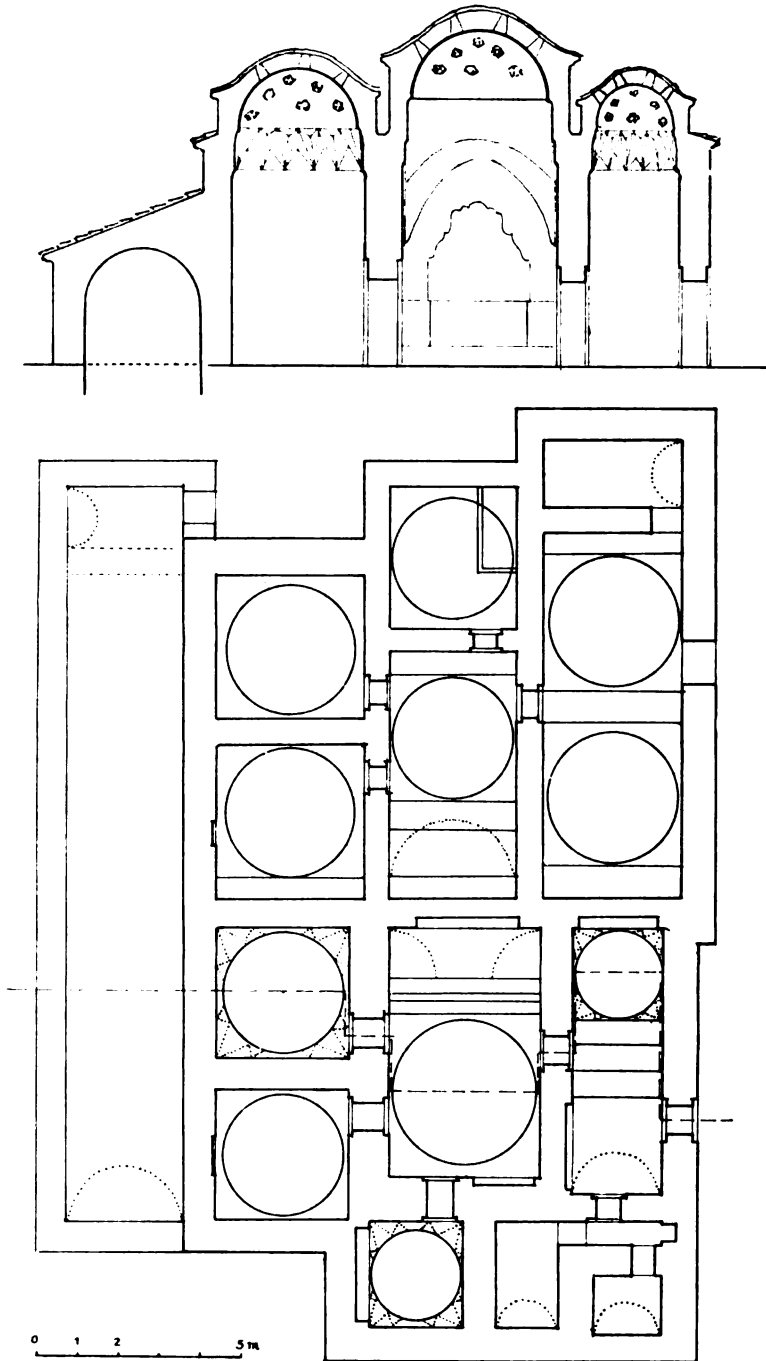
Поред утилитарног, њихове грађевине су имале и репрезентативан карактер. Извођене су постојаним материјалом, каменом и опеком, покриване скупим оловом, а често су им и фасаде украсно обрађиване. Просторно решавање и стилске карактеристике амама у мноме се разликују од ранијег, средњовековног грађења у нашим крајевима. Била су то, обично, вишепросторна здања, сложене основе и са више купола, која су се у концепцији основе мање а у погледу својих водоводних и термичких уређаја више ослањала на искусна решења старих римских и рановизантијских терми. Сигурно је, међутим, да су њихово устројство и лепота понекад знали толико да импресионирају стране пролазнике, да је и понесени Француз А. Пуле, разгледајући Београд 1658. године, у свој путопис забележио како „бање у Леванту... показују да је дух ових људи — иначе чудноват кад су у питању остале грађевине — тако танан у погледу купатила да би нам било тешко да им подражавамо“⁴.

*
* * *

Пространо здање старинског турског купатила у Новом Пазару подигнуто је на десној обали Рашке, у подножју градског утврђења, а уз стару Чаршију — данашњу Првомајску улицу. То је солидно зидана грађевина, компликоване основе, коју чини седамнаест одељења а надвишава једанаест већих и мањих купола (сл. 1, 2. и 3.). По типу она припада дводелним или „чифте“ амамима, које су истовремено могли користити и мушки и женски посетиоци. Те две засебне групе просторија дели симетрала подужног зида тако да источну половину грађевине запрема мушки а западну женски део амама. Са северне, улазне стране, испред оба дела амама, накнадно су призидана два необично велика (10,5×10,5) и равном таваницом покривена шадрвана тј. гардеробе, са дрвеним кабинама уокло, као и једно узано а дугачко одељење између њих, за закупуца купатила.

Фасадне површине првобитне целине амама (цртеж 1) озидане су наизменичним редовима камених квадера и опеке. Кроз скромно обликоване једнокрилне портале прво се улазило у попречно постављене просторије вестибила — капалука, који би по функцији подсећали на тепидариуме код римских терми. Они су бочно неупадљиво повезани са малим санитарним одељењима, а фронтално се из њих прелазило у средишне делове амама — мејдане, просторије аналогне римским ункториумима. Око оба мејдана груписане су по три невелике одаје купалишних халвата, који по намени представљају исламским прописима прилагођене античке кадариуме. У свакој од ових одаја биле су постављене по две курне у облику умиваоника исклесаних у мермерном монолиту (сл. 4), изузев у бочном халвату женског дела где је дозидана и нека врста високе каде за јеврејске купаче.

⁴ Р. Самарџић, нав. дело, 200.

Пртеж 1 — Основа и полужни пресек Иса-беговог амама

Крајњи јужни део грађевине завршава знатно нижа и попречно постављена просторија, дуга готово колико и цела јужна фасада, која садржи ложиште (ћулхан), велики резервоар за загревање воде (хазна), као и неупоредиво мањи колектор за прихватање доводне цеви старог водовода и развођење хладне воде (теразије).

Конструкција сводног система код новопазарског амама привлачи нарочиту пажњу. Сваку од шест невеликих купалишних одаја покрива купола, дугачку просторију са ложиштем и резервоарима за топлу и хладну воду, као и мала санитарна одељења, пресводе полуобличасти сводови, а на особен начин решено је покривање улазних вестибила и средишњих мејдана. Наиме, док је нешто пространији вестибила женског дела амама неимар покрио двема напореда постављеним куполама, доле је у мушком над западним делом овог простора извео куполу, а над источним, исто тако квадратним травејом, поставио полуобличасти свод. То решење, само подешено према нешто другачијој основи, применио је и над простором женског средишног мејдана. Код мушког мејдана, међутим, послужио се спрегом куполе и свода на други начин: ту је над већим делом просторије подигао куполу, највећу на целом амаму, да би преостали део пресвео четвртином облике, чија се темена линија везује за моћни удвојени лук а ослонци спуштају на зид према женском делу. Другу особеност представљају два различита начина заступљена на самим куполама у извођењу осетљивог прелаза из квадрата горњег дела просторије у кружну основу калоте. У том погледу код свих шест купола женског дела амама, као и код две на мушком, калоту у угловима подухватају лепо изведени пандантифи. Но, код три куполе мушког дела купатила неимар се послужио изворно турским прелазним решењем — скоро метар високим појасом пирамидалних тела, са изломљеним троугаоним површинама (сл. 5), која формом подсећају на висеће кристале леда.

Све просторије амама осветљене су одозго, преко многобројних окулуса на куполама и сводовима. Као и код већине других османских грађевина овог типа, и овде на фасадама, изузев улазних врата, није било никаквих отвора.⁵ Куполе, сводови, носећи луци као и хипокаустни систем, под каменим патосним плочама, изведени су широко а танком опеком која форматом (22×15×4 cm) подсећа на римску опеку. Преко свих зидова у унутрашњости превучен је танак слој малтера у који је утопљено доста праха ситно тучане опеке. Кроз обимне и масивне преградне зидове проведени су канали за циркулацију загрејаног ваздуха, а у зидове купалишних одаја уграђене су и керамичке цеви са излазним славинама за топлу и хладну воду.

Камена пластика јавља се само на површинама мермерних курни и лепо профилисаном каменом луку над великом нишом у мушком мејдану. Камена плоча са натписом, који би садржао податке о оснивачу и години грађења, није се очувала. Као значајан споменик

⁵ Искључујући, наравно, отвор ложишта дубоко у дну јужног зида.

исламске архитектуре у Србији Завод за заштиту споменика културе из Краљева ставио је овај амам под заштиту државе и на њему успешно извео нужне конзерваторско-рестаураторске радове.⁶

*

Грађење овог амама народно предање приписује Иса-бегу Исхаковићу о коме, иначе, обавештени дубровачки историчар Јаков Лукаревић (1551—1615) пише као о утемељивачу целог Новог Пазара.⁷ Занимљиво је, међутим, да неуморни турски путописац Евлија Челеби 1660. године бележи овде постојање два амама — Старог и Новог — не наводећи имена људи који су их подигли. Он ће само похвалити зграду Старог амама.⁸ Радећи на коментару за Евлијин путопис, Х. Шабановић је први наишао на помен Исхаковићевог новопазарског амама у турском катастарском дефтеру из 1489. године. Он је логично повезао овај податак са Евлијиним наводом Старог амама и претпоставио да је реч о истом објекту⁹, али није улазио у сложено идентификовање постојећег здања у Новом Пазару. Како на самом споменику није очуван уобичајени натпис, нити се сада ма шта зна о Иса-беговој задужбинској повељи везаној за његове новопазарске објекте, то нема основних писаних извора који би најсигурније потврдили да је постојећи амам заиста подигао Иса-бег Исхаковић. Па, ипак, у неким приказима настанка и развоја новопазарске вароши, на основу поменутог предања или стилских одлика саме грађевине, закључивало се да га је подигао овај задужбинар¹⁰, односно, да је могао бити подигнут „у последњој четвртини XV века средствима обимног Иса-беговог бакуфа“.¹¹

Иса-бег Исхаковић је, као што је већ познато, био један од најзначајнијих турских крајишника при османском надирању на Балкан, у току XV века. Потписао је из знамените ратничке породице, чији се један огранак настанио у Скопљу одмах по његовом освојењу 1391. године¹². На положају граничарског војводе заменио је оца и оа

⁶ Пројекат за санацију споменика начинила је арх. Марија Домазет. Она је, у сарадњи са арх. Вељком Вучковићем, водила и надзор над конзерваторско-рестаураторским радовима.

⁷ G. Luccari, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa, Ragusa 1790*, 44.

⁸ Evlija Čelebi. *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*. Prevod i komentar H. Šabanovića, Sarajevo 1967, 265.

⁹ Исто, 265, напомена 10.

¹⁰ Е. Мушовић, Иса-бегов хамам у Новом Пазару, „Ибарске новости“ бр. 749 (Краљево 12. I 1968); Исти, Нови Пазар, Мостови год. III, бр. 11 (Пљевља 1971) 111; Исти, Евлија Челебија о Новом Пазару, Мостови год. IV, бр. 13, Пљевља 1972, 88.

¹¹ А. Андрејевић, Споменици исламске уметности, у монографији: Нови Пазар и околина, Београд 1969, 205.

¹² Д. Бојанић-Лукач. Како Турците презеле Скопје, Музеј на град Скопје — Зборник II—III. Скопје 1966. 5—17; M. Kiel, *Notes on the History of Turkish Monuments in Thessaloniki and their Founders*, *Balkan Studies* XI—1, Thessaloniki 1970, 136.

1439. до 1463. године предводио Скопско крајиште, које је тада обухватало и део Босне. Као скопски крајишник учествовао је и у турској неуспелој опсади Београда коју је 1456. године предводио султан Мехмед II, освајач Цариграда¹³. Касније, од 1463. па до смрти 1470. године, управљао је као султанов наместник освојеним делом Босне. Током последњих петнаестак година свога живота Иса-бег је засновао градове Нови Пазар и Сарајево¹⁴, изградио шабачко утврђење¹⁵, а у Скопљу и Косовској Митровици¹⁶ подигао своје задужбине.

Према подацима које нам је оставио Евлија Челеби види се да је у његово време (1660) у Новом Пазару постојала Иса-бегова махала. У њој се налазила Иса-бегова цамија, преправљена од неке затечене цркве¹⁷, и његов имарет у коме се још тада „храна бесплатно делила господи и сиротињи“. Наведени катастарски дефтер из 1489. године, осим помена Иса-беговог амама, показује да је његовом новопазарском вакуфу припадало и 56 дућана у истом месту, чији је приход од закупнине издржавао његове задужбине.¹⁸ Данас, међутим, захваљујући недавно публикованом Попису вакуфа у Босни, који је изведен 1540. године¹⁹, имамо нешто више података. Пре свега, сада је познато да је други новопазарски амам, кога Евлија помиње под именом Нови, припадао вакуфу Синан-бега, сина Хадим Јакуба, и да је настао пре 1540. године, када се у овом попису наводи. Исто тако,

¹³ Г. Елезовић и Г. Шкриванић, Како су Турци после више опсада заузели Београд, Београд 1956, 30; Ј. Калић-Мијушковић, Београд у средњем веку, Београд 1967, 134—165; Д. Бојанић-Лукач, нав. дело 14.

¹⁴ В. Скорић, Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустро-угарске окупације, Сарајево 1937, 39—43; Н. Šabanović, Postanak i razvoj Sarajeva, Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine, Odeljenje istorijsko-filoloških nauka knj. 5, Sarajevo 1960, 81—89.

¹⁵ Ст. Новаковић, Белешке к историји Шапца, Годишњица Николе Чулића IX, Београд 1887, 1; Ал. Дероко, Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд 1950, 150; С. Ђирковић, Средњи век, монографија: Шабац у прошлости, Шабац 1970, 93—95.

¹⁶ Г. Елезовић, Турски споменици, Београд 1940, 79—126; Н. W. Duda, Balkantürkische Studien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Sitzungsberichte 226/1, Wien 1949, 47—51; В. Zlatar, Popis vakufa u Bosni iz prve polovice XVI stoljeća, Prilozi za orijentalnu filologiju XX—XXI, Sarajevo 1974, 141.

¹⁷ У вези са том црквом-цамијом директор Музеја у Новом Пазару Е. Мушовић („Евлија Челеби о Новом Пазару“, стр. 87) пише: „Биће да је ту била црква Св. Ане. Када је 1938. рушена Иса-бегова цамија, нађена је плоча са натписом о цркви која је ту раније постојала, али је неко тај натпис сакрио и изгубио му се сваки траг.“ Једна фотографија Новог Пазара из 1916. године сачувала нам је, међутим, изглед ове цамије.

¹⁸ Evlija Celebi, Putopis, 264, напомена 9.

¹⁹ Архивске податке из овог пописа о Иса-беговим користоносним објектима у Новом Пазару добила смо од др О. Зиројевић, вишег научног сарадника Историјског института у Београду. Но, како је у међувремену овај попис у Сарајеву објављен у целини, користили смо се њиме. (В. Zlatar, нав. дело 137).

²⁰ Овај каравансарај се, можда, код Евлије крије под именом Чорбацијиног хана, који је у то време био и безистан вароши. (Чорбација = старешина јаничарске орде).

сада је извесно да су те године за Иса-бегову памију и имарет у Новом Пазару годишње приходе доносили следећи вакуфски објекти у овом месту: амам — 4600 акчи, каравансарај — 2500 акчи²⁰, четири млина — 2050 акчи, земљишни посед — 200 акчи, и, сада 19 дућана — 8076 акчи. Све то, а посебно последњи податак о броју дућана, упућује на закључак да је током деценија долазило до извесних померања у врсти објеката па, можда, и до мањих измена у обиму Иса-беговог новопазарског завештања. Такве измене, након задужбинарове смрти, могао је вршити само неко од његових најпоузданијих потомака, међу којима су, обично, задужбинари одређивали управитеља вакуфа.

*

Очувана целина новопазарског амама по свом типу припада великој групи турских дводелних купатила на чијем се челу, као дрвени пример и прототип, налазио Хаџи Хамзин двоструки амам у Изнику, подигнут у доба султана Орхана, 1345. године²¹. За просторну концепцију и необична решења сводног система најближе, пак, аналогije новопазарском здању пружају скоро цео век млађи брусански и једренски споменици настали у трећој деценији XV века, за владавине Мурата II. Тако, међу њима, Гази Михалбегов и познати Беглербегов амам у Једрену имају са своје улазне стране, уместо пространих и квадратно озиданих шадрвана, скоро истоветне невелике вестибиле, а горње партије неких њихових просторија покрива слична комбинација куполе и свода.²² Распоредом самих купалишних одаја, међутим, новопазарском амаму је најближи двојни амам на Ат-пазару у Бруси, где су, као и у Новом Пазару, по два куполицама пресведена халвата постављена између издужене просторије резервоара за топлу воду и средишњег мејдана, док је трећи пласиран бочно од њега²³.

Други важан елеменат који поуздано указује на старину новопазарског амама јесте онај карактеристични прелазни појас, заправо фриз троугаоних тела, којим је над три просторије мушког дела амама извршен прелаз из квадратне основе у кружни прстен калоте. То прелазно решење, за које се сматра да је поникло још у турској архаичној дрвеној архитектури на тлу прастарог Туркестана, примењују већ у XII веку румски Селџуци, а нарочито често се изводи, у постојанијем материјалу — камену и опеци, на раним споменицима брусанске стилске групе у Малој Азији.²⁴ Над њиме су стари османски неимари знали изводити калоте распона и до 20 метара, како то показује ца-

²⁰К. Otto-Dorn, *Islamska umetnost*, Novi Sad 1971, 197; Prof. S. Eyice (Izник'de „Büyük Hamam” ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Daneme, *Tarih Dergisi* XI—15, Istanbul 1960, 104), прецизно датује овај амам.

²² E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murat Devri (1402—1451)* С. II, Istanbul 1972, 466—469, цртежи 801 и 806.

²³ Исто, цртеж 627.

²⁴ J. Rosenthal, *Pendentifs, trompes et stalaktites dans l'architecture orientale*, Paris 1928, 30—38; U. Vogt-Göknil, *Ottoman Architecture*, London 1966, 91.

мија принца Бајазита у Мудурну код Анкаре, из 1382. године²⁵. У европском делу Османског царства, где се старотурске градитељске традиције нису осећале, а где су османски неимари све више примењивали систем византијских пандантифа, такво прелазно решење кориштено је доста ретко и већ од средине XV века јављало се само изузетно.²⁶ Та чињеница, заједно са већ анализованом просторном концепцијом, арханџним начином пресвођења, самом локацијом грађевине уз првобитно новопазарско утврђење, као и занимљива подударност да је Иса-бег Исхаковић у Сарајеву и Скопљу дао да се изграде два типолошки истоветна, дводелна амама²⁷, наводи на закључак да је постојећи новопазарски амам доиста прводигнуто турско јавно купатило у овом месту. Оно је, као користоносни објекат, припадало Иса-беговој задужбини.

Много је теже, међутим, утврдити да ли је новопазарски амам подигнут још за живота Иса-бега Исхаковића или убрзо по његовој смрти. Хронологија посмртно изграђене Иса-бегове џамије у Скопљу, после 1475²⁸, и жеља овог завештача, изражена у једном делу његове сарајевске задужбинске повеље, из 1469. — да „кад се укаже потреба за подизање какве грађевине у споменутом вакуфу, па било то у насељеном или ненасељеном месту, њу ће оснивати и градити мутевелија према месту и потреби“²⁹ — допуштала би аналоган поступак и код Иса-беговог новопазарског вакуфа. И само поређење некадашњег изгледа његове релативно скромне џамије (сл. 6), дакле најважнијег задужбинског објекта, добијеног преправљањем старије цркве, са знатно репрезентативније грађеним амамом, поткрепљивало би такву помисао. Најзад, појава имена Иса-беговог сина, Ахмед-бега, као „држаоца зијамета Нови Пазар“ са великим приходом од скоро 40.000 акчи, у

²⁵ S. Ögel, *Der Kuppelraum in der türkischen Architektur*, Istanbul 1972, 39—40.

²⁶ M. Kiel, нав. дело, 137. На нашем тлу је такав прелазни појас био примењен и на неким купалишним одајама Дебој амама у Битољу (К. Томовски, *Амомот Дебој во Битола*, Зборник Археолошког музеја VI—VII, Скопје 1975, 263—270, сл. 1) и на срушеном Ибн Пајковом турбету у Скопљу (Б. Бошковић, *Архитектура Средњег века*, Београд 1957, сл. 450). Много дуже ће овако концептиован фриз остати у примени на капителима стубова или на надгробним нишанима, али је он ту имао другу, декоративну функцију.

²⁷ Г. Елезовић, *Турски споменици*, књ. I, Београд 1940, 79 и 85; Иса-бегов Чифте амам у Скопљу, из средине XV века, има истоветан прелазни појас под куполом мушке свлационице, као и на исти начин обликоване лукове који украшавају зидове централних просторија код оба дела овог амама. (К. Томовски, *Конзерваторски и реставраторски работи на Чифте амомот во Скопје*, Културно наследство V, Скопје 1973, 1—5, сл. 1); за Иса-бегов амам у Сарајеву в.: Н. Крешевићковић, *Banje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1952², 73—74.

²⁸ Г. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, Гласник Скопског научног друштва I—1, Скопље 1926, 167; Исти, *Турски споменици*, Београд 1940, 171; Н. W. Duda, *Balkantürkische Studien*, 48—49; А. Николовски, Д. Корнаков и К. Балбанов, *Споменици на културата во НР Македонија*, Скопје 1961, 42—43.

²⁹ Н. Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, *Prilozi za orijentalnu filologiju* II, Sarajevo 1952, 25.

турском пописном дефтеру из 1485. године³⁰, непосредно нас упућује на претпоставку да је он, као и његов брат у Сарајеву³¹, могао да, уз држање наведеног поседа, истовремено обавља и функцију првог му-тевелије Иса-бегових вакуфских добара у Новом Пазару. Можда се баш овај Ахмед-бег Исаковић, по завештачевој смрти, постарао око добављања ваљаног неимара и изградње овог здања? Но, на то питање моћи ће да пружи најпоузданији одговор само Иса-бегова ново-пазарска вакуфнама, односно опорука, уколико се оне једног дана, у оригиналу или неком препису, пронађу.

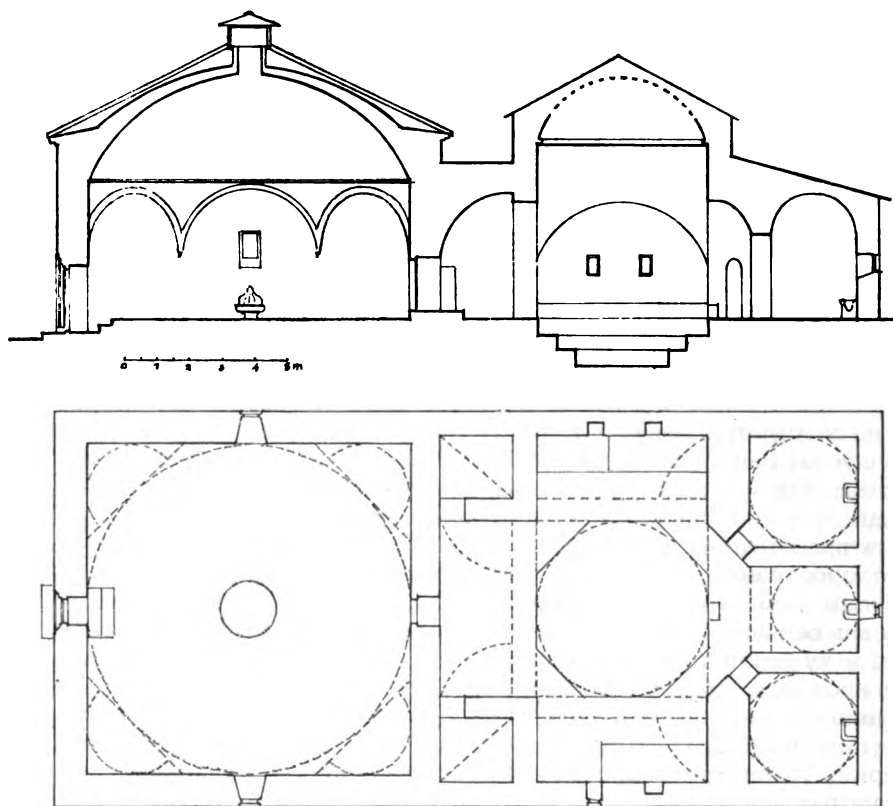
•
•

Друго старо купатило, очувано до наших дана, налази се четири километра североисточно од Новог Пазара, у данашњој Новопазарској Бањи. Оно у ужем смислу речи и није уобичајени амам за прање, већ у ствари представља лековиту термалну бању (каплицу) подигнуту уз природно топле сумпоровите изворе. Њена зграда споља има врло једноставан изглед квадрата, основе $25,5 \times 12$ m, покривеног четворосливним кровом из кога израстају две неједнаке куполе са слепим осмостраним тамбурима (сл. 7). Унутрашњост је подељена на два основна дела: пространу свлачионицу, на улазној, јужној страни, и купалишни део на северу (цртеж 2). У прву просторију улази се кроз лепо обрађен камени портал изнад кога је уклесан мали и тешко читљив натпис. Њу прекрива купола, распона 9,15 m, која се у угловима ослања на тромпе, а на теменом делу има застакљену латерну. Узани лучни пролаз повезује свлачионицу са главним делом купатила. Он у основи показује крст уписан у правоугаоник обимних зидова. На пресеку кракова крста конструисана је купола. Она у пречнику има 5,30 m али јој је калота обрушена, па је сада покрива само плитки пирамидални кров. Сви простори у крацима крста, изузев оног на северној страни, засведени су четвртином облице. На сва три места ови четвртобличасти сводови полазе од масивних обимних зидова и пружају се до моћних носећих лукова што подухватају куполу. Северни крак крста је преко неке врсте плитке и неправилне полукалоте сужен и продужен мањим квадратним простором кога пресводи куполица на пандантифима.

Угаоне делове између кракова крста заузимају засебна купалишна (халватска) оделења. Њих на северној страни покривају куполице, а на јужној четвртине манастирског свода, које се, уколико се за-

³⁰ Н. Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959, 146, М. Tayyib Gökbiçgin, Ajalet Rumelija. Popis sandžaka i gradova na početku vladavine Sulajmana Veličanstvenog, Prilozi za orijentalnu filologiju XVI—XVII, Sarajevo 1970, 341—342.

³¹ Иса-бег је свог другог сина, Мухамеда, потоњег босанског и херцеговачког санџакбега, 1469. године одредио за првог управитеља својих задужбина у Сарајеву (Н. Šabanović, Dvije najstarije vakufname... 26).

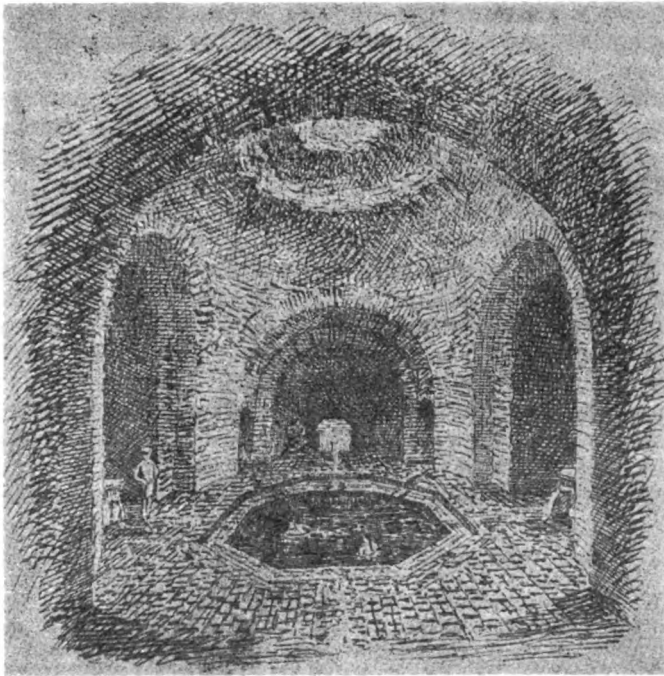
Цртеж 2 — Основа и подужни пресек каплице у Новопазарској Бањи

немаре преградни зидови, показују као саставни део сводова у суседним крацима крста. Ту се, у ствари, поменути четвртобличастии сводови настављају и сустичу, формирајући лучне грбине које се дијагонално дижу према пандантифима централне куполе. Тако добијена континуална сводна трака са три стране опасује осетиљво лежиште куполе и прихвата могуће бочне потиске.

На тлу, под куполом, укопан је и степеничасто озидан осмоугаони базен. Њега и просторе у крацима крста осветљавали су мали кружни отвори на калоти кубета и по један прозорчић на северном и источном зиду. Фасаде су полихромно изведене редовима опеке и грубо клесаног камена.

Топли извори Новопазарске Бање кориштени су још од античког доба. На два латинска натписа који су нађени у самој Бањи и њеној непосредној близини, посвета је била намењена здрављу, па се у литератури закључује да су божанства која се у натписима помињу била, у ствари, заштитници ових лековитих извора и да је ту негде, крајем II или у III веку, била смештена цела једна римска бенефици-

јарна станица.³² И у срењем веку је ово место било добро познато, јер Поп Дукљанин истиче да је основана оближња црква „*beati Petri apostoli in loco rgorinquo Caldanae*”, што свакако одговара данашњем топониму Бање (топлице).³³ Касније, 1611. године, француски путописац Лефевр помиње ову термалну бању³⁴, а средином XVII века и турски географ Хаџи Калфа³⁵. Крајем 1660. године Евлија Челеби хвали исту бању као једно од омиљених излетишта Новопазараца и истиче да ју је подигао Хафиз Ахмед-паша.³⁶ Енглески археолог Артур Еванс ће много касније (1875) пажљиво разгледати грађевину Новопазарске Бање, веома живо је описати и ту направити два слободнија цртежа (цртеж 3). Он је закључио да је пространа свлачионица дело турске конструк-

Цртеж 3 — Евансов цртеж поткуполног простора

³² Р. Марић, Ситни прилози из археологије и епаграфике. Вотивни натпис из Новопазарске Бање, Старинар, н. с. V—VI, Београд 1956, 357—358; М. Мирковић, Бенефицијарна станица код Новог Пазара, Жива антика XXI—I, Скопје 1971, 263—271.

³³ Летопис Попа Дукљанина, ed. Ф. Шишић, Београд 1928, 321, 447. На важност овог Дукљаниновог навода указао је својим научним саопштењима проф. др. Ј. Ковачевић.

³⁴ Р. Самарџић, нав. дело 160.

³⁵ Ст. Новаковић, Хаџи-Калфа или Фатиб-Челебија турски географ XVI века о Балканском полуострву, Споменик СКА XVIII, Београд 1892, 79.

³⁶ Evlija Čelebi, нав. дело 265. О личности Хафиз Ахмед-паше немамо никаквих одређенијих података сем да је 1594. године постављен на место босанског (сарајевског) мухафиза.

ције, а главни део бање, који га је подсећао на крстообразно решење маузолеја Гале Пладиције у Равени, приписао римским, односно, ранохришћанским градитељима³⁷. Слично мишљење имао је и Теодор Ипен.³⁸

Споменути натпис над главним улазом у стару бању (сл. 8) исклесан је арапским писмом у четири стиха на турском језику. Он, у преводу М. Муџезиновића, гласи:

„Они који су прокрстарили исток и запад, копно и море, рекоше:
На свету не видесмо овакву каплицу.

Један од њих видећи је изрече збирни хронограм:

Ова бања постаде рај за вољене.“³⁹

Последњи ред овог натписа чини хроностих код кога збир бројних вредности арапских слова даје 1003. хиџранску, односно, 1594/95. нашу годину.⁴⁰

Решење уписаног крста, које је примењено у главном делу ове бање, спада међу најстарије и најраспрострањеније типове турских купатила уопште. Тако конципован „тип четири ивана“, како су га звали старотурски неимари, настао је под утицајем богатијег централног решења рановизантијских грађевина са тла Мале Азије. Познавајући већ слична решења великоселдучких четворокрилних медреса, џамија и каравансараја у Персији, малоазијски Селџуци су лако прихватили овај тип и у основним цртама га већ између 1270. и 1280. године применили на Сахип Ата амаму у Коњи и оном у Калехисару⁴¹. Преузевши га од Селџука, османски градитељи су овакав тип купатила применили код Муратове Ески каплице у Бруси (1389.) и прилагодили га преосталим деловима затечене византијске терме. Куполу над базеном брусанске каплице и сада носи осам јустинијанских стубова, тако да цео главни део Муратове грађевине делује у хоризонталном плану као јединствен простор. Ту још нема преградних зидо-

³⁷ A. J. Evans, *Antiquarian Reserches in Ilyricum*, III, Westminster 1885, 50—53.

³⁸ (Th. Ippen) *Novibazar und Kossovo*, Wien 1892, 127.

³⁹ На овај стиховни натпис скренули смо пажњу једном фотографијом специјалисти за оријенталну епиграфику Републичког завода за заштиту споменика културе у Сарајеву још 1969. године. Од тада се овај пасионирани епиграфичар увек изнова враћао на мукотрпно дешифровање овог замршеног натписа, па га је и публиковао: М. Муџезиновић, *Kronogram na Novopazarskoj Banji, Prilozi za orijentalnu filologiju XX—XXI*, Sarajevo 1974, 437—440.

⁴⁰ М. Муџезиновић, нав. дело, 439. Аутор овог натписа највероватније је био новопазарски песник и кадија Ахмед, који се родио једно време живео и 1598/99. године умро у овом граду. Он је под псеудонимом *Valu* оставио иза себе комплетан диван, више песама и један занимљив хронограм посвећен убиству Мехмед-паше Соколовића у Цариграду. (М. Ханџић, *Књижевни рад босанско-херцеговачких муслимана, Сарајево 1934*, 53; Н. Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo 1973, 87—88.)

⁴¹ A. Godard, *L'origine de la madrasa de la mosquée et du caravansérail a quatre iwans*, *Ars islamica XV—XVI*, Ann Arbor 1951, 1—9; S. Eyice, нав. дело, 108; O. Aslanapa, *Kalehisar'da Bulunan Mimari Eserler*, *Sanat Tarihi Yilligi II*, Istanbul 1968, 12, sl. 3.

ва, но травеји у сводовима, које заклапају носећи луци, формирају крст и издавају угаоне полукружне нише са мермерним умиваоничима⁴². Развијајући постепено овај тип уписаног крста турски неимари су све чешће преградним зидовима у основи оцртавали његову контуру. Они су зидовима оградиле просторе између кракова крста, препокрили их мањим куполама, а угаоним деловима убачених зидова наменили нову функцију, користећи их као носаче главне куполе. Тако оформљен тип амама турски неимари ће, напореда са другим, једноставнијим решењима, касније често користити и у брусанском и у раноцариградском и у класичном стилском периоду. Међу најрепрезентативнијим купатилима овога типа, која је пројектовао познати турски архитекта Коца Мимар Синан (1489—1588) истиче се велики цариградски амам изграђен по жељи Сулејманове ћерке Михримах.⁴³ Како су дела прослављеног Синана служила као узор многим неимарима у провинцијским областима Османског царства то се ово решење врло брзо пренело и на наше тло, и, већ пре капице у Новопазарској Бањи, код нас је тако био изведен мушки део Мехмед-пашиног амама у Призрену⁴⁴.

Поред турског натписа и за османску архитектуру карактеристичног типа главног дела здања у Новопазарској Бањи, још две ствари указују на турско порекло целог овог објекта. Оне се обе односе на начин самог извођења. Наиме, при пажљивом посматрању фасада подужних зидова капице може се уочити да је њихова структура истоветна целом дужином грађевине. Ту су и опеке и камени блокови истога формата, њихови редови правилно теку, без хоризонталног одступања или прекида.⁴⁵ Из тога се може закључити да су и пространа свлачионица и крстообразно решен купалишни део истовремено грађени. Најзад, и сама анализа унутрашњих димензија купалишног дела ове грађевине открива да је њеном градитељу као мерна јединица служио турски неимарски аршин у дужинској вредности од 0,75, односно, 0,76 метара.

*
* * *

Очувана здања новопазарских купатила спадају међу дела османске профане архитектуре код којих су неимари слободније објекту давали лично обележје. За разлику од џамија и других објеката верског карактера, где су се већ пре доласка Турака у наше крајеве

⁴² К. А. Агу, *Türk Hammamları Etüdü*, İstanbul 1949, 53—56, цртеж 34.

⁴³ Исто 89, сл. 73.

⁴⁴ И. Здравковић, *Адаптација амама у Призрену за музеј и галерију слика, Старине Косова и Метохије II—III*, Приштина 1963, 233—239, сл. 2; Н. Kaleši, *Prizren kao kulturni centar za vreme turskog perioda*, Albanološka istraživanja 1, Priština 1962, 63.

⁴⁵ Примећује се само да на источној фасади свлачионице нестaje лепо профилисан камени кровни венац, који иначе тече око целе грађевине. То је, међутим, последица каснијих интервенција, пошто је купола над овим делом „реновирана у новије доба“, како нас 1892. године обавештава Т. Ипен.

успоставиле извесне схеме уобичајених прототипова и где се лични допринос градитеља најчешће испољавао у маштовитом варирању основне теме или успешној разради детаља, код оваквих грађевина неимари су слободније развијали своја решења основе, елевације и саме конструкције. То се и одражава у архитектури старијег, Иса-беговог амама, посебно у богатој пластици маса, живом ритму и односу елемената његове горње „пете“ фасаде.

Каплица у Новопазарској Бањи грађена је скромније, па се може убројити у групу мањих и једноставније извођених турских бања, какве су настајале по мањим местима Османског царства. Међутим, просторна композиција и духовита примена купола и сводова на оба ова примера турске провинцијалне архитектуре показују да су њихови поручиоци успевали да добаде веште неимаре, који су добро познавали савремена турска решења и сами већ имали искуства у раду на оваквим грађевинама. На њиховом извођењу доведени неимари су сарађивали највероватније са локалним градитељским дружинама. На то би указивала како рустичнија техника зидања, која је уочљива код оба споменика, тако и очувани подаци који говоре да су од 1553. године, ако не и раније, новопазарски зидари, клесари и циглари позивани да учествују у грађењу џамија у Сарајеву и Цариграду.

Иса-бегов амам у Новом Пазару и каплица у оближњој Бањи спадају међу највредније споменике османске архитектуре у Санџаку. Први од њих сада представља не само најстарију очувану грађевину јавног карактера у овом граду, већ, уз преостала три-четири османска амама XV века, и један од најстаријих сачуваних примера турских јавних купатила у Југославији. Други се, међутим, увршћује у изузетно мали број објеката своје врсте на нашем тлу, који, од свог настанка па до данас, служе својој првобитној намени.*

* Овај рад је написан средином 1974. године. У међувремену су изашли из штампе чланци проф. К. Томовског о Иса-беговом амаму у Скопљу и Дебој-амаму у Битољу, које смо због важности за први споменик нашег рада накнадно користили и навели у напоменама. На чланку „Хамам у Новом Пазару“, који је у „Рашкој баштини“ бр. 1, Краљево 1975, објавио С. Борбевић, нисмо се задржавали пошто су у њему коришћени резултати наших истраживања. Наиме, установи у којој његов писац ради предали смо, још 1974. године, за практичне потребе нужног елабората о овом споменику договорену историјску и архитектонско-стилску анализу у виду комплетне копије првог дела овог нашег текста. Том приликом смо нагласили да ћемо рад у овом обиму и под овим насловом штампати.

TWO TURKISH BATHS AT NOVI PAZAR

Summary

Among many ancient Islamic buildings, preserved on the soil of Yugoslavia, a particular place belongs to Turkish public bathing establishments, called hammams. They played an important part in the development of the sanitary culture in the Balkan Peninsula and their frequentation and use was considered at that time as a duty of every decent townsman. Viewed from a different aspect, as architectonic objects, the hammams were very important constructions. Like mosques, medreses (Moslem seminaries), caravanserais, bridges and imarets, they were built as foundations and are by themselves the monuments, constructed with a view to representing monumental, artistically shaped and lasting works.

The antique Turkish bath at Novi Pazar has been built on the right bank of the river Raška, at the foot of the town fortress. It is a solidly built construction, with a complicated ground plan, composed of seventeen rooms and surmounted with eleven greater and smaller domes (Fig. 1, 2 and 3). According to its type, it belongs to the category of bipartite hammams, which could be used simultaneously by male and female visitors. The construction of the vaultings system in the hammam of Novi Pazar attracts a special attention (Drawing 1). Each of the six, rather small bathing spaces is roofed with a dome, the long space with the steam boilers and reservoirs for hot and cold water, as well as the small sanitariums are vaulted with semi-cylindrical vaults and in a particular way, by combining the dome and the semi-cylindrical vault has been solved the roofing of the entrance vestibules and the central spaces. The second characteristic trait are two different manners represented on the domes themselves in carrying out the delicate transition from the square of the upper part of the space into the circular basis of the calotte. In this respect, with all six domes of the women's compartment of the bath, as well as with two domes over the men's compartment, the calotte is supported in the corners by beautifully executed pendentives. With three other domes of the men's compartment of the bath, the architect used the originally Turkish transitional solution — almost one meter high zone of pyramidal solids with broken triangular surfaces (Fig. 5) which remind by their shape of the ice crystals. This transitional solution, which is considered to have originated already in the Turkish archaic wood architecture of ancient Turkestan and appears as early as in the XII century also in the architecture of the Rum Seljuks, was particularly often executed in a more constant material — stone and brick, on the early monuments of the style group of Brusa in Asia Minor. In the European part of the Ottoman Empire, where the old Turkish architectural traditions were hardly felt and the Ottoman architects applied increasingly the system of pendentives, such

a transitional solution, has been used rather seldom and from the second half of the XV century it appears only as an exception. This fact is corroborated by the popular tradition, which attributes the building of this hammam to Isa-bey Ishaković — founder of the whole of Novi Pazar and states that the first mention of the hammam in the new settlement, from a Turkish defter — cadastral book from 1489, refers precisely to this building. Therefore can be drawn a conclusion that of the two hammams of Novi Pazar, which Evliya Çelebi recorded in 1660, the existing building is in fact his „Old hammam”, which is really the first public bath that has been built at Novi Pazar, It belonged, as a lucrative object, to the foundation of Isa-bey Ishaković.

The second ancient bath, which has been preserved up to our days, is situated at four kilometers north-east of Novi Pazar, in the present-day spa of Novopazarska Banja. It is a medicinal thermal resort (kaplica), constructed in the vicinity of natural hot sulphuric sources which have been utilized as early as in Roman times. The building itself presents a very simple exterior aspect of a rectangular parallelepiped, today covered with a four-sided hip roof, from which arise two unequal domes with blind octogonal tambours (Fig. 7). The interior was divided into two fundamental parts: the spacious undressing room on the southern — entrance side and the bathing part in the north (Drawing 2). The main part of the bath shows in its ground plane a cross inscribed into a rectangle with circumferential walls. At the section of the arms of the cross has been constructed a dome. The corner parts, between the arms of the cross, are occupied by the rooms for the bathing and on the soil, under the dome, has been dug in also the octogonal stair-like pool.

The inscribed cross, which has been applied to the principal part of this health resort, belongs to the most ancient and most widespread types of Turkish baths in general. Thus conceived „type of four ivans” appears as early as on the great Seljuk four winged buildings in Persia, and the Seljuks in Asia Minor applied it, in its essential traits, as early as between 1270 and 1280, to the Sahip Ata hammam, in Konya. Taking it over from the Seljuks, the Ottoman architects, simultaneously with other, more simple solutions, later on utilized frequently this type of hammam also in the periods of Brussa, of early Constantinople and of the classical stylistic period. Among the most representative bathing establishments of this type, which were projected by the renowned Turkish architect Sinan (1489—1588) there distinguishes itself the great hammam of Constantinople, built for the daughter of the sultan Suleiman, Mihrimah. As the works of the famous Sinan served as a model to many provincial architects, this solution has been very soon transferred to our soil, too.

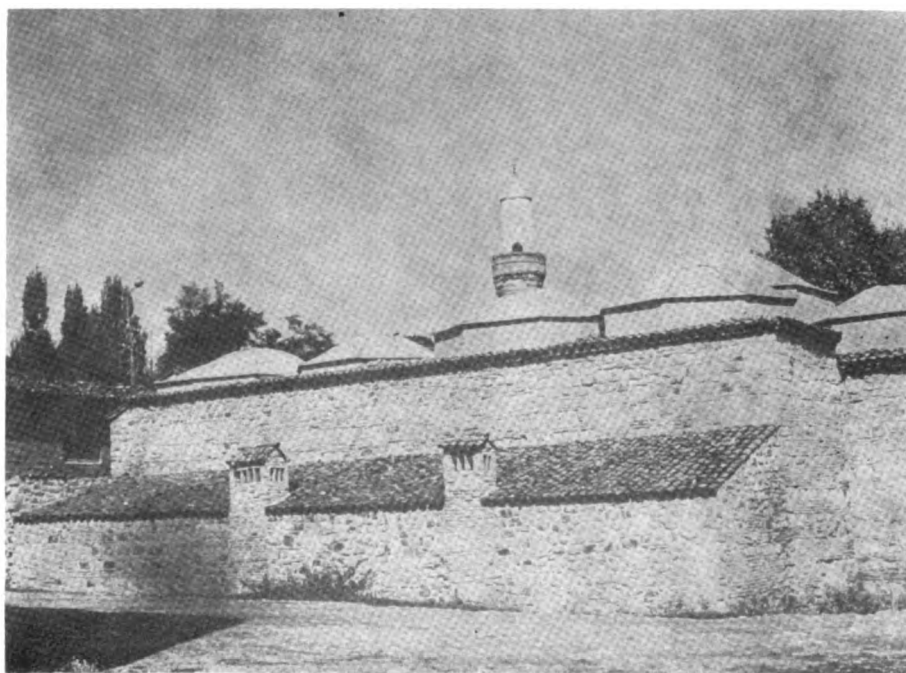
The thermal spa in proximity of Novi Pazar is mentioned in 1611 by the French traveller Lefebvre and in the middle of the XVII century also by the Turkish geographer Hacı Kalfa. At the end of 1660 Evliya Çelebi praises this kaplica as one of the popular excursio places of

the inhabitants of Novi Pazar and points out that it had been built by Hafiz Ahmed-pasha, for whom it is only known, according to other sources, that he was appointed, in 1594, to the post of the muhafiz of Bosnia.

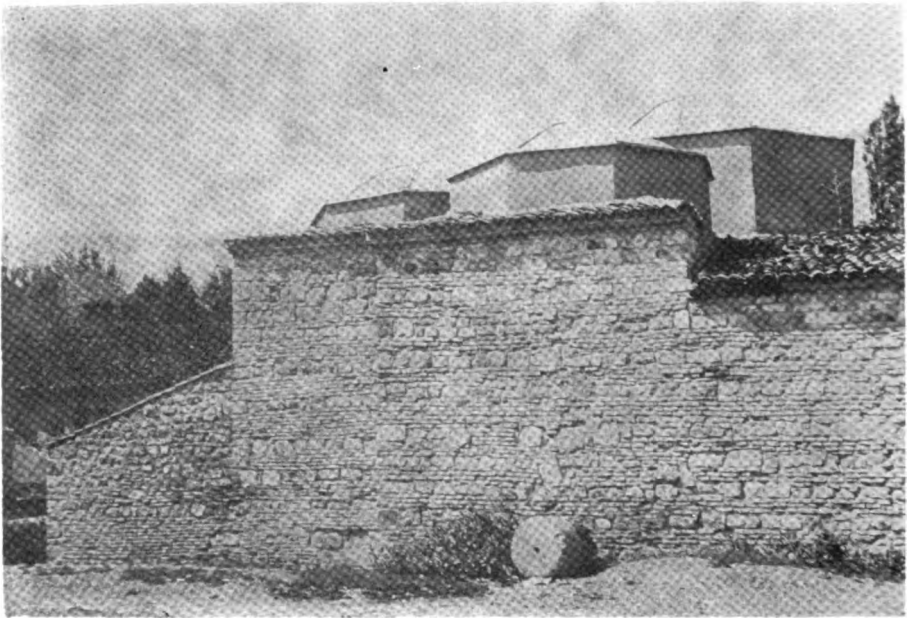
Above the main entrance to this bathing establishment there has been preserved, up to the present day, the inscription in stone (Fig. 11), chiselled in Arabic letters in four verses in Turkish. Its last line constitutes a chronostic in which the numerical value of individual letters gives the year 1003 by the Hegira, resp. 1594/1595 of our era.

Сл. 1 — Изглед Иса-беговог амама пре конзерваторских радова

Сл. 2 — Изглед Иса-беговог амама после конзерваторских радова

Сл. 3 — Источна фасада Иса-беговог амама у Новом Пазару

Сл. 4 — Мермерна курна у Иса-беговом амаму

Сл. 5 — Старотурски прелазни фриз под калотом Иса-беговог амама

Сл. 6 — Изглед некадашње Иса-бегове џамије у Новом Пазару

Сл. 7 — Изглед каплице у Новопазарској Бањи

Сл. 8 — Натпис над улазом у каплицу Новопазарске Бање.

Драгослав АНТОНИЈЕВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СТОЧАРСКИХ МИГРАЦИЈА НА БАЛКАНУ

Номадска и полуномадска сточарска кретања на Балканском полуострву већ више од стотину година привлаче пажњу научне јавности, како антропогеографа, етнолога и историчара, тако и научника који су се бавили привредним проблемима југоисточне Европе. Реч је дакле о миграционим кретањима балканских сточара — кретањима која узимају на себе вид сезонских премештања на релацији планина-низина и обратно, што спада у категорију тзв. вертикалног номадског и полуномадског сточарења.

Један од зачетника антропогеографских истраживања сточарских кретања на Балканском полуострву без сумње је Ј. Цвијић, који је уједно дефинисао предмет и научну методу проучавања овог сложеног питања. И други су истраживачи свако са свог научног и методолошког полазишта дали драгоцен допринос постављању и решавању разних питања из домена сточарских кретања. Поменућемо само нека имена данашњих посленика у овој области, како у нас тако и у свету: М. Гушић, В. Чубриловић, Б. Бурњев, Ј. Трифуноски, М. Лутовац, П. Томић, М. Марковић, А. Бојерман, М. Гиони, Х. Деблер, Ф. Бродел, П. Бонте, В. Маринов, Г. Кавадиас, Н. Дунаре, и писац овог прилога.

1.

Природа земљишта и разноврсни климатски услови морали су врло рано да наметну човеку Балкана потребу за сезонским кретањима са стоком према годишњим добима и вегетационом развоју појединих области. Врло повољни еколошки услови Балканског полуострва, у првом реду планинске области са богатим испашама одлучивале су опстанак сточарства и одређивале правце сточарских кретања.

Пишући о сточарском животу на Балкану, Цвијић је истакао да су у њему од највећег значаја управо сама кретања на испаше. Ту би на првом месту дошли номадски сточари Цинцари-Аромуни,

Карагуни, Саракачани и др., који немају сталних села и бораве у „каливама“, а на другом су, Срби, Арбанаси, Бугари и други балкански народи који нису прави номадски сточари јер имају стална села из којих одлазе у планину.¹ Може се с пуним правом тврдити вели Б. Гушић, да је „све животне потребе намиривала економика покретног сточарења“.²

Као што је познато, човек млађег каменог доба почео се бавити припитомљавањем животиња, које су до тада живеле у дивљем стању. „На периферији медитерана у јадранском прибрежју и у динарској регији ова фаза првотног сточарења надошла је тек у млађем неолиту и то судећи по налазима с једним јаким миграционим приливом из средишњег медитерана. До тог закључка археолози су дошли по сродности културних налаза у Херцеговини (Лисичићи) и одговарајућег материјала са Сицилије“.³ Каснија сојеничарска насеља бронзане епохе на Балкану поседују скоро све врсте домаћих животиња у првом реду овцу и козу. За сојеничаре се вели да су били најстарији чобани. Они су се у неку руку придржавали номадског начина живота.⁴

Узгред поменимо, да је у науци још увек остало отворено питање где и када је настало сточарство? Да би одговорили на ово доста сложено питање археолози, етнологзи и историчари су стално покушавали да поставе неке нове теорије које се углавном свде на то, да ли су примитивни ловци каменог доба који су ишли за циновским стадама животиња и стално се са њима обрачунавали дошли на помисао да припитомљавају и гаје стоку, или је за то пре био способан земљорадник који се ловом само узгредно бавио. И једни и други, покушавајући са разних страна да анализирају чињеничко стање, дошли су још у XIX веку до закључка да постоје правилни ступњевни у развоју, тј. да после лова долази сточарство, а затим земљорадња. Једном речју, еволуционизам XIX века дефинисао је сточарење као историјски стадијум који је предходио пољопривредној цивилизацији. Данашњи истраживачи међу којима и познати Х. Деблер, постали су веома опрезни у погледу оваквих, како они кажу, чисто шематских мисаоних ставова који само доводе до забуне.

Што се тиче центра тог најранијег сточарства, њега истраживачи траже на предњем истоку у деветом миленијуму пре наше ере, када се одприлике јављају и прве пропитомљене овце у подручју Загроса планине у западном Ирану. Већ око 8.000 година пре наше ере припитомљене козе и овце држане су у Анадолији. Свиња и тур још нису у то доба биле домаће животиње. Међутим, ловио се у равницама где су живеље чопори тура, јелена, дивљих магарца и ло-

¹ Јован Цвијић, Балканско полуострво, Београд 1966, 215—216.

² Branimir Gušić, *Ekološki uslovi na prostoru transhumantnog stočarenja na Balkanu* (рукопис)

³ *Ibid.*, i Alojz Benac, *Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica*, *Glasnik Zemaljskog muzeja* X, n. s. Sarajevo 1955.

⁴ Alojz Benac *Način stanovanja u prehistorijskim periodima Bosne i Hercegovine*, *Glasnik Zemaljskog muzeja* VII n. s. Sarajevo 1952, 131.

патара, а гајило се не мање од четрнаест културних биљака, од којих поменимо крупник, пир и грашак, али и пшеница и одређена врста јечма.⁵

2.

Стварање великих држава античког света и организовање градске привреде по тим државама у оквиру муниципија и полиса са ослањањем на ратарске и сточарске области уже и шире околине омогућавају у старом веку развој номадског и полуномадског сточарења у неупоредиво ширим размерама но што је било могуће у праисторијско доба. Већ у Хомерово време гајење оваца и коза сачињавало је важну грану хеленског живота. За време читавог старог века Епир је био земља пастира, како је то документовао К. Хег.⁶

Антички писци нам доносе обиље указивања из којих се може закључити о сточарским миграцијама између летњих и зимских испаша на Балканском полуострву. Иако недостају егзактни прикази, ипак се на основу маргиналних напомена и описа може саставити драгоцену слику која у крајњој линији пружа приближан утисак о античком сточарству.

Климатски услови грчке територије приморавали су стада и пастире на сезонски номадизам, у том погледу нема никаквих разлика између старог и новог века. Као доказ наведимо одломак из Софоловог краља Едипа, где гласник у присуству краља, кад хоће да освежи памћење свога слуге вели:

„Сигуран сам да ме је познавао када смо на Китерону, он са двоструким, а ја са једним стадом, живели као суседи, а то је трајало читава три полугодишта, од пролећа па док се не јави Арктур. Када би дошла зима, ја сам се враћао у своје стаје, а он Лансовим торовима“⁷

У једном од говора Диона Хризостома, један еврејски пастир описује свој начин живота речима: „Зими обичавали смо напасати стоку у равници пошто је било довољно паше и много сачуване зелене сточне пиће. Лети, напротив, водили смо стада у планину“.⁸

Велико Хомерово дело даје многе значајне индикације стародревног начина сточарења. Полифемова пећина представља одличну слику сточарског амбијента који би се у наше време могао да припише Саракачанима или Аромунима. Хомер пећину описује у детаље, као на пример, да су полице — сүшаре биле пуне сирева, а по торо-

⁵ Hantsferdinand Döbler, *Jäger Hirten Bauern*, 1971, 154.

⁶ Carsten Hoëg, *Les Saracatsans. Une tribu nomade grecque. I Etude linguistique précédée, d'une notice ethnographique*, Paris-Copenhague 1925.

⁷ M. Gyoni, *La transhumance des Vlaques balkaniques au Moyen Age, Byzantinoslavica XII*, Prague 1951, 40.

⁸ Ibid.

вима да су била збијена јагњад и јарићи затворени и одвојени по врстама и узрасту; у чабровима и ведрицама цедила се сурутка. Полифем је утерао у пећину бројно стадо које је било одређено за мужу, а мужјаке је оставио напољу. Тада је почео да музе козе и овце, а под сваку је ставио њено младунче. Половину млека је згрушао и начирио грудве сира које је ставио у плетене корпе да се цеде, а другу половину је ставио у посуде да би му послужила за вечеру. Полифем је стоку напасао доста далеко, одлазећи са стадом јутром рано, а враћајући се навече.⁹

Као илустрацију наведимо још неке примере из Одисеје. Пошто је сместио Одисеја Еумеј наоружан мачем и копљем умотан у дуги огртач од овчијег крзна чувао је ноћну стражу, да би стада одбранио од грабљивих звери или пљачке ратника и суседних пастира. На Ахиловом штиту, како је познато, између осталог приказана су четири говедара како са својим псима покушавају да отерају два лава који су управо уграбили једног бика.¹⁰

Хесиод нас такође обавештава да су пастири живели веома скромно. Становали су у колибама од лаке грабе, а које су сваког лета морали да поново доводе у исправно стање. И унутрашњост колибе са огњиштем, као и лежаји око огњишта са јарећим и овчијим кожама скоро одговарају данашњим саракачанским и арумунским колибама.¹¹

Брдски пастири по Платону, нису имали ни државног уређења, нити писма, живели су под вођством старешина породица и остајали дуго у планинама, што је зависило од климатских услова.¹²

Према К. Хегу добром познаваоцу сточарског живота на Балкану, који покушава да из оскудних античких података пронађе индикације да је сточарски номадизам у старој Грчкој био веома развијен, произилази, да су рељеф и клима тог простора одувек управо изнубивали тај облик живота и привређивања. А према А. Бојерману, „два економска простора која су образована природним орографским и климатским датостима могла су и у античко доба да се користе само помоћу покретног сточарства. Земљорадња је, с обзиром на наводњавање могла да се одрекне додатног простора у планини, али сточарство није могло. Искоришћавање просторних планинских простора одувек је било могуће само помоћу покретне сточарске привреде, привреде удаљених испаша“.¹³

Поставља се питање, а какви су облици живота и привређивања пастира као и њихових кретања били у то рано доба у унутрашњости Балканског полуострва?

Да су Македонци били такође сезонски номади види се из једног одломка Аријанове Анабазе који допушта да се уверимо да су ве-

⁹ H. Döbler, op. cit., 151—152.

¹⁰ Arnold Beuermann, Fernweidewirtschaft in Südosteuropa, Braunschweig 1967, 79.

¹¹ Ibid., 80.

¹² H. Döbler, op. cit., 154.

¹³ A Beuermann, op. cit., 81.

ћину македонског становништва сачињавали пастири. Према том писцу, Александар Велики се једном обратио својим војницима следећим речима: „Када сте дошли под Филипovu власт водили сте луталачки и јадан живот. Већина вас одевени у животињске коже, напасаи сте овце у планинама, а да би сте одбранили те овце борили сте се, трпећи поразе против Илира, Трибала и Трачана, ваших суседа. Он (Филип) је био тај који вам је дао да носите уместо кожа, хламиде, а он вас је са планина свео у равнице“.¹⁴

Писани извори слабо обавештавају каквим су животом живела и чиме су се бавила средњобалканска племена у предримско доба, међутим, посредним путем о томе се понешто може сазнати. Ф. Папазоглуа пишући о тим племенима, запажа да су нека од њих упадљиво покретљива. За Трибале она вели, да су се у масама са целим породицама кретали кроз Тракију као претежни сточари. Они нису припадали категорији стално настањених земљорадника, а због соли која им је служила за исхрану стоке стално су се борили с Ардијејцима.¹⁵

Према помену Амијана Марцелина у време римског освајања у Тракији су се сретала „лутајућа племена која не знају за срећен живот и законе“.¹⁶ Дарданија земља богатих пашњака кроз све векове је морала упражњавати номадско и полуномадско сезонско сточарење.¹⁷

Страбон је сматрао Бесе као бедан народ који живи у колибама. Он нам такође показује да су Римљани покушали да привикну на пољопривреду Уарде, чија је земља брдовита и не допушта орачу да се на њој настане. Опште говорећи, у северном сектору Балканског полуострва — сектору изложеном нарочито дугом и ефикасном процесу романизације — налазимо бројније трагове номадских племена старог века.¹⁸

Антички извори римског времена такође упућују на недвосмислене знакове номадског и полуномадског сточарења.

Постоји једна згодна Цицеронова анегдота о Марку Порцију Катону (234—149 год. пре наше ере), оном Римљанину старог морала који је своје говоре обично завршавао стереотипним захтевом да Картагину треба у сваком случају разорити. Он је написао књигу о пољопривреди, а другом приликом је очевидно дао интервју о тој теми. Њега су, наиме, једног дана упитали, која је врста привређивања најуноснија. Његов одговор је гласио: „Ваљано се бавити сточарством“. А шта потом? „Ма и умерено се бавити сточарством“. А шта би дошло за тим? „Бавити се земљорадњом“. Х. Деблер с правом закључује у својим разматрањима о сточарству, да је економска снага старих Римљана фактички била заснована на сточарству, а сама земља добила је име по призору који је морала пружати у старо време.

¹⁴ M. Gyoni, op. cit., 40.

¹⁵ Fanula Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Centar za balkanološka istraživanja ANUBiH, 1, Sarajevo 1969, 361—362.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid., 368.

¹⁸ M. Gyoni, op. cit.

Називали су је „Земљом телади“.¹⁹ Стада су сачињавала валуту, економско мерило за поређење и куповна цена за жену или кућу, оружје или накит, исплаћивана је у говедима.²⁰

У та далека времена Италијом су пролазила огромна стада оваца. За њих је постојао и посебан тзв. „пастирски друм“. „Као тиха, травна река, каже један италијански песник, пружа се „Tratturo“ преко земље. Најмање десет, али и 200—300 m. широка трака тог пастирског друма одмотава се преко брада и долина у правој линији од Апенина до Апулског Мора. По њему само расте трава, на њему не сме да се подигне никаква кућа, никакав ашов, никакав плуг не сме да засече ту земљу која је од памтивека била резервисана за пастире, да могу неометано да прелазе свој далеки пут и да напасају своје овце. У Абрџима државни надзорници „gurdie trattorie“, пазе на то да нико сем пастира не дотакне тај пут. И на Сицилији има таквих друмова за пастирска лутања који воде са брегова на море. Они су већином широки 30 m. и ту се називају „trazzera“.²¹

Кад је у питању економска основа сезонског номадизма, треба напоменути и то, да је у старом веку важност овчјег сира далеко премашала важност крављег сира, закључује Гиони. У старом веку Балканско полуострво је могло да се похвали тако сталним средштима производње сира као што су острво Китнос, Киклади, Крит, као и предели Беотије и Далмације. Поред тога, сир из Дарданије је такође уживао одличан глас. Како произилази из једног податка из „Expositio totius mundi“, средином IV века наше ере, Далмација и Дарданија су извозиле сир у остале покрајине римског царства.²²

У сточарским домаћинствима на Балкану сир остаје све до данас „сита храна чељадима“, каже М. Гушић. То је онај у динарским крајевима немасни сир шкрипавац који је стална замена хлеба у неродним гладним годинама, али и иначе. „Још и сад Малисор пред госта износи на стол прије сваког другог јела кришке бијелог сира, који остаје за читавог ручка као иначе хлеб“.²³

Овај кратак поглед на стари век открива нам трагове балканског номадског и полупномадског сточарења као једног типичног облика економског и културног живота који се оджава вековима са знатном жилавошћу у овим географским, етничким и историјским просторима.

С друге стране, поетски начин посматрања градских становника тога времена је стилизовао и улепшавао одређене аспекте античког пастирског живота. Не само свирање на петонтој Пановој фрули, већ и карактеристична представа пастирског бога грчког предела Аркадије, божанство с главом и ногама јарца који не само споља носи животињске црте, већ управо оличава похотљивост. Од њега

¹⁹ H. Döbler, op. cit., 176.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid., 177.

²² M. Gyoni, op. cit., 41.

²³ B. Gušić op. cit.

није сигурна ниједна нимфа и као хришћански Баво он одражава ја-рећу природу у њеној примитивној чулности.²⁴

3.

Номадска и полуномадска сточарска кретања у средњем веку далеко су интензивнија и сложенија него у старом веку. Поменимо само чињеницу, да су у изградњи материјалне и духовне културе балканских народа током средњег века, а посебно у формирању етногенетских и међусобних односа, управо сточарске миграције биле од кључног значаја.

Са словенским освајањем Балкана, као што је познато, дошло је до промена економске и етничке структуре у југоисточној Европи. Продором словенских досељеника, староседеоци су били принуђени да напусте своја поља и насеља, и крену са оскудним покућством и стоком, уколико нису пали у руке Словена, у планине. До повлачења стоке и избеглица на планинске пашњаке дошло је под вођством искусних пастира који су добро познавали терене и путеве планинских региона.²⁵ Велики део данашњих грчких планинских насеља настао је у току словенског заузимања земље. Наравно, стада се у зимским месецима нису на планинама могла да одрже па су сточари морали да потраже у долинама са блажим зимама испаше за своју стоку. Но они су сада морали да плаћају земљорадницима закуп за зимске испаше. Власници стада подизали су на зимским испашама покретене колибе од трске и сламе, какве се и данас виђају на просторима јужне Грчке.²⁶

Без сталних насеља са покретним колибама или шаторима подигнутих у близини летњих или зимских испаша са мало личне својине која се носила на коњима током сезонских миграција и дугим путовањима на којима учествују сви чланови породице, представљао је нови животни стил који је показивао снажне номадске особине. Појачани развој балканског номадизма у средњем веку могуће је објаснити не само споменутим историјским условима или само повољним еколошким разлозима односно постојањем просторних подручја са богатим испашама на балканским планинама која су се само сезонски могла користити, него и специфичним византијским и средњовековним пореским системом. Стално настањено сељаштво морало је да плаћа високе натуралне ренте световним господарима власницима земљишта као и манастирским властелинствима. Свако властелинство имало је обилне слободе у утврђивању тих натуралних ренти, под тзв. формулом десетка скривала се чак обавеза испоруке једне четвртине укупне жетве.²⁷

²⁴ H. Döbler, *op. cit.*, 175.

²⁵ A. Beuermann, *op. cit.*, 85.

²⁶ *Ibid.*, 86.

²⁷ *Ibid.*, 87.

Да би се избегла та пореска самовоља једина могућност је била одвојити се од непокретне својине коју је било лако контролисати, а с тим у вези и опорезовати. Међутим, са иметком у стоци тзв. „лутајућом имовином“ у удаљеним планинским крајевима где се неговао номадски облик привреде и живота било је веома тешко контролисати приходе, иако је постојао и био обавезан десетак и у стоци.²⁸

Отуда су номадска и полуномадска сточарска кретања у средњем веку далеко интензивнија и сложенија него у старом веку. Отуда у Македонији, Епиру, Тесалији, Албанији, Србији и Бугарској, номадско и полуномадско сточарење тога доба добија нове замахе. О томе има писаних извора, посебно о номадима Власима, Аромунима, Карагунима, Саракачанима и Албанцима који су кроз цели средњи век упражњавали сезонски номадизам тесно повезан са полуномадизмом. У вези с тим, први неоспорни писани податак се налази у Стратегикону (1075—1085) Кекавменовом. Тај византијски писац, с раскошним детаљима описује побуну из 1066 године, Грка, Бугара и тесалијских Влаха против експлоатарског фискалног режима цара Константина Х Дуке. Кекаменов опис је најстарија вест о познатим годишњим кретањима Влаха из планинских у равничарске крајеве и обрнуто, према годишњем добу. Према Кекаменовом опису, Власи су проводили зиму од октобра до марта у тесалијској равници и по обронцима Пинда. Априла месеца кренули би заједно са својим породицама и стоком према северу преваливши дуг пут, да би у јуну били дубоко у унутрашњости Балканског полуострва, вероватно на Шар планини или другим македонским планинама.²⁹

И други византијски извори говоре о сезонском номадизму балканских Влаха. Један од њих је сачуван у Алексијади (1118—1148) Ане Комнене. Принцеза описује да је у пролеће 1091 њен отац био блокиран у Цариграду, па је зато морао одмах да упути поруку ћесару Никифору, да одмах регрутује војску делом међу Бугарима и номадским племенима Власима. Ана Комнен је веома добро познавала Влахе. У њено доба они су на цариградским пијацама продавали добро познати влашки сир и вунене тканине које су израђивале влашке жене.³⁰

Повеља Алексија I Комнена (из јануара 1105), као и једна патријаршиска повеља издата скоро у исто време пружају такође неоспорне доказе о сточарском номадизму балканских Влаха. Као што се види из ових докумената, пише М. Гиони, једна влашка сточарска заједница састављена од стотинак породица (катуна) дошла је да користи зимске пашњаке на Светој Гори. Влашке жене и девојке биле су обучене у мушка одела и заједно са пастирима активно учествовале у чувању стада. Сви су живели од производа стада дајући

²⁸ Ibid.

²⁹ Византијски извори за историју народа Југославије III, посебна издања Византолошког института 10, Београд 1960, 214.

³⁰ M. Gyoni, op. cit., 36.

манастирима чини дабу у натури (сир, млеко, вуну). Међутим, врло брзо из разлога моралне природе влашки катунци су били прогнани са својим стадима са Свете Горе.³¹

М. Гиони упућује још на једну повелу из 1190 године, Алексија III Анђела, из које се види да је манастир Лавра у Светој Гори дао привилегије влашким пастирима да на њиховим планинским испашама напасају стада за време лета, а у току зимских месеци да буду на пасиштима у Мегленији ослобађајући их од пореза.³²

Теодор Продром византијски песник из XII века у својим два поемама спомиње влашки сир као опште познату и веома цењену храну у Цариграду. Сир се на пијаци у то време могао купити за један „стаменон“ (новац мале вредности). У својим поемама песник помиње и вунене огртаче (кабанице) које су ткале влашке жене.³³

Кроз цео средњи век на висоравнима Балканског полуострва крстарила су огромна стада номадских сточара. Ово номадско станоштво је гонило стоку на испаше у планине и обратно у низине и жупне пределе због чега су настајале потешкоће са власницима преко чијих поседа су сточари пролазили. Пастири плативши десетницу могли су да живе на пашњацима са својим породицама и да слободно напасају своја стада. Баснословне бројке забележене у византијским изворима о величини стада, као на пример оних десет хиљада оваца које је Тома поглавар села Ликандоса наводно дао Јустиниану, само су потврда веома развијеног сточарства тога доба.³⁴

Податке које нам пружају грчке, бугарске и српске повеље, а посебно Законик цара Душана, такође говоре о сточарским миграцијама које су ишле од Епира и Тесалије на југу, па средином Балканског полуострва завршавајући се на север у пољским Карпатима у 13 веку, на некадашњим земљама Мађарске у области Седмоградске. У XIV веку у Карпатима имамо сточаре Влахе као придошлице са Балкана.³⁵ Писани извори из друге половине XIV века сведоче о влашким миграцијама у источним Бескидима које такође долазе са Балканског полуострва.³⁶

Ј. Трифуноски пишући о средњевековним катунима на основу писаних историјских извора и других поузданих докумената идентификовао је око тридесет и шест влашких катунских из средњег века, који су се налазили у разним деловима наше земље, почев од крајњег југа на планини Кожуфу па до планине Велебита. Он помиње и друге катуне које није могао идентификовати и закључује, да су у животу средњевековних Влаха од највећег значаја била сточарска кретања. „То су, вели писац, сточарска спуштања, када су пастири

³¹ Ibid., 37.

³² Ibid., 38.

³³ Ibid., 30.

³⁴ W. Antoniewicz — K. Dobrowolski — W. H. Paryski, *Pasterstwo Tatr polskich i Podhala*, Wrocław—Warszawa—Krakow 1970, 102—109.

³⁵ Ibid.

са стадима силазили са планина у жупне пределе и приморја, и сточарска пењања када су се враћали на планине“.³⁷

За потпуније осветљавање сточарских кретања у средњем веку, особито на простору Дубровачког залеба, (нпр. Херцеговина), добар увид пружају дубровачки извори.

4.

Слом средњовековних држава у југоисточној Европи крајем средњег и почетком новог века није неповољно утицао на номадско и полуномадско сточарење. Напротив, могло би се и супротно доказати, потребе у месоу, млечним производима, вуни и кожи за градове и војску биле су у турском царству тако велике да су оне од почетка малим порезима на овце углавном наплатом за зимске и летње испаше и повластицама самоуправним за номадске и полуномадске сточаре, помагале ову врсту занимања. Овоме је ишло за руку и широка повезаност планинских и жупних региона који омогућавају номадским и полуномадским сточарима да се са својим стадима крећу од зимских до летњих испаша и обрнуто и онда када су те испаше размакнуте до стотину и више километара. Зато је номадско и полуномадско сточарење на Балкану за време турске власти узело тако широке размере. Њиме се баве сви балкански народи, чисти номади Власи, Аромуни, Саракачани и остали народи, Срби, Бугари и други као полуномадски сточари.

За овај период на Балкану је карактеристична појава ширења читлука и то у низинама, котлинама и долињским зонама, нарочито пред крај турске владавине. Читлуци су као што ћемо показати одиграли значајну улогу у подстицању и учвршћивању номадског начина сточарења на Балканском полуострву. Ј. Цвијић је у више махова указивао на то, да је пространо равно земљиште без шуме посебно погодно за ширење читлука, док су брдски и планински терени били неповољни за читлучку привреду.³⁸ Најважније подручје раширености читлука у Грчкој била је равница Тесалије, а затим на северу плодне равнице око Солуна, Сереза и Драме. У Бугарској, нарочито долина Марице и Подунавско подручје. У Македонији и Србији долина Вардара а посебно Скопска и Овчеполска котлина. Исто важи и за јужноалбанске котлинске пределе од којих треба посебно поменути Корчанску котлину.³⁹ Све поменуте области претворене у читлуке биле су у рукама аграрнофеудалне аристократије. У току зимских месеци на читлуцима посебно око Егејског мора у долини Вардара и Марице слегала су се небројена стада сточара номада. Турски феудалци господари читлука уз одговарајуће закупнине

³⁷ Јован Трифуноски, Географске карактеристике средњовековних влашких катуна, „Симпозијум о средњовековном катуну“, Научно друштво СР Босне и Херцеговине, Посебна издања II, Сарајево 1963, 37.

³⁸ Ј. Цвијић *op. cit.*, 208—210.

³⁹ А. Вeuermann, *op. cit.*, 88.

нудили су овим сточарима испаше на својим читлуцима. Од ових закупа, тврди А. Бојерман, притицало је у касе спахија више новача и добити него од земљорадничке активности. Временом су се многи власници читлука сасвим преоријентисали на пашњачку привреду, што је за последицу имало исељавање ранијег сеоског становништва у брдске реоне. Пражњење читавих низинских подручја услед исељавања достигло је врхунац у време када је систем читлука, упоредо са спорим пропадањем отоманског царства већ дошао до краја.⁴⁰ „Резултат тог напуштања било је присвајање спахилука од стране номадских сточара, Закупнина сточара често је била последњи приход који су бегови могли да извучу из својих имања“.⁴¹ Као што је познато, унутар отоманског царства сточари су се неометани територијалним границама кретали са својом стоком напасајући је тамо где су пашњаци били по повољнијој цени.⁴²

Померања номадских сточара пала су у очи многим путницима тога времена и инспирисала су их да о њима понешто у својим итене-рерима и забележе. Поменимо, Дијега Суареза, Фламанца Бузбека или Тавернија и барона Тота и друге. Свакако наимпресивнију слику доноси Енглез Холанд 1812. Он се те године сусрео у Грчкој са суровим пиндским пастирима који су гонили своја стада у тада полупу-сту Кампању или на обале залива Арта. То су били прави номади који су водили са собом своје жене и децу. Иза дугог низа оваца чији ход одређује брзину кретања долази караван коња и до хиљаду њих одједном, сви натоварени предметима, за домаћинство и логоровање, шаторима, малом децом која су положена у сепетима. И сами попови су пратили своју паству на овим путовањима.⁴³

5.

Поступни распад турског царства и развој капиталистичких роб-ноновчаних производних и друштвених односа, негативно су утицали на номадска и полуномадска сточарења. Од почетка XIX века са стварањем националних држава и утврђивањем државних граница на Балканском полуострву разбијају се некадашње везе између планинских летњих и зимских испаша. Зато се поступно скраћују путеви сточара номада и полуномада. Распадом турског царства 1912. и поделом његових последњих остатака на балканске државе били су тежак ударац номадском сточарењу на Балкану. За ово историјско раз-добље архивски извори како у нашој, тако и у другим балканским земљама пружају богату грађу, на основу које се могу обрађивати разноврсна питања у вези са последњом фазом номадских сточарских кретања на Балкану.

⁴⁰ Ibid., 89.

⁴¹ Ibid., 90.

⁴² Ibid.

⁴³ Fernand Braudel, *La méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris 1966, 91.

Сточарима је додуше, како се то види у бројним архивским документима XIX века, од стране царине био дозвољен прелаз преко границе ако би се обавезали да са стадима исте величине у пролеће односно у јесен пребу границу и у обратном правцу. Касније је уведено и пребројавање сточног фонда на граничним прелазима уз обавезно плаћање пореза. Често су ове таксе превазилазиле њихове финансијске могућности. Најтеже је падало власницима стада што су се морали и национално опредељивати. Околности које су у претходним вековима доводиле до снижења економије даљинских испаша и до изграђивања номадских облика живота, постале су, образовањем националних држава, скоро ништавне.⁴⁴

Овај кратак увид у сточарске миграције на Балканском полуострву кроз векове, завршићемо чињеницом, да је социјалстичка привреда, а нарочито изградња индустрије која је привукла много радне снаге из планинских подручја у неким земљама југоисточне Европе сасвим ликвидирала номадска сточарска кретања, а полуномадска свела на ужа географска привредна подручја. Једино се још у Грчкој могу срести и данас Саракачани и Аромуни као прави и последњи издаци балканског сточарског номадизма, а које смо и непосредно на теренима Грчке имали прилике да проучавамо.⁴⁵

CONTRIBUTION A L'ETUDE DES MIGRATIONS PASTORALES DANS LES BALKANS

Résumé

L'auteur de la présente contribution qui s'occupe, lui aussi, de la question des migrations pastorales dans les Balkans à travers les siècles, du domaine de laquelle il a publié plusieurs études dont je cite celle sur les Sarakatsans — pasteurs nomades et cette autre sur les Tzintzars — Aromuns, aussi pasteurs nomades, met en relief dans l'introduction de cet article que le problème des migrations pastorales dans la Péninsule Balkanique depuis plus d'un siècle arrête l'attention du public scientifique, aussi bien des anthropogéographes, ethnologistes et historiens que des savants qui traitent des problèmes économiques de l'Europe du Sud-Est. Ce sont, donc, ces migrations pastorales qui appartiennent à la catégorie de l'élevage vertical nomade et semi-nomade c.à d. des déplacements saisonniers sur la relation montagne-plaine et inversement. L'auteur était désireux de présenter de façon concise, se basant sur les sources publiées et la littérature, certaines données des plus importantes sur les migrations pastorales dans les Balkans, qui étaient jusqu'à

⁴⁴ A. Beuermann, op. cit., 90.

⁴⁵ Драгослав Антонијевић, Саракачани, Балканика VI, Београд 1975, 201—233.

présent moins connues, ou ne l'étaient pas du tout, au public scientifique yougoslave. Cependant, il ne se limite pas uniquement à citer les données dans l'ordre chronologique, à partir des temps préhistoriques par le Moyen âge, la période turque jusqu'à l'époque récente, mais il essaie, bien que, cette fois-ci, ce ne fût pas sa tâche, de présenter aussi certaines observations et conclusions, soit ses propres soit de quelques autres auteurs, sur les migrations pastorales.

Dans la première partie l'auteur expose les preuves archéologiques sur l'élevage primitif du Néolithique récent et ensuite de l'âge du bronze qui a connu déjà toute les espèces d'animaux domestiques. Pour les habitants des cités lacustres il dit qu'il pratiquaient, d'une certaine façon, la manière de vivre nomade. Dans cette partie du travail il pose incidemment la question de l'origine de l'élevage, de son âge et de sa diffusion géographique.

Dans la seconde partie l'auteur considère les migrations pastorales dans l'antiquité. A cette fin il a utilisé parfois des données directes, mais plus souvent indirectes. Bien que les représentations exactes de l'élevage antique fassent défaut, il est possible, tout de même, se basant sur des remarques et descriptions marginales, à constituer un tableau précieux. Outre les oeuvres d'Homère, l'auteur cite comme sources celles d'Hésiode, de Platon, de Strabon et des autres. De tout cela, l'auteur découvre les traces de l'élevage nomade et semi-nomade balkanique comme d'un genre typique de la vie économique et culturelle du monde antique.

La troisième partie est dédiée au Moyn âge dans les Balkans. Les auteurs byzantins et les chartes offrent des matériaux précieux sur les mouvements des pasteurs nomades à cette époque-là. Ces mouvements sont beaucoup plus intensifs et complexes qu'ils ne l'étaient dans l'antiquité. Ils étaient, selon l'auteur d'une importance exceptionnelle dans la formation de la culture matérielle et de la culture spirituelle des peuples balkaniques et particulièrement dans les rapports ethnogénétiques et interethniques. Il commence son exposé dans cette section par l'arrivée des tribus slaves dans les Balkans. Il cite que Kékavménon, dans son „Strategicon” donne la description la plus ancienne des mouvements saisonniers annuels des pasteurs-nomades Valaques dans les Balkans, Il énumère ensuite les autres sources byzantines sur le nomadisme saisonnier des bergers balkaniques, surtout les chartes impériales de l'époque des Comnènes. Les données des documents grecs, bulgares et serbes, et tout particulièrement le Code de l'empereur Dušan, parlent également des migrations pastorales qui s'étendaient de l'Épire et de la Thessalie au sud par les parties centrales de la Péninsule Balkanique pour se terminer au nord dans les Karpates polonais aux XIIIe et XIVe siècles.

L'auteur commence la quatrième section de son étude en exposant un fait jusqu'ici inconnu, que la débâcle des États médiévaux balkaniques et la conquête turque avaient exercé une influence favorable sur le développement des mouvements pastoraux nomades et semi-nomades. Les besoins de viande, de produits du lait, de laine et de cuir pour l'approvisionnement des villes et de l'armée étaient si grands dans l'Em-

pire Ottoman que les autorités turques aidaient l'élevage dès le début par les petits impôts sur les moutons, généralement en forme de taxe sur les pâturages d'hiver et les pâturages d'été, et par les privilèges d'autonomie accordés aux bergers nomades et semi-nomades. Cet état de choses était favorisé aussi par les liens qui unissaient dans une grande mesure les régions de montagne à celles de plaine, ce qui rendait possible aux bergers nomades et semi-nomades de passer avec leurs troupeaux des pâturages d'hiver sur ceux d'été et inversement, même quand elles étaient séparées les unes des autres par une centaine de kilomètres et plus. Tous les peuples balkaniques s'en occupaient: les pasteurs au sens propre — Valaques, Aromuns, Sarakatsans ainsi que les autres peuples, Serbes, Bulgares, Grecs et autres comme pasteurs semi-nomades. Dans cette section l'auteur analyse aussi le phénomène des „çifliks" qui ont joué un rôle important dans l'encouragement et la consolidation du genre nomade d'élevage dans la Péninsule Balkanique. Pour cette période l'auteur cite les données empruntées à la littérature, les documents sur l'économie des çifliks et les pasteurs ainsi que les récits de voyage plus importants.

La cinquième section, finale, est consacrée à l'apparition de l'économie de marché et d'échange monétaire au XIXe siècle qui a exercé une influence négative sur l'élevage nomade et semi-nomade. Par la création des Etats nationaux et la délimitation de leurs frontières dans les Balkans, les liens qui unissaient les régions des pâturages d'été à celles des pâturages d'hiver ont été rompus. Pour cette raison les voies que suivaient autrefois les pasteurs nomades et semi-nomades dans leurs mouvements saisonniers se raccourcissaient graduellement. La désagrégation de l'Empire Ottoman en 1912 et la répartition de ses derniers restes entre les Etats balkaniques étaient un coup dur infligé à l'élevage nomade dans les Balkans. Pour cette période historique les sources d'archives aussi bien en Yougoslavie que dans les autres pays balkaniques offrent de riches matériaux, sur la base desquels on peut traiter de diverses questions relatives à la dernière phase des mouvements des pasteurs nomades dans les Balkans.

Атанасије УРОШЕВИЋ
Српска академија наука и уметности
Београд

ТРАГОВИ ПЛЕМЕНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА КОД АРБАНАСА НА КОСОВУ

Једна од одлика Арбанаса на Косову је у томе што свако од њих зна коме арбанашком племену припада. На Косову има око двадесет арбанашких племена (фисова), међу којима су најзаступљенији: Берише, Гаши, Краснићи, Соп, Тсач, Шаља, Битић, Кастрат, Криези, Клименте, Шкреље и Хоти. Матице тих фисова су у ужем делу северне Албаније, северно и јужно од Дрима, односно у Проклетијској Малесији, Дукабину, Миридитима и Задрими.

Иако је у тим областима сваки од тих фисова имао своју одребenu територију, они свакако нису представљали праву сродничку заједницу, заједницу која би потицала од једног претка. Као и свако веће племе, и арбанашки фис је свакако творевина од братстава и родова различитог порекла које на окупу одржава заједнички економски интерес, јер су у племену извесни делови заједничке територије заједничка својина.

Из тога интереса људство у тим срединама ствара своје посебне погледе на друштво, а за учвршћење и обезбеђење заједнице заснива и одржава организацију како за унутрашње односе, тако и за односе према своме суседству.

Такве су организације морали имати и арбанашки фисови у својим матицама. Но, у новој средини, у коју су се њихови припадници досељавали током турске владавине, а нарочито после српских сеоба у Угарску крајем XVIII века, није било услова да се настави живот у племенској организацији. Насељеност на Косову је том дуготрајном миграцијом из северне Албаније постала мешовита: поред чисто српских и чисто арбанашких села, било је и дела у којима су заједно живели и Срби и Арбанаси. И сама арбанашка села су обично постајала мешовита по старини својих становника. Најчешће је у сваком селу било родова из два или више фисова.

Но, никако се не сме узети да су преци косовских Арбанаса потекли баш из матица оних фисова у чије се припаднике сада убрајају њихови потомци. Утицајем средине припадност племену се може променити и то нарочито са исељавањем домаћинства са територије свога на територију другог племена ако га људство другог племена усрпано прими и помогне. На Косову има таквих примера где су поједина

домаћинства остављала свој фис и улазила у фис села које их је по досељењу прихватило и указало им помоћ у насељавању. Тако је предак рода Бакола у Плешини код Урошевца био пореклом из фиса Шаље па је по досељењу у Плешину ушао у фис њених старијих досељеника, у фис Криези. Род Зучу у Мухаџер Бабушцу околина је увукла у фис Криези, иако се у Топлици, у селу Зучу, убрајао у Шкреље. А мухацирски род Шкреља у Рујцу сада се убраја у Битиће, иако је у Топлици имао презиме по фису коме је припадао. Тако се и род Ашан у Обилаћу или на свом етапном задржавању у Љуми или по досељењу на Косово ушао у фис Краснића, јер је старином из средње Албаније, из Мата, где фисних организација није било. Промена фиса рода Туфек у Сојеву извршена је уз курбан, па је можда таквих жртвених обреда било и код других саплемењивања приликом напуштања старог и уласка у нови фис. Тај род Туфек је био од рода Бериша и, како се састојао само од једне породице, то је „из хатара“ према селу ушао у Соп, фис сељана свога новог села. Том приликом је та породица заклала два вола као курбан и од њих приредила гозбу. У тој чињеници што су заклана два вола као да има нечег митског. Као да је ту један во жртвован да се умилостиви дух фисног заштитника да не нахуди кући која га напушта, а други во као жртва приложен духу заштитника новог фиса да се нови члан благонаклоно прими под његово окриље.

Ево и других примера са Косова, из којих се јасно види да фис није крвна зједница. Са поисламљивањем извесних српских родова у мешовитој српско-арбанашкој средини долазило је неминовно и до њиховог поарбанашавања, јер су на брачне везе од преласка на ислам били упућени само на Арбанасе као на своју муслиманску средину. Ради потпунијег изједначавања с тим муслиманима они су узимали сва њихова обележја (ношњу, језик, погледе на друштво), па тако улазили и у њихове фисове. Неки су од њих улазили у фисове оних који су их пријатељски приволели на поисламљивање, а неки у фисове оних чију би заштиту желели. У Горњој Морави су тако, у селу Каменоглави, Крстићи ступили у Гаш, фис својих сељана Луговита, који су их приволели на промену вере и у чијој гостинској одаји је извршен верски обред њиховог преобраћења на ислам, како то излажу Луговити из свога предања. Коцићи и Куртићи у Баланцу (Горња Морава) ушли су у Тсач, фис арбанашког рода Мрића у свом селу. На поисламљивање Живковића у Рибнику утицао је арбанашки род Козуљ из истог села, па их је и увукао у свој фис (Тсач). Сантовићи у Драјковцу (Сиринић) ушли су у Берише, фис својих ранијих сељана из рода Ман, који сада живе у Фираји. Гогичи у Великом Рибару (Косовска котлина), који потичу од српског рода Гогича у Смолуши, ушли су у Хоте, фис својих утицајних суседа у свом селу. Предак рода Жарк у Бичевцу се по поисламљивању ослонио не на своје сељане већ на арбанашке родове у суседним селима Раки и Дубрави и ступио у њихов фис (Берише).

У недостатку услова да у новим областима продуже с племенском организацијом Арбанаси косовских области су задуго одржава-

ли једну одлику из те своје организације у матицама, па ју је местично доскоро било међу њима, а можда понегде и још има. То је забрана ендогамије у фису. Бракови се, по њој, могу склапати само изван фиса, с припадницима других фисова. Забрана обухвата и нове чланове фиса, т.ј. оне који би неким случајем променили фис или оне који, би у фисове ушли из друштва где нема фисних подела, какав је случај био са ступањем поисламљених Срба косовских области у арбанашке фисове, иако ту нема никаквог крвног сродства. Тако Арбанаси у Каменоглави кажу да жале што девојке њихових сељана из рода Крстића, које су, како кажу, врло лепе, удајом одлазе у друга села јер их они не могу узимати, пошто су Крстиће њихови преци увукли у свој фис.

На ову забрану ендогамије у фису у раздобљу између два светска рата још се пазило у неким селима Косовске котлине (Ковачевцу, Габрици, Топили, Ранцу, Горњем Годанцу, Ади и Бањици). У неким селима с припадницима више фисова, као у Ади, забране су се држали само Берише, јер су је други прекршили „од скоро“. Тих позних прекршаја има много, а почели су се јављати, како се тврди, од досељавања Арбанаса мухаџира из Топлице и Јабланице после српско-турског рата 1877—78. године, а још чешће пред крај турске владавине и после балканског рата (1912). Кад је први прекршај код Краснића на Косову настао тиме што је једна кућа од Краснића у Реснику удала девојку у Красниће у Дрвару „фис се узбунио али га људи утишали“. Негде су прекршаји дошли као „из незнања“, т.ј. као да брачне странке нису знале да припадају истом фису, како се то наводи за први прекршај Бериша у Руњеви или какав је случај био при женидби једног Малопољчанина једном девојком из Годанца.

Пошто су прекршаји забране ендогамије у фису захватиле скоро сва арбанашка села косовских области, то се у раздобљу између два светска рата пазило да не дође до склапања брачних веза унутар братстава, нарочито оних која су настала у новим областима, јер се стара братства сматрају за врло далек род, исто као и фисови, те је у њима, као на пример, у братствима Копачичке Шаље (Пеш, Гим, Љопћ) већ било прекршаја. Исто тако су се Берише у пределу Карадагу почели женити у свом фису али изван својих братстава насталих по досељењу из матице (Кољино, Менино и Боново братство). И Арбанаси села Маревца код Новог Брда нису склапали брачне везе из суседног села Кријева, јер су братственици по досељеним прецима, али ступају у брачне везе са осталим саплеменицима (Краснићима).

Негде је ова забрана ендогамије у фису била сведена само на припаднике истих фисова у суседним селима. Таквих је случајева било код припадника фиса Шаље у Догановићу (код Качаника), код припадника фиса Криези у Никодиму (код Урошевца) и код Бериша и Краснића у Смрековници (код Вучитрна).

Нове прилике у новим областима учиниле су да се код косовских Арбанаса осећање сродства почиње развијати у оквиру сеоске заједнице и кад се село састоји од припадника више фисова. Из тога свођења сродства по фису или братству на сродство по селу у коме

се обитава забрана ендогамије у фису почела се сводити на забрану ендогамије у селу. У случају где су сви сељани једног села истог фиса ова забрана би проистицала из забране ендогамије у фису, Али ње је било и у селима где су сви становници једног села из разних фисова. По тој забрани, бракови се не могу склапати ни између припадника разних фисова ако живе у истом селу. А та новија забрана је проистекла из ужега суседства, које код изразитих патријархалаца ствара осећање духовног сродства. У селу Руњеву код Качаника Бериши су склапали бракове са својим сељанима из фиса Тсача, па престали „због комшилукa“. Не памти се кад је у Топличану заведена ова забрана ендогамије у селу, али је њен први прекршај настао 1932. године кад је један младић из рода Смаилаја извршио отмицу девојке (уз њен пристанак) из рода Пољара. Тим браком је у ствари извршен двоструки прекршај. Поред прекршаја забране ендогамије у селу, прекршена је и забрана ендогамије у фису, јер су оба рода била из фиса Бериша. Но, ова забрана ендогамије у селу не само да није захватила сва села већ је била врло спорадична и непотпуна. У Бичевцу код Качаника ова забрана је око 1885. године захватила цело село, а потом су се припадници фисова Краснића и Бериша почели женити са својим сељацима из фиса Шаље, задржавши забрану и даље само на своје међусобне бракове.

То су ти трагови племенских организација код Арбанаса на Косову. Услови да се у новим областима одржи или изнова заведе племенска организација није било, али се, поред одржавања знања на племенску припадност, као траг њихових племенских организација, одржала код њих забрана брачних веза међу припадницима истог племена. Но, временом се она почела прекршавати. Онда где је на окупу било више села од припадника истог племена сведена је на братства настала на том простору по њиховом досељавању, а код помешаности насеља по племенским припадницима могућност забране брачних веза међу племеницима је била већа, те се она ту дуже и одржавала. Но, време је и ту учинило своје, па је почело долазити до прекршаја. А покушај забране брачних веза међу припадницима разних племена у истом селу није узео већег маха, тако да је у раздобљу између првог и другог светског рата био врло спорадичан. Сада пак, када су у нашем социјалистичком уређењу и Арбанаси на Косову већ добро закорачили у просвету и културу, када и они напуштају многа старинска гледишта на своје друштвено уређење, па када и њихова интелигенција не гледа више на националну и верску припадност при склапању бракова, и тој њиховој забрани ендогамије у племену ће доћи крај. Међутим, знање сваког појединца о припадности неком од северноарбанашких племена неће се тако брзо забравити!

¹ Грађа за овај чланак узета је из мојих радова: Горња Морава и Изморник, Навобраска Крива река, Косово, објављених у Српском етнографском зборнику, књ. LI, LX и LXXVIII и из такође мога рада: Шарпланинска жупа Сиринић, објављеног у Годишњем зборнику Филозофског факултета у Скопљу (Привродно-математички оддел), књ. I (1948).

VESTIGES DES ORGANISATIONS TRIBALES PARMİ LES ALBANAIS DE KOSOVO

R é s u m é

Les membres des tribus de l'Albanie du Nord qui venaient s'établir dans les régions de Kosovo pendant la domination turque, n'étaient en état ni de maintenir les anciennes organisations tribales ni d'en créer de nouvelles, car, sauf quelques petites exceptions, ils ne pouvaient pas s'installer dans les régions de Kosovo en groupe, selon les tribus. Cependant, quoique sans organisation tribale, il se transmettait parmi eux, et se conservait de cette façon, la connaissance de leur appartenance traditionnelle à certaines tribus albanaises. Seulement, cela ne veut pas, tout de même, dire que les ancêtres des Albanais de Kosovo tiraient leur origine précisément des noyaux de ces tribus auxquelles leurs descendants actuels se croient appartenir. Il y a d'exemples que les familles albanaises particulières, après leur immigration dans ces contrées pour témoigner leur reconnaissance aux immigrés albanais qui y étaient déjà établis avant leur arrivée et qui les ont bien accueillis, entraient dans le cadre de leur tribu. Même les Serbes qui s'étaient convertis à l'islam devenaient membres des tribus albanaises. En vue de s'assimiler au milieu musulman duquel, d'ailleurs, ils pouvaient uniquement se marier, ils adoptaient tous les traits caractéristiques albanais, car leur nouveau milieu musulman était formé d'Albanais et la manière la plus directe d'atteindre ce but était de s'incorporer aux tribus albanaises, ce qu'ils faisaient.

Outre la connaissance de l'appartenance aux tribus albanaises particulières, comme un vestige de leurs organisations tribales, parmi les Albanais de Kosovo est restée et s'est maintenue pendant longtemps, la défense de l'endogamie parmi les membres de la même tribu. Pourtant, cette prohibition des liens matrimoniaux entre les membres de la même tribu a commencé d'être transgressé au XIXe siècle, particulièrement depuis la deuxième moitié. Cependant, malgré les transgressions sporadiques de cette défense, elle était encore en vigueur dans la période entre deux guerres mondiales et on la respectait généralement dans une assez grande mesure. A présent, pourtant, sous l'influence de nouveaux courants sociaux, les anciennes idées qui réglaient ces rapports sociaux sont en train de disparaître et elles disparaîtront bientôt entièrement parmi la population albanaise de Kosovo.

Јован Ф. ТРИФУНОСКИ
Универзитет у Скопју
Скопје

ТРАДИЦИОНАЛНИ МАНАСТИРСКИ САБОРИ У СКОПСКОЈ ЦРНОЈ ГОРИ

І. Увод

Јужна подгорина планине Скопске Црне горе спада у најинтересантније пределе наше земље. Због својих изразитих природних лепота и многобројних историјских споменика: средњевековних манастира и цркава, она је нарочито привлачна за научнике и за разне друге посетиоце.

Једно од обележја народног живота у поменутом пределу су бројни манастири и њихови стари годишњи сабори. У том пределу, који има свега 11 села, налази се 9 очуваних манастира. Толико манастирских храмова на малој површини нема нигде на другом месту у Југославији.¹

Код села Бањана су четири манастира: св. Илија, св. Благовештење, св. Спас и св. Богородица. Остала села имају по један манастир; код села Кучевишта: манастир св. Арханђела, код села Побужја, манастир св. Богородице, код села Горњана, манастир св. Никите, код села Мирковца, манастир св. Илије, код села Љубанца, манастир св. Николе.

Испитивачи народног живота Скопске котлине: Ат. Петровић², Ј. Х. Васиљевић³ и М. Филиповић⁴, нису обрађали специјалну пажњу на саборе код ових манастира. Стога сабори нису проучени. Ни ја нисам на њих раније обраћао пажњу.

Тек сам 1975. г. био у прилици да присуствујем код појединих манастира на дан њиховог сабора. Тада сам увидео колико су они значајни као појава старог друштвеног уређења и народног живота

¹ Услед бројних храмова овај се предео понекад у народу зове — Скопска Света гора.

² Ат. Петровић, Народни живот и обичаји у Скопској Црној гори, Српски етнографски зборник, VIII, Београд 1907.

³ Ј. Х. Васиљевић, Скопље и његова околина, Београд 1930.

⁴ М. Филиповић, Обичаји и веровања у Скопској котлини, Српски етнографски зборник, друго одељење, 24., Београд 1939.

у поменутиим селима Скопске Црне горе. Њихов значај преноси се и на ширу околину. У овом прилогу посвећујемо пажњу манастирским саборима.⁵

Начини одржавања сабора остали су заиста у основи исти током неколико векова. Искусства која су стицана у погледу њиховог одржавања преносила су се са покољења на покољење скоро без промена. Све је одређено традицијом у шта смо се и непосредно уверили.

У овом раду најпре ћемо укратко размотрити традиционалне саборе сваког манастира посебно. Затим ћемо дати општи поглед на њих и указати на друштвено-историјски значај сабора, нарочито у прошлости.

II. О саборима појединих манастира

1. Сабор кучевишког манастира. — Манастир св. Арханђела лежи 2 км северно од села Кучевишта у живописној клисури Кучевишке реке. Положај манастира нарочито је биран. Манастирска грађевина је стара, али врло добро очувана. Није млађа од друге половине 14. века. Први пут се помиње крајем тога века. По свој прилици манастир је из доба српског цара Душана.⁶

Код манастира св. Арханђела одржава се један од најстаријих и највећих сабора Скопске Црне горе. То је 26. јула. Тада се ту прикупе бројни становници из околних села, из Скопља и из других насеља.

Славско весеље почиње уочи св. Арханђела: гости из даљих места долазе уочи празника и целу ноћ проводе углавном у весељу и пићу. Сељаци Кучевишта код својих кућа такође примају госте. То су њихови рођаци из других села. Тих дана је и свакој кући у селу слава.

Село унапред припреми за манастир пиће и стоку коју ће заклати. Новац за куповину пића и стоке прикупља се од домаћинстава у виду прилога, или од прихода са манастирског имања. Затим се одреди човек који је вешт да закоље стоку од чијег меса се спремају јела. Један брав се коље уочи манастирског сабора, а остали следећег дана пре сунца. Крв се скупи да се не гази.

Ниже манастира протиче Кучевишка река. Ту на великој зеленој ливади, под густим дрвећем, подигнуте су шатре у којима се продају разне ситнице, пиће и друго. По крајевима ливаде поседају породице. На неколико места свира музика. На утабаној чистини по-

⁵ Сматрамо угодном дужношћу да се и овом приликом захвалимо свима лицима која су ми помогла приликом прикупљања података о манастирским саборима у Скопској Црној гори.

⁶ Опширније о селима Скопске Црне горе, њиховим старинама и становништву, видети у мојој књизи: Скопска Црна гора, Скопје 1971., 1—123.

сетиоци играју кола. Прво заиграју млађи, док ће старији заиграти касније када изађу из манастирске цркве.

После службе у цркви поставља се дугачка трпеза у манастирском конаку. Поред јела спремљених у манастиру, сваки домаћин донео је од своје куће погачу, пиће и друго. Село одреди неколико мушкараца који служе тога дана.

Манастирски сабор код села Кучевишта није састанак само ради молитве и провода: он има шири друштвено-економски значај. Пред вече сабор се разилази. Неки гости остају да преноће у манастирским конацима.

2. Сабор побушког манастира. — Манастир св. Богородица црногорска налази се у долини Побушке речице, око 1 км северно од села. Постојао је још у средњем веку — први пут се помиње у повељи српског краља Милутина (1282—1321.) од 1300. г.

Присуствовао сам манастирском сабору на дан Мале Госпојине 21. IX. 1975. г. Ево укратко како је изгледао тај сабор. На улазу у манастир око пута било је подигнуто десетак малих шатри са разним производима. Око 8 сати почео је да се окупља свет: били су то посетиоци из близине, а и оних из даљине, поглавито из Скопља. Пристизање гостију било је све до око 12 сати. Долазили су пешке, аутобисима и аутомобилима. Сељаци из Побужја са својим гостима долазили су иза ручка.

Долазећи на сабор људи су свраћали најпре у манастирску цркву, у којој је била служба. После краћег задржавања излазили су у двориште. Ту је већи празни простор на коме се играју кола.

У манастирском кругу и на чардацима конака (им их три) оброзовале су се мање групе од сродника и пријатеља. Мушкарци су седели, док су жене повремено служиле пићем, слаткишима и воћем.

У колу су играли младићи и девојке из разних села и из Скопља. Неколико жена свима присутнима нудило је манастирску кувану пшеницу са шећером и ракију.

Даље је било пет-шест дружина Рома свирача, који су дошли из Скопља. То су свирачи на зурлама уз пратњу тупана, хармоникама и тарабукама. Један ми је побушки сељак рекао: „Без тапани и свирки не било у нас манастирски сабори, свадби и веселби“.

Око 5 сати по подне почео је сабор да се разилази: најпре су пошли они из даљих насеља, да би могли да стигну кућама до мрака. Омладина из близине продужила је да игра до сумрака.

3. Сабор горњанског манастира. — Јужно од села Горњана, на темену узвишења Тронеба, је познати средњевековни манастир св. Никите. Историјски подаци говоре да је св. Никита најпре био византијски манастир, можда из 12. века. Међутим, он је касније порушен. Њега је из темеља обновио српски краљ Милутин 1307. г. Годину дана касније Милутин је овом манастиру приложио и читав низ имања.

На сабор познатог манастира долазе гости из Скопља и из села Скопске Црне горе. Нарочито су многобројни гости из великог скоп-

ско-црногорског села Љубанца.⁷ Према причању, некада су овај манастир добро посећивали и хришћани из села у суседној Качаничкој клисури — Блаца, Паливоденица и других. Они су из тих села касније исељени па су сада та качаничка села муслиманско-арбанашка.⁸

Правило је да гости из Скопља једним делом долазе уочи манастирске славе. Тога дана је увек Крстовдан и зато се гостима у манастиру даје посна вечера спремна без зејтина. То су хлеб купљен у скопским пекарама, кувани пасуљ и салата. Сутрадан пре полне пристиже већи број гостију. Они најпре присуствују служби у манастирској цркви. Из завета поједине жене дају манастиру зејтин и друге поклоне. Гости се служе ракијом и дају новчани прилог за манастир. Они који прилажу новац кажу: „Нека је на помоћ“.

Око 12 сати црквеним звоном огласи се време почетка заједничког ручка. У трпезаријама гостима се дају обично ова јела: кромпир-паприкаш са овчијим месом и пасуљ са сувим свињским месом. Иза ручка настаје опште народно весеље са музиком и игром у колу. На дан манастирског сабора 28. IX. 1975. г. видео сам, поред млађих људи, доста старијих мушкараца и жена. Уколико је време лепше број гостију је већи.⁹

Сељаци из Горњана код својих кућа такође примају госте. То су искључиво њихови робаци из других насеља. Стога је у свакој кући свечано спремна соба, а на столу су зделе са храном, и пићем. Горњани су мало село и зато број тих гостију није велики.

Главни обичај у горњанском манастиру је клање жртве зване „курбан“. Кољу се редовно по две овце или један већи ован. Године 1929., када је изузетно било много гостију, заклан је и биво.¹⁰ Сав рад око клања курбана и спремања јела за манастирске госте је мушки посао.

У вези са поменутом жртвом овде постоји интересантно предање. Говори се да се некада на манастирском сабору рано изјутра редовно клао јелен. Наводи се да је тај јелен тога дана сам долазио из шуме, у горњански манастир. Обичај клања јелена као жртве био је познат и у другим крајевима наше земље.¹¹

⁷ Божо Љотић, стар 75 година из села Горњана, причао ми је како су сељаци из поменутог Љубанца овом манастиру давали и највећу помоћ, око 1.000 кгр. жита годишње, Љотић даље каже: „Љубичани су много поштвали овај манастир“.

⁸ У селима Скопске Црне горе има досељеника из Качаничке клисуре.

⁹ Видети неке податке о овом сабору из 1940. г. код Љ. Јанковић, Још нешто о приликама за играње у Скопској Црној гори, Гласник Етнографског музеја XV, Београд 1940, 165—167.

¹⁰ Године 1929. манастир св. Никите добио је нови водовод, па је зато тада број гостију био огroman. Вода је доведена са извора Ранбел, удаљеног 2 км од манастира.

¹¹ Упоредити Д. Срејовића, Јелен у нашим народним обичајима, Гласник Етнографског музеја 18, Београд 1955, 231. Посебно истичемо да је планина Скопска Црна гора била област изванредног лова, који је раније претстављао знатан извор прихода.

4. Сабор мирковачког манастира. — При улазу у Скопску Црну гору, долазећи из Скопља са југа, а десно од асфалтног пута, је леп манастир села Мирковца — св. Илија. Каже се и доњи св. Илија.¹²

Он је у проширењу долине Кучевишке реке. Саграђен је у периоду између два светска рата на месту где су постојали остаци старог манастира. Око тих рушевина народ се скупио увек на Илијиндан.

Мирковци су велико село у нижем делу Скопске Црне горе, па је манастир у саобраћајном погледу на најподеснијем месту. Због тога, овде постоје услови да се о сабору — 2. августа — прикупи силан свет не само из црногорских села, већ и из других крајева (из Скопског поља). У новије време нарочито је велики број посетилаца из Скопља. Пристизање гостију поглавито се врши аутобусима или аутомобилима.

Једни гости скупијају су увече уочи самог празника. Они долазе право у манастир. Други долазе код рођака и пријатеља у село Мирковци. Њих домаћини сутрадан воде на сабор код манастира.

Манастирски сабор траје два дана, уочи славе и на дан славе. И код овог манастира се коље „курбан“. Кољу се обновни, овце или говече. Сав рад око клања, спремања јела и послужавања је мушки посло. Јела што се спреме у манастиру поделе се гостима.

Свако домаћинство из села Мирковца на дан славе носи у манастир колач и он се тамо сече. Током целог дана на широком тростору око храма св. Илије су играчке. Ово је прилика да се момци и девојке „гледају“ и међу собом упознају.

Дуго сам провео на мирковачком сабору 1975. г. у разговору са старцима из тог села. Било је у њима неке исконске мудрости. Али таквих је све мање по овдашњим селима.

У периоду између два светска рата сабор код св. Илије посетиле су сестре Љубица и Даница Јанковић. Оне се забележиле како је то веома леп, велики летњи сабор. Игра се на трави пред манастиром и у хладовини старе шуме иза манастира сабор посећују и Скопљанци. па се том приликом могу видети њихове традиционалне игре и циганско коло из скопске Топхан-махале.¹³

5. Манастирски сабор села Бањана. — Како је напред речено, у ближој околини Бањана су четири манастира: два старија — св. Илија и св. Благовештења; и два млађа — св. Спаса и св. Богородице. Село Бањани данас има манастирски сабор на дан Велике Госпојине, 28 августа.

После Кучевишта и Љубанца Бањани су једно од најважнијих села Скопске Црне горе. На најподеснијем месту у долини живописне Бањанске реке је манастир св. Илија са дивним и особито ве-

¹² Каже се доњи св. Илија за разлику од горњег св. Илије на атару села Бањана.

¹³ Љ. Јанковић — Д. Јанковић, Народне игре III, Београд, 197.

ликим конаком. Остали манастирски храмови су десно од Бањанске реке, на шумовитој планинској падини.

До другог светског рата ово село је имало четири манастирска сабора, код сваког манастира по један. Међутим, у рату 1941 г., услед страха од бугарских окупатора, а и услед наглог напуштања сточарства становници Бањана су задржали само сабор на дан св. Богородице.

Тога дана се у селу Бањанима ништа не ради. Свако сеоско домаћинство са гостима иде у манастир где се носи колач. Становници Бањана и гости код манастира добијају ручак. Иза тога настаје весеље, које се завршава негде пред вече.

Да поменемо и ово: гости у овом манастиру су само из најближих села Скопске Црне горе — Горњана, Чучера, Глува. Сада нема гостију из других удаљенијих насеља, нити грађана из Скопља.

6. Сабор љубанечког манастира. — Манастир св. Николе лежи северно од села Љубанца на планинској падини. Обновљен је 1847. г. Манастирски храм је релативно мали, са два трошна конака.

Треба истаћи да је манастирски сабор у овом селу данас један од мало посећених. Према казивањима старијих сељака до краја другог светског рата сабор љубанечког манастира трајао је два дана: уочи славе и на дан славе, (летњи св. Никола) Сада се празновање одржава само један дан.

После службе у цркви поставља се трпеза у манастирском конаку. Гостима се даје само ручак. Село одреди неколико мушкараца који послужују тога дана.

И код овог манастира окупе се две-три групе Рома свирача, који долазе из Скопља. То су свирачи на зурлама уз пратњу тупана. Један део прикупљеног света после ручка игра у колу.

Тога дана становници Љубанца ништа не раде. И они примају госте по својим кућама, а то су само сродници из ближих насеља.

III Закључни део

Из свега до сада реченог произилази да народ Скопске Црне горе одржава старе манастирске саборе. Тих сабора је данас шест. Осим тога, празнују се и славе сеоских цркава, којих има у сваком насељу. Све те народне свечаности имају заједничка обележја, и то: 1. колективни обреди, 2. народна весеља, 3. разговори и договори међу људима, све су то неизоставни елементи сабора.

Манастирски сабори су особито стара установа у Скопској Црној гори и свакако потичу из средњег века када су манастири били саграђени, а такође и данашња скопско-црногорска села потичу из средњег века. Ако би који манастир био за време Турака порушен онда су сељаци одржавали сабор код његових рушевина (села Мир-

ковци, Љубанци и др). Није било никада дефинитивног напуштања или промене манастирског сабора.

Пада у очи да су сви манастирски сабори у летњој половини године: два у августу (села Мирковци и Бањани), два у септембру (села Побужја и Горњани), један у јулу (село Кучевиште) и један у мају (село Љубанци). Међутим, родовске славе у селима Скопске Црне горе су крајем јесени и почетком зиме — Никољдан, Бурбиц, св. Врачи, св. Арханђео (у новембру), св. Борђе „посен“, Ваведење и др.

По свом значају најглавнији су и најпосећенији сабори код манастира ових села; Кучевишта, Горњана, Побужја и Мирковца.

Као што је познато манастири су одувек били значајан чинилац не само у верском, већ много више у културном и политичком животу народа. Код манастира на дан сабора састајао се народ из ближе и даље околине не само ради верских потреба, већ и ради разоноде, виђења са сродницима и пријатељима, ради свршавања разних послова; код манастира се бирају снахе и зетови, уговарају куповине, зајмови, враћају дугови, прикупљају и шире вести из света и слично.

За време дуге турске владавине манастирски сабори Скопске Црне горе су били и прилика да се свештеници и калуђери, који су тада били једина интелигенција на селу, договарају о општим народним потребама, па су на таквим саборима доношене и одлуке политичког значаја. Тако је било и током другог светског рата.

На дан манастирске славе изјутра прилазе манастирима групе сеоског и варошког (из Скопља) света. Сви су у празничној ношњи. После службе у цркви сеоски домаћини поседују око казана у којима се кувају јела. Затим се поставља за све госте заједничка софра. Чело софре су угледни људи и људи из манастира.

Манастирски „конаци“ су зграде на два и три спрата, са много соба. Сваки манастир има један, или два до три конака. Целом дужином сваког спрата је отворен широк чардак. Има конака са по 20 соба (код села Бањана). Подизање данашњих конака већином је вршена пред крај турске владавине за потребе народних сабора.

У једном од конака у приземљу је дугачка просторија са столом по средини и клупама са стране. Она служи као трпезарија. Ту обедују они који долазе у манастир. Конаци су подизани заједничким радом и трошком свих сељака као и богатим прилозима манастирских гостију.

Што се тиче даљег чувања традиционалних манастирских сабора може се рећи, да услед специфичног друштвеног значаја сабори о којима је било речи, и даље ће се одржавати. Скопље постаје нагло велики град са бројним становништвом па брига око одржавања традиционалних сабора прелази и у руке појединих грађана.

Села Скопске Црне горе која немају манастирске саборе (Бродац, Чучер, Глуво, Бразда и Љуботен) празнују сеоске славе. Те славе посвећене су појединим свецима (Духови, Атанас, Илијиндан и др.).

**FÊTES PATRONALES TRADITIONNELLES AUX MONASTÈRES DE
SKOPSKA CRNA GORA****R é s u m é**

Un des traits caractéristiques de la vie populaire dans la région connue de Skopska Crna Gora (partie septentrionale du Bassin de Skopje) sont de nombreux monastères et leurs fêtes patronales annuelles. Dans cette région, qui englobe 11 villages, se trouvent 9 monastères conservés. Autant d'églises de monastères sur une superficie aussi exiguë ne se rencontrent nulle part ailleurs en Yougoslavie.

La célébration de la fête patronale de monastères est une institution ancienne: elle tire son origine, certainement, du Moyen âge encore où les monastères particuliers ont été bâtis. Si un monastère était détruit plus tard pendant la domination turque, les paysans se rassemblaient autour de ses ruines pour y célébrer la fête. Autrement, il n'y avait jamais d'abandon définitif ni de changement de la fête patronale du monastère.

Au cours de leur existence les monastères étaient toujours un facteur important non seulement dans la vie religieuse, mais aussi dans la vie culturelle et politique. Pendant la domination turque, les prêtres, les chefs du village et les chefs des familles les plus éminents délibéraient en pareilles occasions sur les besoins populaires généraux de leur région et on prenait dans ces réunions aussi les décisions de caractère politique. Les choses se passaient ainsi aussi pendant la seconde guerre mondiale.

Liviu MARCU

Institut des études du Sud-Est européen
Bucarest

COORDONNÉES DU PROCESSUS D'URBANISATION DANS LE SUD-EST DE L'EUROPE A L'ÉPOQUE CONTEMPORAINE

(septième décennie du XX-e siècle)

La ville, en tant qu'agglomération humaine de grandes proportions, à population dense, à organisation et fonction caractéristiques¹, présente, en ce qui concerne son développement dans le Sud-Est européen une série de particularités qui la font différer des formes de développement classiques.

On relève, en premier lieu, dans cette région la présence d'établissements urbains très anciens qui se sont maintenus jusqu'à notre temps. Ainsi, dans le développement de villes comme Athènes ou Istanbul, on découvre la dialectique de l'unité entre la continuité et la discontinuité de l'évolution urbaine — continuité dans la forme des établissements ur-

¹ On a donné au phénomène urbain de nombreuses définitions, à partir des différents critères d'appréciation du phénomène. Une définition intéressante sous le rapport sociologique est celle de R. Maunier, qui voit dans la ville „une société complexe dont la base géographique est particulièrement restreinte relativement à son volume ou dont l'élément territorial est en quantité relativement faible par rapport à celle de ses éléments humains” (R. Maunier, *L'origine et la fonction économiques des villes*, Paris 191, 44; idem, *The Definition of the City*, dans „*American Journal of Sociology*, 1910). Cf. également W. F. Willcox, *A Redefinition of „City” in Terms of Density of Population*, dans *The City*, ed. R. E. Park, Chicago, 1929. A propos de villes des Balkans, le sociologue bulgare N. Aganski montre que „... la ville concentre en elle-même et d'une manière toute naturelle un nombre d'habitants considérablement plus grand que le village; toutefois ce n'est pas seulement le nombre des habitants qui distingue la ville du village, mais leur genre de vie, ainsi que l'importance entre le village et la ville est que le village n'est pas le centre d'une région géographique, économique, administrative, industrielle et culturelle, mais que tous les villages d'une même région représentent une partie d'un tout. Le deuxième trait essentiel distinctif du village est le genre de vie caractérisé surtout par la production de biens matériels du domaine de l'agriculture, de l'économie forestière, de la chasse et de la pêche” (N. Aganski, *Ville et village. Définition*, dans *Proceedings of the XIVth International Congress of Sociology*, Bucarest (1940), Serie D, vol. I, 4—5); cf. également G. Dykmans, *Les concepts de ville et de village en Sociologie*, ibidem, 43—64.

bains, discontinuité dans leur contenu. La localité demeure la même par sa position géographique, son nom, sa superficie, son aspect urbanistique, ses monuments, et ainsi de suite, mais la vie qui s'y déroule n'a plus rien de commun avec celle d'autrefois, les relations entre les hommes sont autres, la société dans son ensemble n'est plus la même.²

Les différences qui ont existé entre les système économiques des pays balkaniques se sont répercutées sur le développement des villes. Ainsi, il y avait au Moyen Age dans cette partie de l'Europe des villes possédant un régime autonome semblable à celui des communes médiévales de l'Occident (côte dalmate, les pays roumains), alors que dans les régions où c'est le „mode de production asiatique” qui a prédominé, cette autonomie n'a pas été relevée: c'est le cas des villes sud-danubiennes.³

* Ainsi que le montre l'historien allemand E. Engelman, „der Verfall der antiken Stadt entstand erst im Ergebnis der Entwicklung neuer Produktivkräfte, die vom Lande ausgeht. Ihre volle Entfaltung findet die mittelalterliche Stadt in allen westeuropäischen Ländern in der Kommune, deren Lebenskraft in starken Masse von der ökonomischen Bedeutung der betreffenden Stadt bestimmt wird. Sowohl beim Übergang von der Antike zur Antike Stadt bestimmt wird. Sowohl beim Übergang von der Antike zum Mittelalter als durch während des ganzen Mittelalters setzt sich die Entwicklung der Produktivkräfte in Kampf entgegengesetzter Klassenkräfte durch. Die Herausbildung des Feudalismus und die Errichtung der Kommunen ist daher stets das Ergebnis eines harten Klassenkampfes. In diesen revolutionären Auseinandersetzungen verhelfen die Volksmassen den fortschrittlichen Produktivkräften zum Sieg. Ihre Aktionen insofern eine Diskontinuität, als sie die altern, überlebten gesellschaftlichen Verhältnisse zu Graben tragen, die eine Entfaltung der Produktivkräfte hemmen. Gleichzeitig helfen die Volksmassen damit aber eine echte historische Kontinuität durchzusetzen, da die dafür sorgen, dass die in einem langen, harten Ringen entwickelten Produktivkräfte und gewonnenen Produktionserfahrungen, das gesamte wissenschaftlich-technische und kulturelle Erbe nicht verloren geht, sondern der Menschheit erhalten bleibt, um von ihr weiter bereichert zu werden. Das mittelalterliche Städtewesen insgesamt ist daher auch gegenüber dem der Antike unbedingt eine Höherentwicklung die marxistische Stadtgeschichtsforschung betrachtet das Werden und die Emanzipation des mittelalterlichen Stadt infolgedessen als einen Prozess, der eine dialektische Einheit von Diskontinuität und Kontinuität darstellt. In ihm schlagen quantitative Veränderungen revolutionär in qualitative um. Das historische Vortschritt setzt dabei notwendig und gesetzmäßig durch”. (E. Engelman, Zur „Kontinuitätstheorie” in der westdeutscher stadtgeschichtlichen Forschung, dans „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft”, IX (1961), no. 3, 643—644).

² Cf. P. P. Panaitescu, dans *Interpretări românești*, Bucarest 1947, Voir également R. Königberger, *Alte deutsche Städte in der Moldau und Walachei*, dans „Deutsche politische Hefte aus Grossrumänien”, Sibiu, V (1925) no. 1—2, 18—22; ibidem, no 10, 16—22; St. Manciulea, *Die Städte Siebenbürgens*, dans *Siebenbürgen*, I, Bucarest, 1943, 137—153; L. Lehr, *Organizarea oraselor din Țara Românească între anii 1501—1650*, dans „Studii”, 1956, no. 2—3, 58. Au sujet de la situation dans l'Empire ottoman, voir H. Z. Ulken, *La formation des villes dans l'Empire ottoman*, dans *Arbeiten des XIV. Internationalen Soziologen Kongresses*, Bucarest (1940), Serie C, vol. I, 109—116; O. L. Barkan, *Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes des XVIe et XVIIe siècles*, dans *La ville*, vol. II, Bruxelles, 1955, 289—311; G. Mercas, *Considérations sur les villes musulmans et notamment sur le rôle du Moh-tasib*, ibidem, vol. I, Bruxelles, 1954, 249—262; idem, *L'islamisme et la vie urbaine* dans „Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres”, 1928, 86 sqq.; *Structure sociale et développement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques aux XVIIe—XVIIIe — siècles*, Bucarest, 1975.

De nos jours, les différences entre les modes de production des pays du Sud-Est de l'Europe ont déterminé, de même, une série de particularités en ce qui concerne les établissements urbains et le rythme du processus d'urbanisation, les systèmes et la planification de l'urbanisme.⁴

Un aspect important du processus d'urbanisation qui est, de même, en liaison avec le mode de production, c'est la voie par laquelle se produit la transition du village à la ville. Dans le système capitaliste, ce processus a généralement lieu par suite de la paupérisation, de la prolétarianisation; n'étant plus à même de gagner leur existence dans leur village, soit par manque de moyens de production, soit par manque de rentabilité des occupations agricoles, les paysans émigrent dans les villes afin d'y vendre leur travail.⁵

Dans le système socialiste ce processus n'a pas lieu, car l'accroissement général du standard de vie des travailleurs, qui est la loi économique de base de ce système, se manifeste, entre autres, par la disparition des différences fondamentales entre la ville et le village, par l'accession du village au niveau de la ville, et cela sous tous les rapports: économique, culturel, éditiltaire, etc.⁶

⁴ Cf. A. K. Kurflev, *Despre lichidarea deosebirii esențiale dintre oraș și sat*, dans „Probleme de filozofie”, 1959, no 4; voir également. S. Davicu, *Dinamica satului românesc contemporan*, Jassy, 1972; V. Ioanid, *Sistematizarea satelor în perspectiva civilizației socialiste*, dans „Lupta de clasă”, Serie V, XLVIII (1967) no. 5, 65—72; H. H. Stahl, *Perspektivele satului românesc pe calea civilizației*, dans „Scînteia”, XXXVIII (1967), no 7490 du 12 novembre; G. Gusti, *Satul în perspectiva sistematizării*, ibidem no. 7640 du 12 mars 1968; M. Caranfil, *Satul în sfera de influență a urbanismului*, ibidem, no. 7884 du 12 novembre; I. Coteș, *Condiții optime pentru înflorirea orașelor țării*, ibidem, no. 7584 du 16 janvier; Gh. Săsărman, *Eforturi convergente pentru sistematizarea satelor*, ibidem, XXXVIII (1969), no. 7957, du 26 janvier; M. Locar et T. Evoieanu, *Reconstrucția socialistă a orașelor în Republica Populară Română*, dans „Arhitectura R. P. R.”, 1959, no 2; pour la Yougoslavie, voir par exemple *Nacrt programa etapnog urbanističkog razvoja izgradnje i rekonstrukcije Beograda i uređivanje gradskog zemljišta za period 1968—1971 godine* (Projet de programme pour le développement par étapes des constructions urbaines, ainsi que pour la reconstruction de Belgrade et l'aménagement des territoires urbains durant la période 1968—1971), Belgrade 1968.

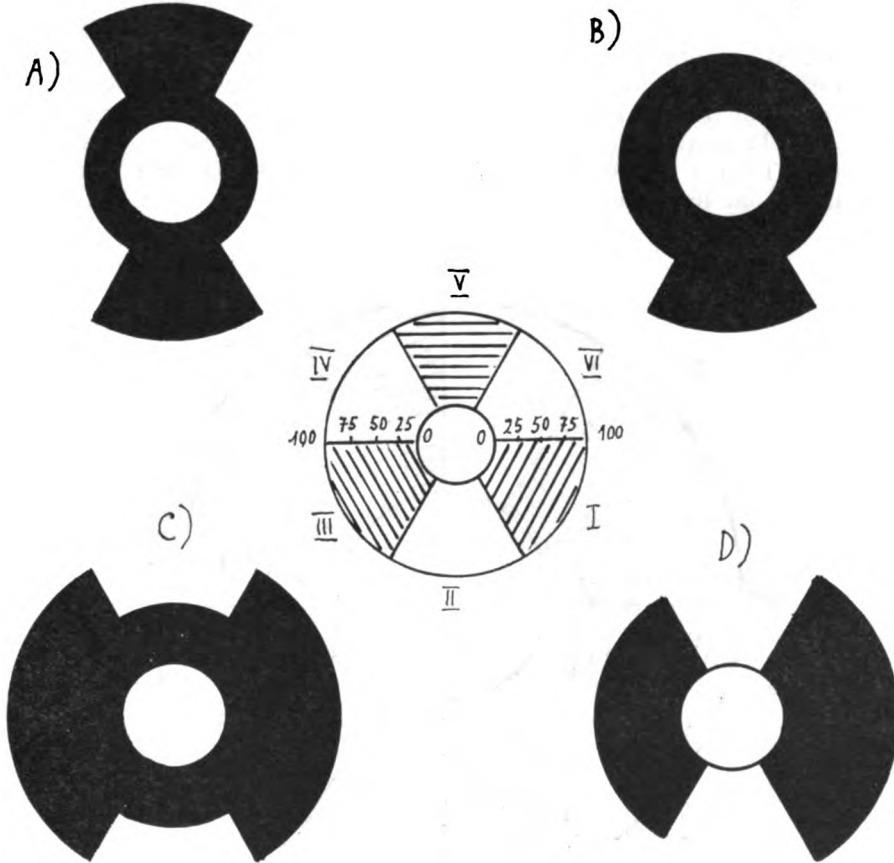
⁵ Le phénomène a pu, par exemple, être constaté de façon concrète dans les villages de la zone de Săcel, près de Brașov, où les éleveurs de moutons, ne pouvant plus pratiquer leur ancienne occupation, ni — par manque de terre — l'agriculture, ont été obligés, durant la période qui a précédé la seconde guerre mondiale, de s'engager comme ouvriers dans l'industrie de Brașov. Un phénomène similaire s'est produit dans le „Pays de l'Olt”, où, faute d'industries appropriées, les paysans appauvris ont émigré en Amérique pour y travailler comme ouvriers. Cf. V. Jinga, *Intre trecut și viitor*, dans „Viața săceleană”, I (1930), no. 11—12. Au sujet de l'analogie entre les affets de l'Ecole supérieure de Săcele et le Gymnase arommain de Bitolia, voir N. Batzaria, *O situație care nu e locală*, dans „Plaiuri săcelene”, VI (1940), no 1—2.

⁶ Ainsi que le Président Nicolae Ceaușescu l'a souligné dans son rapport à la Conférence Nationale du P. C. R., „nous devons partir du fait que la ville et la commune constituent les unités territoriales de base, où les travailleurs vivent et déploient leur activité. Nous devons tout mettre en oeuvre pour le développement harmonieux de chaque ville, de chaque commune, de manière à assurer à leurs habitants les meilleures conditions possibles de vie matérielle et spirituelle. L'édification de la société socialiste à développement multiple et le passage progressif au communisme supposent que le niveau de vie

Cependant, un point fondamental qui se pose pour l'étude comparative du processus d'urbanisation dans les pays du Sud-Est de l'Europe — et même dans le cadre d'un même pays — au cours d'une certaine période, c'est de trouver un critère ou une série de critères sur la base desquels les comparaisons soient possibles: opération analogue à la recherche, en arithmétique, d'un dénominateur commun susceptible d'établir des rapports entre les nombres. Mais si pour quelques nombres simples un dénominateur commun unique suffit, pour un phénomène aussi complexe que l'urbanisation le recours à un seul critère de comparaison est insuffisant, car il risque d'aboutir à une image incomplète, voire déformée de la réalité.⁷ Pour comparer, par exemple, le processus d'urbanisation des villages se rapproche peu à peu de celui des villes. Dans les plans d'aménagement des villages et des communes il faut tenir compte de cette orientation, il faut oeuvrer de manière organisée et consciente en vue de la réalisation de centres ruraux puissants et florissants, de véritables villes agricoles où tous les habitants puissent bénéficier pleinement des bienfaits du socialisme. Il est, de même nécessaire d'établir une orientation plus claire dans l'aménagement et le développement des villes, des nouveaux centres urbains" (Nicolae Ceaușescu, Rapport à la Conférence Nationale du P. C. R., Bucarest, Ed. Politiques, 1972, 50).

⁷ Ainsi que l'a fait remarquer M. Constantinescu, „la sociologie d'autrefois considérait que l'urbanisation consiste dans le déplacement du milieu rural en milieu urbain, c'est-à-dire considérait ce processus comme une migration surtout territoriale. Or, c'est là une formule simpliste qui, comme toutes les formules simplistes, comprend une part de vérité, mais qui est loin de comprendre toute la vérité, car la vie sociale est bien plus compliquée. En premier lieu, il existe un sous-processus d'urbanisation des anciens citadins... leur vie économique, leur vie sociale et même, pour les psychologues, leur vie culturelle sont profondément transformées par l'industrialisation. Puis il existe un sous-processus dans les villages, qui ne consiste par seulement dans le fait que les habitants des villages partent travailler dans les fabriques et les usines, mais dans les villages mêmes il se produit une urbanisation souterraine, c'est-à-dire que, dans le cadre du village, tous ces hommes qui font la navette de la fabrique au village, du chantier au village... sont autant d'agents de transformation du village, de chaque exploitation du village, de chaque famille" (M. Constantinescu, Procesul de urbanizare în Republica Socialistă România, dans le vol. Cercetări sociologice, 1938—1971, Bucarest, 1971, 149—150). Ainsi, „dans la classification urbaine ou rurale d'une localité, il intervient une série de critères, parmi lesquels: le degré de confort, la structure socio-économique les occupations principales de la population active, ses sources de revenus, etc. (V. Ioamid, Sistematizarea localităților rurale, dans „Știință și tehnică", 1968, № 3, p. 34. Voir également: idem, Factori ai sistematizării localităților rurale și urbane, dans „Lupta de clasă" V^e série, XLVIII (1968), № 1, 44—55; V. Cucu, Implicațiile fenomenului de urbanizare, ibidem, XLVII (1967), № 12, 66—72; I. Popa, Funcțiile complexe ale municipiului Constanța, dans „Știința", XXXVII (1968), № 7599 du 31 janvier). Le sociologue soviétique A. K. Kurylev, en rapport avec les conditions existant en U.R.S.S., montre que dans l'examen de l'effacement des différences essentielles entre le village et la ville il convient de prendre en considération les éléments suivants: „Le développement et le renforcement de l'organisation des kolkhozes et des sovkhozes dans les villages, le rapprochement des deux formes de propriété socialiste, une répartition territoriale plus rationnelle des forces de production et surtout de l'industrie, l'industrialisation de la production agricole en vue de son allègement maximum, une répartition territoriale plus rationnelle de la population, la réorganisation du régime d'exploitation publique du village sur le modèle des villes socialistes, la création de conditions permettant au village de bénéficier de tout le trésor de culture du passé et du présent, l'élimination du caractère exclusif des villes en tant que centres

nisation des différentes formations sociales-économiques, on peut envisager les fonctions accomplies par les types de villes correspondant à certains modes de production. Ainsi, on peut prendre en considération les fonctions: économique, militaire, administrative, culturelle, religieuse, sociale, etc., la prépondérance des unes ou des autres variant en fonction du système social⁸ (pl. I).

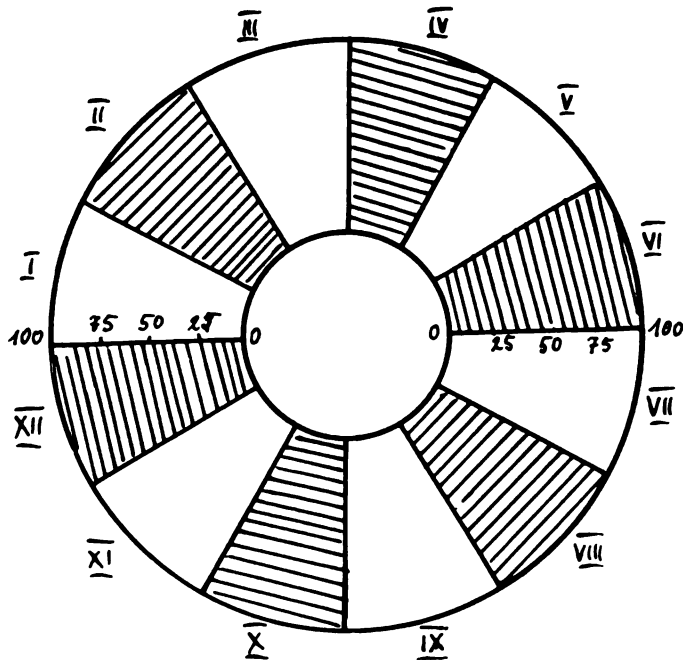

Pl. I. Diagrammes polaires de l'évolution des fonctions de la ville sous différents régimes: I — Fonction économique; II — Fonction militaire; III — Fonction administrative; IV — Fonction culturelle; V — Fonction religieuse; VI — Fonction d'organisation sociale. A — Esclavagisme; B — Féodalité; C — Capitalisme; D — Socialisme

principaux de culture et d'art, d'enseignement, de science..." (A. K. Kurylev, Despre lichidarea deosebirilor esentiale dintre sat și oraș, dans „Probleme de filozofie”, 1959, n° 4; voir également L. P. Marcu, Zeitgenössische soziologische Aspekte des Verstärkerungsprozesses in Südosteuropa, II — Materielle und geistig-kulturelle Wendel, dans „Revue des études sudest européennes”, XI (1973), n° 3, 513—552).

⁸ Cf. R. Laurian, Urbanismul, Bucarest, Ed. Techniques, 1965. Voir également l'article Город, dans Большая советская Энциклопедия, vol. XII.

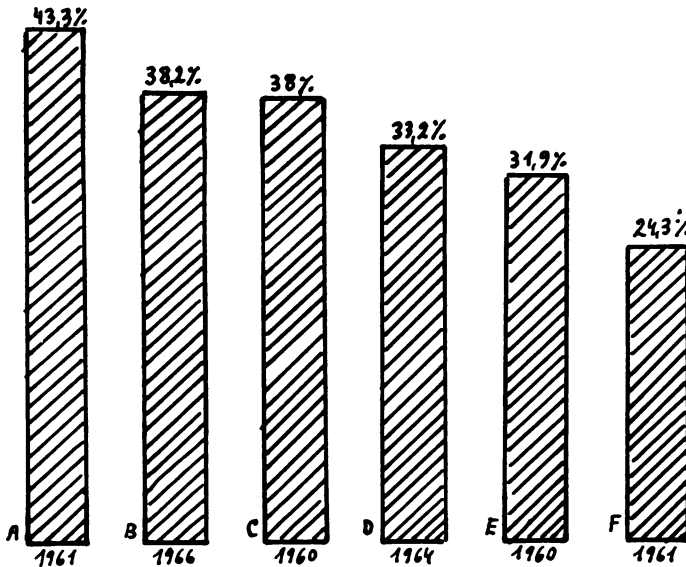
Pour déterminer le degré d'urbanisation d'un pays du Sud-Est européen à l'époque contemporaine et pour disposer de facteurs premiers pouvant fournir un dénominateur commun sur la base duquel on puisse faire des comparaisons et établir des degrés, il est nécessaire à notre avis de déterminer des éléments primordiaux tels que: 1) la proportion de la population urbaine par rapport à la population rurale; 2) le degré d'industrialisation; 3) la forme d'établissement prédominante; 4) le nombre des agglomérations urbaines dont la population dépasse 100.000 habitants; 5) la natalité, 6) la position de la population par rapport au processus de production; 7) la dynamique des salaires réels; 8) le rythme des constructions de logements; 9) le nombre des médecins par rapport à l'ensemble de la population; 10) le nombre des abonnés de la Radio et TV par rapport au total de la population; 11) le nombre de spectacles par tête d'habitant; 12) le nombre d'étudiants, etc. (pl. II).

Pl. II. Diagramme polaire des coordonnées du processus d'urbanisation: I — Pourcentage de la population urbaine (%); II — Degré d'industrialisation; III — forme prédominante de l'établissement; IV — pourcentage des localités urbaines ayant une population de plus de 100.000 habitants (%); V — natalité (par ‰ habitants); VI — position de la population par rapport au processus de production; VII — dynamique des salaires réels (par comparaison avec l'année de base); VIII — rythme des constructions de logements (par ‰ habitants); IX — nombre des médecins (par ‰ habitants); X — nombre des abonnés de la Radio et de la Télévision (par ‰ habitants); XI — nombre des spectacles (par ‰ habitants); XII — nombre des étudiants (par ‰ habitants)

Arrêtons-nous quelque peu sur ces différents éléments et tâchons de déterminer la valeur qu'ils ont atteinte dans les pays du Sud-Est de l'Europe au cours de la septième décennie du siècle, pour essayer ensuite, à partir d'eux, d'établir les caractéristiques du processus d'urbanisation dans cette région.

I. La proportion de la population urbaine dans le Sud-Est de l'Europe a marqué au cours de la septième décennie du siècle, par rapport aux périodes antérieures, un progrès sensible, directement proportionnel au degré d'urbanisation $\left(\frac{P}{U} = \frac{P'}{U'}\right)$. La première place, à cet égard, revenait à la Grèce, dont la population urbaine représentait en 1961 43,3% de la population totale du pays, suivie de la Roumanie (40,2% en 1970), de la Bulgarie (38% en 1960), de l'Albanie (33,2% en 1964), de la Turquie (31,9% en 1960) et de la Yougoslavie (24,3% en 1961).⁹ En ce qui concerne le rapport de la population urbaine par rapport à la population rurale, la Grèce était donc en tête et la Yougoslavie en queue (pl. III).

Pl. III. Population urbaine des pays du Sud-Est de l'Europe au cours de la 7e décennie du XXe siècle (par pourcentages): A — Grèce; B — Roumanie; C — Bulgarie; D — Albanie; E — Turquie; F — Yougoslavie.

Cependant, à ce chapitre, un aspect beaucoup plus important peut-être en ce qui concerne le processus d'urbanisation et ses perspectives dans le Sud-Est de l'Europe, c'est le rythme du développement de la population urbaine depuis le début du siècle jusqu'à nos jours dans les différents pays. Ainsi en Roumanie, durant la période 1930-1956, le po-

⁹ Cf. Anuarul statistic al Republicii Socialiste România, 1972, 63.

urcentage de la population urbaine a passé de 21,4% à 31,3%, pour qu'après cette date et jusqu'en 1963 l'accroissement soit très faible. Ce fait est dû aux restrictions administratives et juridiques en ce qui concerne les mutations de domicile du milieu rural en milieu urbain, sans que le processus d'urbanisation ait stagné pour autant durant cette période, ce qui confirme une fois de plus que, dans le Sud-Est de l'Europe tout du moins, le critère démographique en saurait suffire pour l'évaluation d'un phénomène aussi complexe.¹⁰

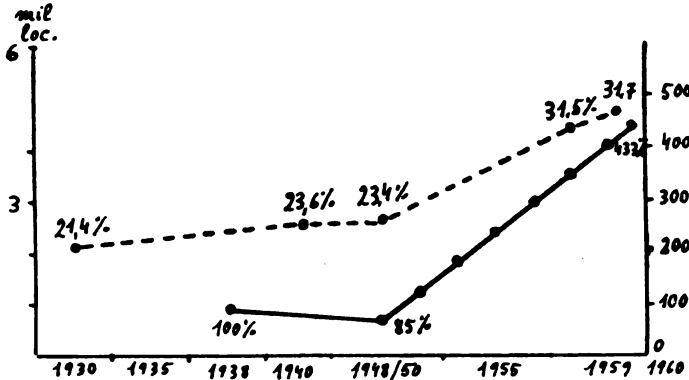
II. Le degré d'industrialisation constitue, lui aussi, un paramètre de base dans la détermination du processus d'urbanisation et ses variations sont directement proportionnelles avec celui-ci: $\frac{I}{U} = \frac{I'}{U'}$. Etant donné

qu'en général les fabriques se trouvent en milieu urbain ou semi-urbain, les ouvriers de l'industrie viennent directement en contact avec le mode de vie de la ville, même s'ils continuent d'habiter la campagne. C'est le cas des gens qui font la navette, que les statistiques enregistrent en tant que population rurale, mais pour lesquels leur domicile officiel dans le village ne représente en fait que le lieu où ils viennent dormir. Le nombre de ces „localités-dortoir”, à population quasi-urbaine comme niveau de vie et mentalité, est assez important dans tous les pays du Sud-Est européen variant en rapport directement proportionnel avec le degré d'industrialisation. Il convient de les prendre en considération en tant que trait d'union entre le village et la ville, et leur nombre par rapport au reste des localités rurales est un facteur pouvant indiquer les perspectives d'urbanisation d'un pays.¹¹

¹⁰ Les mesures économiques prises durant cette période ont influencé jusqu'au mouvement de migration de la main-d'oeuvre: la migration inter-régionale a diminué de 48,2% en 1956 à 39,8% en 1964, cependant que la migration intrarégionale a augmenté durant la même période de 51,8% à 60,2%. Cf. C. Murgescu et collab., *Înfluentele procesului de industrializare asupra mobilității sociale — pe exemplul României*, dans *Teorie și metodă în științele sociale*, vol. IV, *Sociologia dezvoltării. Contribuții românești la al VI-lea Congres internațional de la sociologie de la Evian, 1966*, Bucarest, Ed. Politiques, 1967, 87—102; V. Ioanid, *Factori ai sistematizării localităților urbane și rurale. Cadrul natural și populație*, dans „*Lupta de clasă*”, V^e série, XLVIII (1968), n° 1, 44—55. En ce qui concerne les aspects du problème dans les Balkans durant la période d'avant-guerre, voir *The Problem of surplus agricultural population in present countries*, dans *Arbeiten des XIV. Internationalen Soziologen Kongresses, Bucarest, (1940)*, Série B, vol. I, p. 23—39. Pour l'aspect général du problème, voir également C.C. Zimmerman, *The Migration to Towns and Cities*, dans „*The American Journal of Sociology*”, 1927; R. Heberle, *The Causes of Rural-Urban Migration*, ibidem, XLIII (1938), mai, 932—950.

¹¹ Cf. E. Florescu, *Industrializarea și procesul de urbanizare*, dans „*Lupta de clasă*”, V^e série, XLVI (1966), n° 11, 11—20. Voir également V. Ioanid, *Factori ai sistematizării localităților urbane și rurale. Funcțiile economice ale teritoriului*, dans „*Lupta de clasă*”, V^e série, XLVIII (1968), n° 7, 21—30; N. Ekin, *Türkiye de Ekonomok Gelişme ve İstihdan Meseleri* (Le développement économique de la Turquie et le problème des villes), dans „*Revue de la Faculté des Sciences économiques de l'Université d'Istanbul*”, 1966, n° 3, p. 90—104. Une présentation d'ensemble pour le Sud-Est de l'Europe se trouve chez T.O. Zotschev, *Sozialer Wendel im kommunistischer Südosteuropa*, dans „*Der Donauraum*”, XIV (1969), n° 4, 215—227.

Le rapport entre le développement de la population urbaine et l'expansion industrielle apparaît dans tous les pays socialistes. En Roumanie, par exemple, le taux d'expansion de l'industrie s'est accru de 1938 en 1948 de 85%, mais durant cette période la proportion de la population urbaine a baissé de 23,6‰ à 23,4‰; en échange, de 1948 à 1956, le taux d'expansion de l'industrie, qui a atteint 433‰, a été accompagné d'une augmentation considérable de la population urbaine: de 23,4‰ à 31,7‰ pour arriver en 1974 à 42,7‰ (pl. IV).

Pl. IV. Développement de la population urbaine et développement de l'industrie en Roumanie durant la période 1930—1956 (d'après I. Sandru et collab.)

III. La forme d'établissement prédominante constitue elle aussi un indice important dans l'appréciation du degré d'urbanisation des pays du Sud-Est de l'Europe, le nombre des grandes agglomérations étant directement proportionnel à celui-ci: $\frac{E}{U} = \frac{E'}{U'}$. Ainsi qu'il est connu, les

critères quantitatifs d'après lesquels on fixe la frontière entre les localités rurales et urbaines sont fort variés dans cette partie de l'Europe: dans certains Etats, en Turquie par exemple, le chiffre de 2.000 habitants constitue la limite entre les deux formes d'établissement¹², alors que dans

¹² Le critère de 2000 habitants pour les localités urbaines a été fixé en Turquie par la loi sur les villages de 1924. Les localités ayant une population de 2000 à 5000 habitants étaient au nombre de 168, avec une population totale de 1.587.499 habitants, cependant que les localités ayant une population de 15.000 à 20.000 habitants n'étaient qu'au nombre de 24, avec une population totale de 422.185 habitants. Ainsi que le souligne F. Yavuz, „as the above table indicates, the majority of towns have populations below 5000. Raising the maximum criteria for defining a village, from 2000 to 5000, can contribute to the success of community development. This point is very often subject to discussion, and according to some of the scientific studies, localities with up to 5000 or less than 10.000 inhabitants are considered villages”, F. Yavuz, *Problems of Turkish Local Administration*, Ankara, 1965, 25. Voir également R. Y. Keleş, *Şehir ve bölge plânlaşması bakımından şehirleşme* (Le mouvement d'urbanisation sous le rapport de la planification par régions et par villes), Ankara, 1961, 215—217; J. Yasa et C. Garay, *Basic Problems of Small*

d'autres pays, comme la Roumanie ou la Bulgarie, il existait des communes rurales comptant jusqu'à 20.000 habitants. C'est pourquoi le chiffre absolu des villes d'un pays, en comparaison de celui d'un autre pays, ne saurait être pris comme base d'appréciation, car un pays comptant 50 villes de 5.000 habitants ne peut être considéré comme présentant un degré d'urbanisation supérieur à celui d'un pays possédant 20 villes de 100.000 habitants.¹³

La comparaison qui s'impose, par conséquent, est celle basée sur un seul et même critère, par exemple le nombre de villes moyennes, dont la population est comprise entre 20.000 et 100.000 habitants. Ainsi, en Roumanie, après l'organisation administrativoterritoriale de 1968, la forme prédominante d'établissement rural est celui comptant de 4.001 à 7.000 habitants, cependant que pour les établissements urbains c'est celui comptant de 101.000 à 200.000 habitants.¹⁴

IV. Le nombre des agglomérations urbaines dont la population dépasse 100.000 habitants doit de même être retenu, car il représente un élément qualitatif essentiel du problème. Les grandes métropoles, établissements d'un haut degré d'urbanisation, ne sauraient être omises dans un examen du processus d'urbanisation d'un pays; ici aussi, le rap-

port est directement proportionnel:
$$\frac{L}{U} = \frac{L'}{U'}$$

Municipalities in Turkey, a Case Study, dans „Siyasal bilimler Fakültesi dergisi”, XXIII (1968), n° 2, p. 117—136; F. Yavuz, Birinci ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planlarında Köy Sorunu (Le problème communal dans le premier et le deuxième plan quinquennal), ibidem, 1—12; S. Gözübüyük, İdare ve Yeniden Düzenleme Çalışmaları ve Köy Kanun Tasarısı (Études sur la réorganisation de l'administration et le Projet de loi communale), ibidem, n° 1, 217—250. Pour la situation en Grèce, voir l'article Vers une réforme de l'habitat, dans „Europe sud-est”, IVe série, n° 60, déc. 1968, 25—26.

¹³ Ainsi que le relève le sociologue bulgare N. Aganski à propos de la situation d'avant-guerre, „en Bulgarie, par exemple, on considère par tradition comme ville des localités qui ont perdu toute qualité de ville au point de vue sociologique, telles que Etropolé avec 2459 habitants, Ivaïlovgrad — 2076 habitants, Koprivchtitza — 2326 habitants, Nésébar — 2065 habitants, Tzarevo — 1065 habitants et autres, tandis que par des actes administratifs sont déclarées comme villes des localités telles que Melnik avec 552 habitants, Kroumovgrad — 688 habitants, Klissura — 1626 habitants, Momtchilgrad — 1802 habitants, etc. . . . Il y a d'autres villages qui ne sont pas des communes rurales, ayant plus de 5000 habitants; par exemple, Gvighen a 5178 habitants, Borovan — 5830 habitants, Brénitza — 5915 habitants, etc. D'autres villages ont plus de 6000 habitants, tels que Slavianoovo 6080 habitants, Sélanovtzi — 6480 habitants, Koinare — 6949 habitants, Koslodovy — 7566 habitants, Bela-Slatina — 8030 habitants, tandis que Kneja a 11.882 habitants, bien qu'il y ait des villes qui comptent moins de 1000 habitants”. Et l'auteur de conclure que „le critérium numérique ici extensible dans le temps et dans l'espace, qu'il perd toute qualité de critérium, cependant que la définition basée sur lui est une définition sans critérium” (N. Aganski, Ville et village. Définition, dans Proceedings of the XIVth International Congress of Sociology, Série D, vol. I, 3—6.

¹⁴ Cf. Județele României Socialiste, Bucarest, 1969, 22. La statistique de l'O.N.U. fixe le plafond de 5000 habitants comme limite entre les localités urbaines et rurales. Voir également W. Firey, The Optimum Rural-Urban Population, dans „Rural Sociology, 1947.

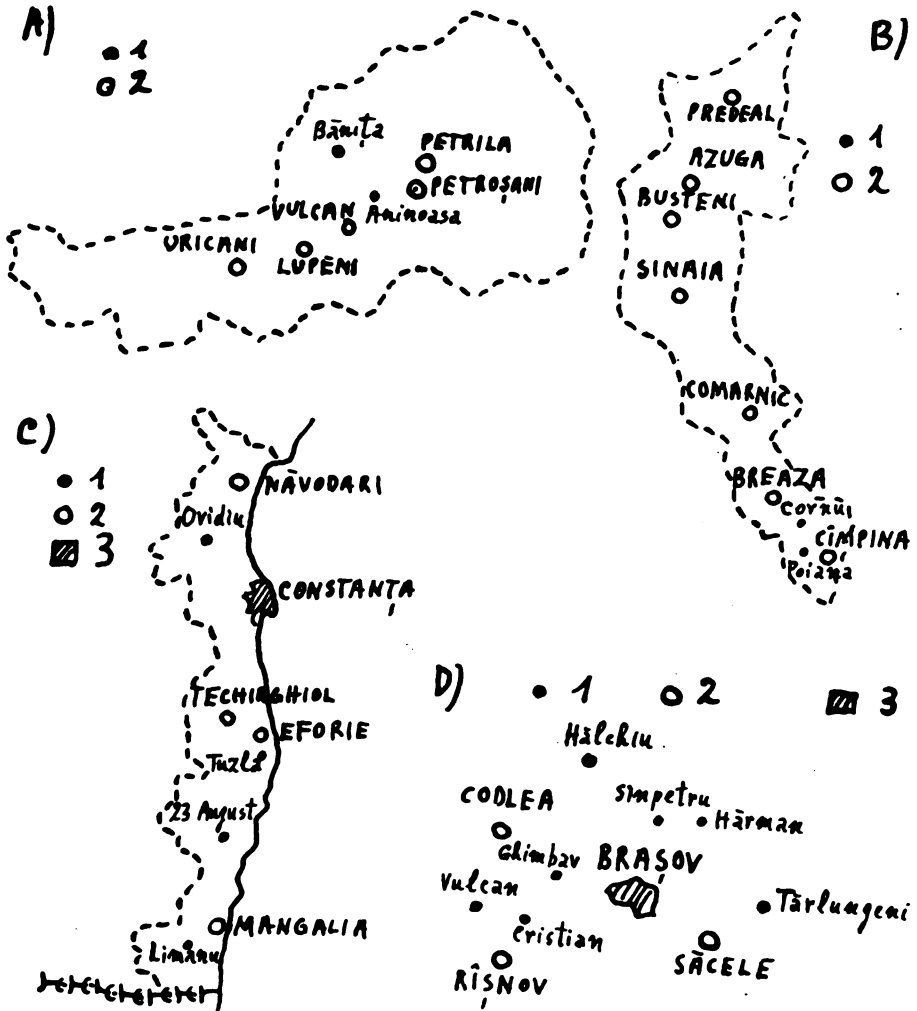
De même, le développement dans le temps des capitales — métropoles par excellence — peut fournir une image assez exacte du rythme du développement urbain d'un pays.¹⁵ Ainsi, la population de Bucarest a passé de 639.040 habitants en 1930 à 1.041.807 en 1948, à 1.177.661 en 1956, pour atteindre 1.488.328 habitants (sans la banlieue) en 1971 et 1.681.603 en 1974. Istanbul, de 690.857 habitants en 1927, a atteint 3.135.354 en 1973 avec la banlieue, alors que Ankara a passé durant la décennie 1950—1960 de 288.536 à 650.067 habitants pour atteindre en 1973 un nombre de 1.553.897 habitants.¹⁶

Le phénomène de concentration urbaine a quelquefois pris dans le Sud-Est de l'Europe la forme de groupements de villes reliées organiquement les unes aux autres et formant une seule unité administrative: grandes agglomérations, villes satellites, etc.¹⁷ (pl. V).

¹⁵ Cf. R. D. Mc. Kenzie, *The Metropolitan Community*, New York, 1933. En ce qui concerne l'importance des grandes villes comme élément d'évaluation de l'urbanisation, précisons que leur influence sur l'arrière-pays rural est directement proportionnelle à la masse de la population inversement proportionnelle au carré de la distance: $\frac{a}{b} \times \frac{CB^2}{CA^2}$, les villes étant A, B, leur population a, b et le milieu rural C (Cf. C. Poussard, *Economie et espace*, 1955).

¹⁶ Sur le sens de cette évolution en Roumanie, voir M. Constantinescu, *Procesul de urbanizare în Republica Socialistă România*, dans *Cercetări sociologice*, 1938—1971, Bucarest, 1971, p. 135. Voir également V. İskim ve Şehircilik Haftası Konferansları, 3—7 Nisan 1961 (Conférences de la semaine consacrée à l'urbanisme et aux constructions, 3—7 avril 1961), Ankara, 1962, p. 52. Voir également O. Serper, 1950—1960 devrisinde Türkiye de Şehirleşme Haraketleri (Le mouvement d'urbanisation en Turquie durant la période 1950—1960), dans „İktisat Fakültesi Mecmuası” (Revue de la Faculté des Sciences économiques de l'Université d'Istanbul), XXIV (1963—1964), n° 1—2, p. 170. Pour la Yougoslavie, cf. I. Ginić, Tendecije u dosadašnjem demokratskom razvitku Beograda i perspektive za buduću period (Tendances de développement démographique de Belgrade jusqu'à présent et perspectives pour la période à venir), dans „Stanovništvo”, VII (1969), n° 1—2, 58—72; S. Šušvar, Sociološki aspekti prostornog razvoja Zagreba. Ljudski problem u velegradu (Les conditions sociologiques du développement de la ville de Zagreb. Le problème humain dans une grande ville), dans „Arhitektura” Zagreb, XXIV (1970), n° 107—108, 60—67. Pour la Bulgarie, cf. G. Lüschen et collab., *Family Organization, Interaction and Ritual. A cross-cultural Study in Bulgaria*, 8 Finland. German and Areland, mémoire au VIIe CMS, Varna, 1970, 3.

¹⁷ Ainsi, en Roumanie, l'agglomération de la Vallée du Jiu, composée des villes de Petroşani (40.784 habitants), Petrila (28.711), Vulcan (27.977), Lupeni (30.331) et Ūricani (8225), est un complexe urbain industriel qui résulte de l'essor pris au cours des dernières décennies par l'industrie d'extraction du bassin de Petroşani, à l'heure actuelle le premier en importance de Roumanie. Cf. *Monografia geografică a Republicii Populare Române*, vol. II, Ière partie, Bucarest, Ed. Acad., 1960, 154 sqq. L'agglomération du Littoral de la Dobrouda, composé des villes de Constanţa (177.866 habitants), Năvodari (7500), Eforie (8000), Tekirghiol (8400) et Mangalia (15.431) est un complexe urbain balnéo-climatique qui résulte de l'essor pris au cours des dernières décennies par les stations de cure et de traitement du Littoral de la Mer Noire. „L” aspect des localités situées au bord de la mer a été complètement

Pl. V. Agglomérations et systèmes de villes satellites en Roumanie à la fin de la 7e décennie du XXe siècle. A — Agglomération de la Vallée du Jiu; B — Agglomération de la Vallée de la Prahova; C — Agglomération du Littoral de la Mer Noire; D — Système de villes satellites des alentours du municipe de Brașov (1, commune rurale; 2, ville; 3, municipe).

transformé, grâce aux importants moyens matériels et financiers alloués par l'Etat dans ce but. Les stations de Mamaia, Eforie, Tekirghiol, Mangalia, etc. jouissent aujourd'hui d'un renom international, qui leur a valu les titres de „Riviera roumaine” et „Côte d'Azur de la Roumanie” presque unies l'une à l'autre, les stations du Littoral, de Mamaia à Mangalia, sont devenues de grands ensembles architecturaux, formant une seule grande station maritime de quelques dizaines de kilomètres de longueur” (Județele României Sociali-

V. La natalité constitue un indice indirect d'évaluation du stade de développement urbain d'un pays. Nul n'ignore qu'en milieu rural le nombre des enfants par famille est beaucoup plus grand qu'à la ville. Les explications ne manquent pas: besoin d'une nombreuse main-d'oeuvre dans des exploitations agricoles rudimentaire, hygiène déficiente ayant pour effet une mortalité infantile élevée, besoin des ruraux d'assurer leurs vieux jours, traditions locales, etc. L'élévation du standard de vie dans les villages, le développement du degré de confort et de culture font disparaître ces causes et la population rurale s'„urbanise” aussi sous le rapport de la natalité — d'où une nette diminution du nombre des enfants.¹⁸

Le déficit démographique enregistré au cours de ces derniers dix ans en Roumanie est dû en grande partie à l'élévation du standard de vie,

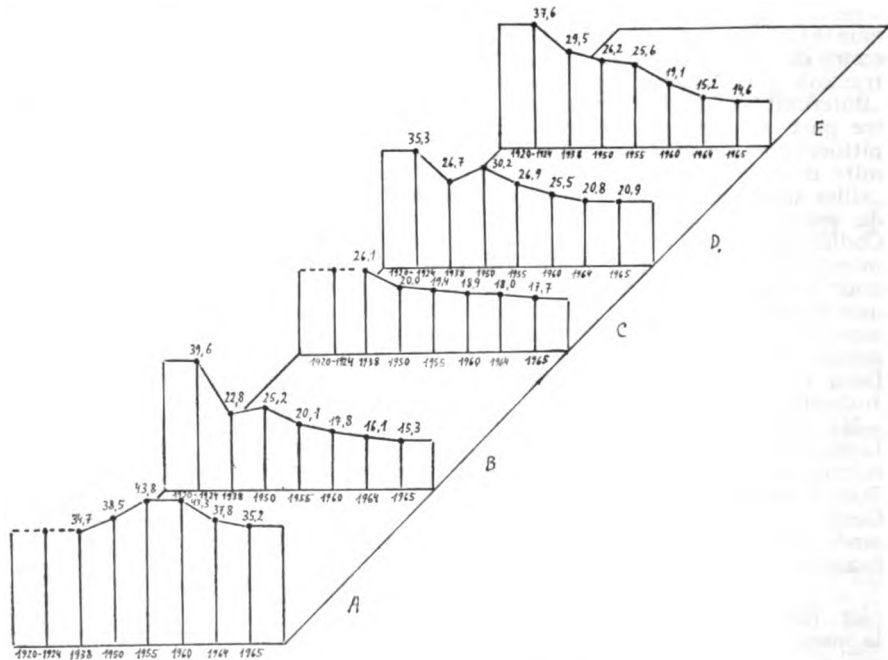
ste, Bucarest, Ed. Politiques 1969, 212); voir également Constanța, între romantism și luciditate, dans „Scinteia”, XXXVIII (1969), n° 8040 du 19 avril. Mentionnons enfin l'agglomération de la Vallée de la Prahova, composée des villes de Cimpina (30.736 habitants), Breaza (16.088), Comarnic (12.995), Sinaia (13.093), Bușteni (11.453), Azuga (5041) et Predeal (6903), qui est en cours de formation grâce, d'une part, au développement de l'industrie d'extraction (cf. N.M.A. Popp, Valea Prahovei între Predeal și Florești, dans „Buletinul Societății Române de Geografie”, XLVIII (1929), 185—258) et, d'autre part, au développement du tourisme dans cette région, l'une des plus pittoresques de la Roumanie, située sur une route internationale et à proximité des municipes de Bucarest, Ploiești et Brașov. Un ensemble urbain à „villes satellites” est en voie de se former dans la région de Brașov, composé du municipe de Brașov (188.675 habitants) et des villes de Săcele (24.135), Codlea (14.446) et Rîșnov (10.229); ces trois villes, unies à Brașov par de bons moyens de transport, sont en train de se transformer en „villes-dortoir” pour les ouvriers et employés des centres industriels de Brașov, cependant que Brașov a tendance à se décongestionner de ses activités productives pour assumer le rôle de grand centre administratif. Des villes satellites sont, de même, en voie de formation autour de Hunedoara (Călan, 12.481 habitants), Deva (Simeria, 11.953), Reșița (Bocșa, 19356), Sibiu (Cisnădie, 17.066). Cf. Județele României Socialiste, 2e éd., Bucarest, Ed. Politiques, 1972, p. 209—211, 306, 437—439, 135—136. Voir également B. A. Vasiliev, Город спутники, Leningrad, 1958. En Bulgarie, un phénomène similaire a pu, récemment, être relevé dans les localités entourant les centres industriels de Stara Planina. Pour l'aspect général du problème, voir également L. Mumford, Megalopolis. Gesicht und Seele der Grosstadt, Wiesbaden, 1951. En ce qui concerne l'aspect américain du problème, cf. J. Gottesmann, Megalopolis. The urbanized northeastern Seaboard of the United States, Cambridge (Mass.), 1961.

¹⁸ En ce qui concerne la situation des pays capitalistes au siècle dernier, Karl Marx définit comme une loi objective le fait que „non seulement la masse des naissances et des décès, mais aussi la grandeur absolue des familles est inversement proportionnelle à la valeur des salaires, don à la masse des moyens de subsistance dont disposent les différentes catégories de travailleurs” (K. Marx, Capitalul, vol. I, 4e éd., Bucarest, Ed. Politiques, 1960, 645). Le sociologue soviétique S. G. Strumilin précise que „cette loi est valable dans les grandes lignes non seulement dans les conditions du capitalisme, mais aussi dans un pays comme l'Union Soviétique, où le niveau matériel et culturel des travailleurs croît continuellement” (S. G. Strumilin, In cosmos și acasă, dans „Timpuri noi”, 1961, n° 33, 19). Voir également T. J. Woofter, Trends in Rural and Urban Fertility Rates, dans „Rural Sociology”, 1948; A.J. Jaffe, Urbanization and Fertility, dans „American Journal of Sociology”, 1942.

phénomène social naturel, mais dangereux sur le plan national, ce qui explique les mesures économiques et législatives prises pour le freiner.¹⁹ Il existe donc, entre le processus d'urbanisation et le taux de la natalité un rapport inversement proportionnel, qui à son état naturel varie presque mathématiquement: $\frac{1}{N} = \frac{1}{N'}$.

$$\frac{1}{N} = \frac{1}{N'}$$

Les données fournies par le monde balkanique éclairent on ne peut mieux le phénomène. En Roumanie, le taux de la natalité était de 37,6‰ en 1920 contre 18,2‰ en 1973; en Yougoslavie, de 35,3‰ en 1920 contre 18,0‰ en 1973; en Grèce, de 26,1‰ en 1938 contre 16,3‰ en 1970. Le seul pays où le phénomène ait enregistré un cours contraire est l'Albanie, où le taux de la natalité a passé de 34,7‰ en 1938 à 43,8‰ en 1955 et à 33,3‰ en 1971²⁰ (pl. VI). Cette situation du développement démographique correspond exactement, comme nous le verrons plus bas, au stade du développement urbain de ces pays à l'époque contemporaine.

Pl. VI. Stéréogramme de la natalité dans le Sud-Est de l'Europe durant la période 1920—1965: A — Albanie; B — Bulgarie; C — Grèce; D Yougoslavie; E — Roumanie

¹⁹ Cf. M. Bulgaru, *Evoluția populației în România și cercetarea demografică*, dans „Contemporanul”, 1967, 9 mai.

²⁰ Cf. *Anuarul statistic al Republicii Socialiste România*, 1975, 517. Une exception intéressante est celle constituée par Athènes et ses environs, où

VI. La position de la population par rapport au processus de production constitue elle aussi un indice permettant d'apprécier le degré d'urbanisation des pays sud-est européens. Sous ce rapport, la population d'un pays se divise en: personnes directement engagées dans le processus de production des biens (A); personnes appartenant au secteur tertiaire (commerce, administration, professions libérales, etc.) (B); personnes inactives et dépendantes (C).

En Roumanie, par exemple, dans les grandes villes et les villes moyennes, les pourcentages par catégories étaient, au cours de la décennie écoulée, de 40—42% pour le groupe A, de 12—14% pour le groupe B, de 44—48% pour le groupe C. Dans les villages, les pourcentages respectifs étaient de 45—55%, sous 5% et 40—50%. On peut déduire de là que l'accroissement dans les villages du groupe B, c'est-à-dire de la population englobée dans des activités de desserte, est susceptible de fournir un indice important de l'urbanisation de ces villages²¹, selon une proportion directement proportionnelle:

$$\frac{B}{U} = \frac{B'}{U'}$$

VII. La dynamique des salaires réels, qui est en liaison directe avec le standard de vie, peut constituer de même un indice pour la détermi-

pour des raisons spéciales la natalité est encore puissante, cf. Athènes, capitale féconde, dans „Europe sud-est”, IVe série, n° 49, déc. 1968, 22. Voir également L'évolution démographique de 1965 à 1980 dans les pays de l'O.C.D.E., ibidem, avril 1967, 33—37. Les taux de croissance de la population pour la période 1960—1980 sont: pour la Yougoslavie 10,1; pour la Grèce 14,1; pour la Roumanie 14,7; pour l'Albanie 17,5; pour la Turquie 74,3. Cf. La situation du logement et les perspectives à long terme des besoins de logement dans les pays européens, Genève, 1968.

²¹ Cf. V. Ioanid, Factori ai sistematizării localităților urbane și rurale, dans „Lupta de clasă”, V^e série, XLVIII (1968), n° 1, 54. Ainsi qu'il est connu,

un taux supérieur à 3,4 pour le secteur tertiaire dans la formule $\frac{D \cdot 100}{F}$ (F

étant le total de la population, D la population du secteur tertiaire) marque un saut qualitatif vers les services de desserte. La population active engagée dans d'autres activités que l'agriculture et l'industrie est: en Bulgarie, de 17,1% en 1956 contre 12% en 1934; en Grèce, de 27,5% en 1961 contre 32,9% en 1951; en Roumanie, de 13,6% en 1956 contre 14% en 1930; en Turquie, de 15,5% en 1960 contre 9,9% en 1935; en Yougoslavie, de 21% en 1961 contre 10,2% en 1932 (La situation du logement et les perspectives à long terme des besoins de logement dans les pays européens, Genève, 1968). Dans les villages de Roumanie, „l'amélioration du confort au point de se rapprocher du niveau existant dans les villes se traduira entre autres par l'augmentation du nombre des personnes engagées dans les activités du secteur tertiaire de 2—3% de la population active à 8—10%. Ce fait aura un effet positif sur le degré général de confort de la population rurale” (V. Ioanid, Sistematizarea localităților rurale, dans „Știința și tehnica”, 1968, n° 3, p. 4). Voir également M. Bulgaru, Mutații socio-profesionale, dans „Contemporanul”, 45 (1100) du 10 novembre 1967; I. Natansohn et M. Sărmășanu, Unele observații pe marginea schimbărilor în structura ocupațiilor populației României, dans „Forum”, III (1970), 131—134. En ce qui concerne les mutations du même ordre enregistrées dans les fonctions des villes de Roumanie au cours du siècle dernier, voir I. Sandru, Vergleichende Betrachtung der rumänischen Städte, dans „Anal. St. ale Universității Al. I. Cuza”, Jassy, 1961, 11.

nation du processus d'urbanisation, étant directement proportionnel à celui-ci: $\frac{D}{U} = \frac{D'}{U'}$. Il y a correspondance entre le rythme de cette courbe et celui de l'urbanisation des différents pays, l'un et l'autre étaient l'expression de l'élévation générale du niveau de vie de la population et de l'effacement des différences essentielles entre le village et la ville.²²

En Bulgarie, par exemple, la courbe des salaires réels marque un progrès régulier, ses valeurs par rapport à l'année de base (1960 (=100) étant de 105 en 1961, 110 en 1965, 141 en 1970. Dans d'autres pays, la progression est plus rapide: en Yougoslavie, de 100 en 1962, elle arrive à 130 en 1965 et à 184 en 1970; en Roumanie, de 103 en 1961, à 122 en 1965 et à 146 en 1970.²³

VIII. Le rythme des constructions de logements fournit des données similaires, mais sans une forme plus concrète, et il est de même directement proportionnel au processus d'urbanisation: $\frac{C}{U} = \frac{C'}{U'}$. En Roumanie il était, au cours de la dernière décennie, de 6,4 par mille habitants, en Yougoslavie de 6,3, en Bulgarie de 5,5 alors qu'en Albanie il n'était que de 4,4 par mille habitants.²⁴ Ces chiffres se rapportent autant aux constructions urbaines qu'à celles rurales, mais comme terme de comparaison entre les différents pays ils expriment leurs possibilités éditaires respectives, élément constitutif du processus de développement des villes.²⁵

IX. Le nombre des médecins par rapport à l'ensemble de la population constitue de même, à première vue, un problème commun à la ville et au village. Pourtant, mis en liaison avec d'autres éléments, que la natalité, la mortalité infantile, la durée moyenne de la vie, il apparaît comme une coordonnée distincte qui doit être prise en considération dans l'évaluation du degré d'urbanisation.²⁶

²² Voir note 6.

²³ Cf. Anuarul statistic al R.S. România, 1972, 534.

²⁴ Ibidem, 1968, 694.

²⁵ En Roumanie, „l'activité dans le domaine des constructions représente un chapitre essentiel dans l'oeuvre d'édification du socialisme, un facteur déterminant dans la réalisation des investissements et donc dans la création des fonds fixes, pour le développement de plus en plus intense de la production socialiste, pour l'amélioration continue du niveau de vie. Les constructions représentent une des principales branches de la production matérielle et une proportion de près de 10% du produit social et de 8,5% du revenu national. Le nombre des ouvriers du bâtiment dépasse un demi-million: sur 7—8 ouvriers engagés dans la production matérielle, l'un est constructeur” (N. Bădescu, Construiim, dans „Lupta de clasă”, V^e série, XLVI (1967), n° 6, 16.

²⁶ Voir également à cet égard Perfectionarea asistentei sanitare în România, discours de Nicolae Ceaușescu au plenum du C.C. du P.C.R., dans „Scinteia”, XXXVIII (1968), n° 7868 du 27 octobre.

La situation, sous ce rapport, était la suivante dans le Sud-Est de l'Europe en 1960—1970: la Bulgarie avait 19 médecins par dix mille habitants, la Roumanie 15, la Grèce 15, la Yougoslavie 10, l'Albanie 5, la Turquie 4. Ainsi, la Bulgarie occupe la première place dans ce classement et la Turquie la dernière²⁷, situation qui, ainsi que nous le verrons, concorde parfaitement avec le schéma général d'urbanisation de ces pays

$$\frac{M}{U} = \frac{M'}{U'}$$

X. Le nombre des abonnés de la Radio et de la Télévision, rapporté à celui des habitants, peut constituer également un indice dans la détermination du degré d'urbanisation des pays sud est européens, étant donné qu'un rural possédant une radio et un téléviseur se trouve en contact permanent avec la ville.²⁸ Sous ce rapport au commencement du 8-e décennie les premiers sont les Bulgares, avec 41 appareils par cent habitants, suivis des Yougoslaves (28), des Roumains (24), des Grecs (18), des Turcs (9) et des Albanais (7).²⁹ Ce rapport aussi est directement proportionnel au degré d'urbanisation des pays respectifs:

$$\frac{R}{U} = \frac{R'}{U'}$$

XI. Le nombre des spectacles par tête d'habitant est, tout comme le critère précédent, un élément dont on doit tenir compte dans l'évaluation du degré d'urbanisation. Il est vrai que le nombre des spectacles auxquels assistent les habitants d'un pays est, en général, inversement proportionnel au nombre des possesseurs d'appareils de télévision, puisque ces derniers ont tendance — tout du moins au cours de la phase qui suit directement l'acquisition de l'appareil — à ne plus aller au théâtre et au cinéma; pourtant les deux chiffres, combinés et englobés dans l'ensemble des rapports avec les autres éléments, peut contribuer à préciser l'image du degré d'urbanisation d'un pays³⁰, et cela en proportion directe avec celui-ci:

$$\frac{S}{U} = \frac{S'}{U'}$$

Ala fin de la décennie précédente, la situation dans les pays sud-est européens était la suivante: la Grèce était la première, avec 16 spectacles par tête d'habitant, suivie de la Bulgarie (13), puis de la Roumanie (10), de l'Albanie (4,5), de la Yougoslavie (4) et de la Turquie (1,1).³¹

²⁷ Anuarul statistic al R.S. România, 1972, 580.

²⁸ Voir également les intéressantes constatations du chercheur yougoslave J. M. Perić, Les mentalités citadine et paysanne, dans *Arbeiten des XIV. Internationalen Soziologen Kongresses*, Bucarest, (1940), série D, vol. I, 84—94.

²⁹ Anuarul statistic al R. S. România, 1975, 554—555.

³⁰ Voir per exemple, pour la situation en Roumanie, M. Achim, Modificări ale conștiinței țărănimii colectiviste oglindite în activitatea brigăzilor științifice, dans „Cercetări filozofice”, X (1963), № 5, 1075—1904; V. Filimon, Trăsături noi în folclorul satului colectivizat, ibidem, IX (1962), № 4, 1047—1060; A. I. Ghilia, Insemnări despre schimbări despre schimbări survenite în psihologia țăranului, Psihologie deschisă, ibidem, 1043—1046; N. Bellu, Cu privire la nou și vechi în geneza moralei socialiste a țărănimii, I. Premise, ibidem, 943—976.

³¹ Anuarul statistic al R. S. România, 1972, 578.

XII. Enfin, le nombre d'étudiants par millier d'habitants peut constituer un élément essentiel dans l'établissement du degré d'urbanisation d'un pays, car les diplômés d'études supérieures sont attirés par des occupations citadines et, même s'ils poursuivent leur carrière en milieu rural, ils ne peuvent plus être considérés comme appartenant à la population paysanne.³² Les variations du nombre des diplômés des différentes facultés sont, par conséquent, directement proportionnelles au

degré d'urbanisation:
$$\frac{F}{U} = \frac{F'}{U'}$$

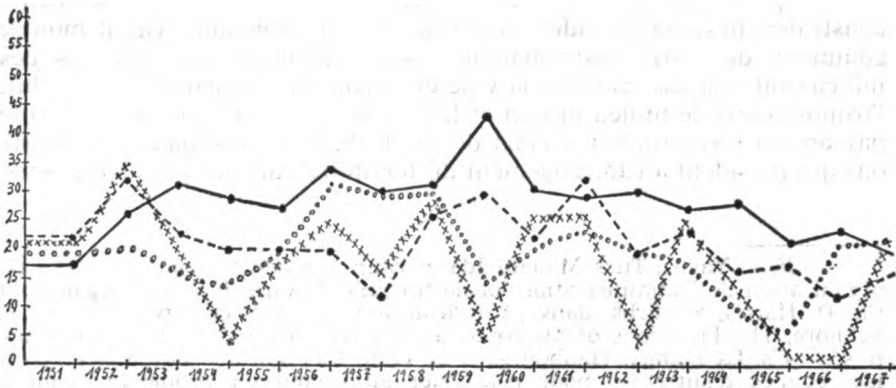
A côté des éléments susmentionnés il est une série de facteurs dont il convient de tenir compte, tels que les changements subis par la structure de la famille, la fréquence des infractions, l'esprit religieux, etc., facteurs qui ont suscité l'intérêt qu'ils méritent dans les recherches de ces derniers temps concernant les pays sud-est européens.

Ainsi, en ce qui concerne la famille, un phénomène intéressant, spécifique pour le processus d'urbanisation du sud-est de l'Europe, est la modification survenue dans le rapport d'âge entre les époux, par le passage de la grande famille rurale, du type de la communauté domestique patriarcale (zadrouga), ou de la famille patriarcale à la famille urbaine simple. Ainsi qu'il est connu, dans la communauté domestique patriarcale la coutume veut que la mariée soit plus âgée que le marié, tandis que dans la famille patriarcale c'est le marié qui est d'ordinaire plus âgé que la mariée de dix à quinze ans.

Or, une enquête récemment entreprise en Roumanie chez une série de familles tant rurales qu'urbaines a révélé les effets de l'urbanisation sur les deux aspects du mariage: chez les familles à occupations pastorales où le marié était en règle générale de plusieurs années plus âgé que la mariée, la différence s'est atténuée, atteignant souvent l'égalité ou même des situations inverses, cependant que chez les familles à occupations agricoles, où c'était l'habitude que la mariée fût plus âgée que le marié, on constate un processus contraire dans le sens d'une égalisation des âges ou même à un âge supérieur chez la mariée³³ (pl. VII).

³² Cf. I. Purcaru, Cadrul intelectual al oraşului de provincie, dans „Scinteia”, XXXVI (1967), № 7287 du 21 mars. Voir également A. Mihu, Cartea în viaţa spirituală a satului cooperativizat, dans „Revista de filozofie”, XII (1965, № 5, 567—578; A. Opreşcu et collab., Aspecte ale integrării intelectualităţii din mediul rural în viaţa social-culturală a satului, dans „Forum”, III (1970), 147—154; J. Cauc, Intelectualitatea rurală şi integrarea ei socială, dans „Viitorul social”, I (1972), № 2, 480—489; E. Dilić, Mediul rural şi tinerii, dans Colectivitatea rurală, Bucarest, 1971, 285—308.

³³ Cf. L. Marcu, Aspecte ale urbanizării în subzona Săcele (judeţul Braşov), dans Sociologia militans, V, Bucarest, 1972, 293—313. Le phénomène se rattache en partie au processus de modernisation des villages, grâce à leur transformation socialiste, fait qui explique qu'il ait pu être constaté aussi dans les communes des environs de Săcele, demeurées à l'état d'établissements ruraux. On le relève de même dans les villages bulgares, où la tradition de la zadrouga est très forte, par exemple à Izvoarele (Găuriciu), dép. de Teleorman (enquête de 1967, informateur M. P., 37 ans: „Auparavant, les garçons de 14 à 15 ans se mariaient avec des filles de 17 à 18 ans. Ils se mariaient religieusement, puis civilement lorsque les garçons accomlis-

Pl. VII. Pourcentage des mariages où le marié est plus jeune ou du même âge que la mariée, dans la ville de Săcele et dans la commune de Târlungeni (dép. de Braşov) durant la période 1951—1967. — Săcele, population pastorale; Săcele, population agricole; Târlungeni, population pastorale; Târlungeni, population agricole.

Une autre particularité du Sud-Est de l'Europe en matière de modernisation de la famille dans le cadre du processus d'urbanisation c'est la persistance, en Albanie, de vestiges gentilico-tribales dans les faubourgs des villes (mahale), ainsi que dans les villes même, la survivance de la grande famille d'autrefois sous forme d'associations économiques entre personnes apparentées.³⁴

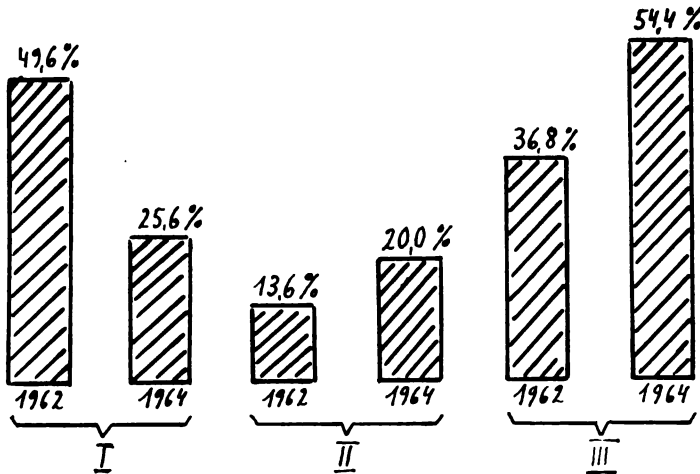
saient l'âge de la majorité"). Une situation similaire existait dans le village serbe de Svinița, qui a fait l'objet d'une enquête à la même époque, voir L. Marcu, Aspecte ale vieții de familie în satul Svinița, Craiova, 1967, 9, sqq. En ce qui concerne le sens économique de cette pratique, voir Fr. Kraus, Sitte und Brauch der Südslaven, Vienne, 1885. Au sujet de la dissolution de la famille patriarcale en Yougoslavie, voir aussi Vera Erlich-Stein, Les phases de l'évolution de la vie familiale au village, dans Arbeiten des XIV. Internationalen Soziologen Kongresses, Bucarest, (1940, série B, vol. II, 108—120; D. Tomasić, The effects of urbanisation on the zadruga community of Croatia, ibidem, vol. I, 128—138, ainsi que l'ouvrage fondamental de Vera Erlich, Family in transition. Princeton, 1964. Pour l'aspect général du problème, cf. W. F. Ogburn, The changing Functions of the Family, dans „Journal of Home Economics”, 1933; J. R. Leevy, Contrast in Urban and Rural Family Life, dans „American Sociological Review”, 1940; E. W. Burgess, The Family in a Changing Society, ibidem, 1948; Quelques aspects de changements dans la famille en fonction de la vie urbaine, dans „Current sociology”, 1963—1964, 12 (1), p. 55—69; L. Marcu, Zeitgenössische soziologische Aspekte des Verstärkerungsprozesses in Südosteuropa. I. — Typisierung der Familienstrukturen, dans „Revue des études sud-est européennes”, IX (1971), № 4, 677—714.

³⁴ Un cas célèbre à cet égard est celui de la famille Vidolić, dont les membres se sont engagés dans de vastes opérations de commerce et de transports maritimes, constituant — selon l'expression de E. Lavélaye — „un type curieux de l'ancienne communauté agraire transportée dans un milieu complètement différent” (E. Lavélaye, La propriété et ses formes primitives, 3e éd., Paris, 1882, p. 212). A ceci vient s'ajouter l'exemple des puissantes compagnies commerciales de frères macédo-roumains, connues dans tout le Sud-Est de l'Europe.

Le problème des faubourgs dans le Sud-Est européen peut d'ailleurs constituer un objet d'études en soi des plus intéressants, car il montre comment, de vestigs patronymiques, ces faubourgs sont devenus des milieux intermédiaires entre la ville et le village, des lieux où se produit l'osmose entre le milieu urbain et le milieu rural, un „purgatoire” où le paysan fait son initiation à l'état de citoyen³⁵. Toutefois, dans les conditions qui président à l'aménagement du territoire dans les pays socialistes,

³⁵ Cf. F. Yavuz, *Türk Mahalli Idarelerium Yeniden Düzenlenmesi* (La réorganisation de l'administration locale turque), Ankara, 1966. Voir également Ch. D. Harris, *Suburbs*, dans „*American Journal of Sociology*”, 1949; L. F. Schnore, *The Functions of Metropolitan Suburbs*, ibidem, LXI (1956), mars, p. 453—458. La mahala (faubourg) a eu cette fonction de „purgatoire” dans les régimes d'autrefois, pour constituer aujourd'hui un problème quant à son mode de développement ultérieur (B. S. Townroe, *The Slum Problem*, Londres, 1928). Dans les pays socialistes, elle fait encore l'office de trait d'union entre la ville et le village: voir, par exemple, P. Diaconescu, *Adaptarea citadină*, dans „*Știința*”, XXXVII (1967), № 7389 du 2 juillet et № 7391 du 4 juillet; V. Nicorovici, *Racordarea la civilizația socialistă*, ibidem, № 7519 du 10 novembre; Rodica Serban, *In așteptarea atributelor urbanității*, ibidem, XXXVI (1968), № 7600 du 11 février. Voir également A. Pawelczyńska, *The Dynamics of Cultural Changes in the Rural Areas*, dans „*The Polish Sociological Bulletin*”, 1 (13), 1966, p. 67—76; K. Przecławski, *The Adaptation of Country Girls to Town Life*, ibidem, p. 112—122. Pour l'aspect général du problème, voir G. D. Hannibal, *Immigration and Assimilation*, New York, 1933. Une enquête effectuée en Yougoslavie a montré que „les facteurs de ruralisation des villes sont les différentes catégories de paysans qui, s'établissant dans les villes, amènent avec eux leurs coutumes, leur manière de s'habiller et leurs comportements. Les recherches sociologiques montrent que le mode matériel de vie de ces paysans transplantés en milieu urbain change assez rapidement, alors que leur mentalité se modifie beaucoup plus lentement” (C. Kostić, *Urbanizarea satelor și ruralizarea orașelor în Iugoslavia*, dans *Teorie și metodă în științele sociale*, vol. V, *Sociologia contemporană*, Al VI-lea Congres mondial de sociologie de la Evian, Bucarest, Ed. Politiques, 1967, p. 599). En ce qui concerne le rythme de ce processus, une enquête faite dans la Région Autonome de Kosovo sur 183 familles au moyen de données comparatives pour les années 1962 et 1964 a montré que 68,8% des familles établies en ville vendent leurs propriétés rurales dès la première année et que 76,5% achètent de cet argent des logements à la ville. De même, ils achètent sans tarder des meubles de ville, ils améliorent leur régime alimentaire et leurs conditions d'hygiène, etc. (ibidem, p. 598). Un aspect intéressant en Roumanie, c'est la tendance de modernisation du logement dans les villages sous l'influence de la ville, mais avec des éléments d'architecture d'un style baroque fort discutable, inspirés par les maisons des faubourgs, plus proches de la conception architecturale rurale. „Du point de vue esthétique, les transformations que connaît l'architecture artisanale contemporaine mènent, ainsi qu'il a déjà été relevé à d'autres occasions, à l'architecture la moins valable de la périphérie des villes, devenue source d'inspiration pour les artisans ruraux” (M. Stancu, *Funcționalitatea locuinței în contextul sistematizării*, dans „*Știința*”, XXXVI (1968), № 7786 du 6 août). Voir également P. H. Stahl, *Arta populară românească și arta orașenească*, dans „*Studii și cercetări de istoria artei*”, seria *Arta Plastică*, XIV (1967), № 1, 11—21. Pour l'aspect général du problème, voir également J. Fard, *Slums and Housing*, Cambridge, 1936; L. Marcu, *Urban Ecology and Adaptation. Contemporary Aspects in the South-East of Europa*, dans le volume *Urbanisation and Human Environment*, Bucarest, 1973, 118—136.

les faubourgs tendent à perdre cette fonction, car la distinction entre le centre de la ville et ses faubourgs, voire avec sa banlieue plus éloignée, tend à disparaître rapidement, en même temps que l'antinomie ville-village³⁶ (pl. VIII).

Pl. VIII. Mode de vie des familles rurales dans les villes de la Rég. Aut Kosovo (Yougoslavie) en 1962 et 1964 (d'après C. Kostić): I — rural; II — semi-rural; III — urbain.

L'agglomération urbaine entraîne fatalement un accroissement du nombre des *infractions* et, en même temps, une modification du pourcentage de celles commises contre les personnes et celles commises contre les biens, phénomène relevé depuis longtemps dans les pays où le développement urbain est plus intense.³⁷ Le développement urbain étant plus faible dans le Sud-Est de l'Europe, la différence de degré entre les infractions de la ville et celles commises en milieu rural sont longtemps passées inaperçues ou ont été erronément interprétées.

Une statistique effectuée en Yougoslavie avant la seconde guerre mondiale signalait un accroissement de 5% du pourcentage des infractions

³⁶ Cf. P. Derer et Gh. Săsărman, Centrul oraşului, dans „Scinteia”, XXXVI (1968), № 7608 du 9 février; voir également Gh. Popescu, Stringenţele de civilizaţie materială în mediul rural, ibidem, № 7627 du 28 février.

³⁷ Cf. G. Tarde, Géographie criminelle, dans Criminalité comparée, 3e éd., 1894, p. 151—165. Voir également M. B. Clivard, The Process of Urbanisation and Criminal Behavior, dans „American Journal of Sociology”, XLVIII (1942), № 2, 202—213; J. Metéye, Les grands ensembles urbains, nouveau facteur de criminalité, dans „Le Figaro” du 30 octobre 1967.

ons commises en milieu urbain³⁸, phénomène expliqué alors par la prépondérance des petites villes, où la vie ne diffère pas essentiellement par rapport à la vie rurale. Après la guerre, parallèlement à l'essor des grandes villes, la criminalité a pris une ampleur inconnue autrefois, avec une mention spéciale pour le nombre des infractions commises en bande et par des mineurs.³⁹ Une étude comparative à cet égard pour les pays du Sud-Est européen fournit non seulement des données indirectes relatives au degré d'urbanisation, mais aussi des données directes concernant les mesures qui s'imposent pour combattre ce fléau international, surtout chez les mineurs.

Quant au sentiment religieux, une étude comparative effectuée en Bulgarie en milieu rural et urbain a réussi à établir que le nombre des croyants représente environ 40% de la population dans les villages, alors que dans les villes il en dépasse pas 25% de la population.⁴⁰

La connaissance de telles données nous permet d'aboutir à une image de l'urbanisation dans son sens le plus large, celui qui s'attache au pro-

³⁸Une comparaison entre les infractions commises dans les villages et dans les villes au cours de la quatrième décennie du siècle en Yougoslavie aboutit à la situation suivante:

Lieu	1930		1937	
	absolus chiffres	%	absolus chiffres	%
ville	5.052	21,44	5.133	26,60
village	18.005	76,82	14.513	73,01

L'explication fournie est que „le type prépondérant de la population de ville en Yougoslavie, c'est la population des petites villes. La vie dans les villes de ce type n'accuse point de différence de principe par rapport à la vie rurale" (A. V. Makletsov, *La criminalité dans les campagnes en Yougoslavie*, dans *Arbeiten des XIV. Internationalen Soziologen Kongresses*, Bucarest, (1940), Série B, vol. II, 81. Voir également Kubinski, *Sur quelques particularités de la criminalité en Yougoslavie*, Belgrade, 1938; V. Lazarevitch, *La criminalité dans les villes et les campagnes en général et plus spécialement en Yougoslavie*, dans „*Policija*" Belgrade, 1931, № 1—2.

³⁹ Ainsi, une enquête faite en Bosnie et Herzégovine par l'Institut de criminologie de cette république montre que les infractions commises en bande représentent 34,4 % des cas et que 70,8 % de ces infractions sont le fait de mineurs; 79,9 % sont dirigées contre les biens, 13,7 % contre les personnes. Les données en rapport avec la population industrielle, liée par la nature de ses occupations au milieu urbain, révèle chez les jeunes un accroissement des infractions de 56,3 % en 1958 à 60,7 % en 1962 (R. Mladenović-Kupčević, *Saučesništvo u krivičnim djelima maloljetnika* (La complicité dans les infractions commises par les mineurs), dans „*Godišnjak pravnog fakulteta u Sarajevu*", XV (1967), p. 286. Cf. également la situation en France, où — ainsi qu'on l'a montré dans le cadre du VIIIe Congrès de criminologie — 74% des crimes sont commis dans les villes et où la délinquance juvénile s'est accrue de 1957 à 1966 de 18 %; les infractions en bande n'y apparaissent que dans les villes de plus de 30.000 habitants (Cf. J. — L. Metéve, art. cit.).

⁴⁰ „Le pourcentage des religieux parmi la population urbaine est de 25,65 %; il est de 41,56 % pour la population rurale" (J. Ochavkov, *Les résultats d'une étude sociologique de la religiosité en Bulgarie*, dans „*Revue française de sociologie*", VIII (1966), № 4, 466). Cf. la situation d'avant-guerre chez Mara Kinkel, *Le village bulgare et les conceptions idéologiques actuelles*,

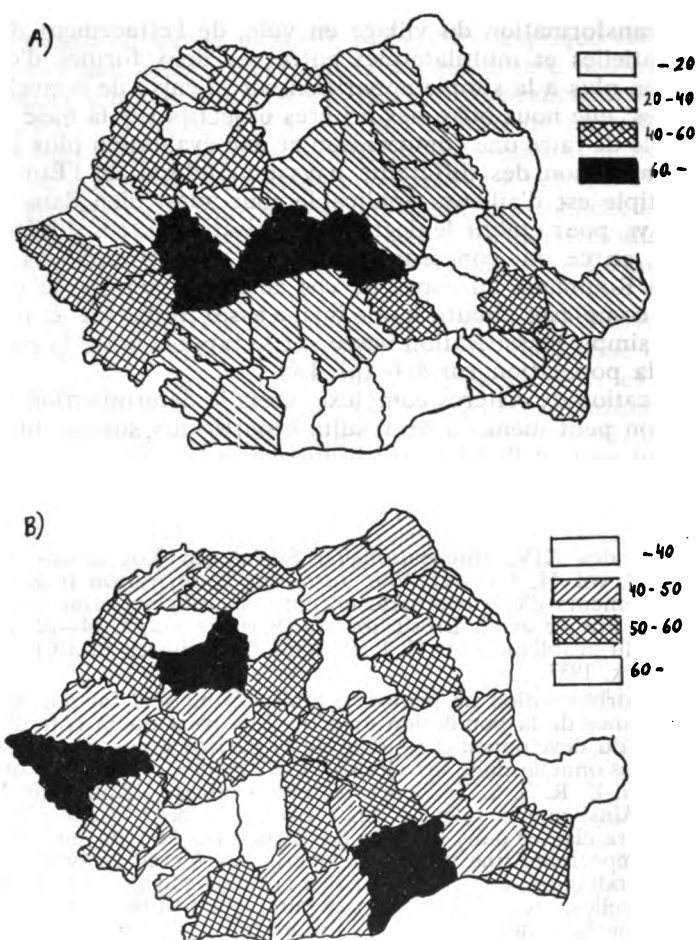
cessus de transformation du village en ville, de l'effacement des différences essentielles et multilatérales entre ces deux formes d'établissements, et non plus à la simple apparition sur la carte de nouvelles localités urbaines; elle nous offre des critères objectifs sur la base desquels il est possible de faire une comparaison et une évaluation plus justes du degré d'urbanisation des différents pays du Sud-Est de l'Europe.⁴¹ Ce critère multiple est d'ailleurs applicable tout aussi bien dans le cadre d'un seul pays, pour établir le degré d'urbanisation de ses différentes régions. Ainsi, en ce qui concerne le niveau d'urbanisation des départements de la Roumanie au cours de ces dernières années, le recours à des critères complexes aboutit à une image assez différente de celle fournie par une simple classification basée sur le rapport entre la population urbaine et la population rurale⁴² (pl. IX).

L'application de critères complexes dans la détermination du degré d'urbanisation peut mener à des résultats inattendus, susceptibles de modifier du tout au tout l'optique du problème et la situation comparative entre les différents pays. Ainsi, l'application du simple rapport entre la

dans *Arbeiten des XIV. Internationalen Soziologen Kongresses*, Bucarest, (1940), Série B, vol. II, 121—127. Voir aussi une comparaison théorique chez R. Bastide, *Éléments d'une comparaison entre la religion rurale et la religion citadine en France et au Brésil*, *ibidem*, Série D, vol. I, 14—22. Pour l'aspect général du problème, voir H. P. Douglas, *The Church in a Changing Society*, New York, 1937.

⁴¹ „... L'urbanisation ne peut être limitée à un seul facteur, par exemple à la croissance de la population urbaine. Elle n'est qu'un côté du processus historique du développement global de la variété à une cristallisation de l'activité professionnelle dans les villes” (A. S. Akhiezer et A. V. Kotchetkov, *Urbanisation en U. R. S. S. Tendances et perspectives*, Mémoire au VI CMS, Varna, 1970). Ainsi que le relève à juste titre chercheur bulgare N. Iakhiel, „la ville doit être classée dans le cadre des structures de type, en premier lieu parce qu'elle représente une unité sui generis des forces de production, des relations de production, des classes et des groupes sociaux, des mœurs, des relations culturelles, etc., le tout étant organiquement uni et interdépendant. Il en résulte que la structure de la ville reproduit la structure générale de la société à une étape donnée de son développement. C'est justement ce qui cause le caractère sociologique de la structure de la ville. A cet égard, la structure de la ville peut être examinée comme „un modèle sui-generis de la structure générale de la société” (N. Iakhiel, dans *Metoda structurală și sociologia urbană*, dans *Teorie și metodă*, vol. V, *Sociologia contemporană*. Al VI — lea Congres mondial de sociologie — Evian, Bucarest, Ed. Politiques, 1967, p. 542. Cf. J. Natansohn, *Conceptul de structură socială și importanța lui în cercetarea sociologică*, dans „*Lupta de clasă*”, Ve série, XLVIII (1968), № 10, 84—92. A cet égard, il convient de relever la définition structurale — fonctionnelle proposée pour la ville par le sociologue yougoslave Al. Todorović: „L'établissement urbain est une collectivité sociale à espace compact et population dense, dont le nombre des habitants est relativement élevé et divisé en groupes sociaux s'occupant particulièrement d'activités secondaires et tertiaires, étant donné la division du travail, accomplissant des fonctions communales, sociales, culturelles et d'autre nature en rapport avec le degré de structure et l'importance de la ville, fonctions qui diffèrent comme nombre et caractère de celles des établissements ruraux et mixtes” (Al. Todorović, *Uvod u sociologiju grada* (introduction à la sociologie urbaine), Belgrade, 1965, 82.

⁴² *Județele României Socialiste*, Bucarest, Ed. Politiques, 1969, 19.

Pl. IX. Cartogrammes du degré d'urbanisation des départements de la Roumanie à la fin de la 7e décennie du XXe siècle: A — Cartogramme établi sur la base du rapport entre les populations urbaine et rurale; B — Cartogramme établi sur la base des coordonnées décimales: 1) population urbaine (%); 2) forme d'établissement prédominante; 3) villes de plus de 100.000 habitants; 4) degré d'industrialisation; 5) pourcentage de la population engagée dans le secteur tertiaire; 6) natalité réduite (%); 7) pourcentage des ouvriers du bâtiment; 8) abonnements Radio et Télévision (par 100 habitants); 9) nombre des médecins (par 10.000 habitants); 10) institutions d'enseignement supérieur.

population urbaine et la population rurale — critère utilisé habituellement par les statisticiens — mène pour les pays du Sud-Est de l'Europe au cours de la septième décennie du siècle à la hiérarchie suivante: Grèce, Roumanie, Bulgarie, Albanie, Turquie, Yougoslavie (pl. III). Au contraire, l'adoption de critères moins simplistes aboutit à des résultats bien plus proches de la réalité, et, au surplus, assez différents de ceux obtenus par la méthode précédente. Ainsi, en prenant en considération non pas

un seul des éléments mentionnés, mais tous les douze, l'image qui nous est fournie pour la même réalité est tout autre. La moyenne arithmétique des douze coordonnées, établie pour chaque pays et pour la même période 1960—1970, situe en tête la Bulgarie (moyenne 46,1), suivie de la Yougoslavie (44,5%), de la Roumanie (40), de la Grèce (35,2), de l'Albanie (31,8) et enfin de la Turquie (approximatif 12,4) (pl. X).

Certes, ces critères ne peuvent être que relatifs; on peut les étendre ou les réduire, et plus ils seront nombreux (éventuellement 50, 100, ou plus), plus le calcul de chances d'être exact. Pourtant, dans les grandes lignes, les coordonnées définies plus haut nous semblent essentielles et un calcul plus approfondi apporterait peut-être quelques précisions supplémentaires ou quelques retouches aux résultats obtenus par la voie mentionnée, mais pourrait difficilement les infirmer. Néanmoins il convient de ne pas oublier qu'un tel calcul, effectué pour la septième décennie de notre siècle, ne s'applique qu'à cette période et qu'une certaine hiérarchie des Etats pris en considération, valable aujourd'hui, pourrait fort bien être renversée dans l'avenir, voire dans un proche avenir.⁴³ C'est là une perspective que les ressources et l'impétuosité dont font preuve en matière de développement urbain les pays du Sud-Est de l'Europe sont capables de transformer à tout moment en réalité.⁴⁴

En Roumanie, par ex. le Programme du P. C. R. de création de la société socialiste multiples fois développée et d'avancement de la Roumanie vers le communisme adopté au XIe Congrès du P. C. R. stipule que le nombre des villes sera en 1980 de 316, par la fondation de 80 nouvelles villes et centres urbaines et en 1990 sera de 600—700, tandis que la

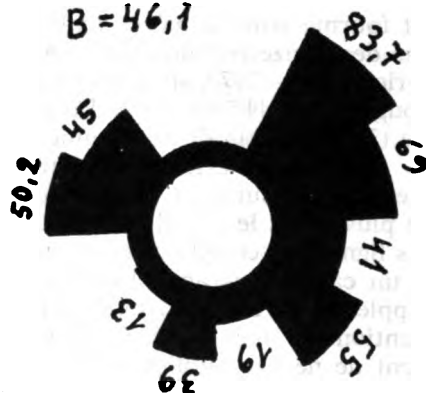
⁴³ Voir à cet égard un intéressant diagramme ternaire concernant l'évolution des localités urbaines de Roumanie au cours du dernier siècle et la modification de leur structure chez I. Sandru, V. Cucu et P. Poghir, Contribuții la clasificarea orașelor din R. P. R., dans „Analele științifice ale Universității Al. I. Cuza”, Jassy, IIe série, VII (1961), fasc. 2, 451. Voir également Gh. Serban, Statistica neparametrică în clasificarea județelor, dans „Statistica”, XX (1971), № 3, 79—85.

⁴⁴ Ainsi, en 1968, la Bulgarie occupait la troisième place en ce qui concerne le rapport entre la population rurale et urbaine, tandis que d'après la classification basée sur des coordonnées multiples elle occupe la première place. Les données statistiques de la fin de 1969 montrent que le pourcentage de la population urbaine de Bulgarie est de plus de 50%, la Bulgarie étant ainsi le premier pays balkanique où la population urbaine ait dépassé en nombre la population rurale; cette évolution confirme les pronostics établis sur la base de coordonnées multiples; cf. Ch. Jelavich, *The Balkans in tradition*, Berkeley — Los Angeles, 1963. Voir également N. Jahiel, *La prévision et le pronostic scientifique dans la société moderne*, Mémoire au VIIe CMS, Varna, 1970; V. Castellano, *Déduction et induction dans la prévision des faits sociaux*, ibidem. De même, l'application de cette méthode à des cas concrets a permis, sur la base de recherches locales, d'aboutir à des généralisations qui e sont le plus souvent avérées justes. Cf. Kurt W. Back, *Small Group Research and the Issues of Micro-vs. Micro-Sociology*, ibidem; N. G. Zagorniko et T. T. Zaslavska, *On the Possibility of Pattern Recognition Methods. Utilisation in Sociological Research*, ibidem; I. Iordăchel et I. Cauc, *Utilizarea metodei cazului în elaborarea unei tipologii a satului românesc contemporan*, dans „Forum”, III, 1970, 135—146; J. C. Fisher, *Urban Analysis: A Case Study of Zagreb, Yugoslavia*, dans „Annals of the Association of American Geographers”, Washington, LIII (1963), № 1, 266—284.

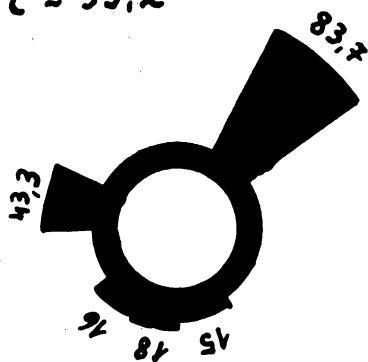
A = 31,8

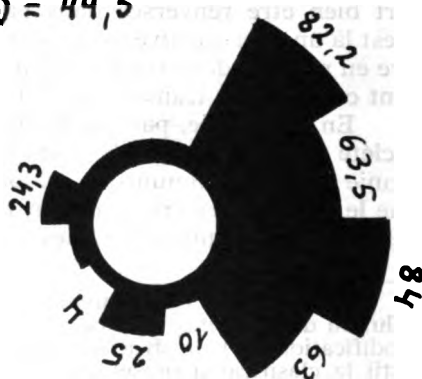
B = 46,1

C = 35,2

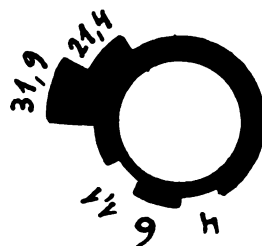
D = 44,5

E = 40

F = 12,9

Pl. X Diagrammes polaires doudecimaux marquant le stade d'urbanisation des villes du Sud-Est de l'Europe au cours de la 7e décennie du XXe siècle, calculés d'après le modèle de la pl. II: A — Bulgarie; B — Roumanie; C — Yougoslavie; D — Grèce; E — Albanie; F — Turquie.

proportion de la population urbaine sera de 66% dans cette dernière année. La politique de la systématisation territoriale se propose dans la période suivante „le développement des villes et des communes rurales comme unités territorial-administratives fondamentales de notre société, comme centres économiques puissantes, capables d'assurer aux habitants des conditions de travail et de vie optimales”.⁴⁵

Le volume de la production industrielle sera en 1980 avec 154—161% plus haut par rapport au niveau de l'année 1975, tandis qu'en 1990 sera avec 6,5—7,5 plus haut qu'en 1970; en 1980 le nombre des ouvriers in-plus haut par rapport au niveau de l'année 1975, tandis qu'en 1990 sera dustriels sera 48%, tandis qu'en 1990 il sera 54%. Dans la période 1976—1990 la vente de marchandises agrandissera dans une rythme moyen annuel de 7,5—8,5%, le volume de prestations de service atteindra le rythme moyen de 10—11% par année.

Jusqu'en 1980 seront livrés 815.000 appartements nouveaux et jusqu'en 1990 le nombre sera de 2.500.000 en faisant augmenter la proportion de ceux avec 2—3 pièces et la surface utile pour chaque appartement. Dans la période 1970—1980 seront donnés en utilisation plus de 23.000 nouveaux lits pour les hôpitaux; dans la même période un nombre de 1,8—2 mil, nouveaux cadres seront perfectionnés dans tous les professions par la mise en pratique du vaste programme de la révolution technique-scientifique.

Par cela, comme dit le camarade Nicolas Ceaușescu, „le développement de l'économie nationale dans un haut rythme aura comme conséquence le rapprochement de notre pays au niveau des pays socialistes plus développés et des autres pays développés au point de vue économique. Par la réalisation des objectifs du plan quinquenal suivant, Roumanie dépassera le stade des pays au cours de développement”.⁴⁶

Bien entendu, un rythme de développement soutenu sera la caractéristique de tous les pays du Sud-Est de l'Europe aussi — en particulier des pays socialistes — et le processus d'urbanisation atteindra des aspects et des proportions remarquables qui feront rester de domaine du passé le décalage relatif par rapport aux pays développés.

⁴⁵ Le programme du Parti Communiste Roumain de création de la société socialiste multiplement développée et d'avancement de la Roumanie vers le communisme, Bucarest, Ed. Politiques, 1975, 86.

⁴⁶ Directives du XI-e Congrès du P. C. R. concernant le plan quinquenal 1976—1980 et les principales directions du développement économique et sociale de la Roumanie pour la période 1981—1990, Bucarest, Ed... Politiques, 1974.

⁴⁷ Nicolas Ceaușescu, Rapport au XI-e Congrès du Parti Communiste Roumain, Bucarest, Ed. Politiques, 1974, 47—48.

КООРДИНАТЕ ПРОЦЕСА УРБАНИЗАЦИЈЕ НА ЈУГОИСТОКУ ЕВРОПЕ У ДАНАШЊЕ ВРЕМЕ (седма деценија XX века)

Резиме

Град, људско насеље великих размера, са својим густим становништвом, својом организацијом и својим карактеристичним функцијама, показује у свом развоју на југоистоку Европе многе особености.

Главни је проблем пронаћи критеријум који омогућује поређење да би се утврдио степен урбанизације у земљама тог дела Европе. Коришћење искључиво једног критеријума може дати деформисану слику стадијума који је достигла урбанизација ове или оне земље: тако сложен процес нас обавезује да пронађемо скуп елемената које треба узети у обзир.

Аутор намерава да прикаже неколико елемената који се сматрају стриктно потребним за одређивање степена урбанизације неке земље, пружајући у исти мах могућност да се тај процес сведе на један јединствени критеријум у разним областима: 1) размеру градског становништва према сеоском становништву; 2) степен индустријализације; 3) облик насеља који преовлађује; 4) број градских насеља чије становништво прелази 100.000; 5) наталитет; 6) положај становништва у односу на процес производње; 7) динамику реалних плата; 8) ритам стамбене изградње; 9) број лекара у односу на укупно становништво; 10) број радио и телевизијских претплатника у односу на укупно становништво; 11) број приредби по глави становника; 12) број студената у високом школству.

Поред тих елемената има и других занимљивих социјалних манифестација, као на пр. промене које су наступиле у структури породице, у учесталости прекршаја, у религиозном духу, итд.

Један сложен критеријум за одређивање степена урбанизације може довести до изненађујућих резултата, измењујући потпуно начин гледања на проблем. Тако је, на пример, прост однос између градског и сеоског становништва који статистичари обично користе, дао следећи поредак у седмој деценији нашег века: Грчка, Румунија, Бугарска, Албанија, Турска, Југославија.

Насупрот томе, усвајање (или: прилагођавање?) мање симплистичких критеријума доводи до резултата много ближих стварности: аритметичка средина дванаест координата, утврђена за сваку поједину земљу и за исту периоду 1960—1970, ставља на чело Бугарску, за којом долазе Југославија, Румунија, Грчка Албанија и најзад Турска.

Ти критеријуми, извесно, могу да буду само релативни; могу се проширити или редуцирати, и што буду бројнији (евентуално 50, 100 или више), то ће рачун имати више изгледа да буде тачан. Ипак не треба заборавити да такво рачунање, извршено за седму деценију нашег века важи само за ту периоду и да би извесна хијерархија држава узетих у обзир, која данас важи, могла да буде сасвим обрнута у будућности, па чак и у блиској будућности. То је перспектива коју су ресурси и бројност, које земље југоситочне Европе показују у питањима урбаног развоја у стању да сваког тренутка претворе у стварност.

Fig. 1 — Vue de Salonique, Grèce.

Fig. 2 — Place de Taksîm Maidani, Istanbul, Turquie.

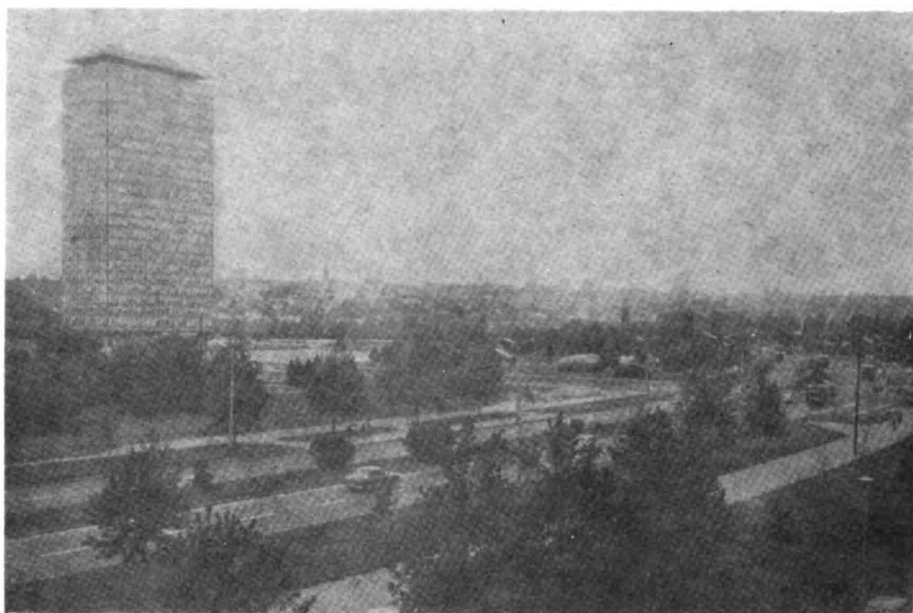

Fig. 3 — Nouveaux logements à Novi Beograd, Yougoslavie.

Fig. 4 — Boulevard Magheru, Bucarest, Roumanie.

Миодраг СТОЈАНОВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

„СРПСКЕ ПЕСМЕ“ КОСТЕ ПАСАЈАНИСА

У књижевном прегледу часописа „*Nova Evropa*“ (1930), до сада најбољи познавалац културних и књижевних веза грчког и југословенских народа, Михаило Ласкарис, професор историје на Солунском универзитету између два рата, у осврту „Југословенска књижевност у Грчкој“¹, приказује врло живо интересовање Грка за југословенску књижевност у годинама 1861—1866. и пет деценија доцније — у време балканских ратова. Из првог периода посебно се истичу Томазеови² и Куманудсови³ преводи наших, углавном женских народних песама; тада је „као прва грчка студија о југословенској књижевности изишао чланак Јована Перваноглу, о српско-хрватској народној поезији . . .“, што је предмет наше посебне расправе.

После балканских ратова јавља се у Грчкој читав низ превода наших писаца, углавном по разним часописима и дневним листовима. „Нарочита заслуга у овом послу припада Костасу Пасајанису, који је 1916. и 1918. године објавио — у дневном листу „Неа Елас“ — прилично велики број својих превода из Његоша, Бранка Радичевића, Војислава Илића, и других. Он је 1925. године све те своје преводе скупио у једној елегантној књижици.⁴ Пасајанисови преводи више су слободне адаптације, али су заиста уметнички“ — закључује Ласкарис у своме прилогу. Наше изворне песме, у ствари, посебно оне са лирском романтичарском потком, не ретко су мотивска инспирација Пасајанисовим грчким препевима који чине основну нит ове наше расправе.

¹ Др Михаило Ласкарис, Југословенска књижевност у Грчкој. *Nova Evropa*, 22 (1930), 16. decembar, 369—372.

² Cf. Michel Lascaris, Tommaseo traducteur de chants serbes en grec. Communication faite à Prague au Congrès des Philologues slaves le 7 octobre 1929. Extrait. Prague 1930.

³ Cf. Ласкарис, Југословенска књижевност у Грчкој . . . , 370.

⁴ Κώστας Πασιγιάννης ΣΕΡΒΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ. Ἀθήνα. s. a. — Ласкарисов податак да је ова књига објављена 1925. године поклапа се са наводом у каталогу атинске Народне библиотеке. Међутим, Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια Πυρροῦ, т. 19, Ἀθήναι, s. a., р. 754, као годину издања ове књиге бележи 1920, што је свакако поузданије, с обзиром да Пасајанис, свој предговор пише новембра 1919 године — Ἀθήνα, Νοέμβριος 1919; op. cit., р. 17.

I

У време свог недавног студијског боравка у Грчкој прегледали смо, у Народној библиотеци у Атини, све ове Пасајанисове преводе и препеве наших песама и песника, објављене посебно у књизи „Српске песме“. Како је ово први систематски приступ и аналитички осврт на дело Косте Пасајаниса, грчког књижевника и публицисте⁵, брата много познатијег грчког песника Спилиоса Пасајаниса⁶, то ћемо најпре укратко дати преглед садржаја ове значајне, али — у културно-историјским везама два суседна балканска пријатељска народа — ретке књиге. Она је настала у тешким данима првог светског рата, када је Пасајанис, као новинар, о чему и сам говори, делио судбину српских ратника на Крфу.

⁵ У својој књизи, стр. 12, Пасајанис сâм каже: „Као грађанин и као новинар, од самог почетка сам непрестано подупирао сарадњу и савезништво Грка и Срба“.

⁶ Cf. Μιχ. Παράνθη, Μεγάλη ελληνική ποιητική ανθολογία. Τόμος τρίτος 1443—1900. Ἀθήναι 1954; σελ. 478—479.

Књига „Српске песме“, уместо предговора (Σάν πρόλογος) доноси поглавље Прва познанства (Πρώτες γνωριμίες), у коме Пасајанис (стр. 5—8) говори о свом првом сусрету са српском војском, јануара 1916, на Крфу. На ово медитеранско острво, са одважним српским ратницима, међу првима је стигао војвода Радомир Путник, коме грчки аутор посвећује поздравну беседу⁷ — Στό βοίβοδα Πούτνικ χαιρετισμός (стр. 8—17).

Пасајанис, поред осталог, описује и један сусрет српских и савезничких војника, који су играли „живописна српска кола... Коло лепогласих младих Срба певало је своје народне песме“ (стр. 12).

„Од тада сам се — наставља Пасајанис — ближе спријатељно са архимандритом Мироним и грчки образованим српским новинаром и књижевником Војиславом Рашићем, који су ми, нарочито овај други, много помогли да упознам српску књижевност. Њиховој помоћи дугујем и овај мали прилог о српском језику и поезији. Нажалост, пре него што је требало, уз цењену помоћ добрих пријатеља, да завршим ову своју студију о познатим старијим српским писцима, и пре него што ћу стићи до савременог (српског књижевног) покрета, виша дужност ме је приморала да одем са Крфа у Солун... И тако дело остаде напола недовршено. Али га и тако напола недовршено, као последњи знак свога дивљења и љубави према херојском српском народу, предајем јавности... у нади да ћу доцније моћи да га довршим“ (стр. 16—17).

Архимандрит Мирон се још помиње као грчки тумач, који је међу српским војницима вршио и свештеничке дужности. Рашићу, међутим, Пасајанис у својој књизи посвећује неколико последњих страница, посебно као преводиоцу грчких родољубивих песника Дионисија Соломоса, Аристотела Валаоритиса, Александра Р. Рангависа, и песника револуционара Риге од Фере.

Део Пасајанисове књиге, од поздравне беседе војводи Путнику до страница о В. Рашићу, испуњен је прилозима двеју тематски заокружених целина: српски језик и српска књижевност, чији интегрални текст у српском преводу доносимо у другом делу ове расправе. — Полазећи, наиме, од тога да је српска средњовековна држава организована по узору на византијско државно уређење, Пасајанис прве године српске културе види у византијској просвећености, законодавству, вери и грчком језику. Кроз неколико векова — управо после XVI века — настало је код Срба језичко „замешатељство од руског, првенствено, затим од грчког, латинског и српског, што се затим манифестовало кроз употребу рускословенског, црквенословенског и славеносербског језика“.

Препород српског народа на почетку XIX века, после устанка 1804, долази као плод реформаторске и књижевне делатности Вука Караџића. Срби од тада почињу да се служе и пишу живим говор-

⁷ Поздравна беседа војводи Путнику је извојена тематска целина наше посебне расправе

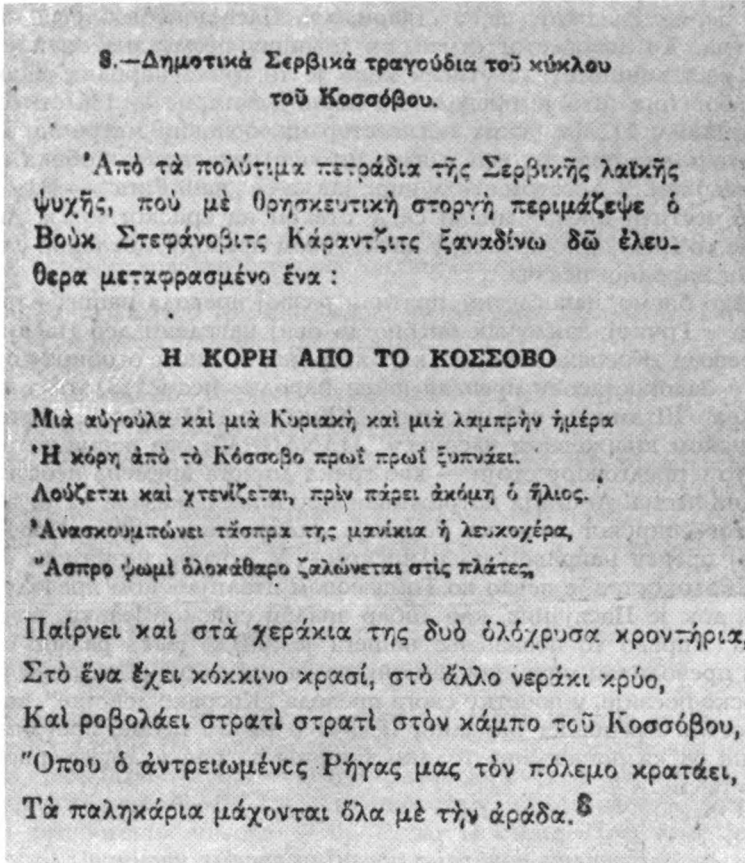
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	
Πρώτες γνωριμίες (σάν πρόλογος)	Σελ. 5
Στό Βόβοδα Πούτιγκ, χαιρετισμός	8
ΣΕΡΒΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ	
1.— Τά πρώτα χρόνια.—Βυζαντινός πολιτισμός.—Νομοθεσία, θρησκεία και γλώσσα Ἑλληνική	19
2.— Γλωσσική βιβλιολογία.— Ἡ ἀρχαία γραμματική καί ἡ ζωή.— Ἡ ἀντίδρασις	21
3.— Ἑθνική καί γλωσσική ἀποκατάστασις.— Ὁ βόσκιος τῆς ζωῆς	22
4.— Ὁ μεγάλος πρόδρομος τῆς Σερβικῆς γλώσσας	23
5.— Δημοτικὰ σερβικά τραγούδια.— Γλωσσικοὶ ἀγῶνες στή Σερβία	25
6.— Παλαιοὶ καί νέοι.— Ἡ γλώσσα τῶν γουρνοβοσκῶν.— Τό Εὐαγγέλιον στή σερβική δημοτική	27
7.— Πῶς ἐμετέφρασε ὁ σερβικός λαός τὴ μετέφραση τοῦ Εὐαγγελίου.— Ἡ πρώτη εἰκὴ καί ἡ βριστική εἰκὴ	28
8.— Δημοτικὰ σερβικά τραγούδια τοῦ κελου τοῦ Κόσοβου	30
Ἡ κέρη ἀπὸ τὸ Κόσοβο	30
9.— Πρὸδρομοὶ στή σερβική ποίηση καί τῆς τέχνης.— Ἐνας βλαστικός τραγουδιστής καί ποιητής	35
10.— Τὸ πατράνι τῶν βουσκῶν.— Ἡ δολοφονία ἐνός ἄρχα.— Ἐπικό βλαστικό τραγούδι.—	36
Ὁ Καραγιώργης	38
11.— Ἐνας κηρύκτης τοῦ Πέταρ Πέτροβιτς Νιτγκου	40
Μάνα Μαυροβουνοβίτσια	40
12.— Ἐνας μεγάλος Σέρβος λυρικός.— Τὸ τίθελλο τοῦ τραγουδιστῆ	43

ним народним језиком, језиком свињара и овчара“ — Ἡ γλώσσα τῶν „γουρνοβοσκῶν“ (στρ. 27). Није изостао ни познати сукоб старих и нових у борби за српски језик и правопис. С тим се повезује и Вуков народни превод Новог завета (Ἡ μετέφραση τοῦ Εὐαγγελίου ἀπὸ τὸν Βοὺκ Στεφάνοβιτς Καραντζιτς στή δημοτική). Пасајанис, затим, грчком читаоцу саопштава да је Вук Караџић „први са ентузијазом и љубављу, са уста српског народа, сакупио збирку народних песама и приповедака“.

Пасајанисов грчки превод „Косовке девојке“

Српске народне песме Косовског циклуса посебно су поглавље Пасајанисовог интересовања. Међутим, његов прешироко наглашени приступ нашем народним песмама овога круга, застао је само на преводу „Косовке девојке“. „Од драгоцених драгуља српске народне душе, које је са религиозном љубављу сакупио Вук Стефановић Караџић, доносим овде — каже Пасајанис — један слободно преведени“ (дра-

гъл), „Косовка девојка“, чији почетак наводимо да бисмо илу-
стровали како и у којој мери је преводилац нека места упра-
во препевао:

КОСОВКА ДЕВОЈКА

Уранила Косовка девојка,
уранила рано у недељу,
у недељу прије јарка сунца;
засукала бијеле рукаве,
5 засукала до бели лаката,
на плећима носи леба бела,

у рукама два кондира златна:
у једноме лабане водице,
у другоме руменога вина.
10 Она иде на Косово равно,
па се шеће по разбоју млада,
по разбоју честитого кнеза...⁹

Поредећи у целини Пасајанисов грчки превод са његовим источ-
ником запажамо, пре свега, места верно превена и она сасвим сло-
бодно схваћена — препевана; шта је, затим, у изворном тексту за

⁸ К. Pasajanis. op. cit., 30—31.

⁹ Српске народне песме. Крф, 1918; 57.

преводиоца остало неважно, шта је, пак, у преводу додато, па колико и једно и друго садржајно мењају текст наше песме. За све то, у једној систематској анализи, од стиха до стиха, налазимо доста илустративних примера, који се најбоље могу сагледати у овде наведеном почетку песме. Запажају се, у ствари, два Пасајанисова преводачка приступа. До дванаестог стиха, он је нашу песму знатно препевао, па се местимично стиче утисак како је то грчка народна песма. Не само због тога што је преводилац наше десетерце — 136 стихова — пресложио у 112 јампских петнаестераца, основну метричку форму грчке народне поезије, већ и зато што су нека места добила готово нови садржај. У Десетом стиху нпр., јавља се „наш Рига“ — Ρίγας μας — као честити кнез;¹⁰ мисли се, у ствари на српског кнеза Лазара, како је то Пасајанис пренео, у даљем свом преводу, дословно следећи српског народног певача.

Ако бисмо, напослетку, пратили развој превода наших народних песама у Грчкој, закључак би био да овај наведени део Пасајанисовог превода „Косовке девојке“ карактеришу оне исте особине које срећемо у Залокостасову препеву наше народне песме „Златија старца Ђеивана“. Штампана под насловом „Кћи старог Муртоса“, марта 1851, у атинском књижевном часопису „ΠΑΝΔΩΡΑ“, ова песма дата је — како то у предговору стоји — као грчка до тога времена необјављена народна песма. Доцнија истраживања су ипак показала да је то дело познатог епирског песника Георгија Залокостаса (1805—1858), који је свој препев направио по илирском.¹¹ У ствари, незнајући српски језик, Залокостас је певао по Томазеовом италијанском преводу наше песме, док је Пасајанис, као добар зналац српског језика, пошао са извора. Управо то познавање нашега језика и јесте разлог што је грчки преводилац ипак, после оних призвука елемената грчке романтичарске поезије, у почетку свога превода „Косовке девојке“, тако добро осетио дух нашег народног певача и ритам песме, преузимајући сва она епска понављања толико типична за ову и друге српске народне песме.

Препеви одабране поезије српских песника

У поглављу „Претече у српској поезији и уметности“, Петар Петровић Његош и Бранко Радичевић приказани су као верни следбеници Вукових реформи и два стваралачка весника у књижевном препороду Србије. Први у јуначкој поезији, а други у лирици потпуно су срушили схоластичку традицију и јасно отворили стваралачки пут за уметност и поезију на народном језику.

Родољубиве песме Његошеве, посебно „Горски вијенац“, један је циклус песама о чојству и јунаштву, „као што су наше (грчке) клефт-

¹⁰ Δημήτριου Β. Δημητράκου, Νέον ὀρθογραφικὸν ἑρμηνευτικὸν λεξικόν, Ἀθῆναι. 1972. σ. ρίγας.

¹¹ Dorothea Kadach, Ein serbisches Volkslied in griechischer Übersetzung. — Gedenkschrift für ALOIS SCHMAUS, Serta Slavica In memoriam Aloisii Schmaus, München 1971, 323—329.

ске народне песме“, каже Пасајанис. Његош је народни Хомер за своје време, јер се све његове песме односе на херојске борбе Срба против Турака и на српски устанак за ослобођење. Епски песник и филозоф Његош опевао је дугим епским песмама херојске борбе ослободиоца Србије, Караборђа, великог војда и препородитеља Србије и Црне Горе. Његове песме у народном духу имају јединствен наслов „Горски вијенац“, из кога Пасајанис у слободном преводу доноси „Посвету праху оца Србије“, али под насловом „Караборђе“.

У почетку својих превода и препева Пасајанис се готово редовно и као по правилу удаљује од својих извора. Тако Његошеве мисаоне стихове на почетку Посвете . . . :

Нек се овај вијек горди над свијема вјековима,
он ће ера бити страшна људскијема кољенима,¹²

Пасајанис разлаже у три бледолика недоследна шеснаестерца, од којих је трећи његов произвољни додатак:

Αἰῶνες, σκύφτε ταπεινοὶ πρὸς τὰ δικά μας χρόνια.
Περύφανα ὁ αἰῶνας μας τὴν τρομερὴ ἐποχὴ του
Δείχνει στοὺς ἄλλους, τὰ ἔργα, τὰ θαυμαστά του τὰ ἔργα¹³.

Величање Караборђевог устаничког дела у стиху (15):

диже народ крсти земљу, а варварске ланце сруши —
грчки препев развија у два дела:

Νὰ ζωντανέψει τὸ λαὸ καὶ τὸ σταυρὸ νὰ ὑψάσει
Καὶ τᾶν τυράννων τὰ δεσμὰ τὰ βάρβαρα νὰ πλάσει.¹⁴

Удаљавање од изворног Његошевог стиха постаје затим све карактеристичније. Одломак песме (ст. 25—28), чија је основна мисаона нит да „покољења дјела суде“, парафразира се у двоструко већем обиму, а стихови 29—34, са шест нарастају на једанаест грчких метрички хетерогених низова — од 15 до 17 стопа. При томе је ипак присутно Пасајанисово настојање да у највише случајева одржи ритам Његошевог трохејског шеснаестерца.

Његошеву посвету Караборђу Пасајанис није превео до краја. Грчки читалац тако не зна за стихове 35—38, у којима се лева о Српкињи која раба Душана и Обилиће, и да Срби испунише завет слободи.

Пасајанис је Његошеву песму схватио као инспирацију; верније преноси углавном стихове који славе Караборђа и његово устаничко дело. Зато у свом препеву и не иде до краја, завршавајући алузијом на војдове противнике. Овакав завршетак логичнији је за грчког читаоца јер „Посвета праху оца Србије“, у складу са својим почетком,

¹² Горски вијенац владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Београд, 1909.

¹³ К. Pasajanis, op. cit., 38.

¹⁴ Ibidem, 39.

велича „овај вијек горди“ чије ће зубље светлости за Србе „у вјекове биват дубље“.

„Први песник дуге косе у Србији“ — ‘Ο πρώτος „μαλλιάρης“ στη Σερβία, Бранко Радичевић стасао је у кругу Вукових најближих сарадника. Уз поуке и љубав свога цењеног учитеља, Бранко је веома рано испољио сав свој племенити песнички таленат. Носилац Вукове заставе у језичкој револуцији, он је постао највећи лирски песник у српском препороду. Из круга лирских Бранкових песничких остварења Пасајанис у слободном грчком преводу доноси неколико: „Девојка на студенцу“ (Στη βρύση), Сретан пастир (‘Ο βοσκός), Молитва (Προσευχή), У Споменицу Мини Вуковој Вукомановића (Θύμημα στη Μίνα Βούκ Στ-ράνοβιτς), Гусле (‘Η γκούσλα) — у ствари то је почетак песме Гојко, затим Укор (Παρηγορία), и најзад, „једна Бранкова песма изразито народног духа и једно његово посебно поетско остварење, за које нико неће поверовати да то није идилички одјек лепе грчке епохе (хеленизма) — тако кратка и уздржана, али потекла из најдубљег песничког осећања“, — каже Пасајанис за Бранкову песму „Враголије“, коју даје под насловом „Искушење“ (Πειρασμός).

Свака од ових Бранкових песама носи неку посебну карактеристику. Тако су осмерци песама Девојка на Студенцу, Молитва и Мини Карацић у споменицу пренесени у метричку форму грчког народног петнаестерца. И поред тога, ниједна од ових Бранкових песама преведених на грчки није се садржајно удаљила од свога извора. Ипак су источнику најближи, готово су веран превод његов, стихови песме Сретан пастир. Римовани Бранкови шестерци ове песме и у грчком преводу чувају риму, иако су пренесени хетеростихички — у низовима од 7, 8 или 9 стопа.

Други круг чине слободније преведене и препеване Бранкове песме: Гусле — почетак романтичне историје Гојка, Укор и поготово Враголије, она идилична Бранкова песма коју је Пасајанис упоредио са најбољим грчким идиличким песништвом, и препевао је под насловом Искушење. Бранков „момак вралолан“ постао је „несташни ловац“ (‘απόκοτος κυνηγητής) у Пасајанисовом препеву, који је са 14 изворних нарастао на готово двоструки број од 22 строфе на грчком језику. Пуштајући маха личном надахнућу Пасајанис је ретко када у препеву ове песме остао близак изворним строфама, као у овде наведеним:

„Јао мене, и до сада
Шетах ја по горе,
Али не чух још никада
Да славуји зборе!“

Тако речч момак туна,
Па с’ млабан захуја,
Да он види иза жбуна
Тог чудног славуја.¹⁵

Τόσον καιρό, τόσον καιρό
Στά δάση πλανεμένος
Δέν ζκουσα ό καιημένος
Τέτια άηδονιού λαλιά!“

Είπεν ό νιός και πέταξε
Νά ιδει, όλου σειοῦνται οι κλάνοι
Τό μαγικό τό άηδόνι
Πού ξέρει νά λαλει.¹⁶

¹⁵ Песме Бранка Радичевића. Књ. прва. У Београду 1903, 23—24.

¹⁶ К. Pasajanis, op. cit., 54.

Највише је, дакле, преведених и најбоље препеваних песама Бранка Радичевића, за кога Пасајанис каже да је „један велики српски лиричар — идилички песник“, који својим певањем не ретко подсећа на грчке песнике Дионисија Соломоса и Јулија Типалда.¹⁷

Под насловом Једна песничка породица — Μὴ ποιητικῆ σικογέ-
νεια, Пасајанис говори о родољубивом стваралаштву Јована Илића (1823—1901), и његових синова, од којих „Војислав и Драгутвин имају лепо место у српској књижевности“.

„Патриотска песма Јована Илића, коју доносим у слободном преводу, — каже Пасајанис — односи се на први српски устанак 1812. Караборџев војвода Стеван Синђелић био је тесно опкољен од Турака код Делиграда близу Ниша. У последњем тренутку — као и наши у Аркади и Куги — пуцао је у барутану и дигао у ваздух и Турке и Србе. Турци су тада саградили једну кулу од српских глава, која и данас постоји у Светој Петки близу Ниша, још увек са турским именом Беле-кула (кула од глава).“ О томе догађају пева Илићева песма Синђелић. У којој мери је изворни текст ове песме стигао до грчког читаоца нека покаже конфронтација наше и Пасајанисове седме строфе:

„Отвор’те граду врата!“
Зачу се глас,
„Нек Турчин нагна хата,
Проклети пас!
Ваља му поћи спати,
Ваља му авдес дати:
Скоро ће, скоро доћ
Крвава ноћ!“¹⁸

Ἐαφνικὰ „Τὴς πόρτες ὄλες
Διάπλατες τοῦ κάστρου ἀνοίχτε!“
Ἄγρια ὁ βοιβοντας προστάζει
Ὁ Συντσίελις πολεμάρχος
„Διάπλατες! Νὰ μπουν οἱ σκύλοι
Πάνω στὰ ἄτια τοὺς καβάλα!
Καιρὸς πλὴ ν’ἀναλαυτοῦνε.
Καιρὸς νᾶμπουν, γιὰ νὰ κάμουν
Τὴ στερνὴ τὴν προσευκὴ τοὺς!
Νά τη ἡ αἱματωμένη ἡ νύχτα!“¹⁹

Трећи син Јована Илића, Војислав (1861—1894), имао је обичај да за своје песме узима теме из римске књижевности. Пасајанис, међутим, није одабрао ниједну Војислављеву песму са таквом тематиком. Грчког аутора је, сасвим природно, далеко више одушевила слободарска песма „Гласник слободе“, посвећена смрти Риге од Фере на београдској тврђави. Сматрајући Војислава одушевленим Ригиним панегиричаром Пасајанис, у овом делу своје студије о нашој поезији, у мото о Риги — „син мајског сунца“ — кондензује стихове нашега песника:

¹⁷ Ibidem, 46.

¹⁸ Јован Илић, Целокупна дела. Београд, б. г., 197.

¹⁹ K. Pasajanis, op. cit., 60.

То је Рига, син Јеладе, мајско сунце коју греје,
И потомак храбрих Грка с Маратона и Платеје.²⁰

Τῆς χάρας γιός, τοῦ ἥλιος Μαγιοῦ χρυσοφατίζει πάντα,
Τῆς χάρας τῆς ἡλιόχαρης γιός εἶναι τῆς Ἑλλάδος.
Ὁ Ρήγας εἶναι ὁ ἀπόγονος τῶν ξακουστῶν Ἑλλήνων,
Στὶς Πλαταιῆς δοξάζονται, στὸ Μαραθῶνα ὑμνοῦνται.²¹

Другу Војислављеву песму — „Анђео мира“, изворно спевану у римованим дванаестерцима — двостисима, Пасајанис задржава у истом обиму и верно је преводи, али без риме и у двостисима са 15, 16 или 17 стеча.

Анализа грчког превода песме „Мајка црногорска“ Мише Павићевића, „Боже правде“ Јована Борбевића и неколико песама Војислава В. Рашића, не би ни у чему проширила наша сазнања о Пасајанисовом преводилачком приступу, па се у овом тренутку на томе и не задржавамо. Утолико пре што ће читалац доста појединости о овим иначе минорним српским песницима, с краја прошлог и почетка овога века, наћи у нашем преводу Пасајанисове студије о српској поезији, коју доносимо у наставку овога рада.

II

СРПСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ*

1. Прве године. — Византијска култура. — Законодавство, вера и грчки језик

Средњовековна српска држава била је организована по узору на византијско државно уређење и културу.

Пре хиљаду година — изгледаће то невероватно — Срби су имали грчки као свој свечани језик.

²⁰ Песме Војислава Ј. Илића. Књ. I. Београд 1907, 235.

²¹ К. Pasajanis, op. cit., 62.

* Ово је управо интегрално преведени текст Пасајанисовог прегледа историје српске књижевности, с посебним освртом на српску поезију XIX века (Cf. К. Pasajanis, Op. cit., 19—75). Непосредне Пасајанисове изворе овога пута не утврђујемо, иако се зна да их је он, као доста добар зналац српског језика, могао користити на самом извору. Ово се посебно односи на П. Поповића, Преглед српске књижевности. II изд., Београд 1913. Не смемо међутим занемарити чињеницу да је грчком аутору, како и сâм каже, око састављања књиге Српске песме, много помогао наш књижевник и публициста Војислав Рашић, иначе један од наших ретких познавалаца грчког језика, крајем прошлог и почетком овога века. Да бисмо, стога, поузданије приступили утврђивању Пасајанисових извора, неопходно је да најпре проучимо — у посебним расправама — Књижевну сарадњу Косте Пасајаниса и Војислава Рашића, и Филхеленство Војислава Рашића.

Од трећег века грчко хришћанство се полако преносило; најпре се проширило на Србију, а одатле затим и у Русију.

Под утицајем византијске културе Србија је у свом препороду претекла Русију. Из Србије су онда писменост и књиге пренесени Русима.

Заједно са грчком православном вером у Србију су дошле и грчке царске прицезе. Усвајање вере учинило је још ближим ова два суседна народа.

Бљесак византијске цивилизације, који се још није био помрачио, проширио се на више нових источних народа.

Закони земље (Србије) и уређење двора били су копија византијских закона. Познати кодекс српског цара Стефана Душана био је узет из византијског законодавства.

Оснивач српске династије Немања умро је као калуђер Симеон у Светој Гори, где је основао српски манастир Хиландар, једно велико училиште грчке писмености. Његов син Свети Сава, и сам је био светац на Светој Гори, пре него што је постао митрополит(!) Србије, и родоначелник српске књижевности са византијском основом и изворима.

У име Светога Саве српски двор је тада изрезао орден са његовим ликом за најбољег песника, уметника и друге.

Од тада су владари Србије почели да се жене принцезама са византијског двора. Заједно са овим лепим владаркама ушла је у скромни и патријархални живот српских владара и раскошност блиставог византијског двора, затим звучне и украсне титуле — логотети и зосте, велелепна раскош и китијаста протокол византијског царства, уз обавезно праћење грчког језика тога времена.

Око 1200. године, још у време српског владара Немање, свечанији карактер на српском двору добило је византијско понашање, а са њим и грчки језик.

За ширење грчког језика и за историјске догађаје на Балкану још од времена византијске епохе, значајно је напоменути да су Срби за један дужи период, пре него што су пали на Косову, прихватили византијски грчки језик у науци и дипломатији.

2. Језичка збрка — Традиција без даха и живот. — Отпор

За неколико векова — управо после XVI века — уследила је језичка збрка: једно беживотно и мртво језичко замешатељство од руског претежно, затим од грчког, латинског и српског језика. Преовлађивао је руски црквенословенски језик.

Један велики круг српских схоластичара, који су слепо веровали да је језичко питање у Србији решено, упорно и фанатично подупирали су ово језичко замешатељство, сматрајући да оно може бити стварни језик Србије.

¹ Св. Сава није био митрополит. Он је као оснивач српске самосталне цркве постао њен први архиепископ (1219). Cf. Jugoslovenski književni leksikon. Matica srpska, Novi Sad, 1971; 468.

Тако су својом слепом схоластичком подршком — за много година, од времена турске владавине до обнове српске државе — необразованом српском народу натоварили као његов званични српски језик ову хетерогену и неразумљиву творевину, која му је била тешко схватљива.

Миоги образовани писали су тобоже српске књиге на рускословенском и силом су настојали да их натоваре на душу српског народа.

Народ ни тамо (у Србији), баш као ни овде (у Грчкој), ништа из њих није разумео. Нити их је разумео, нити их је читао, пошто су биле стране и његовој души и његовом животу.

Али су схоластичари терали по своме. Борили су се узалудно као брбљивци да убеду српски народ како је ово у ствари његов језик.

Међутим, језичка реформа се завршила како је то било природно и праведно.

3. Етничка и језичка обнова. — Пут живота.

Отпор се сломио сам по себи. Уследила је чистоћа језика као народна потреба.

Од почетка XIX века, после српског устанка 1804, реформа језика у Србији почела је готово истовремено са етничким препородом.

Срби су од тада почели да воле и да пишу живим језиком којим су говорили.

Дуготрајне сумане борбе схоластичара нису могле да врате назад набујалу реку живота. Однела их је у својој снажној бујици.

Латинске и рускословенске књижице остале су по рафовима прашњаве и недирнуте, да хране црве.

Неумољиви живот иде својим током. Тако је увек. Јаој онима који презиру природне законе. Пролазност можда и заборав били би им утеха на гробу. Али дођоше најопорији подсмех и најрескија иронија да причврсте своје сврдло за неславни гроб схоластичара, који не само да се негира, него се комично подиже као противник у стварности и истини.

Управо баш као и ми (Грци), имали су и Срби своје језичко питање. Али практичнији и постојанији од нас нису посустали. Нису то овековечили као велики просветни и национални губитак своје отаџбине.

Одстранише схоластичаре са њиховим псеудолатинским и рускословенским (језиком), и сами трасираше свој пут.

4. Велики претеча српског језика.

Језичка борба и сукоби вођени су наравно између старих схоластичара, присталица језичке мешавине рускословенског, и нових, народњака, који су подржавали нови српски језик.

Претеча у великом језичком препороду Србије и предводник присталица народног говора, био је један заједнички српски грађанин,

доиста хром у једну ногу, понесен својим инстинктивним ентузијазмом и љубављу према језику српскога народа.

Вук Стефановић Караџић, српски устаник, родио се у неугледној породици у Тршићу у Србији, 26. октобра 1787, да прокрчи нови велики пут у српском народу.

Још млад, када су се у Србији други борили да српски народ приволе на варварске славолатинске и рускословенске књиге своје, Вук Стефановић Караџић појавио се у светлости живота и истине.

Он се први с љубављу наднео над душом српскога народа. Први је он са заносом и љубављу са усана српског народа систематски сакупио једну лепу збирку народних песама и приповедака.

Вук Стефановић Караџић је затим носећи са собом и свој српски трезор, дошао у Беч. Тамо је употпунио и завршио своје студије. Ожењено се Немицом и у Бечу је остао до краја живота. Ниједног тренутка није престајао да обожава Србију и српски народ и да се надчовечански бори за њен народни језик.

Од жене Немице родила му се једна лепа кћи, коју је заволео (Б. Радичевић) највећи српски лирски песник тога времена, који је одиграо значајну улогу у новој српској лирској поезији, како ћемо доцније видети. Вук је умро у Бечу 26. јануара 1864. пошто је угледао довршено своје велико дело у Србији.

5. Српске народне песме. — Језички сукоби у Србији

Први српски језички реформатор и вођа Срба присталица народног говора штампао је у Бечу 1814—1815. прву српску граматiku и српске народне песме и приповетке, које су изненадиле европске песнике и књижевнике својом оригиналношћу и обиљем, а нешто доцније побудиле су дивљење Гетеа, Грима, итд.

Мало доцније, 1818, Вук Стефановић Караџић штампао је два своја речника српског народног језика, један српско-латински и други српско-немачки² (!). Тако је показао све богатство и живот новог српског језика.

Вукова дела достојна пажње и проучавања, тек што су угледала светлост, нису побудила само пажњу и дивљење, него и проучавање од европских критичара и научника. Подигла се велика олуја између српских граматичара и схоластичких пуританаца с једне стране, и народних реформатора, с друге стране, који су донели нове демоне и срушили славолатинску конструкцију схоластичара.

Хроми демон српског димотикизма (употребе народног језика) запалио је тако једну неугасиву зубљу у Србији и ван ње. Нестале су бесконачне језичке расправе. Рат се водио отворено, фанатично жу-

² Пасајанис очигледно није имао у рукама Вуков Српски рјечник истолокован њемачким и латинским ријечима, иначе не би тако погрешно схватио да је Вук штампао два посебна речника: један српско-латински и други српско-немачки.

стро и с пркосом, као и код нас (Грка). Пукотина између граматичара схоластичких и новијих реформатора отварала се из дана у дан све шире. Најзад је постала непремостива, као што је природно и следило.

Срби катаревсиани (присталице схоластичког језика) показали су више достојанства у себи од наших (грчких) катаревсиана. Показали се скромнији. Маколико да је њима владао фанатизам, нису допустили да их страст заслепи. Када су видели да су у расправи губили, да су њихови противници добијали, па и зато што су у својој скромности јасно схватили истину, нису онда поново на раскршћу потезали научну расправу.

Тако су се српски катаревсиани борили смело и одважно, али нису поколебали српски народ; штавише, омогућили су му да у дискусији мисли, да ствара и да се просвећује.

6. *Стари и нови. — Језик „свињара и овчара“.* —
Јеванђеље на српском народном језику.

Један велики круг младих и одушевљених интелектуалаца приступио је одмах од самог почетка на страну хромог пророка Вука Стефановића Караџића. Тако се око њега створила прва Нова школа присталица народног језика.

Из тог образованог круга младих Вукових ученика произишли су затим највећи српски књижевници, као што је лирски песник Бранко Радичевић, и највећи научници, као што је филолог и професор Бура Даничић.

Међутим, млади богати Срби, који су се школовали у Бечу, заслепљени схоластичком традицијом, обраћали су пажњу на варварску мешовиту и беживотну (језичку) творевину, као да је она била свети паладион (Паладна статуа), за аристократскију српску мисао. Неспособни да прихвате нову животну светлост, коју је српска душа запалила, а огласио је хром патриота, најавили су фанатичан рат против Вука Стефановића Караџића. Јер им је тобоже потценио њихов аристократски језик, а с тим и њихов национални понос, борећи се да наметне простачки и псовачки језик којим у Србији говоре свињари.

Али образовани Срби народњаци, обузети научном истином и имајући своје симпатије на страни народа, прокрчили су себи пут свом ширином и њиме су продужили, а да их није заустављао лавез схоластичких паса.

1847. година од изузетног је значаја у историји новог српског језика за његово симболичко значење у српском језичком препоруку.

Исте године угледале су светлост и у српском народу биле су објављене две за њега веома значајне књиге. Једна је била целокупна Библија, Стари и Нови Завет, преведена простосрпским од вође народњака Вука Стефановића Караџића.³ Друга је била Рат за српски

³ Пасајанис и овде чини готово исту грешку, јер Вук није превео целокупну Библију, већ само Нови Завет, а Стари Завет превео је Бура Даничић. То је Пасајанис, ипак, морао знати, с обзиром да у наставку, почињући седмо поглавље своје студије, каже: „Вуков превод Јеванђеља на простонародни језик...“

језик и правопис, научни спис лингвисте и професора Буре Даничића, следбеника првога (Вука).

Обе ове значајне књиге ставиле су венац победе народњака на препород српског народа.

*7. Како је српски народ дочекао превод „Јеванђеља”.
— Прва победа и коначна победа.*

Вуков превод Јеванђеља на простонародни српски језик, кога су презрели мандарини педантизма називајући га језиком „свињара и овчара“, понижавајући тако и сам српски народ, био је поздрављен у српском народу као велика народна победа, која је у ствари то и била.

Означена је као историјска станица у српском препороду.

Онда је лингвиста и професор на универзитету у Хрватској и Србији Бур Даничић написао прву и до данас једину граматику српског народног језика. Његова смрт најалост оставила је на пола пута његов велики научни српски речник живог језика.

Оно што је Вук учинио за српски народни језик, то су за наш (грчки) језик учинила двојица заједно, наш велики научник, фолклориста и професор Ник. Г. Политис и знаменити наш писац Алекс. Политис, а печат науке на победу српског народног језика, као код нас Психарис, ставио је Бур Даничић.

Тако су Срби, самосвесни и опредељени, вођени својом етничком снагом и зајдничком људском логиком, следили језички пут живота и научне истине, пут који води у њихов просветни и етнички препород.

При свему томе, језичке расправе вођене су и доцније, па и тада између схоластичара и народњака.

Највећу мржњу схоластичара трпео је стално Вук Стефановић Карацић. Један Србин, професор права и писац, чија су сва дела на славолатинском, и који је смртно мрзео страшног противника, хромог народног реформатора, рекао је једном са гневом:

— Бог ти је сломио једну ногу... Једнога дана треба да ти сломијемо, не само и ту другу, него и главу, да се смиримо!...

После смрти Вука Стефановића Карацића и Буре Даничића, са владавином Милоша Обреновића дошла је потпунија победа и коначно је прихваћен живи народни језик у целој Србији.

8. Српске народне песме Косовског циклуса.

Од драгоцених драгуља српске народне душе, које је са религиозном љубављу сакупио Вук Стефановић Карацић, овде поново доносим један слободно преведени (драгуљ) — Девојка од Косова (Косовка девојка).

9. Претече у српској поезији и уметности — Један
владар-песник и један песник народа српског.

Први и највернији ученици и следбеници Вука Стефановића Караџића били су Петар Петровић Његош, владар црногорски, а онда и владика Краља Никите (!) и Бранко Радичевић.

Петар II Петровић Његош, владика црногорски, родио се 1. јула 1813. у Његушима у Црној Гори, а умро је 19. октобра 1851. и сахрањен на Ловћену.^{3а}

Епски песник и философ певао је дугим епским песмама херојске борбе . . . ослободиоца Србије, Кароборба, великог војда и преподитеља Нове Србије и Црне Горе.

Његове песме у народном духу, вољене од српског народа, имају јединствен наслов Горски вијенац.

Заједно са песником Бранком Радичевићем постао је највећи следбеник Вука Стефановића Караџића у језичкој реформи Србије.

У својим песмама је резак и неумољив, као врлетне горе црногорске, као јунаци које пева.

Горски вијенац је један циклус јуначких песама, као што су наше (грчке) клефтске-хајдучке народне песме, о чојству и јунаштву. У њима се описују и сав једноставни, сурови и мукотрпни живот Црногораца . . .

Петар Петровић Његош и Бранко Радичевић нису били само верни следбеници Вука Стефановића Караџића, него и два стваралачка весника у књижевном препороду Србије. Први у јуначкој поезији, а други у лирици потпуно срушише схоластичку традицију и први они јасно отворише нови стваралачки пут са живим (говорним) српским језиком за уметност и за поезију.

10. Горски вијенац. — Убиство једног хероја.
— Епска песма владарева. — Карађорђе.

Родољубиве песме Петра Петровића Његоша читају и певају са дубоким узбуђењем и Срби и Црногорци. Он је народни Хомер за своје време, јер се све његове песме односе на херојске борбе Срба против Турака и на српски устанак за ослобођење.

Пре него што донесем једну епску Његошеву песму из Горског вијенца, неопходно је да најпре укратко дам једно сажето историјско објашњење.

Срби који су били изгубили своју независност у чувеној Косовској битки са Турцима 1389. и тако били поробљени више векова, дигли су свој први народни устанак против Турака 1804, са својим неустрашивим војдом Карађорђем . . .

Храбри Карађорђе са својим Србима, без ратних средстава и провијанта, дрвеним топовима, са једином вером у слободу и је-

^{3а} Jugoslovenski književni leksikon p. 407, у коме налазимо да се Његош родио 1. новембра 1813, а умро је 31. октобра 1851.

динство, ратовао је пуних девет година и ослободио јадну Србију од неподношљивог турског ропства.

У то исто време Наполеон је почео рат против Русије. А неверни Турци, сада више без страха од Русије да ће Србима упутити помоћ, пошто је ова поново заузета у рату са Французима, опет нападоше Србе и у крви угушише устанак храброг Карађорђа који је тада био приморан да бежи у Аустрију, затим у Русију, и најзад у Румунију.

Милош Обреновић који је у првом устанку (Карађорђево) био један од његових војвода, подигао је сада сâм, под властитим руководством, други устанак 1815. Устанак је успео и уз помоћ руске дипломатије Србија је постала независна држава.

Карађорђе се тада 1817. вратио из иностранства у ослобођену отаџбину да преузме дужност на владајућем трону. Али Обреновић његов фанатични и вероломни противник, договори се са Турцима, изда га и убије на друму код Смедерева. Одсече му затим главу и пошаље у Цариград.

Од тада је настало смртно супарништво и мржња између двеју српских династија, Карађорђевића и Обреновића.

Том трагичном догађају посвећена је песма Петра Петровића Његоша: Карађорђе (Посвета праху оца Србије, нап. М. С.)

11. Један ученик Петра Петровића Његоша

За континуитет у српској поезији, коју је тако дубоко означио Петар Петровић Његош, карактеристична је песма црногорског песника Мише Павићевића, из балканског рата, коју овде наводимо: Црногорска мајка.

12. Један велики српски лиричар. — Песникова идила.

Од двојице следбеника, Вуку је симпатичнији и дражи био Бранко Радичевић.

Млађи од Његоша, Бранко Радичевић се родио 15. марта 1824. у Славонском Броду...

Раније презиране народне песме његове отаџбине, потекле са усана српскога народа, чије је слатко слушање у српским горама тако дубоко побудило племениту душу сентименталног младића, одабране сада и штампане од његовог великог учитеља, надахнуле су машту и наду његову, за више песничке узлете.

Још доста млад, Бранко Радичевић је отишао у Беч да студира и тамо је остао неколико година. Веома се зближио са Вуком и није напуштао кућу вољенога учитеља, који је од самог почетка сједињавао душевну племенитост и песнички нерв младића, показујући му све своје уважавање и своју љубав.

Бранко Радичевић је, под једним тако приврженим одушевљењем, уз поуке и љубав свога цењеног учитеља, веома рано испољио сав племенити песнички таленат.

Жустра нарав, али осећајна и меланхолична, није ни могла да има било шта друго него песнички лирски израз. Ову његову природну песничку обдареност, да се изрази у свом њеном пространству, омогућило је још и једно нежно и племенито осећање.

Млади српски песник био се дубоко заљубио у плаву и руменолику Мину, кћерку Вука Стефановића Карацића, његовога вољеног учитеља.

13. Први „песник дуге косе“ у Србији. — — Смрт песникова.

Леп, црномањаст, са сањалачким очима које огледају целу племенитост духа, са изразито црном косом која је у густој плетеници падала на његова плећа, вољен је од плаве девојке жарко и са истинитим обожавањем.

Сурова, прерана смрт песникова неумитно је прекинула нежну идилу у њеном расцвету. Нежни песник је жалећи љубав склопио своје меланхоличне и сањалачке очи, од туберкулозе, у Бечу 18. јуна 1855. (!).⁴

Одважни стваралац Бранко Радичевић, носилац Вукове заставе у језичкој револуцији, постао је највећи лирски песник у српском препороду. Његово дело имало је велики утицај на српски језик, уметност и поезију.

Написао је доста лирских песама. Најосећајније и најнежније одnose се на његову љубав и његову драгу. Штампано је две књиге ових песама. Другу књигу штампао је 1851, две године пре смрти, још тако млад. Ново издање његових песама, штампаних и необјављених, начинио је његов несрећни отац 1862.

Бранко Радичевић је на крштењу добио грчко име Александар. (!).⁵ Полазећи од тога имена превео га је једноставно српски Бранко.

Његов изузетан пример и његово дело повукли су све младе српске интелектуалце, који су му се дивили и обожавали га.

Многе његове песме постале су народне, па се и сада певају у српском народу.

Млађи српски песници и писци подражавали су га тада у свему. И они су, као и Бранко, неговали густу косу, да би личили на њега, не само у језику и недостижној поезији и уметности, него и у изгледу.

⁴ Бранко Радичевић је умро 1853. године; можда је овде у питању штампарска грешка, јер Пасајанис потом зна да је Бранко другу књигу својих песама штампао 1851. „две године пре смрти“.

⁵ Scilicet Алекса.

Нико међутим није Бранка Радичевића достигао у уметности, његовој префињеној уметности и меланхоличној нежности његовој.

Од наших (грчких) песника на Бранка понекад подсећа Соломос, много више пак Јулије Типалдос.

14. Неколико песама Бранка Радичевића.

Из круга лирских песама изврсног српског песника, које сам покушао да донесем у слободном преводу, дајем овде неколико: Девочка на студенцу, Сретан пастир, Молитва, Мини Карацић у споменицу, Гусле (почетак Гојка), Укор и Враголије.

Једна Бранкова песма изразито народног духа и једно његово посебно песничко остварење, за које нико неће поверовати да она није идилички одјек лепе грчке епохе — тако кратка и уздржана, али потекла из најдубљег осећања — јесте песма Искушење.

15. Једна песничка породица. „Младић живи да би певао: старац пева да би живео“. — Кула од глава.

Јован Илић родио се 15. августа 1823, а умро је 12. марта 1901. у Београду. Учио је права у Србији, а завршио их је у Угарској и Бечу. Учествовао је као добровољац у угарској револуцији 1848. Био је професор у Србији, министар правде 1869. и члан Државног савета 1873—1882.

Писао је лирске и епске песме и дао је свој печат епоси, као предводник школе са великим утицајем. Његов мото је „младић живи да би певао, а старац пева да би живео“.

И његова четири сина — Милутин, Драгутин, Војислав и Жарко — писали су песме. Од њих само је други жив. Војислав и Драгутин имају лепо место у српској књижевности. Драгутин је писао позоришна дела.

Патриотска песма Јована Илића, коју доцније доносим у слободном преводу, односи се на први српски устанак 1812. Караборџев војвода Стеван Синђелић био је тесно опкољен од Турака код Делиграда близу Ниша. У последњем тренутку — као и наши у Аркадији и Кути — пуцао је у барутану и дигао у ваздух и Турке и Србе. Турци су тада саградили једну кулу од српских глава, која и данас постоји у Светој Петки (Агиа Параскева) близу Ниша, још увек са турским именом Беле-кула (кула од глава).

16. Смрт Риге од Фере. — Један његов одушевљени панегирист. — „Син мајског сунца“. — Анђео мира.

Војислав Илић, трећи син Јована Илића, оснивача песничке породице, родио се априла 1860, а умро је јануара 1894. у Приштини . . . , где је служио у српском конзулату. Студирао је права и писао лирске, сатиричне и патриотске песме. Имао је обичај да узима теме из рим-

ске књижевности, а то се није Србима много свидело. Изврсни уметник стиха коме је робовао с превеликом бригом, веома се бринуо и о језику, тако да се његово песништво сматра и обрасцем нове школе.

Смрт Риге од Фере на Београдској тврђави побудила га је да изрази своје снажно узбуђење у овој песми: Гласник слободе.

17. Српска химна и њен песник

Српски песник Јован Борђевић рођен је у Сенти... 13. новембра 1826, а умро је у Београду 9. априла 1900.

Био је професор историје на универзитету, затим министар образовања, а онда и управник Народног позоришта у Београду.

Написао је многе родољубиве песме у народном духу. 1878. године написао је Маркову сабљу, драмску алегорију о српској јуначкој борби на Косову. Ову алегорију која је дубоко одјекнула у српској души, музички је целу обрадио Србима добро познат музички композитор Даворин Јенко.

Део ове драмске алегорије постао је и химна. Када је први пут на сцени певана веома се допала српском народу. Сви су прихватили да је певају, и она је неодољиво припањала за српску душу.

18 Један песник наш одушевљени пријатељ — Преводилац Соломоса и Риге.

Војислав Рашић, Хеладом одушевљени савремени српски књижевник, рођен је у Јагодини у Србији 1869. Студирао је у Београду, а затим у Паризу, права и политичке науке. Писао је прозне и стиховане лирске, епске и сатиричне песме.

Рашић је пре 25 година, заједно са грчким језиком, који говори доста добро, научио да воли Хеладу од тројице српских филхелена, својих учитеља: Стевана Каћанског, песника српске Марсељезе, и друге песме пуне чистог филхеленизма, с насловом Панјелинион, историчара Панте Срећковића, и од Туромана, свог учитеља грчког језика.

Током времена, дубље проучавајући балкански проблем, Рашић је дао једно коначно мишљење, које и сада поткрепљује, да ће Бугари својим варварско-татарским пореклом увек бити препрека балканском јединству. Грци, пак, који су дали првог већег апостола балканске идеје, Ригу од Фере, и њену прву жртву, биће најпогоднији балкански народ да предводи и да оствари јединство. Са овим уверењем предао се грчко-српској идеји свим својим ентузијазмом. Писао је филхеленске прилоге и расправе, преводио је песме и приче грчких писаца, на универзитету у Београду држао је надахнуте говоре — Сулиоти, Грчки устанак '21, Савремени хеленизам (1914) итд.

Драгоцен пример Рашићевог филхеленизма, објављен у Београду 1891, представља један леп том, с карактеристичном посветом — братству српске и грчке омладине, у коме су штампане у српском пре-

воду ода Бајрону нашег Соломоса, Бегство и Самуил Валаоритиса, напред грчка децо, војничка и долази, браћо, тренутак слободе, једна арматолска народна песма, Клефта Александра Рангависа, Залокоста-сова ода Риги, Аркадија Панагија Вергота и др.

Рашић је као резервни капетан учествовао у балканским и великом (I св.) рату. Овде доносим неколико његових раније писаних песама у преводу: песма наследника, бедем, Лепа смрт, и две необјављене његове песме писане на Крфу — Отаџбина и Повратак, пуне бола и носталгије за тада изгубљеном херојском Србијом.

KOSTA PASSAYANNIS'S „SERBIAN SONGS”

Summary

The modern Greek science in literature has so far shown twice a very keen interest in Yugoslavistic studies, particularly in the history, language and literature of the Serbian people. It was, first in the sixties of the last century, 1861—1866, at the time when the reformatory work Vuk Karadžić's was clearing the path for itself right along in the European culture. Then there appear in Greece the first translations of our folk songs. They were being translated from the original by Niccolò Tommaseo and Stephan Koumanoudis. At the same time (1862), there appears also the first Greek treatise on Serbian folk poetry, written by Yoannes Pervanoglou and based on Tommaseo's translations and studies.

The second period of major interest of Greeks in the culture of the Serbian people took place after the Balkan conflicts and at the time of the World War I. Then, more precisely in 1916 and 1918, there arose also Kosta Passayannis's work, Serbian Songs (ΣΕΡΒΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ. Ἀθήνα, 1920), published at first in instalments in the review „Nea Ellas”.

Greek writer, journalist and publicist Kosta Passayannis (1873—1931), instead of the preface to his book, brings the chapter First Acquaintances, in which he speaks on his first meeting with the Serbian army in January 1916, on Corfu. „Since then — says Passayannis — I have become close friends with the archimandrite Myron and the Serbian journalist and author, who had a Greek education, Vojislav Rašić, who, and particularly the latter, have hepled me a lot to get acquainted with the Serbian literature. To their help I owe also this little contribution on the Serbian language” (p. 16).

The greatest part of Passayannis's book is filled with the contribution on two thematically well-rounded wholes: Serbian language and Serbian literature — the translation of which into Serbian is being published in extenso at the end of our study.

Taking as the starting point the idea that the Serbian Mediaeval State had been organized on the model of the Byzantine State organization, Passayannis sees the first years of Serbian culture in the Byzantine civilization, legislation, religion and Greek language. Ethnical and linguis-

tic renaissance of the Serbian people after the insurrection of 1804, is a fruit of reformatory and literary activity Vuk Karadžić's and of his collections of Serbian folk songs. A particular chapter of Passayannis's interest are the song of the Kosovo cycle. However, his too broadly emphasized approach to folk songs of this cycle stopped at the translation of Kosovo girl only.

Petar Petrović Njegoš and Branko Radičević have been presented as Vuk's most faithful disciples and followers. From Njegoš's *Mountain Wreath* Passayannis brings in translation the *Dedication to the Ashes of the Father of Serbia* under the title *Karađorđe*.

Most of translated poems are works of Branko Radičević, whom Passayannis calls „a great Serbian lyricist- indyllic poet” whose poetry reminds of the Greek poets *Dinoysios Solomos* and *Julius Tipald*. From Branko's cycle of lyrical poems in Greek translation are accessible to the reader: *Girl on the Well*, *Happy Shepherd*, *Prayer*, *In the Album to Mina Vuk's Vukomanović*, *Gusle* (beginning of the poem called *Gojko*), *Reprimand* and *Frolicking*.

Under the title *A Family of Poets* the Greek reader learns a series of details on *Jovan Ilić* and his sons. After that, in a free translation into Greek, there follow only the patriotic songs of *J. Ilić — Sindelić* and of *V. Ilić — Herald of Freedom and Peace Angel*.

Finally, Passayannis inserts into his book also some minor Serbian poets: *Jovan Borđević (Marko's Soord)*, *Mišo Pavičević (Montenegrine Mother)* and *Vojislav Rašić* to whom he dedicates a few last pages, particularly as translator of the Greek patriotic poets *Dionysios Solomos*, *Aristotle Valaoritis*, *Alexander R. Rangavis* and the poet revolutionary *Rigas Pheraios*.

Passayannis's translations of our songs and poets are rather free adaptations, but they are really artistic. Our original songs, in fact, particularly those with a lyrical romantic woof, are not seldom motif inspiration to Passayannis's Greek poetic renditions.

Miodrag LAZIC
Beograd

OSTACI NEMAČKIH DIJALEKATA NA TLU JUGOSLAVIJE

Dosadašnja istraživanja i popis reči u Novom Brdu i okolini, koje su ostale u našoj sredini kao nasleđe, ukazuju na činjenicu da među rudarima Sasima nije postojao jedinstven tip nemačkog govora. Izvesne jezičke razlike su postojale. Ovome treba dodati da je taj jezik, u dodiru s našim jezikom, pretrpeo znatne izmene, pa je teško pratiti njegove karakteristike u izvornom obliku. Međutim, čisto stručna, rudarska terminologija ostala je dosta dobro očuvana, jer naš jezik dugo vremena nije bio u stanju da pronađe zamenu za te strane reči. Tako se i danas među stanovništvom mogu čuti neke reči nemačkog porekla koje su primile izvesna svojstva našeg jezika. Pažljivom rekonstrukcijom može se doći do njihovog prvobitnog značenja.

Najpotpuniji uvid o ovu problematiku pružaju nam popis reči u Janjevu i Novom Brdu, njihova sistematizacija i studije dr Milivoja Pavlovića, „Tragovi rudara Sasa u srpskohrvatskom jeziku” — izd. 1960. god.

Činjenica da su Sasi imali izvesnu autonomiju u srednjevekovnoj Srbiji govori o njihovom privilegovanom položaju, što se svakako odnosilo i na jezik. Sasi su po svom položaju bili izjednačeni sa Dubrovčanima, a među dvorskom vlastelom bilo je i Nemaca. Ekonomski i društveni položaj Sasa bio je vrlo dobar. Poseban ugled imali su u rudarstvu. Rudarska mesta živela su organizovano. U Zakoniku cara Dušana pominju se Sasi. Reč Sas semantički se izjednačuje sa značenjem „rudar”.

Dr M. Pavlović navodi brojne toponime kako iz starih spomenika tako i iz našeg doba. „U jednoj povelji despota Đurđa Brankovića pominje se u Lepenici selo Sasi”. Selo Sase postoji kod Srebrenice kao i u okolini Kratova. Sasino Polje kod Prijepolja, Sašinci su u Sremu, Sašina Greda u Slavoniji, Saška Reka u Makedoniji, Sašiloviće, zaselak kod Raške.

Pre nego što priđemo analizi nađenih nemačkih reči na našem tlu, potrebno je pogledati neke jezičke pojave koje su značile krupnu istorijsku promenu za sve germanske jezike. To su u prvom redu prvo i drugo pomeranje glasova (Erste und Zweite Lautverschiebung).

Jezik, koji se naziva indoevropski (Indogermanisch) imao je veće bogatstvo formi i glasova, nego što je imao germanski. Iz jedinstvenog

indoevropskog jezika (Indogermanisch) odvojio se germanski jednim događajem, koji se označava kao prvo pomeranje glasova (Erste Lautverschiebung). Ovo pomeranje glasova odvijalo se uglavnom u okviru eksplozivnih glasova i njihovih aspirata: b > p, d > t, g > k.

Reč Lautverschiebung okarakterisao je Jakob Grim kao određenu zakonitu promenu koja se tokom vremena odnosila na eksplozivne glasove germanskih jezika.

U indoevropskom (Indogermanisch) jeziku mogao je ton prelaziti sa jednog sloga na drugi, što nazivamo slobodnim akcentom. U nemačkom, naprotiv, akcentat je postojan, stoji uvek na jednom korenom slogu, i ne može da pređe na neki fleksijski ili izvedeni slog: Hé rz, hé rzhaft, hé rzlich. Prvo pomeranje glasova imali su svi germanski jezici. Ovo glasovno stanje opšte germanskog konsonantizma možemo najbolje pratiti u gotskom, engleskom, starom i novom donjonemačkom (Alt- oder Neuniederdeutsch) jeziku.

Drugo pomeranje glasova (Zweite Lautverschiebung) dogodilo se samo u visokonemačkom (Hochdeutsch) jeziku. Ali ovo drugo pomeranje glasova ne proteže se ravnomerno preko cele visokonemačke (Hochdeutsch) oblasti, već je stepen širenja pomeranja glasova različit. Nejednakom zastupljenošću pomeranja glasova nastale su najvažnije dijalekatske razlike.

Reč ceh (Zeche) može da znači „rudarska jama“, rudište, kao i stalešku rudarsku organizaciju. Ali, ova reč se dvojako piše i izgovara na teritoriji srpskohrvatskog jezika: javljaju se reči zäche (mhd) i tèche (mnd). To svedoči da su postojala dva tipa nemačkog govora. Dr Pavlović beleži u Janjevu reč cè, ali „poznato je iz povelje Cara Dušana manastiru Treskavici selo u Azotu Tehovo, u Bosni se javlja prezime Tešanović ili Tešman. (Reči iste osnove). Ova dva tipa izgovora ogledaju se u sledećim toponimima: u Štajerskoj se nalazi mesto Techendorf; u Donjoj Austriji (Teesdorf. U Moravskoj Tèchov ali i Zechan; u Češkoj Zechovice ili i Tèchovice; u Galiciji — Tehliw; u Sloveniji Tehovec.

S obzirom na upotrebu reči Zeche — Teche, prof. Pavlović postavlja pitanje: „Da li su „Sasi“ u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni pripadali istom dijalekatskom tipu“. Ili su, pri dolasku u našu zemlju, njihovi preci govorili već diferenciranim nemačkim dijalekatskim tipovima.

U prvom redu, uočena razlika dva nemačka izgovora odnosi se na suglasnike „t“ prema „z“, i prof. Pavlović nam jasno ukazuje na to da je ovde reč o drugom glasovnom pomeranju (Zweite Lautverschiebung). Ovo mlađe pomeranje „t“ — „z“ nije zahvatilo sve nemačke dijalekte. Ovim procesom nastale su razlike u nemačkim dijalektima, koje, pažljivom rekonstrukcijom, možemo da pratimo i na našem tlu. Tu tačnu konstataciju ovde ćemo dovesti u vezu sa nemačkom dijalekatskom geografijom.

Dijalekti koji su učestvovali u novijem pomeranju glasova (Zweite Lautverschiebung) su gornjonemački — hochdeutsch, a oni koji to nisu doživeli pripadaju donjonemačkom — niederdeutsch. Linija koja odvaja gornjonemački od donjonemačkog pruža se od zapada prema istoku i to otprilike na ovaj način: počinje južno od Limburga, ide prema Rajni,

koju dodiruje ispod Benrata, skreće prema severoistoku i u istom pravcu sa Rajnom prolazi severno od Zigena i vodi skoro u pravoj liniji prema Elbi, koju dodiruje iznad Magdenburga. Potom se pruža na sever, prelazeći pored Vitenberga; kod Libena prelazi reku Špreju i zatim preko Firstenberga na Odr i vodi prema mestu Birnbaum u blizini Varte. Ova linija se naziva Benratova linija (die Benrather Linie).

Tamo gde se pokazuje pomeranje glasova „p”, „t”, „k” u „f”, „z”, „ch” radi se o visokonemačkim (hochdeutsch) dijalektima. Ovu grupu predstavljaju franački (gornji, rajnski i srednji) i gornjonemački dijalekti.

U grupu dijalekata koja je ostala nezahvaćena drugim pomeranjem glasova (Zweite Lautverschiebung) spadaju: donjofranački i starosaksonski (Niederfränkisch und Altsächsisch). Tako se podelila nemačka jezička oblast na hoch- und niederdeutsch, odnosno na južnu i severnu jezičku oblast. Ova podela, docnijim procesima u jeziku, bila je prevaziđena, ali, sa istorijskog gledišta, ostavila je velike posledice na formiranje drugih jezika, u prvom redu uticaj starosaksonskog dijalekta na formiranje engleskog jezika.

Glas „t” prešao je u „z” kod svih gornjonemačkih dijalekata. Anglosaksonsko timber, engl. timber (Bauholz), althochd. zimbar, Zimmer, (soba, odaja). Ili altsächs. tēman, althochd. zēman, neuhochd. zieman (pristajati, priličiti); altsächs. holt — althochd. holz, Holz (drvo).

Prelaz „t” u „z” dobro se ogleda i u sledećim primerima:

altsächs.	engl.	althochd.	neuhochd.
two, twa	two	zwo	zwei (dva)
tēhan	ten	zēhan	zehn (deset)

Uočavajući razliku u upotrebi reči *Zeche* — *Teche*, ispravno je mišljenje da u našoj zemlji nisu boravili samo predstavnici rudara Sasa, već i predstavnici nekih drugih plemena, svakako sa Rajne. Ova pretpostavka može se prihvatiti kao tačna, s obzirom na već obrazložene jezičke razlike i upotrebe reči. Međutim, u svima istraženim spomenicima pominju se samo „Sasi” i jezički spomenici o njihovom boravku kod nas su brojni, naročito u pogledu toponima. Ovde se može razviti samo sledeća teza: rudari franačkih plemena stigli su kasnije, pa je njihov uticaj na društvene prilike u zemlji bio neznatan, upravo i na njih je prenet naziv „Sasi” u pomerenom značenju „rudari”.

Angli i Sasi, koji su prešli u Britaniju, prodrli su i u jezik, koji sada nazivamo anglosaksonski. Ovaj jezik je imao svoj posebni razvojni put, poprimivši preko Normana romanske elemente.

Dr Pavlović beleži jedan interesantan razgovor sa domaćim stanovništvom u Janjevu, nekadašnjem rudarskom naselju u blizini Novog Brda. „Na moje pitanje odakle se dobija ruda, odgovoreno mi je: „Mi nemamo u Janjevu *cž* (Wir haben in Janjevo keine *zž*)”, što se izgubilo, kao u drugim rečima ovog i mnogih drugih srpskih dijalekata. I sago-

vornik nastavlja: „To ima u Slovinje (mesto u blizini Janjeva) na „op” (na gomile)”.

Reč „op” po Klugeu znači u starosaksonskom „hop” (Haufe, Schar) — gomila. Ona je, kao i mnoge druge reči, do svog konačnog oblika pretrpela nekoliko izmena.

<i>altsächs.</i>	<i>althochd.</i>	<i>neuhochd.</i>
starosak.	staronem.	novonem.
hop	houf	Haufe

Sličnih primera pretvaranja konsonanata „p” u „f” u krajnjem slogu bilo je i kod drugih reči:

<i>altsächs.</i>	<i>althochd.</i>	<i>neuhochd.</i>
diop	tiof	tief (dubok)
hop	houf	Haufe (gomila)

Na našem tlu reč (h)op čuva nepromenjeno „p”, ona je van domašaja daljih zbivanja jer je daleko od svoje matice jezika; ali se u njoj ispoljila balkanistička crta „o” „u”, kao romansko „bun”- „bon” — (upoređi J F XXII, str. 219). Reč „op”, zabeležena u Janjevu, je izvornija u odnosu na reč „upina” koju nalazimo u Bosni. Janjevo ne spada u balkanističku zonu pa „o” ne prelazi u „u”. Sasvim je prirodno što u Bosni nailazimo na reč „upina” u kojoj balkanistička crta dolazi do izražaja, pa otuda naziv reke Buna a ne Bona.

Pored pomenute promene konsoanata „p” — „f” na kraju reči, dolazi i do promene vokala. Dok je drugo pomeranje glasova (Zweite Lautverschiebung) proteklo u promeni konsonanata, dotle srednji vek karakterišu znatne promene vokala — umlaut i diftoniziranje jezika.

Nemački diftong „au” zamenjuje u 9. veku diftong „ou”. Primer: mhd. *ouge* — *Auge*, *loup* — *Laub*, *toufe* — *Taufe*, *rouch* — *Rauch*. Ali krajem 13. veka diftong „au” ponovo se vraća u upotrebu, diftong „ou” polako se gubi, dok u pisanom jeziku (in der Schriftsprache) nije potpuno iščezao. Tako se ovaj diftong kretao na liniji *au* — *ou* — *au*.

<i>altsächs.</i>	<i>alt- und mhd.</i>	<i>neuhochd.</i>
hop	houf	Haufe (gomila)
—	ouge	Auge (oči)
—	loup	Laub (lišće)

Prema tome izgovor „na up”, kako je zabeleženo u Bosni (upina), po vokalizmu nije pojava nemačkog jezika, nego balkanistička pojava tipa *bun:bon*. („bonus”), cf. JF XXII.

Najbogatiju oblast za proučavanje nemačkih dijalekata na tlu Jugoslavije svakako predstavlja područje današnje Vojvodine.

Prvom polovinom 18. veka došlo je do previranja i etničkog grupisanja naroda Vojvodine. Glavne mase stanovništva kretale su se iz tri

pravca. S juga velika seoba Srba 1690. godine. Sa severa kolonizacija nemačkog stanovništva početkom 18. veka. Iz gornjih krajeva Ugarske došli su Mađari, Slovaci i Rusini.

Svi novonaseljeni narodi i etničke grupe, koji su se našli na istom tlu, snažno su uticali jedni na druge, prožimajući međusobno svoje kulture, običaje, pa i jezik nije mogao ostati po strani.

Prema proceni Edmunda Šnevajsa u svom delu „Nemačke pozajmljene reči u srpskohrvatskom” Edmund Schmeeweis — „Die deutschen Lehnwörter im Serbokroatischen” — Berlin, 1960.) u srpskohrvatskom jeziku nalazi se oko dve hiljade nemačkih pozajmljenih reči.

Po istim izvorima u Beogradu je, pre nego su ga Turci zauzeli 1738. godine, živelo 74 nemačke porodice sa svojim sudijom i predsednikom opštine na čelu. Posle pada Beograda prešli su preko Save i Dunava i naselili se u Zemunu, Novom Sadu, Pančevu i Vršcu.

Pošto je 1718. godine zaključen požarevački mir, počelo je naseljavanje Nemaca u Vojvodinu. Prvo veće doseljavanje kolonista izvršeno je od 1722—1726. godine. Tom prilikom došlo je oko 10 hiljada Švaba, Franaka i stanovnika sa Rajne. Masovni dolazak stanovništva iz Švapske oblasti može se objasniti jedino činjenicom da je vođeni put Dunavom bio najjeftiniji i najpogodniji za putovanje. Bečki dvor bio je veoma izdašan prema onima koji su nameravali da se nastane u Vojvodini. Svaki kolonista dobijao je 100 do 300 guldena u zlatu, kuću i zemljište u novom zavičaju.

Nemački pisac Adam Miler-Gutenbrun (Adam Müller-Gutenbrunn) u svom romanu „Velika seoba Švaba” (Der grosse Schwabenzug) veoma slikovito opisuje sudbine nemačkih kolonista u Vojvodini.

Dalje naseljavanje produženo je tokom 18. veka. U vremenu od 1763—1770. godine doseljeno je u Banat 10 hiljada porodica u 50 nov osnovanih i 30 već postojećih mesta.

Od 1782—1788. godine doseljeno je u Bačku i Banat tri hiljade novih porodica. U Napoleonovo vreme usledio je poslednji priliv nemačkog stanovništva u Vojvodinu.

Potpuno iscrpne podatke o kolonizaciji Vojvodine pružaju ratni arhiv i hronike opština (Kriegsarchiv und Gemeindechroniken) u Beču. Prema ovim izvorima Vojvodinu su naselili u prvom redu Švabe, zatim Franci, Lotarinžani, stanovnici Virtemberg, Švajcvalda, Badena, Hese-na, Nasau, Trier, Gornje Austrije, Tirola, Donje Austrije, Luksemburga, šta više i Švajcarske. Ovako složeni sastav stanovništva na tlu Vojvodine činio je široki spektar jezika i dijalekata u svim mogućim varijantama.

U vreme Austro-ugarske monarhije nemačko stanovništvo činilo je 27% stanovništva Vojvodine koje je posedovalo više od polovine vojvođanskog zemljišta. Nemački jezik važio je kao službeni jezik za sve građane ove teritorije.

Srpsko stanovništvo živelo je po gradovima baveći se pretežno trgovinom i zanatstvom. Zahvaljujući dobrim trgovačkim vezama sa Srbijom i kulturnim sa Rusijom, srpsko stanovništvo, ne samo da je uspelo da

sačuva svoje nacionalno obeležje, već je na zavidnoj visini razvilo svoju kulturu i književnost.

Što je veliki broj nemačkih reči prodro u srpsko-hrvatski jezik može se objasniti i pravdati mnogim faktorima. Pozajmljivanje tuđih reči, u ono vreme, bilo je nezabežno i istorijski opravdano.

Međutim, zahvaljujući tim pozajmljenim rečima, koje još egzistiraju na našem tlu, možemo da pratimo šta se zbilo sa mnogobrojnim nemačkim dijalektima koje su kolonisti iz stare domovine doneli sa sobom. Svi doneti dijalekti slili su se u jedan, u dijalekat vojvođanskih Nemaca, dosta blizak austrijskom dijalektu. Leksički gledano lako se mogu pronaći reči koje su karakteristične samo za ovo područje, dok su za isti pojam u nemačkom jeziku upotrebljavaju druge reči. Primeri su mnogobrojni:

Srpskohr: paradajz — vojvođanski Nemci: das Paradeis. U nemačkom književnom jeziku: der Paradeisapfel. Sada se u celoj Nemačkoj upotrebljava francuska reč: die Tomate.

Srpskohr: griz — nem. der Grieß. Zvučni izgovor slova s na kraju reči pokazuje da su obe reči došle iz vojvođanskog nemačkog.

Srpskohr: karfiol — od vojvođanskih Nemaca i austrijskog: der Karfiol. U nemačkom: der Blumenkohl.

Srpskohr: šunka — kod vojvođanskih Nemaca: der Schunke(n), nemački: der Schinken.

Srpskohr: šolja — od reči die Schale. Mekano l zamenjeno našim lj kao u rečima: cilj — das Ziel; roštilj — das Roscht'l, kelj — Kehl, nem. der Kohl.

Pod uticajem jezika drugih naroda govor vojvođanskih Nemaca gubi jednu od osnovnih karakteristika nemačkog jezika: mućenje. Na primer: vojv. Nemci — Fruhstuck, doručak — nem. das Frühstück. Vojv. nemački: zuruck — nazad, nem. zurück.

Iz južno nemačkih dijalekata dobili smo preko vojvođanskih Nemaca reči koje se i danas upotrebljavaju:

Srpskohr: tegla — mhd. tēgel, bavarsko-austrijski: Tegel.

Srpskohr: korpa — od nem. der Korb, mhd-ahd: korp.

Srpskohr: šafolj — bavarsko-austrijski: Schafft, uporedi mađ. saf-fely.

Srpskohr: kanta — bavarski: die Kante (die Kanne, Geschirr) ahd: channata (Kluge).

Sve reči nemačkog porekla možemo svrstati u tri grupe: one koje nisu više u upotrebi, reči koje se kolebaju i one koje se ponašaju kao domaće reči.

Nisu više u upotrebi: šlafrok — kućna haljina, nem. der Schlafrock; tej — čaj, nem. der Tee; hauzmajstor — domar, nem. Hausmeister; federmester — nožić, nem. des Federmesser.

Reči koje se kolebaju: veš — rublje, nem. die Wäsche; vešmašina — mašina za pranje rublja, nem. die Wäschmaschine.

Odomaćile su se reči: knedla — od južnonemačke reči der Knödel. Ova reč ne samo što se odomaćila već je postala i poslovična: stoji mu knedla u grlu, guta knedle;

Mantil — od nem. reči der Mantel, majstor — nem. der Meister (može da znači i umetnik), uporedi latinski: magister.

Danas se jezik definiše kao duhovna baza jednog naroda, kao sredstvo za sporazumevanje među ljudima. Jezik je izraz mišljenja i stvaranja. Međutim, ne bi trebalo izgubiti iz vida njegovu istorijsku dimenziju. Jer, ukoliko su duhovne i stvaralačke moći jednog naroda bile veće, utoliko je jezik bio bogatiji, izražajniji.

Dijalekti čine prirodnu osnovu svakog jezika. Književni jezik crpi nove reči, podmlađuje se, obogaćuje se iz široke riznice dijalekata. Književni jezik ni po čemu se ne suprotstavlja dijalektima. Dijalekti danas ne čine samo istorijsku osnovu iz koje se razvio književni jezik, već duhovnu snagu naroda iz kojeg je ponikao.

Literatura:

1. Tragovi rudara Sasa u srpskohrvatskom jeziku od dr Milivoja Pavlovića.
2. Dr Milivoje Pavlović, *Altsächsische Bergbauterminologie im Serbokroatischen*.
3. Dr Joh. Christ. Henses, *Deutsche Grammatik oder Lehrbuch der deutschen Sprache*.
4. Nikola Radojčić, *Zakon o rudnicima despota Stefana*.
5. *Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden und Ortschaften Österreichs*, Wien 1915.
6. Edmund Schneeweis, *Die deutschen Lehnwörter im Serbokroatischen*, Berlin, 1960.
7. Brežnik Pavel, *Die Mundarten der hochdeutschen Ansiedlung Franzlan in Jugoslawien*, Beograd, 1935.
8. Ladislav Weifert, *Die deutsche Mundart von Bela Crkva*, Beograd, 1933.

DIE ÜBERRESTE DER DEUTSCHEN MUNDARTEN AUF DEM BODEN JUGOSLAWIENS

Zusammenfassung

Die Sachsen, die im Mittelalter nach Serbien und Bosnien gekommen sind, beeinflussten das ganze Leben im damaligen serbischen Staat. Das finden wir auch in der Sprache, besonders in der Bergbauterminologie. Der bekannte slawistische Wissenschaftler Dr. Milivoje Pavlović entdeckte in Novo Brdo zahlreiche Worte, germanischer Abstammung, aber die noch heute im Gebrauch sind. In seinem Buch „Altsächsische Bergbauterminologie im Serbokroatischen“ bemerkte Dr. Pavlović, dass das Wort „Zeche“ noch als „Teche“ ausgesprochen wurde. Es war ihm klar: die Bergleute, die als „Sachsen“ genannt wurden, stammten nicht aus einem deutschen Sprachgebiet. Auf unserem Boden weilten auch die Bergleute einer anderen Mundart.

Die Schwierigkeit besteht darin, dass nur der Name „Sachsen“ in den alten serbischen Schriften erhalten geblieben ist. Kein anderer Angehörige der deutschen Stämme wurde in der Geschichte erwähnt.

Der Unterschied in der Aussprache der Worte: Zeche — Teche genehmigt uns die Voraussetzung, dass es hier um die Zweite Lautverschiebung handelt.

Die Mundarten niedersächsisch und niederfränkisch standen nicht unter dem Einfluss der Zweiten Lautverschiebung. Die Linie, die niederdeutsch von dem hochdeutsch teilt, heisst Benrather Linie.

Der Laut „t“ ist bei allen hochdeutsch Mundarten „z“ geworden.

<i>altsächs.</i>	<i>engl.</i>	<i>althochd.</i>	<i>neuhochd.</i>
timber	timber	zimbar	Zimmer
holt	—	holz	Holz

Dr. Pavlović hatte recht, als er der Meinung war, dass in unserem Lande nicht nur die Sachsen weilten, sondern auch die Angehörige einer anderen deutschen Mundart, in jedem Falle von dem Rhein. Das könnten die Bergleute aus dem rheinfränkischen Gebiet sein. Diese Bergleute kamen später und so hatten sie keinen Einfluss auf das öffentliche Leben in unserem Lande. Von ihnen gibt es keine Spur in der serbischen Geschichte.

ÉTUDES BALKANIQUES

За последње три године од 1973—1975. године *Études balkaniques* часопис Балканолошког института Бугарске академије наука, излазио је редовно (четири пута годишње).

У току 1973. године за југословенске историчаре вредни су пажње чланци, који пре свега разматрају проблеме из прошлости југословенских народа и народности, а затим и они који имају општи значај. На пример, познати совјетски историчар Јури Писарев у свом прилогу: Велика октобарска социјалистичка револуција у Русији и Југословенски народи у Аустро-Угарској, после опширног уводног дела о политичкој ситуацији у Аустро-Угарској уочи октобарске социјалистичке револуције, задржава се на ставовима социјалистичких и социјалдемократских партија о овом врло важном догађају и преломном моменту у међународном радничком покрету, у земљама Босне и Херцеговине, Хрватске, Славоније, Војводине и Словеније. За образложење ставова социјалистичких и социјалдемократских партија у југословенским земљама под Аустро-Угарском аутор користи велики број библиографских и архивских података, како југословенских историчара и архива, тако и иностраних историчара и архива.

Следећи прилог који заслужује нашу пажњу је чланак Леонида Гибианског: Припреме за Посдамску конференцију и проблеми југоисточне Европе. Предмет истраживања аутора су: какве су припреме и кораке велике силе предузеле уочи сазивања Посдамске конференције. Док су Америка и Ен-

глеска уочи конференције, са једне стране, а СССР с друге, главну пажњу своје политике посвећивали нормализацији односа са бившим хитлеровим савезницима Румунијом, Бугарском и Мађарском, како би их што чврше привезали за своје друштвено-политичке системе и утицаје, дотле је Југославија, као савезник против Немачке, била у великом сукобу са Америком и Енглеском око Трста и Истре, које су југословенске јединице ослободиле. Због овог догађаја односи између западних сила и Југославије толико су били заоштрени, да је могао да избије и оружани сукоб. О овим догађајима Леонид Гибиански прикупио је врло богату документацију и архивску грађу из руских и америчких архива, да би што верније илустровао догађаје и проблеме који су предмет његових истраживања.

Последњи прилог из 1973. године, је чланак Вере Бојчеве: Размена књига између Бугара и Срба из области просвете и школства у првој половини XIX века. Аутор обрађује један врло значајан проблем из културне историје српског и бугарског народа у првој половини XIX века, када су одпочеле да се оснивају бугарске националне институције, пре свега просветне. Захваљујући општем расположењу и балканској солидарности у борби против турских феудалних власти, а исто тако, и врло развијеном осећању словенске узajамности у борби за употребу народног језика ради просвећивања народних маса, допринели су да се развије значајна размена књига и уџбеника између српског и бугар-

ског народа, користећи за ову сврху тек подигнуту српску штампарiju у Београду или Крагујевцу, а касније и приватне штампарије у Србији и Војводини. Из практичних разлога Вера Бојчева свој прилог поделила је на два дела: Растурање српских књига у Бугарској и Бугарске у Србији, да би истакла, да је и у Србији код српске интелигенције у различитим културним и политичким срединама, постојао интерес за бугарску књигу, како би на основу тога пратили политички и национални развитак бугарског народа. Да би што боље илустровала своје погледе, она користи богату библиографију српских и бугарских аутора, који су се бавили проучавањем културно-просветних веза српског и бугарског народа средином XIX века, као и архивску грађу из Архива Србије.

У току 1974. године изашле су три свеске *Etudes balkaniques*. У њима нема прилога који би се директно односили на историјску прошлост југословенских народа. Међутим, чланци из опште проблематике су вредни пажње. На пример прилог Владимира Георгијева. Балканистика, њена историја и задаци, у коме даје историјски преглед развоја балканистике као науке, која доприноси зближавању балканских народа, на основу проучавања њихове прошлости, која је имала доста заједничких момената и догађаја. После уводних напомена, аутор набраја: прво, скупове и састанке између два рата, који су допринели развијању балканистике као науке, а затим прелази на излагање о састанцима, скуповима, конгресима, као и међународним организацијама, које су после другог светског рата допринели развијању балканистике као науке.

Следећи прилог из 1974. године, је такође општег карактера. То је чланак Љубена Берова: О променама у ценама у трговини између Турске и Европе од XVI—XIX века. Поред интересантних библиографских и архивистичких података о кретању цена између Турске

и Европе од XVI—XIX века, аутор своја истраживања поткрепљује и графиконима, да би илустративније приказао резултате свога рада.

Etudes balkaniques — за 1975. године доноси више занимљивих прилога, Веселина Димова: Штампане књига и неки облици сарадње између Бугарских и Српских културних радника средином XIX века, као и чланак Крумке Шарове: Светозар Марковић 1846—1875. год. Два прилога су општег карактера и говоре о међусобним односима балканских народа, то су: Љубена Берова: Проблеми метрологије на Балкану за време турске управе од XV—XIX века, и Славча Васева: Сарадња балканских јурналиста. Прилог Љубена Берова се сасвим случајно уклапа у прославу стогодишњице од увођења метричких мера у Србији. Заинтересовани преко овог прилога могу се упознати са стањем у Турској, односно у балканским земљама, пре него што је уведена модеран начин мерења.

Предмет истраживања Веселина Димова је штампање књига, уџбеника и листова српских и бугарских аутора у Државној штампарии Кнежевине Србије, као и у приватним штампаријама И. Согрона, А. Медаковића, А. Андрића и Н. Стефановића средином XIX века. Овај синтетички рад са богатим библиографским подацима и мање важним архивским подацима, пружа нам могућност да се упознамо са околностима под којим су српски и бугарски писци штампали своја дела у Кнежевини Србији и Војводини.

Прилог Крумке Шарове има за циљ да упозна научну јавност са животом и радом Светозара Марковића, поводом његове стогодишњице од смрти, као једног од оснивача Социјалистичког покрета на Балкану и Србији, а који је оставио трајни утицај код свих балканских народа у ширењу и развијању социјалистичких идеја и мисли.

Климент Цамбазовски

JOURNAL OF GLASS STUDIES, VOL. XV (1973). THE CORNING MUSEUM, CORNING GLASS CENTER, CORNING, N Y. 1974, 19 прилога и студија нове аквизиције у међународним јавним и приватним збиркама; библиографија за историју стакла из 1972.

Овај годишњи часопис дана је по ширини тематике, ажурности у објављивању научних открића значајних за општу и посебне историје стакла, као и по високој стручности сарадника међу водећим у свету. Са позиција балканистике, истина, у споредном контексту али не мање занимљивом, број XV посебно привлачи нашу пажњу. Редакција је у том броју дала трима студијама које чине тематску целину релативно широк простор, а односе се на стакло које је као део товара једног млетачког трговачког брода, хаварисаног код хриди Гналић у Пашманском каналу, било у 1967/68. подигнуто са морског дна (Гналички налаз раније је објављен у Vrulje I, Zadar 1971). *Astone Gasparetto, Venezia*), један од аутора поменутих студија са ауторитетом одличног познаваоца историје млетачко-муранског стакларства, претпоставио је на основу архивских извора да се олупина брода код Гналића може са много вероватноће идентификовати са млетачком галијом „Габианом“ (*Gagiana*) која је на свом путу за Цариград 1583. године доживела хаварију у Пашманском каналу (*The Gnalčić Wreck: Identification of the Ship — Гналићка олупина, идентификација лађе*). У другој студији (*The Gnalčić Wreck: The Glass — Гналићка олупина, стакло, (Sofija Petricioli (Zadar)*) стручно је анализирао типске и стилске карактеристике стакла из гналићког налаза, који броји 86 типова обичних и луксузних предмета, израђених од безбојног провидног или обојеног стакла, на неколико начина декорисаног. У трећем напису (*Analyses of some Finds from the Gnalčić Wreck — Анализе неких налаза стакла са гналићке олупине (у свету цељен научник за квантитативне анализе старог стакла Robert H. Brill (Corning, N. Y.)*) дао је уз коментаре табеларни приказ резултата квантитативних анализа 6 фрагмената стакла из гналићког налаза. Ови резултати си-

гурно датованог муранског стакла представљају драгоцени збир знања, јер су анализе муранског стакла те врсте биле из објективних разлога до сада изузетно ретко предузимане.

На основу три поменуће студије произлази да је гналићки налаз по много чему веома значајан. Пре свега, то стакло представља најбогатији до сада познати затворени налаз муранског стакла не само из XVI века, него уопште. Надаље, овим се налазом не проширују само знања о технологији, типовима и стилу сигурно датованог муранског стакла, већ се такође отварају шире могућности за диференцијацију стакла муранске производње од оног које је у исто време другде израђивано „на венецијански начин“ (*façon de Venise*). Сазнањима у том смислу — нарочито резултати егзактних анализа које су дале и које ће у будућности давати савремени истанчани методи хемијског испитивања старог стакла — пружена је помоћ решавању проблема идентификације стакла на примеру дубровачке производње, или оног које је последњих деценија XVI века израђивано у османлијским радионицама на Балкану, а које се развијало под посредним или непосредним утицајима муранског стакла. Стакло из XVI века, налажено у балканским просторима добило је гналићким налазом такође сигурнији ослонац за датовање, односно за типско-стилске анализе (између више примера наводимо налаз мале чинијице са београдске тврђаве, са декором улагања делића вишебојног стакла у основну масу предмета, којој је набена аналогна у гналићком налазу). Најзад, архивске вести о извозу дубровачког стакла током XVI века у формалном прилагођавању захтевима тамошњег тржишта, добијају своју илустративну допуну у стакленој роби са „Габане“, међу којом се поред западњачких об-

лика стакла налазио не мали број таквих предмета који су својим „оријентализмима“ пружили могућност да се наслути какво је могло да буде дубровачко стакло из

тог времена, које је отпремано у балканске земље, обухваћене границама османлијске државе.

Верена Хан

БАЛКАНСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ — ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ,
Академия наук СССР, Институт славяноведения и балканистики, Москва
1976. година

Институт славјановеденија и балканистике Академије наука СССР публиковао је у посебном Зборнику под насловом Балканолошка истраживања — проблеми из историје и културе, реферате својих сарадника изнетих на III Међународном конгресу југоисточне Европе одржаном у Букурешту од 4—10 септембра 1974. године у редакцији колегијума: Г. А. Арш, (одговорни уредник) В. Н. Виноградов, А. Ј. Гибиански, Е. П. Лова, Ј. В. Иванова и Д. Ф. Поплико (секретар редакције). Ради боље прегледности целокупни материјал је подељен на шест поглавља на основу садржаја и проблема које аутори разматрају: Историја — Социјално економски односи, Националноослободилачки и револуционарни покрети — Развитак друштвене мисли, Међународни односи, Совјетски савез и земље у југоисточној Европи, етничка историја и културна историја. Унутар сваког поглавља теме су хронолошки поређане. Како и сам издавач наглашава, ово је први случај да совјетски историчари објављују једну овакву публикацију, која комплексно истражује и проучава проблеме југоисточне Европе од најстаријих времена до данас.

Тешко је прокоментарисати 41 реферат совјетских историчара, који су прочитани на III. Међународном конгресу југоисточне Европе одржаном у Букурешту, поготову, када се има у виду, да они обухватају разне научне дисциплине и области, зато ћемо се задржати само на онима, који имају посебан значај за проучавање прошлости наших народа и народности.

У поглављу: Историја — социјално — економски односи, које

претежно обухвата период феудалног друштвеног уређења у земљама југоисточне Европе, нашу пажњу привлачи реферат Е. С. Макова. О карактеристикама економског облика градова југоисточне Европе у периоду каснијег феудализма (по загребачким материјалима XVI—XVII века), који претежно посвећује пажњу градовима на територији Југославије (Хрватска и Далмација) у XVI и XVII веку. За објашњење својих ставова аутор највише користи изворе са наше територије, односно Загребачке материјале за XVI—XVII. век. Прилог А. Д. Новичеба: Танзимат и балкански народи 1839—1853., прати реформе у границама отоманске државе после Гулхамскога хатишерифа од 3. новембра 1839. године.

Скоро у сваком реферату из поглавља: Националноослободилачки и револуционарни покрет — развитак друштвене мисли, налазе се занимљиви подаци који се односе на историјски развитак наших народа и народности у току XIX века. На пример у реферату Е. Ј. Гускова: Резултати аутономије Србије и националослободилачки покрет на Балкану, износи податке о утицају аутономије на развитак Кнежевине Србије и националноослободилачке покрете код балканских и јужнословенских народа. Овај утицај се нарочито осећа у културно-просветном развоју суседних јужнословенских народа, специјално код Бугара, који су користили штамарије Кнежевине Србије за штампање бугарских књига и уџбеника, као и просветне институције за школовање бугарских ученика. И. И. Лешти-

ловскаја у реферату: Идеолошки развитак јужнословенских народа у аустријској империји у доба националног препорода, разматра идеолошка кретања код југословенских народа у границама аустријске империје, пре свега, утицај Доситеја Обрадовића, Вука Караџића, Људевита Гаја и др. истакнутих националних просветитеља на њихов посебни национални и културно-просветни развитак. Д. Г. Поплико у реферату: О социјалним идејама балканских револуционара демократа у доба преласка од феудализма ка капитализму, бави се проблемом појаве социјалистичких идеја код балканских револуционара Светозара Марковића, Васе Пелагића, Васила Левског, Христе Ботева и др. револуционара. В. Ј. Гросул у саопштењу: Развитак револуционарног социјализма на Балкану и руски револуционари покрет. (његово реализовање на Доњем Дунаву — секција Прве Интернационале), износи најновија истраживања о постојању секције Прве Интернационале у Букурешту. На крају овог поглавља је рад Е. И. Спиваковскина под насловом: Из историје ширења лењинизма у комунистичким партијама балканских земаља у доба између два рата.

У поглављу Међународни односи, пажњу привлаче реферати: Н. И. Хитрове: Русија и пригорско-херцеговачки догађаји 50. и почетком 60. година XIX века, Н. В. Зуева и Е. М. Шатохина: Руски пројекти реформи у европској Турској у 1867. години, као и реферат К. Б. Виноградова: Ставови европских држава на почетку Балканске кризе 70. година XIX века.

Из поглавља: Совјетски Савез и земље југоисточне Европе, скоро сви реферати разматрају проблеме савременог друштва, који су повезани, прво са догађајима између два рата, а затим са отаџбинским ратом совјетских народа и народноослободилачком борбом наших народа против фашистичког оку-

патора. А. О. Чубарјан у реферату: Из историје успостављања дипломатских односа између Совјетског Савеза и земаља југоисточне Европе 20—30. година, говори и о покушају да се успоставе дипломатски односи између Југославије и СССР. В. В. Зелешин у прилогу: Почетак великог отиџинског рата Совјетског Савеза и развитак покрета отпора у окупираним земљама југоисточне Европе, износи хронолошки како су се јављали отпори покорених балканских народа у Југославији, Грчкој и Албанији, који су од првих дана окупације одлучили борбу против окупатора. А. Б. Валев и Г. М. Славин у реферату: Одјени Стаљинградске битке на Балкану, доносе интересантне податке о јачању народноослободилачких покрета балканских народа против окупације, пре свега у Југославији, Албанији и Грчкој. На крају овог поглавља А. Ј. Гибиански у раду: Проблеми југоисточне Европе на Кримској и Потсдамској конференцији (фебруар — август 1945.), разматра резултате конференција на Криму и Потсдаму и њихов утицај на политички развитак у југоисточној Европи, односно на Балкану.

Последња два поглавља Етничка историја и Културна историја баве се проучавањем проблема из области фолклористике, језика, обичаја и културних веза балканских народа. Поменимо реферат В. И. Фрејдзова: О проблему периодизације у процесу формирања нације код југословенских народа у аустријској империји, као и реферат Р. Ф. Дворнина: О типолошким разликама у српском реализму на крају XIX и почетком XX века.

Зборник се завршава библиографијом литературе о балканистици објављеној у СССР од 1973—1974. години, као и подацима о међународним састанцима по том проблему одржаним у току 1974. и 1975. године.

Климент Цамбазовски

СРЕДЊОВЕКОВНО СТАКЛО НА БАЛКАНУ, V—XV век (VERRE MEDIEVAL AUX BALKANS, V^e—XVe s.). Зборник радова са међународног Саветовања, одржаног од 22. до 24. априла 1974. у Београду. Балканолошки институт, Српска Академија наука и уметности, посебна издања, књ. 3, Београд 1975.

Зборник садржи поред увода, закључака и приказа једне изложбе средњовековног стакла, текстове 24 саопштења еминентних научника из 7 земаља (Бугарска, Велика Британија, Италија, Југославија, Сједињене Америчке Државе, Совјетски Савез, Турска). Зборник почиње уводом Бурба Бошковића (Београд), у коме су постављени научни циљеви Саветовања указујући на многостране могућности које се остварењем тих циљева отварају за стицање општих и посебних сазнања о једној комплексној теми која је још мало изучена. Излагање текстова у Зборнику спроведено је према хронолошком редоследу и регионалним скуповима извора.

Два прилога из Словеније представљају део резултата општег плана у тој Републици да се систематски изуче постојећи фондови античког стакла са њеног подручја. Соња Петру (Љубљана) у свом је раду о касноантичком стаклу у Словенији (*Das spätantike Glas in Slowenien*) евидентирала и анализирала недавно откривене примере стакла из III и IV века н. е., а Људмила Плесничар-Гец (Љубљана) је на примеру чаша у облику зарубљене купле, које су нађене у Љубљани (*Bicchieri vitrei tardoantichi di Emona*) показала како је стакло на прелазу из позне антике у средњи век губило своје раније квалитете.

Један од најбољих познавалаца касно античког и раносредњовековног стакла у Европи Donald B. Harden (Лондон) дао је на основу једног групног налаза стакла из Италије свој прилог познавању још ретко изучаваног лангобардског стакла из VI и VII века (*Some Lombard Glasses of the 6th and 7th Centuries*). Тема је од нарочитог значаја и за подручје Југославије пошто због присуства Лангобарда у Словенији и западној Хрватској артефакти њихове материјалне културе, па и стакло, у археологији сеобе народа ових по-

дручја заузимају посебно место. У студији о византијском стаклу из периода од V до XII века (*Le Verre byzantin du Ve—XIIe siècles*) совјетски научник Јулија Л. Шчапова (Москва) је, полазећи са аспекта хемијске технологије у односу на постављени проблем, дошла до закључка да стицање знања на основу изучавања те врсте дозвољава да се у још недовољно познатом раном византијском стаклу конкретно открије еволуција примењивања технолошких традиција римског стакларства. Добивени резултати представљају и представљаће нову базу за сагледавање и других проблема који се одnose на стакло Византије. Нов прилог још релативно скромној историографији византијског стакла представља сажети текст реферата Semavi Eyice (Цариград) о улози уметности стакларства у осветљавању унутрашњих простора (црквава) у Византији (*De la place de l'art de verrierie dans l'éclairage des intérieurs à Byzance*).

У раду о неким проблемима раног стакла у средњовековној Србији (*Quelques problèmes relatifs au verre médiéval en Serbie*) Мирјана Ђоровић-Љубинковић (Београд) изложила је тезу о континуитету употребе стакла код Словена у прадомовини и касније на Балкану заснивајући је на етимолошком податку о постојању словенског назива за стакло. Истакнут је утицај развијене и континуиране византијске производње стакла на материјалну културу Јужних Словена (накит, предмети култа). Због несистематски спроведених ископавања средњовековних градова у Србији није се могло још са сигурношћу да утврди постојање стакларских радионица у њима, али та се могућност не искључује. Ове су тезе до неке мере поткрепљене са два прилога. У првом је Зденко Жеравица (Бања Лука) на основу релативно велике количине стаклених наруквица из XI—XII века, нађених на локалите-

ту Поповица у источној Србији и неких других индиција претпоставио могућност локалне производње (*Glasgegenstände der Lokalität Popovica Ostserbien aus dem XI—XII Jahrhundert*). У другом прилогу узета је у разматрање распрострањеност наруквица од стаклене пасте на средњовековним налазиштима у Југославији (*L'Apparition et la diffusion des bracelets en pâte de verre dans les localités de fouilles médiévales en Yougoslavie*). Његов аутор Душица Минић (Београд) могла је да утврди да је тај накит наћен у оним деловима Југославије где су византијски утицаји били најизразитији (Македонија, Србија).

На подручју Србије односио се такође рад у коме је Марија Бајаловић — Хаци-Пешић (Београд) отворила проблеме утицаја извесних облика и декоративних елемената стаклених посуда на локалну производњу керамичких судова (*Influence du verre sur le façonnement de certains récipients en céramiques*). Један и у европским релацијама редак налаз луксузног мамелучког стакла сиријске производње XIV века — фрагменти цамијске лампе у Србији (*Une trouvaille du verre syrien du XIVe siècle en Serbie*) истражила је Верена Хан (Београд).

Питање веза венецијанског стакла са балканским Левантом у средњем веку (*La verrerie vénitienne et ses relations avec le Levant balkanique au Moyen âge*) изучавао је Astone Gasparetto (Венеција) и указао на значајан удео Венеције у времену од XIII до XV века у снабдевању балканских земаља стаклом. Гаспарето је изложио тезе да је морфолошку и декоративну баштину коју је оставио византијски Коринт, усвојила на првом месту Венеција, једина, усталом, која је у то време могла да је прихвати и даље пренесе, понекад модификовану преко својих трговаца и предузимача не само у Апулију и западне балканске земље, већ и у земље средње и северозападне Европе. Надаље, да је стакло наћено ван Коринта, а носи тиска и стилска обележја његових производа скоро извесно увезени мле-

тачки производ или производи месних стакларских радионица које су делале под утицајем Венеције чија је моћ трговинске и индустријске пенетрације била такође посебно значајна од XIII до XV века. Аргументе овим тезама пружају такође новија изучавања средњовековног стакла у Великој Британији, које је у земље доспело морским путем, а показује неке аналогije са балканским стаклом. На основу ових аналогija Robert J. Charleston (Лондон) је у својој студији (*Some English Finds of the medieval Glass with Balkan Analogues*) претпоставио да разлоге овој појави треба тражити у заједничком изворишту тог стакла, које је вероватно било у Италији.

Терени Босне и Херцеговине до сада су пружили науци највише целих и фрагментованих примерака средњовековног стакла. Стога је било могуће да се у њиховој типологији укаже посебна пажња. Павао Анбелић (Сарајево) изложио је типолошке специфичности босанских и херцеговачких налаза стакла уз реалну или хипотетичку графички изведену илустрацију (*Un aperçu de la typologie du verre médiéval en Bosnie et en Herzégovine*). Љиљана Томичић (Високо анализирао је једну чашу наћену у Какњу (*Contribution à l'étude de la verrerie médiévale en Bosnie -Gobelet de Kakanj*). Са два написа, један од Marian Wenzel (Лондон), а други је рад Robert-a Brill-a (Coping, N. Y.) о резултатима анализа римских и средњовековних фрагмената стакла из Херцеговине, са локалитета Паник (Билећа) и Шћепанграда (Благај), допуњена је историја стакла на овом подручју и проширени су временски оквири његове употребе. (M. W. Analysis of some Glass from Hercegovina; R. B., Analysis of Hercegovinian Glass). И не само то. Хемијске анализе тог стакла — римског и средњовековног — показале су трагове сребра, што је необично. Ова чињеница навела је помену-те научнике на претпоставку да је то стакло могло бити израћено негде у Херцеговини од сировине (силикатни песак) узете на истом месту. Прилогом у коме је Милутин Јовановић (Београд) изложио

результате хемијских испитивања средњовековног стакла са неких локалитета у Југославији (*Etudes chimiques du verre médiéval trouvé dans certaines régions de la Yougoslavie*), поред осталих и резултате стакла из Шћепанграда (Благај), пружена је могућност конфронтације добивених података са претходним (Wenzel-Brill), чиме је дат простор за нове претпоставке и потпунија закључивања.

Терен Далмације био је заступљен радом Невенке Божанић-Беџић (Сплит) о примени кристала у том делу Југославије (*Alcune notizie sull'uso del cristallo di rocca in Dalmazia*). Пошто је горски кристал по свом саставу сродан стаклу, а његова је обрада у средњем веку била такође везана за рад стаклара— на пример у Венецији — дата је могућност да се на Саветовању о стаклу изложе подаци из писаних извора о горском кристалу који је у средњовековној Далмацији имао широку примену и анализе евидентираних оригинала.

Пет студија бугарских научника осветлиле су у тематској и хронолошкој повезаности чињенице и проблеме које су нови налази средњовековног стакла у Бугарској пред њих поставили. Георги Бингов (Софија) дао је преглед сазнања о пореклима стакларства у време I царства (*Sur l'origine de la verrerie en Bulgarie au Moyen âge*), указао је на значајну примену стакла у декорацији профане и култне архитектуре, на његову употребу у кући и служење стакленим накитом у то време. Истицане су потешкоће око идентификације стакла локалне производње и оног које је увезено, уз констатацију да су за тадашње бугарско стакларство били од примарног значаја утицаји из Византије. Живка Ваљарова (Софија) је на основу резултата недавних археолошких ископавања у Преславу пружила нове прилоге познавању ране локалне производње стакла у некадашњој бугарској престоници (*Zum Problem der Glasproduktion im mittelalterlichen Bulgarien*, 8—10 Jh.). Валео Валов (Велико Трново) указао је на одржавање неког континuitета у тој производњи за време II царства у престоници Вели-

ко Трново (*Production du verre dans la capitale médiévale bulgare Veliko Trnovo de la fin du XIIe à la fin du XIVe siècle*). Екатерина Манова (Софија) приказала је употребу стакла у бугарским градовима позног средњег века (*Die Glasverwendung in den spätmittelalterlichen bulgarischen Städten*, XII—XIV Jh.). У студијама бугарских научника истицана је чињеница да је поред аутохтоне производње импорт стакла стално одржаван. На ово сазнање надовезао се рад Магдалине Станчеве (Софија) о увозу венецијанског стакла у Софију у временима турске власти над Бугарском (*Sur l'importation du verre italien à Sofia au XIVe—XVIe s.*) уз илустративну документацију археолошких налаза. Ови су налази пружили нове доказе тези да је после пада Бугарске под Османлије трговање убрзо било настављено и да је у земљу поново стизала страна, луксузна роба, па и млетачко стакло.

Студијом о стаклу у градовима и домовима османлијских функционера и спахија у балканском земљама од 1480. до 1660. (*La Verrerie dans les villes et aux demeures des fonctionnaires et grands propriétaires terriens dans les pays balkaniques, 1480—1660*) Богумил Храбак (Београд—Приштина) дао је логичну завршницу Зборнику о средњовековном стаклу на Балкану указујући на употребу стакла од XV до XVII века у балканским земљама под турском управом.

На крају Зборника, а пре Закључака дат је приказ мале кабинетске изложбе средњовековног стакла са неких локалитета у Југославији коју је у поводом одржавања Саветовања организовао Балканолошки институт САНУ.

О нужности даљег рада на изучавању проблема и питања из историје стакла и стакларства на Балкану говорено је у Закључцима, које је научном скупу поднео Бурђе Бошковић (Београд) и истица на је потреба стварања систематске документације о средњовековном стаклу налаженом у балканским просторима, што би се могло остварити на бази међусобне сарадње научника који у њима де-

Најзад, на крају треба поменути да су и након излагања Зборника још многа питања која се односе на средњовековно стакло и стакларство на Балкану остала без одговора, а многа подручја неоткривена. И поред тога без сумње да ће овај Зборник, по својој садржини први те врсте у историографији средњовековног стакла, служити ширем кругу научника као основни компендијум о старом стаклу

на Балкану, чему ће допринети и његова језична приступачност. За будуће истраживаче који ће своју научну радозналост усмеравати према проблемима стакла и стакларстава у прошлости Балкана, верујемо да ће Зборник о коме је реч, за дуже остати незаобилазна литература.

Верена Хан

НАУЧНИ САСТАНАК СЛАВИСТА У ВУКОВЕ ДАНЕ

(Научни састанак слависта у Вукове дане. Београд—Тршић—Нови Сад, 12—18. X 1974. Реферати и саопштења 4, св. 1, 598; св. 2, 339)

Научни састанци слависта у Вукове дане, у организацији Међународног славистичког центра у Београду, већ постају традиција, с обзиром да се ове године наши и страни слависти састају по шести пут. — Први научни састанак слависта у Вукове дане одржан је септембра 1971. са темом истом и за овогодишњи скуп — Југославистика у свету и код нас. Други састанак 1972. године обухватио је тему Књижевни језик и књижевно стваралаштво у предвуковској и вуковској епоси (1. Предвуковско доба, 2. Дело Вука Караџића 3. Вук и његови савременици). Трећи научни састанак 1973. разудио је тему Вукова присутност у култури, језику и књижевности у другој половини XIX века (Књижевни језици и народни говори, Вук и његови савременици и следбеници, Вукова личност и дело у европској науци, Народно стваралаштво и књижевници).

Четврти научни састанак слависта у Вукове дане, чији двотомни зборник радова прелиставамо, тематски се усредсредило на два круга научних прилога — Хасанагиница и пријатељство и сарадња Вук-Грим.

Реферати и прилози о Хасанагиници, штампани у првом тому, сврстани су у неколико тематски заокружених целина. „У првом делу су реферати у којима се претежно

говори о историјату саме баладе Хасанагиница и о општим методолошким претпоставкама изучавања народне поезије. Други део садржи реферате о проблемима упоредног изучавања усмене баладе. У трећем су научни прилози посвећени превођењу наших народних песама, посебно Хасанагинице, и утицајима фолклора на уметничко стварање. Четврти одељак обухвата радове, који се баве сâмом баладом Хасанагиница, њеним филолошким, сижејним, уметничко-стилским особеностима итд., као и проблемима уметничке обраде, драматизације и сл.“

Алберто Фортис — књижевник и природњак предмет је реферата Ероса Секвија који налази да Фортиса на Цресу и Осору не интересује само природа, геологија и флора острва, већ и етнологија и фолклор, језик и књижевност становништва. — У прилогу Ж. Муљачића, Фортис и непознати подаци о његовом животу, осветљава се финансијска позадина Фортисовог путовања по нашим крајевима, износећи многе непознате појединости о везама Фортиса и његових британских познаника и мецена. — Прилог Бузеге Пјераџија, Утицај Фортисовог дела на мисли и дела Николе Томаза, указује на чињеницу да су странице Фортисове књиге Путовање по Далмацији (1774), подстакле Томазеа, порек-

лом Далматинца, из Шибеника, да створи дела велике књижевне вредности — Искрице, О мудрости сакривеној у коренима илирских језика и Илирске песме. — Волтерово интересовање за југословенске земље привукло је пажњу Мишела Обена који Фортисовим заслугама за упознавање Европе са југословенским народима, придружује и трагове које налази код Волтера.

Неке мисли Адама Мицкијевића о нашој народној поезији и њихов одјек код нас, са пера Борба Живановића, односе се на Мицкијевићева чувена предавања о нашој народној поезији, у Паризу 1840—1844. Полазећи од Волфове теорије да су Илијада и Одисеја епске целине створене од крајних песама, Мицкијевић сматра да би једино косовски бој могао да буде предмет једне такве целине. Међутим, трагови ове мисли налазимо и код нашега Вука, у предговору Пјеснарице 1814. године — „и тако од они мали собранија једно велико цело начинити.“

Помени наше народне поезије на енглеском језику тема су излагања Светозара Кољевића, Основни правци англосаксонског интересовања за нашу народну поезију. Енглески ренесансни историчар Ричард Нолс у својој Општој историји Турака (1603), пише о смрти деспота Бурба Бранковића. Значајан извор података о нама и нашој поезији дошао је, затим, преко енглеског превода Фортисовог дела. Ту је и Хасанагиница у неуспелом преводу Валтера Скота, па Колдрицова анализа метричких особина неких стихова Хасанагинице, приказ Вукових збирки народних песама (1823—24), Цона Бауринга (1826), и његова збирка превода наших народних песама (1827). Ранкеова Историја Србије и српског народа у енглеском преводу (1847), не даје само историјска обавештења, него и етнолошка размислања о породичном осећању, осећању части, хајдучком моралу, разноврсности певача и, како каже Ранке — „о историји народа, коју је поезија развила“. И да поменемо још само неколико извора на које Кољевић обраћа пажњу,

истичући њихов значај за упознавање Србије и њихове културе у редовима англосаксонских читалаца. Најпре, путопис А. А. Патона, Србија најмањи члан европске породице. Значајни су, затим, преводи и запажања о нашој народној поезији од Елоди Лотон Мијатовић, жене нашег посланика у Лондону, Историја модерне Србије и Збирка народних прича и написа о панславизму. Прве преводне на енглеском у XX веку дали су Џорџ Рапал Нојс и Ленард Бејки, објавивши у Бостону 1913. године антологију Херојске баладе Србије. Исте године појавила се и збирка песама о Марку Краљевићу; затим збирка извршних превода познатог енглеског балканолога Р. Б. Востона и друге збирке праћене ширим научним интересовањем за нашу народну поезију.

Интересовање за балканске народе и његову културу проширило се и на Америку. О томе говори прилог Николе Прибића, Talfj и амерички књижевници. По доласку у Америку, после извршног енглеског превода Вукових песама, Тереза Албертина Луиза фон Јакоб, познатија по књижевном надимку Талфј, пише за америчке читаоце два двагоцена и занимљива чланка — Историјски поглед на словенски језик са његовим различитим дијалектима, с посебним погледом на теолошку литературу и Словенске народне песме. Своја шира интересовања у вези са словенским језицима и књижевностима, усменом речи и фолклором у ширем значењу Talfj је обухватила у једној књизи Историјски поглед на језике и књижевности словенских народа са приказом њихове народне поезије. Прибића у свему томе највише интересује да ли се може уочити неки траг утицаја словенског фолклора на стваралаштво америчких писаца и колики је утицај Талфјеу у томе.

Научни прилог Vilmos-a Voigt-a Аспекти и перспективе југословенско-мађарских међусобних веза у фолклору указују на раније пропуште и нове могућности за проучавање инверсног утицаја у фолклору ова два суседна народа. Посебно и због тога што је за добру ком-

паративну студију о југословенском и балканском фолклору и боље разумевање изворне поезије неопходно познавање и паралелних мабарских облика народног стваралаштва — јуначке песме, баладе, легенде.

Одјек наше народне поезије у Хегеловој „Естетици“ анализира Јован Деретић и показује колико је наша народна поезија присутна у књижевном, естетичком, научном и филозофском мишљењу.

Показујући сву сложеност изграђивања методолошког приступа у опису језика, Д. Јовић у свом реферату Неке методолошке претпоставке изучавања језика народне поезије показује колико језички елементи могу објаснити поједине појаве и односе описане у народној поезији.

О језичкој природи у епском народном стваралаштву, о етимолошким, метричким и другим одликама народног стиха говоре прилози — Р. Симића, Семиотска структура поетског дела и генеративна стилистика, Св. Петровића, Јакобсонов опис српскохрватског епског десетрца Ole Vesterholta, Функције епског система, Per Jacobsepa, Слог у српскохрватском језику.

После нешто ширег приступа Н. Банашевића, О проблему мистификације разних врста усмене књижевности, сва друга саопштења у другом одеку овога зборника говоре о балади са разних аспеката, како то и сами написи говоре: Југословенска народна поезија и теорија о европској балади (Lajos Vargyas), Трагедија Калевипоега и јужнословенских јунака (Felix Oinas), Јужнословенска балада и руска култура (Борис Путилов), О поредом изучавању народних балада (Oldrich Širovátka), Мотив девојке-ратника у шпанском романсеру и нашој народној поезији (Љиљана Самуровић), Баладични елементи фолклорног порекла у песмама Коче Рацина и Блаже Конеског (Александар Спасов), Македонска историска балада у наше време (Кирил Пенушцаиски), Протеформност уметничке баладе (Радослав Јосимовић).

Двеста година изучавања „Хасанагнице“ предмет је реферата Вла-

дана Недића, враог човека и преданог научника, најжалост прерано сагорелог у науци коју је толико волео и којој је још више дао. Недић је проучавање Хасанагнице, од Фортиса до данас, сагледао у књижевно-историјској, естетичкој, језичкој и метричкој компоненти. У том контексту разгранало се и десетак других саопштења: Проблемлем „Хасанагнице“ у записима Ивана Мештровића и Матије Мурка (Мирослав Пантић), Како разјаснити извесне ставове у балади о Хасанагници са гледишта шеријатског права (Мехмед Беговић), Социјални аспекти усмене баладе о Хасанагници (Мухсин Ризвић), Неки проблеми „Хасанагнице“ са посебним освртом на њену основну варијанту (Асим Пецо), Филолошке напомене о „Хасанагници“ (Павле Ивић и Александар Младеновић), Версификација „Хасанагнице“ (Жарко Ружић), Камила Луцерна о проблему „Хасанагнице“ (Драгослава Перишић), Питање историчности личности Хасанаге и Хасанагнице (Радмила Пешић), Трагични триптих Хасанагнице (Edward Stanekiewicz), Карактер кривце у Фортисовој „Хасанагници“ (Новак Килибарда), Лик мајке у „Хасанагници“ (Петар Влаховић), „Хасанагница“ са становништа теорије баладе (Нада Борђевић).

Варијанте, преводи, препеви и драмске обраде чине посебан циклус предавања о нашој балади: „Хасанагница“ у шведској верзији (Carin Davinsoon), „Хасанагница“ у Холандији (Ранка Квић). Мармијеов превод „Хасанагнице“ (Љиљана Тодорова), Словенска антитеза у француским преводима „Хасанагнице“ (Михаило Павловић), Једна Лонгфелова песма „на народну“ (Вида Јанковић), „Хасанагница“ у преводу Милене Милединовић (Страхиња Костић), „Хасанагница“ у мабарској књижевности (Магдалена Шулац), Превод српских народних песама Берба Урхазија (Божидаар Ковачек), Румунски преводи „Хасанагнице“ (Radu Flora), „Хасанагница“ у Пушкиновом препеву (Сава Пенчић), Српске народне баладе у преводу Ане Ахматове и Николаја Заболоцког (Мила Стојнић), Први

стихови српске народне поезије на чешком језику с гледишта транспозиције основних елемената њихове структуре (Драгутин Мирковић), „Хасанагиница“ и драмско дело Милана Огризовића (Бошко Новаковић), Шантићево драмско дело и „Хасанагиница“ (Владета Вуковић), „Хасанагиница“ и драмско дело Љубомира Симовића (Слободан Марковић), Прилог дискусији о „Хасанагиници“ (Маја Воšković-Stulli), и Завршна реч у дискусији (Драгиша Живковић).

У другом тому штампани су реферати и научни прилози о Вуку и Гриму — књижевно-историјског и лингвистичко-филолошког садржаја. — Пригодан осврт Миљана Мојашевића, Јакоб Грим и Вук Караџић, односи се на Гримове прилоге о српском језику и народној поезији, посебно наглашавајући Гримов од почетка до краја пријатељски однос према Караџићевом раду и његовој личности. У том смислу као да се преливају реферати Manfred Jähnichen-a, Пријатељство Вука и Грима — традиција која обавезује, Dietr Henpig-a, Фатер, Караџић и Јакоб Грим, Ludvig Dencke, Јакоб Грим и његови пријатељи. Проблем европејства у Вуковој борби са противницима усмерио је референта Слободана Витановића у два правца: на многобројне и добро познате Вукове полемике са противницима, вођене углавном око питања језика и правописа, с једне стране, и на реинтеграцију српске културе у европске токове после дужег периода насилне искључености, „јер је несумњива чињеница да је српска средњовековна култура била развијен интегрални део европске, а не само балканско-византијске културе“. — Остала саопштења у оквирима назначене теме разно-

врсна су и већ својим насловним приступом тематски се гранају на Утицај Јакоба Грима на Гетеове саставе о српскохрватским народним песмама (Јевто Milović), Осврти на Вуково дело у петроградском „Журналу министарства народне просвете“ (Владимир Павлович Гудков), Допринос библиотека у ДРН истраживању живота и дела Вука Стефановића Караџића и Јакоб Грим код Југословена у току последње деценије (1963—1973) од истога аутора Fridhilde Krause, О раду Вука Караџића на укључивању албанске народне књижевности у европске оквире (Shefqet Plana), и Непознати ћирилски рукопис Качићева „Разговора угодног“ с краја XVIII века посвећен Г. А. Потемкину (Васо Миличевић). — Неколико саопштења и прилога у другом делу овога тома осветљавају Проблем пуризма код Вука (Zoran Konstantinović), говоре О Гриму рукопису „Мале дјеснарице“ (Josip Matesić), доносе Гримов лични примерак превода Вукове Српске граматике ((Peter Rehter), дају Две класичне теорије исказа „језичкој теорији Новог века и најзад, Вук у очима далматинских препородитеља (Vladimir Anić).

Веома широк круг Вукових интересовања и намера, друговања и веза, дали су грабу многобројним рефератима. На овом састанку поднето је око седамдесет реферата, а од тога више од једне трећине представљају реферати страних научника. Тако је најразноврснијим прилозима и на веома широком захвату истовремено размотрен низ књижевних, културних и друштвених појава у токовима наше усмене књижевности упоредо са европском литературом.

Миодраг Стојановић

СИМПОЗИЈУМ „СЕОСКИ ДАНИ СРЕТЕНА ВУКОСАВЉЕВИЋА“,

књига III, Пријепоље 1976, 379, (збирка реферата).

Већ четири године живи једна корисна иницијатива, потекла из редова професора Београдског универзитета и прихваћена од осталих

научних и стручних радника у области проучавања југословенског села. У Пријепољу, том историјском средишту и раскрсници По-

лимља, сваке године у месецу јуну, одржава се симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“, на коме се окупља низ наших истакнутих научних радника из области као што су етнологија, историја, историја уметности, географија, право, социологија и др., и то из свих република и покрајина Југославије.

После, 1975. године, на трећем симпозијуму — у изванредној организацији Општине Пријеполје — основна тематика о селу била је подељена на три групе питања, по којима су подношени реферати: прво, Дело Сретена Вукосављевића; друго, Социолошка, економска и етнолошка проучавања села и сељаштва и треће, Историја, историја уметности и етнологија пријеполског краја.

На Симпозијуму 1975. године, пређу истакнутих научних радника, реферате су поднели и неки млађи посленици из области етнологије, што свакако треба поздравити. С обзиром на импозантан број реферата, у овом кратком приказу ограничићемо се само на спомињање неких, како би се стекла бар приближна слика о овој корисној научној манифестацији, којом се на својеврстан начин тежи одређеној децентрализацији научних активности и утиче на активирање потенцијалних снага и изван институционализованих центара.

У првој групи реферата, која се директно односила на активности Сретена Вукосављевића, великог југословенског истраживача села и сеоског живота, треба споменути рад Јована Ђирића „Вукосављевићев став према просторној организацији сеоског насеља“. Тзв. сеоско локално питање било је предмет интересовања Вукосављевића, али оно до сада није довољно обрађивано ни у оквиру Сеоских дана ни иначе. Стога је овај прилог аутора утолнко драгоцености. У истој групи радова од интереса је и реферат краћег обима који је поднео млађи научни радник Иван Ковачевић „Проучавање менталитета у делу Сретена Вукосављевића“, а такође и реферат Мирјане Прошић „Најамници и надничари по делу Сретена Вукосављевића“.

Наш познати социолог са Загребачког универзитета Олег Мандић поднео је детаљан и изузетно научно фундирани реферат о аграрно-власничким односима на подручју Каставске госпоштиније у Истри — XV до XVIII век. Заснивајући се на подацима из турских пописних књига из XV столећа, Душанка Бојанић је говорила окупљеним слушаоцима о одређенима сеоског становништва југословенских земаља, а Јован Трифуноски о селу струмичког краја, који Вукосављевић, из разумљивих разлога, није успео да обухвати у свом обимном истраживачком опусу.

Од осталих радова треба споменути реферат о савременим променама у култури југословенског села Мирка Барјактаровића. Аутор наводи разлоге за веома видљиве, бројне и убрзане промене у начину живота југословенских сељака и своје закључке илуструје бројним примерима које је лично уочио. Данило Марковић је третирао улогу социологије рада у конституисању удруженог рада у пољопривреди, а Бреда Влаховић је говорила о утицају града на сеоску културу становања, заснивајући се на неким примерима из Србије и Словеније. О савременом приступу у изучавању реликата обичајног права у неким брдским селима у Црној Гори говорио је Бурица Крстић, док је Божидар Милић-Криводољанин изнео низ занимљивих података о социјално-економском стању и исхрани становника општине Чачак.

У трећој групи обрађиваних питања на овом занимљивом научном скупу имена реферата обухватају, између осталог, и Симу Ђирковића (са рефератом „Пријеполје у средњем веку“), Богумила Храбака („Пословни људи Полиња — 1350—1700“), Војислава Бурића („Милешева и дрински тип цркве“), Дејана Медаковића („Сликарска породица Лазовића“) и друге.

У овој истој групи радова било је речи и о Бабинској буну 1875. године, која је осветљена са разних аспеката. Референти су били

Вукоман Шалипуровић, Јован Брашанац и други. Посебно је занимљив и инструктиван био реферат једног од идејних организатора ове научне манифестације у Пријепљу

љу Петра Влаховића, који је обрадио етнографске карактеристике села у Милешевском крају.

Бурица Крстић

Klaus Kilian, TRACHTZUBEHOER DER EISENZEIT ZWISCHEN AEGAEIS UND ADRIA, Praehistorische Zeitschrift 50, 1975, str. 9—140, sa 103 table i 4 slike u tekstu.

Велика студија Клауса Килиана о гвозденом добу на јужном Балкану, изашла у берлинском часопису Praehistorische Zeitschrift представља део ауторове хабилатације о истој теми и далеко превазилази наслов, како по тематици коју обрађује, тако и по материјалу који обухвата. Наиме, Килиан говори веома детаљно о старијем гвозденом добу у Тесалији, Епиру, Македонији, Албанији, Косову и делимично у унутрашњости Балкана односно у великој мери у нашим областима, због чега смо се највише нашли побуђени да нашој археолошкој публици скренемо пажњу на овај његов значајан рад.

Килиан, прво, анализира археолошки материјал појединих области који веома добро познаје, формира хронолошке лествице за одређене географске регионе, базирани делом на старијим резултатима, а делом на његовим истраживањима, повезује те датуме међусобом и ствара на крају једну заједничку хронолошку поделу македонског материјала коју упоређује са Тесалијом, Епиром, Косовом, Босном, Србијом и другим суседним областима. Посебно су значајне у том смислу његове локалне хронолошке поделе материјала са неких локалитета, још недовољно познатих широј научној јавности. Ту пре свега истичемо велику некрополу у Вици Загуријској у Епиру, познатој до сада само из извештаја у Arheologikon Deltion-у, која по броју од преко двеста гробова и садашњој усамљености у овој области представља веома драгоцен извор за проучавање ма-

теријалне културе овог периода у Епиру. Килиан, између осталог, износи претпоставку да се некропола састојала од скелетних гробова под тумулима а не од равних гробова — циста. Такав начин сахрањивања свакако би боље одговарао досадашњим знањима о сахрањивању у Албанији где су утврђени тумули, везани за Илире и њима сродне популације.

У Албанији Килиан се држи поделе Ф. Прендија и М. Коркутија на гвоздено доба I (пре краја VI века), и гвоздено доба II (после овог датума). Он опширно говори о тумулима из Куч и Зи, анализирајући њихов материјал, као и материјал из јужне Албаније уопште. На крају овог одељка он се осврће на тзв. „илирске“ шлемове и сматра да мање-више сви примерци из ових области припадају V веку, датујући у то време и појасне копче из Доњег Селца код Охрида у Албанији и из Ловеча у Бугарској, где су приказани овакви шлемови. Појасна плоча из Доњег Селца представља претечу сличних појасних декорација из Гостиља на Скадарском језеру, које је недавно објавио Б. Баслер (GZM XXIV, 1969, T. XXIII, XXV, XXX, XXXIII) и које се према новцима Филипа и Генција датују у крај III и почетак II века пре н.е. Иако је албански примерак свакако нешто старији, сличност у теми и композицији не допушта могућност велике хронолошке разлике, па га треба датовати знатно касније од V века, односно после главног периода употребе „илирских“ шлемова. Касније приказивање временски старијих облика

наоружања на предметима примењене уметности није иначе непознато и може се објаснити на више начина. Овде истичемо сличан пример у ситулској уметности где су зделасте шлемови (Schlüsselhelme), изашли из употребе најкасније на прелазу VII у VI век пре н.е., представљени и касније, на малом ратнику из Вача из VI века и на ситули из Болоње, датованој у сам крај VI века пре н.е.

После Албаније, Килиан анализира хронолошки материјал са Косова — из Широког, Дибичака, Ромаје, Карагача, Јањева итд., где даје занимљиве коментаре и запажања. Ту се такође осврће на материјал из Босне и западне Србије и говори о гласиначкој хронологији, прилагођавајући фазе Гласинац IV а, b и c својим македонским фазама IIa, IIb и IIc, што би у апсолутним датумима одговарало периоду од почетка VII до краја VI века пре н.е., односно ранијим Гарашаниновим примедбама на гласиначку хронологију.

Тежиште рада је стављено на Македонију, која је најдетаљније и најисцрпније обрађена. На почетку овог одељка Килиан ствара своју локалну поделу материјала из некропола у Вергини и Чаушици, слично Вици, што му даје чврсте основе за доцније хронолошко разврставање осталог материјала из Македоније, егејске и наше, који по својој диспаратности не пружа увек за то довољно могућности. Период од XI до VIII века, он обележава гвозденим добом I, а период од самог почетка VII до краја VI века гвозденим добом II, које дели на краће потпериоде. Овакво обележавање одговора су штински Гарашаниновој подели гвозденог доба Македоније мада се апсолутни датуми нешто разликују. Овај део студије је посебно значајан и користан за наше археологе и нашу археологију што Килиан, оперишући иначе нашим материјалом са великим познавањем, истиче први пут неке важне елементе и карактеристике за проучавање овог периода. Овде треба посебно нагласити публикавање по први пут једног већег броја на-

лаза из наше Македоније који су до сада стајали необјављени по музејским збиркама. То су налази из Бразде (Tf. 58 и 59), Орешана (Tf. 57), материјал са ископавања Венедикова у Радањи (Tf. 47—51), налази из Вучидола или Волкова (Tf. 54—56), део материјала из Висоја (Tf. 59—61), Демир Капије (Tf. 42), Бевџелије (Tf. 41) итд. Треба истаћи поред тога у истом смислу готово потпуно објављивање налаза из Широког и Дибичака код Суве Реке, прегледније од досадашњег (Tf. 67—74). Ако се томе дода поновно комплетно објављивање материјала из Чаушице и Потидеје који се чува у Британском и Едимбуршком музеју (Tf. 29—39), као и других налаза из Грчке, непознатих а важних за проучавање веза југа са унутрашњошћу Балкана, онда постаје јасно колико овај доноси новог.

Опширна анализа материјала и хронолошке табеле и поделе као да су аутора мало заморили, тако да закључни део рада, у коме се говори директно о наслову, остаје сувише сажет и чини нам се недовољно обрађен. Наиме, говорећи о додацима ношње становника ових области, Килиан врши географска разграничења појединих облика материјалне културе, ствара групе везане за веће географске кругове, али је то дато кратко, без извлачења ширих анализа и дубљих закључака за шта је свакако било могућности на основу изнесеног материјала. Можда је то учињено у другом делу хабилитације који није штампан и остао непознат јавности, у ком случају је заиста штета што цео рад није објављен у целости као посебна публикација.

На крају, на неких 25 табли, Килиан даје распостирање појединих карактеристичних облика материјалне културе Македоније у гвоздено доба, што само за себе, по својој исцрпности и презентацији, представља посебан подвиг коме треба одати дужно признање јер у многоме упрощава будућа истраживања овог периода.

Сви ови квалитети Килиновог рада о којима смо говорили не значе

да се о неким његовим ставовима не може дискутовати или да се не може имати кадкад друччије, ако не и супротно мишљење. Међутим, такав осврт на његове резултате може бити предмет једино једног већег прилога у коме би се детаљније и критички изнели његови ставови и мишљења. Имајући у виду обимност Килиановог рада и велики број проблема које он дотиче и о којима расправља, ми не мислимо да се упуштамо у дискусију о томе на овом месту. Наш циљ овде био је

да истакнемо важност ове студије и да на њу скренемо пажњу наше археолошке јавности: прво, јер третира једну материју веома значајну за нашу археологију, осветљавајући на више начина период гвозденог доба на Балкану, и друго, што, како смо већ истакли, објављује нов материјал са нашег терена и на тај начин обогаћује још увек скромне фондове публикованог материјала гвозденог доба из Србије и Македоније.

Растко Васић

ЗАКОНИК ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА, књига I, СТРУШКИ И АТОНСКИ РУКОПИС, издање Српске академије наука и уметности, Одељења друштвених наука — Извори српског права IV, Београд 1975, 272+100, репродукција у боји; уредник академик Мехмед Беговић.

Највећи број преписа Душановог законика — тог по много чему значајног државног закона, који је и својеврсна кодификација феудалног права — до данас није интегрално објављен, нити у потпуности научно протумачен са свих релевантних аспеката, иако је посао на томе отпочео пре читавих сто педесет година. Познато је, исто тако, да су преписи његови расути по свету и по Југославији; они се јављају од XIV до XIX века и обично су до данас служили за комбиновање, издавање и реставрирање такозваног оригинала, и то у разним временима и са различитим намерама.

Српска академија наука и уметности, преко свог Одбора за изворе српског права, приступила је стога, руководећи се савременим научним концепцијама, издавању зборника свих до сада познатих рукописа. Прва књига ове едиције, у којој се, исто тако, фотографски репродукују у боји и са одређених аспеката научно обрађују, два најстарија рукописа — струшки и атонски — снабдевена је и транскрипцијом старосрпског језика на савремени српскохрватски језик, а један од рукописа — атонски — преведен је и на француски.

Оно што у почетку треба рећи и

посебно истаћи приликом приказивања ове пажње вредне публикације јесу баш концепција читавог подухвата, затим његова изузетна научна фундираност, као и чињеница да многи елементи и начини приказивања јавности преписа Душановог законика до данас нису били онако како је то у овој књизи учињено. Тако ће се, на пример, и остали преписи Законика преводити на стране језике (следећи ће бити на руском), што је од посебног значаја за упознавање стране научне јавности, с обзиром на чињеницу да ранији преводи ове врсте нису задовољавали.

Ова, прва књига садржи на почетку три посебне студије и расправе, и то академика Милана Бартоша — „Зборник рукописа Законика цара Стефана Душана (1349. и 1354. године); уводне напомене“. Затим, другу, која се односи на генезу Законика, односно на законодавну делатност онога времена и коју је написао професор Бранислав Недељковић. И, најзад, трећу, која носи наслов „Историографија Струшког и Атонског рукописа“ и чији је аутор научни саветник САНУ Томица Никчевић (истовремено и секретар поменутог Академијиног Одбора за изворе српског права).

Централни део књиге представљају изванредно технички репродуковани сами преписи Душановог законика, и то прво најстарији пронађени — Струшки, а затим Атонски. Сваки препис, затим, праћен је продубљеном језичком анализом, коју је дала Ирена Грицкат-Радуловић, као и свестраним описом рукописа, чији је аутор Димитрије Богдановић.

На крају књиге налази се потребни научни инструментариј — индекс чланова, термилошки речник и регистар појмова и израза.

У уводној студији почившег академика Милана Бартоша, подрбно је научно објашњен историјат досадашњег изучавања овог великог правног споменика средњовековне Србије. Благодарети резултатима радова који отпочињу са истакнутим славистом прве половине деветнаестог века Павлом Јосифом Шафариком, настала је доста богата литература о многим проблемима повезаним са Душановим закоником. Међутим, по мишљењу аутора ове студије, у науци се као првенствени задатак поставило питање критичко-аналитичког упоређивања и издавања самих текстова рукописа. Упркос досадашњим крупним резултатима, овакав научни приступ, стога, још увек представља задатак савремених научника.

Пошто је минуциозно изложио конкретне резултате досадашњих напора на овом плану и констатовао да је нарочито велики успех постигнут у проналажењу бројних верзија Законика (има их укупно двадесет пет — почев од најстаријег, Струшког, па до Рудничког или Београдског рукописа, откритог 1847. године), аутор уводне студије закључује излагањем намера и планова Одбора за изворе српског права у погледу даљег публиковања појединих књига. Све ће оне бити, исто тако, снабдевене расправама и студијама у којима ће се обрадити проблеми који се тичу времена, места и начина постанка рукописа.

У другој студији у овој књизи — Бранислава Недељковића — О саборима и законодавној делатности

у Србији у време владавине цара Стефана Душана — са посебним освртом на доношење Законика, пружена је исцрпна и изузетно добро документована научна анализа законодавне делатности у Србији онога доба. Сабор, као главна институција те телатности представљао је свакако фактор јавног живота од великог значаја, али аутор посебно анализира значај и улогу његових учесника у животу ондашње државе и друштва и, нарочито, у законодавном раду. Он притом подвлачи да је црква била не само повлашћен сталеж, већ и главни идеолог државног и друштвеног поретка.

Законодавна делатност у тадашњој српској држави развијала се споро, делом и као одраз напора да се истакне независност према васељенском царству — Византији. Аутор, с тим у вези, наводи да се у српској правној историји врло рано (на прелазу из дванаестог у тринаести век јавља термин „закон“, у смислу општеобавезног правног правила, а затим исцрпно приказује, заснивајући се на провереним изворима, појединости законодавне делатности у којој је велику улогу играло и обичајно право. Он посебно обрађује уставна начела немањихке државе, као и друге релевантне правне институције, да би се у другом делу студије концентрисао на поступак и историјат доношења Законика из 1349. и 1354. године. У вези са тиме подвлачи улогу Сабора, који је учествовао чак и у доношењу акта које је владар, иначе, могао сам доносити.

Такође су посебно анализирани генеза Законика и друштвени услови који су погодвали његовом доношењу. Притом, аутор констатује — износећи тезу Т. Тарановског да је проглашење Царства дало морално оправдање за тај акт — да би Законик био донет и да није до тог проглашења дошло, јер га је изискивала и налагала друштвена и државна потреба.

Историографија Струшког и Атонског рукописа Душановог законика предмет је веома дубоког урањања у релевантне доступне изворе о овом нашем великом прав-

ном и историјском споменику уопште, и о поменутом два најстарија рукописа посебно. Аутор рада Томица Никчевић, служио се принципима савремене науке да би осветлио многа значајна питања досадашњег издавања, коментарисања и, уопште, истраживања о многобројним рукописима Законика. Струшки и атонски рукопис нарочито су до сада изучавали Александар Соловјев и Никола Радојчић. Први је посебно приказао садржај листова по члановима, а извршио је и упоредну анализу Струшког рукописа са рукописима такозване атонске групе. Т. Никчевић исто тако посвећује пажњу у овој својој студији и редакцијској класификацији поменутог два рукописа подробно осветљавајући и рад Шафарика на овом плану. Истиче и даје изванредан допринос проучавању генезе Душановог законика и Никола Крстић, нарочито у вези са питањем систематичности чланова.

У истакнуте посленике на издавању законодавних аката цара Стефана Душана спадају и Т. А. Флорински, који је, између осталог, дошао до значајног закључка да се једна група старијих рукописа од-

ликује употребом такозваног директног стила — на пример, „дарство ми, по земљи царства ми“¹⁴. Иначе, Т. Никчевић оцењује допринос Флоринског у истраживању и разрешавању многих нејасних питања Душановог законика као прекретницу у историографији и као први систематски рад у овом домену.

У даљем тексту ове студије реч је о још неким закључцима и доприносима С. Новаковића, А. Соловјева и Н. Радојчића.

Као што је у почетку споменуто, књига на крају садржи корисне прилоге, међу којима се, поред Индекса чланова Душановог законика и Регистра појмова и израза, истиче Терминолошки речник у који су унети изрази који имају терминолошки значај, а налазе се у преводу Законика. То су најчешће изрази оригинала, који су задржани и у преводу. Аутор овог речника је Димитрије Богдановић.

Наша, а и заинтересована страна научна јавност могу, после појаве ове прве изузетне књиге о Душановом законнику, само са нестрпљивом да очекују даље.

Бурица Крстић

M. Loos, DUALIST HERESY IN THE MIDDLE AGES, Praha 1974.

Међу целовитим и парцијалним приказима средњовековних дуалистичких покрета, који су објављени у поратном времену, студија М. Loosa, *The Dualist Heresy in the Middle Ages*, представља нешто ново и изузетно. Ранијим сличним покушајима, усмереним на поједине области или поједине његове огранке, недостајао је приказ јеретичког дуалистичког покрета у целини. Синтетички приказ о достигнућима историјске науке у појединим подручјима, са изванредном интерпретацијом појединих научних проблема, чине студију М. Loosa незаобилазним приручником у сваком даљем истраживању средњовековних дуалистичких јереси.

Студија М. Loosa, подељена на 21 поглавље, обухвата историју средњовековних јеретичких покрета од утемељивача дуализма до последњих вести католичких мисионара о павликијанима у Бугарској. После краћег приказа историје павликијанства у Византији, М. Loos у првом делу књиге обрађује појаву јереси у бугарској држави, бугарске богомиле према опису Козме Презвитера, богомилство и византијско монаштво, богомилство и павликијанство у борби са Византијом, богомилски мит сачуван у Поноплији Евтимија Зигабена и богомилство после Алексија Комнена. Средњи део књиге обухвата пишење дуализма са Истока на Запад,

појаву катарских цркава и њихове везе са источним хришћанством, њихову дуалистичку доктрину из западноевропске полемичке књижевности, катарски космогонијски мит и етику, катаризам и западни свет, почетке јереси у Босни, борбу против јереси на Западу, јерес in partibus Sclavoniae, јерес у Србији, цркву романску и цркву божију и крај катаризма и цркве босанске. Последњи део књиге посвећен је богомилима у Бугарској и Византији крајем средњег века и бугарским павликијанима.

М. Loos полази од гностицизма као основне базе средњовековног дуализма, дајући при томе пресудну улогу Маркионовом гностицизму на којем се темељи учење павликијана, а посредно и богомила. Најстарији извештај о јеретцима дуалистима у бугарској држави, писмо патријарха Теофилакта (933—956), Loos сматра да се односи на павликијане иако је писано против „новопојављене јереси“ која је „мешавина манихејства са павликијанством“. Тако Loos успоставља непосредну генетичку везу између „новопојављене јереси“ и павликијанства, не објашњавајући при томе ближе трансформацију једне јереси у другу (стр. 47).

Козмина је беседа, по мишљењу Loosa, написана у кратком периоду између 969. и 972. године у источној Бугарској, а не у Македонији (стр. 50). Он је сматра оригиналним делом, а не преводом или преградом неког старијег антипавликијанског списа на грчком језику. Његова глобална оцена Козмине Беседе је веома убедљива, мада неке тврдње нису тако поуздане да не би допуштале и друкчије интерпретације. Не може се без извесних ограда прихватити Loosova тврдња да је јеретичка доктрина против које пише Козма Презвитер павликијанска (стр. 54). Но, са друге стране, Loos је потпуно у праву кад тврди да је богомиство поникло у Византији, у западним областима Мале Азије (стр. 58). Бугарско порекло термина „богомил“ Loos види у чињеници што Евтимје из Периблепта тврди да се јеретици тим именом зову и на Балканском полуострву. Термин „бабун“ Loos доводи у везу са пла-

нином Бабуна, а одбацује уврежено мишљење да термин „фундајажит“ потиче од старијег облика „sa-kofoг“.

Поп Богомил је, сматра Loos, историјска личност, један од попова које спомиње Козма Презвитер као проповеднике нове јереси. Он одбацује, међутим, да је поп Богомил оснивач богомилства, сматрајући га само једним од њених проповедника (стр. 60). Суштину богомилства чини метафизички дуализам и строги аскетизам (стр. 59). Дуализам је павликијанског, а аскетизам манашког порекла. Loos истиче значајну улогу православног монаштва на појаву дуалистичких јереси. Од монаштва, сматра Loos, потиче и обред утешења, најважнији обред западних дуалиста.

Тешко је прихватити Loosovo мишљење да је масалијанство сушта супротност космогонијском дуализму богомила (стр. 72), да је М. Псел дуалистичку доктрину трачких еухита преузео од богомила Василија (стр. 84), или да краћа верзија Житија Илариона Могленског потиче од дуже, а не обрнуто, како је то тврдио А. Соловјев (стр. 101).

Најраније вести о јеретцима на Западу не говоре о њиховом односу према богомилству. У прво време они још нису били прихватили метафизички дуализам, јер један клерик спаљен у Орлеансу 1022. године исповеда „једног бога творца свих ствари“ (стр. 105). Строжију дуалистичку оријентацију западни јеретици прихватају са Истока, од богомила, почев већ од средине XI века. Главни јеретички центар на Западу била је северна Италија (стр. 105). Тајну књигу Loos сматра аутентичним делом бугарских богомила (стр. 133) и поред тога што се богомилски мит у Тајној књизи разликује од оног који је познат из Панополије Евтимија Зигабена (стр. 134).

Дуалистички карактер босанских крстјана М. Loos изводи из имена катар или патарен којим их називају папа Иноћентије III и папски легат Иван де Казамарис. Непосредна веза босанских јеретика са богомилима у Бугарској и Македонији успостављена је већ у XI веку. Но, и поред тога, крстја-

не из Болинопољске изјаве М. Loos сматра монашком заједницом, а не јеретичком организацијом. Без обзира што је јерес у њиховом учењу евидентна. Loos, даље, сматра да је *ecclesia Dalmatiae* идентична са *ecclesia Sclavoniae* која се у домаћим изворима назива „црквом босанском“ (стр. 221). Босна је била центар јеретичке организације, као што је северна Италија на Западу, мада су прве вести о јеретичким у Босни везане за далматинске градове. Он прихвата поделу босанских јеретика на савршене и вернике, али одбацује идентификовање катарске хијерархије са хијерархијом босанске цркве (стр. 301, 304). Функција епископа у цркви босанској припадала је деау, док је улога госта и старца недовољно јасна, али се не може поистоветити са чиновима у западној јеретичкој цркви.

Својим компаративним методом М. Loos доказује дуалистички карактер јеретичког покрета у Србији за време Стефана Немање и Сте-

фана Првовенчаног. Иако Стефан Првовенчани, син и биограф Стефана Немање, рашке јеретике не описује као дуалисте, сама чињеница да их назива Аријевим следбеницима показује да је реч о „катарској јереси“ (стр. 225). Но, са друге стране, „нечистиви јеретички“ у Теодосија описани су дословно као следбеници „дуалистичке метафизике“ стр. 231).

Студија М. Loosa је писана на темељу одаличног познавања литературе и сачуване изворне грађе. Он је успео, бришући оштре границе између старијих и млађих јереси, да традиционално раздвајање замени узајамним плодним прожимањима. Захваљујући томе, Loosu је пошло за руком да вишедимензионалну стварност пројектује у једној синтетичкој целини без сувишних уопштавања и једностраних казивања, са поузданим обавештењима и хипотезама у великој мери прихватљивим.

Драгољуб Драгојловић

J. Ivanov, LIVRES ET LEGENDES BOGOMILES AUX SOURCES DU CATHARISME, Paris 1976.

После фототипског издања 1970. године познате књиге Ј. Иванова, Богомилски књиги и легенди, која је први пут објављена пре више од педесет година, ове се године појавило у француско издање у преводу Monette Ribeyrola, са предговором René Nellia, као двадесет друга свеска познате серије *Les litteratures populaire de toutes les nations*, чиме је овом великом бугарском научнику и истраживачу посмртно одато велико научно и заслужено признање.

Оригинални назив студије Ј. Иванова, Богомилски књиги и легенди, М. Ribeyrola је на француски превела са *Livres et légendes bogomiles. Aux sources du catharisme*, дајући књизи Ј. Иванова један шири садржај, садржај који она није имала у свом првобитном, аутентичном облику.

У науци су и пре Ј. Иванова апокрифи довођени у везу са богомилством, или се та веза потпуно порицала. Грешило се очигледно у оба случаја, јер се питање богомилског или небогомилског карактера апокрифа не може даље постављати у овој борбеној и нешто примитивној форми. Апокрифи улазе у корпус јеретичких књига, али на основу некаквих начела одабирања и вредновања. Сачувани извори то убедљиво потврђују. Евтимије из Периблепта, византијски писац из прве половине XI века, тврди да су богумили из богате апокрифне књижевности прихватили само Петрову Апокалипсу. Сведочанство овог добро обавештеног писца потврђује и допуњује Евтимије Зитабен. Он пише да су богумили поред неких новозаветних текстова признавали само апо-

крифно Матејево и Томино еванђеље. И, на крају, у Синодику православља из XII века као богомилско се спомиње Исаијино виђење, а у рукописима „дрвке босанске“ налази се четири апокрифа: Посланица Доротеја, епископа тирског о 68 ученика господњих. О апостолима Епифанија кипарског, Мучење светог апостола Павла и Одходженије Павла апостола.

Компаративна истраживања средњовековне апокрифне књижевности су несумњиво доказала две ствари: прво, да хетеродоксни карактер апокрифа не значи истовремено и њихово јеретичко порекло, а друго, да су апокрифи објављени у студији Ј. Иванова настали у старохришћанској књижевности и да су старији неколико векова од појаве богомиластва. Неупућени ће стога из ове студије стећи делом нетачну а делом искривљену слику о богомилској књижевности и старохришћанском апокрифном наслеђу.

Апокрифе који су ушли у студију Ј. Иванова можемо поделити на неколико група. У прву групу спадају Исаијино виђење, Књига о Еноху и Књига о Варуху, који су пореклом из иранско-јеврејске апокалиптичке и визионарске књижевности. У овим апокрифима је лет душе на небо преко седам небеских сфера из иранских апокалипси замењен визионарским путовањем на седмо небо неке од познате старозаветне личности. Због хетеродоксног карактера ови су апокрифи већ првих векова хришћанства проглашени јеретичким и званично осуђени. Њихова основна садржина није дуалистичка, а још мање богомилска. И садржајем и пореклом они припадају оној врсти апокалиптичких и визионарских апокрифа у којима је лет на небо кроз небеске сфере служио за опис прошлости или будућности створеног света. Ми се у апокрифима ове врсте срећемо са седам или девет небеса, а не два, са једним највишим, светлосним божанством и масом нижих демона, а не са два божанства, што је типично за предхришћанску апокалиптичку литературу, познату из кумранских текстова.

Другу групу представљају два апокрифа, Детињство Исусово и Прење Исуса са баволом. Апокрифно Детињство Исусово под именом Томино еванђеље улазило је у кодекс светих књига неких ранохришћанских секти, па се и у најстаријим индексима забрањених књига изричито спомиње да је Томино еванђеље „писано од јеретика“. Његову употребу код малоазијских фундајита спомиње Евтимије из Периблепта. Прење Исуса са баволом, иако хетеродоксно, било је омиљено и код правоверних хришћана а не само јеретика.

У трећу групу спадају космогонијски апокрифи Тиверијадско море, грчка легенда о стварању света и босанска легенда о стварању света. Најинтересантније је, нема сумње, Тиверијадско море, чија се дуалистичка оријентација не може оспорити, али се ни оно са богомилством не може у везу довести, пошто се идентичне фолклорне обраде, како је то показао Ј. Томпсон у свом капиталном делу, Индексу мотива у фолклорној књижевности, налазе код већине азијских и европских народа. Митско и фолклорно порекло овог апокрифа показује, са једне стране, представа демијурга (бавола) у облику птице, што је типично за оријенталне космогонијске митове, а, са друге, што је мучна и напорна улога стварања поверена једном нижем бићу, као у античком миту.

Потпуно је усамљен апокрифни Разумник сачуван у више варијанти и наслова, али само у официјелној црквеној књижевности. Разноврсне емендације и интерполације у хирилским преписима, непознате у грчким оригиналима, нису ни богомилске ни дуалистичке, а употреба овог апокрифа није баш ничим потврђена.

Ако изоставимо Четвороеванђеље, Апостол и Апокалипсу, који представљају заједничку верску баштину и правоверних и хетеродоксних, од свих средњовековних текстова у студији Ј. Иванова остају само два о чијем се богомилском поретку може расправљати. Прво, то је Катарски требник, чију генезу можемо пратити од једног сличног текста, фрагментарно сачуваног у познатој Посланици

Евтимје из Периблепта, па преко обредника из Хирилског Радосављевог зборника, а, друго, Питање св. Јована Богослова на светој вечери које је Ј. Иванов издао под насловом Тајна књига. Наслов овог апокрифа сачуван је само у бечком препису и он гласи: *Joannis et Apostoli et Evangelistae Interrogatio in coena sancta regni coelorum de ordinatione mundi et de Principe et de Adam*, док је каркасонски препис до сада издаан под два наслова: *Faux Evangelie* и *Liber Sancti Johannis*.

Ј. Иванов је оригинални наслов из бечког преписа, који се спомиње и у Индексу папе Геласија почетком VI века, заменио новим према једној забелешки у каркасонском препису: *Hoc est secretum hereticorum de Concorezio, portatum de Bulgaria Nazario, suo episcopo, plenum erroribus*. Исте се ове речи налазе и код Анзелама Александријског: *Hoc est secretum hereticorum, de Concorezio portatum de Bulgaria plenum erroribus*, одакле су вероватно и преузете. Анзелмо Александријски на још једном месту спомиње Назарија да „*telet quoddam scriptum quod secretum vocat*. Међутим, *secretum hereticorum* спомиње и Duran de Nikeska, али га он повезује са маркионистима и идентификује са Исацијиним виђењем. Jacob Serehs, такође, тврди да су катарци одбацивали све пророке осим Исације чију су *liber secretum* необично ценили. Споменимо и то да се *Liber secretum* под аутентичним насловом Књига тајни спомиње као манихејска у једној од формула проклињања павликијана.

Други део књиге, који обрађује фолклорне дуалистичке легенде из Бугарске, непотпун је, а највећи број легенди није бугарског већ македонског порекла. Недостају фолклорне дуалистичке легенде српскохрватског језичког подручја, што је већ и раније био крупан

недостатак ове књиге. Због тога је ово поглавље остало недовршено, а и обрада појединих легенди непотпуно.

Новину у француском издању представља предговор René Nellia, који се састоји од два поглавља: *Les Themes litteraires: Legendes et Recits* и *Les Themes decoratifs. Les Symboles*. Оба ова поглавља рабена су површно, аматерски, без неопходног познавања функције митског наслеђа и митских мотива у официјелној средњовековној књижевности, као што су мотиви о седам небеса, седам векова, дрвету живота, дрвету света, крсном дрвету, добрим и злим данима, итд. Све ове мотиве у разним симболичким и алегоричким значењима налазимо у средњовековној официјелној књижевности. Чак и мотив о добрим и злим данима, који јако подсећа на манихејско порекло, старији је од манихејства, јер га налазимо већ у Пословима и данима најстаријег грчког и европског песника Хесиода, а затим у делу грчког филозофа Хераклита. Ова опаска показује да дуалистичко наслеђе не треба увек повезивати са манихејством или другим средњовековним дуалистичким јересима.

Друго поглавље је интересантније, али и у њему налазимо на у науци већ превазиђена схватања и на недовољно разумевање праве суштине симболичког и алегоричког значења на средњовековним гробним споменицима.

Француско издање књиге Ј. Иванова, без обзира на значајну улогу коју је она имала у проучавању богомилства, данас делује застарело, превазиђено, са пуно заблуда које постају нарочито опасне за непућене који ће тако добити искривљену и нетачну представу о богомилству и о богомилској књижевности.

Драгољуб Драгојловић

Đ. Petrović, DUBROVAČKO ORUŽJE U XIV VEKU (Weapons of Dubrovnik — Ragusa — in the XIVth century, Vojni muzej, Beograd. Posebna izdanja, knj. V, Beograd 1976, 306 str., 76 ilustracija, registar imena i stvari, rezime na engleskom.

Аутор је садржај ове по много чему својеврсне књиге поделио на два дела. У првом, обимнијем, расправља о типовима и врстама оружја, нападном, заштитном, ватреном, које се током XIV века увозило у Дубровник или се овде производило, а такође било предмет извоза. Због непостојања непосредних материјалних извора изучавања су се кретала од архивских података, детаљно анализираних, до сигурних или претпостављених аналогичних нађених у изворима друге врсте. У другом делу књиге аутор је на основу резултата претходних анализа дао синтетичко тумачење Дубровника као оружарског центра у XIV веку. Подстицање за изучавање оружја и оружарства XIV века у Дубровнику давао је, како то сам аутор наводи, скуп чињеница које су биле с једне стране специфичне за средњовековни Дубровник, а с друге отварале су могућност да се улога и значај Дубровника као оружарског центра осветле у ширем концепту у односу на поједине културне регије са којима је на више начина био повезан (Италија, Балкан или уопште базен Средоземља). Једна од специфичности Дубровника која је усмеравала пажњу научника према његовој историји оружја и оружарства јесте богат фонд архивалија његове некад педантно и свеобухватно вођене државне и општинске администрације. Б. Петровић је више година систематски истраживала серије докумената дубровачког Архива из XIV века налазећи у њима податке за све врсте оружја у Дубровнику које су тада биле уопште познате у Европи, а такође обавештења за њихов типски развој уз вести о мајсторима и оружарским радионицама. Специфичност Дубровника у прошлости чине такође његов погодан географски положај, његова отвореност према свету и с тим спојена економска и политичка повезаност с Италијом, базеном Медитерана, затим привредна заинтересованост

за његово балканско залеђе. Све то заједно или посебно одражавало се такође на неки начин у токовима развоја дубровачког оружја и оружарства. Аутор је на основу архивских података могао да утврди да дубровачко оружје XIV века неке своје компоненте дугује италијанским мајсторима. Пошто још не постоји студија која би целовито приказала италијанско оружје тог времена, подаци које је објавила Б. Петровић, доприносе и његовом ширем и потпунијем познавању. Показало се такође да је словенско залеђе Дубровника својим прилозима проширило репертоар врста дубровачког оружја (корда, дрвени лук) и да су угарски мајстори оружари, активни у Дубровнику, утицали на усвајање рефлексног лука. Поред утврђивања појединих врста оружја у дубровачким документима, као на пр. барута и неких других типова шлемова, врста стрела за мустреле, што представља новине и у знањима у Европи, Б. Петровић је на основу архивских података уз допуне из других извора — материјалних и ликовних — утврдила и типске специфичности оружја неких наших земаља и народа, на пример босанског штита, па српско-словенског мача, који је послужио као прототип за мач познат у XVI веку под називом „schivovone” у Далмацији, а којим су Млечани наоружавали своје словенске групе. Извозом оружја домаће или стране производње у централне и јужне области Балкана, на пример у Босну, Србију, Зету, Албанију, Дубровник је утицао на типско унифицирање оружја на том делу европског Југоистока. Архивске вести су такође показале да је у XIV веку улога Дубровника као снабдевача балканских земаља оружјем, произишлим из дубровачких радионица, постала нарочито значајна у две последње деценије тог столећа, кад је присуство Османлија на Балканском полуострву довело до дина-

мичног померања његових ранијих политичких граница.

Због непостојања материјалних, тродимензионалних докумената, целина сазнања о дубровачком оружју XIV века, стечена на архивским подацима уз илустративна тумачења и аналогije са суседних и даљих подручја, даје књижи Б. Петровић посебно место у постојећој историографији европског оружја XIV века. Треба такође истаћи да је овом књигом средњовековни балкански латинитет обогаћен релативно великом коли-

чином за оружарство специфичних а за подручје Балкана једва познатих или уопште непознатих термина. Најзад, приказујући развој оружја и оружарства XIV века у Дубровнику аутор је, гдегод су за то расположиви извори пружали могућност, полазио од опште и посебне условљености појава, пратећи динамику процеса њиховог настајања, промена и нестајања из чега су резултирале како опште тако и посебне вредности ове књиге.

Верена Хан

Fischer-Galati, Stephen, ed. *MAN, STATE, AND SOCIETY IN EAST EUROPEAN HISTORY*. (Man, State, and Society series.) New York, Washington, and London. Praeger Publishers 1970, pp. XII, 343.

This work, edited by a distinguished writer and professor of Rumanian and East European history, treats the regions which make up the present states of Albania, Bulgaria, Czechoslovakia, Greece, Hungary, Poland, Rumania, and Yugoslavia. Spanning the five centuries from the fall of Constantinople to the outbreak of World War II, this publication includes forty-three readings on various aspects of the social and cultural, as well as of the more traditional political and economic, developments and institutions of Eastern European history. The collection is divided into four parts: (1) Eastern Europe before 1453 (two readings), (2) the New Imperial Order, 1453—1789 (eleven readings), (3) the Secularization of Eastern Europe, 1789—1918 (twenty-two readings), and (4) the Modernization of Eastern Europe, 1918—41 (eight readings). Included among these items are E. Niederhauser's „The Problems of Bourgeois Transformation in Eastern and South-

Eastern Europe”, Khristo Botev's „The Sole Salvation Lies in Revolution”, Dimitar Blagoev's „The Tasks of the Bulgarian Social Democratic Party”, Joseph Pilsudski's „Reflections on Dictatorship”, and Georgi Dimitrov's „An Open Letter to the Workers and Peasants of Bulgaria”, for example. Each of the four main sections, as well as each of the individual readings, is introduced by the editor and some of the latter appear in English for the first time. Approximately three-fourths of the forty-three items were selected from primary sources, such as manifestos, declarations of independence, constitutions, official governmental decrees, and speeches. The remainder of the readings consist of insightful and useful secondary sources. There is a wide range of social, political, and religious viewpoints presented in the documents and articles in this work. It is a worthwhile addition to the English language literature in East European history.

John McIntyre

DOCUMENTA ROMANIAE HISTORICA B. ȚARA ROMANIASCA (1526—1535)
III, BUCAREȘTI 1975, XXXII+449.

Овај том докумената за влашку историју припремљен је у Семинару за словенску палеографију под вођством Дамаскина Миока. Приређено је 215 аутентичних докумената од којих 15 необјављених и 170 на старословенском језику, који се сада објављују први пут. Акти садрже бројне и важне податке за познавање прошлости Земље Влашке из времена непосредно пре учвршћивања османлијске власти. Влашко друштво доживело је манифестације класне борбе не само између поседничке класе и угњетених слојева већ и унутар владаачке класе (између господара и бојара; између бојара и представника цркве). У документима се осећа особитост епохе, којој су влашке средњовековне уставне дале свој печат, и налазе подаци о привредном животу (пољопривреда, трговина, обрт).

Највећи део ове скупине архивске грађе чине акти на старословенском језику (180 оригинала и 7

преписа), 26 старијих превода и 2 извода на румунском језику. Од 180 оригиналних докумената 83 је писано на пергаменту а 97 на хартији. У престоници Влашке Трговишту (Tirgoviște) издато је 112 аката; остали су настали у Букурешту, Питештију и другим местима. Скоро сви документи, тачније 209, потекли су из канцеларије господара — 65 Раду Афумаци (Гарави) (1522, 1525—1529); 22 Моизе Вода (1529, 1530); 44 Влад Инекатул (1530—1532); 64 Влад Винтила (1532—1535) и 14 Раду Паисе (1535—1545) — 4 су издали велики државни канцелари и 2 црквени достојанственици. Објављена грађа узета је: 157 аката из Државног архива у Букурешту; 40 из Библиотеке Румунске академије наука; 7 из разних публикација; 5 из Окружног музеја у Горжу; 2 из Градског музеја у Букурешту и по један из других библиотека и архива.

Јован Литричин

M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, NICOLE IORGA —
A RUMANIAN HISTORIAN OF THE OTTOMAN EMPIRE, BIBLIOTHECA
HISTORICA ROMANIAE, STUDIES 40, BUCHAREST 1972, 190.

Дело Марије Матилде Александреску-Дерска Булгару о великом румунском научнику Николи Јорги као историчару османлијске царевине појавило се у познатој збирци Румунске академије друштвених и политичких наука. Књига се састоји из два основна дела. У првом аутор пише о изворима, историјској концепцији и методу у Јоргином делу „Историја Османлијске царевине“ (истраживање и објављивање извора који се односе на историју Турака, издавање турских хроника, припремне студије, извори које је користио Јорга у свом делу, истраживачки метод који је Јорга применио).

У другом делу аутор говори о основним тезама Николе

Јорге: државна формација Турака Селџука и Османлија (рана турска историја, држава великих Селџука, држава Селџука у Малој Азији, почеци османлијских емирата, османлијско напредовање у Анадолији, утврђивање Турака у Европи, ширење Османлија на Балканском полуострву и односи између освајача и покорених народа, османлијска надмоћност на Балкану, криза османлијске феудалне државе, уздизање османлијске царевине, обнављање османлијске државе, организација османлијске државе); османлијска царевина (османлијско ширење за време Мехмеда II унутар Византије, Никола Јорга о двогубој политици настављача Мехмеда II према ви-

зантијском наслеђу, османлијска таласократија, опадање османлијске царевине, покушај османлијске царевине да се поново врати на политику освајања, источно питање, покушај обнављања осман-

лијске царевине путем реформи, образовање националних држава на Балканском полуострву и слом османлијске царевине).

Јован Литричин

D. Mioca — S. Caracas — C. Bălan, DOCUMENTA ROMANIAE HISTORICA (B. ȚARA ROMANEASCA 1633—1634 XXIV, BUCUREȘTI 1974, LVII 715)

Академија друштвених и политичких наука Румуније и Историјски институт „Никола Јорга“ — Секција за историју и археологију отпочели су 1956. године издавати колекцију *Документи за историју Румуније*. Збирку сачињавају три серије — по једна за сваку историјску покрајину — у којима су документи о прошлости Молдавије, Земље Влашке (Țării Româneștii) и Трансилваније. О првим двема провинцијама биће објављени документи до 1700. а о Трансилванији до 1541. године. Будући да је, после ове временске границе, број аката крајње велик, објављивање извора замишљено је према садржини (аграрни односи, порески систем, сељачке буне).

Бројни документи осветљавају политичка превирања из доба владавине господара Земље Влашке Михаја Витеазуа (1593—1601), Раду Шербана (1601—1611), Раду Михнеа (1601—1623) и Леона Томша (1629—1632). Ова граба, поред тога, садржи обавештења о пореском устројству и пословању, трговини, новчаном систему, ценама, организацији градова и о животу народа подложном османлијском царству. Посебно место припада оним документима који пружају податке за упознавање унутрашње политике господара Матије Басараба (1632—1654). Он је, на почетку своје владавине, учвршћивао власт тражећи помоћ не само од бољара већ и од других друштвених снага. Документи из ове колекције писани су латиницом, старословенским, немачким, грчким и румунским (ћириличким писмом од XVI до XVIII века) језиком. Приређивачи су сваки акт превели на савремени румунски

језик, урадили белешке и објашњења и сваку књигу снабдели црпним именским и предметним регистром.

Дамаскин Миок, Саша Каракаш и Константин Балан сабрали су и уредили, у 24. књизи друге серије, архивску грабу из 1633. и 1634. године. Објављено је укупно 422 документа (179 из 1633. и 242 из 1634. године; један фалсификовани документ потиче од 9. априла 1633). Ову скупину аутентичних докумената сачињавају 332 оригинала (225 на румунском, 104 на старословенском и 3 на грчком језику); 76 старијих копија (74 на румунском и 2 на старословенском); 11 аката приређено је из других публикација (9 на румунском и 2 на старословенском) и 3 резимеа. Највише докумената написано је у господаревој канцеларији (232), за њима следе задужнице и акти финансијске природе (171) и по неколико аката високих црквених достојанственика и судаца. Од 332 оригинала, 73 писано је на пергаменту а 259 на хартији. За разлику од владарске канцеларије Молдавије, где се пергаменат поступно престао употребљавати, канцеларија Земље Влашке користила га је и даље. Граба објављена у овој књизи чува се у следећим установама: Државни архив у Букурешту (286), Библиотека Академије (109), Градски музеј у Букурешту (10) и по један у Централној државној библиотеци, Државном архиву у Крајови, Државном архиву у Римнику-Вилчеа, у музеју Горжулуј, у Тингу Жиу библиотеци, „В. А. Урекија“ у Галацу и у Историјском институту у Кишиневу.

Јован Литричин

Ю. А. Писарев, ОБРАЗОВАНИЕ ЮГОСЛАВСКОГО ГОСУДАРСТВА,
Издательство „Наука“, Москва 1975

Из пера доброг познаваоца новије историје народа Југославије, начелника у одељењу Института Славистике и балканистике АН СССР, др Ј. А. Писарева, крајем 1975. године појавила се нова књига — „Образование югославского государства“.

На преко двадесет два штампарска табака, у дванаест поглавља, колико износи обим ове најновије књиге, аутор већ добро познатих и позитивно оцењених радова из наше најновије историје, међу којима се истичу: „Освободительные движения югославянских народов Австро-Венгрии. 1905—1914.“ и „Сербия и Черногория в первой мировой войне 1914—1918 гг.“, излаже историју југословенског питања у периоду бурних година првог светског рата.

Користећи се разноврсном и богатим изворима, обимном југословенском, совјетском и литературом других земаља, затим југословенском, аустријском и мабарском архивском грађом и разноврсним периодичним издањима, аутор у својој књизи на веома убедљив начин упознаје читаоца са процесом распада реакционарне и историјом превазиђене Хабзбуршке монархије и формирања на њеним развалинама уједињене и независне југословенске државе.

Полазећи од сасвим правилне поставке, да су за историјски развој народа југоисточне Европе почетком двадесетог века од изузетног значаја два важна друштвено-економска и политичка процеса — продубљивање кризе капитализма и у вези са тим јачање супротности између империјалистичких држава и бурни успон солидарне и национално-ослободилачке борбе народа овог региона, аутор у овом раду на конкретном историјском материјалу веома успешно, доследно и убедљиво прати оба ова процеса. При томе у обиљу чињеничког материјала, проблема и дилема, он проналази и издваја оне, који логиком историјске истине чине целовиту и неопходну основу за разумевање свих оних сложених

и, с тачке гледишта обрађиване теме, необично важних појава.

Конкретно разматрање постављене проблематике аутор почиње обрадом југословенског питања уочи првог светског рата. Преко упознавања читаоца са међународним и унутрашњим положајем Аустро-Угарске, са бројним пројектима о реорганизацији Хабзбуршке монархије и питањем односа југословенских буржоаских партија према плановима о њеном триалитичком преуређењу, аутор долази до важних проблема, таквих као што су — однос омладине према југословенском питању, сарајевски атентат и нека друга. У оквиру ових набројаних посебна пажња посвећена је организацији „Млада Босна“.

Анализирајући њен рад, аутор долази до закључка да су „младобосанци“ — ситнобуржоаски револуционари, који не верују у политичке могућности радничке класе и сељаштва; да нису имали конкретан програм о стварању будуће југословенске заједнице, већ да су се ограничавали општим идејама борбе за уједињење југословенских народа, а да су њихови политички погледи плод утицаја најразличитијих идеолошких и друштвених струја. Овим констатацијама, аутор у извесном смислу мења досадашње претставе о карактеру ове организације.

Посебно место у књизи је дао антисрпским војним припремама Дунавске империје и односу југословенских политичких партија према сарајевском атентату. При томе, аутор наводи примере дотле невиђених шовинистичких исплада Франкових „праваша“ и Шустершичевих припадника „Словенске народне партије“, а такође указује на колебаљивост осталих југословенских политичких партија у периоду када се Аустро-Угарска припремала за оружани напад на Србију.

Аутор се задржава и на ставу Аустро-Угарске социјал-демократске странке према предстојећем

рату, показујући метаморфозу њених ставова према овом питању, њено напуштање дотле прокламованих принципа борбе против рата и прелаз на политику социјалног мира. Истовремено, указује се на колебаљивост југословенске социјалне демократије, да би се сасвим исправно закључило, да су се ставови југословенске социјалне демократије мењали у зависности од политичке коњунктуре, чему је узрок био опортунизам и реформизам њеног руководства.

Пажњу аутора привлаче питања аустро-угарског супарништва у Босни, Херцеговини и Хрватској, као и супротности до којих је долазило између Немачке и Аустрије у вези са плановима образовања „Средње Европе“. Узрок свих ових супротности аутор види у порасту империјалистичких тежњи, како Немачке, тако и Аустро-Угарске, а посебно у ситуацији војног пораза Србије током 1915. године.

Ступању Италије у рат и политичкој активизацији југословенских грађанских партија и српске владе у вези са тим дато је такође доста места. Основни узрок тој и таквој активизацији, сасвим исправно, налази се у експанзионистичкој политици Италије у области Јадранског мора.

У општим цртама изнет је већ познати став српске владе према југословенском питању, при чему се нагласак ставља на чињеници да у почетку рата српска влада није имала јасно дефинисани став према њему и да се разради војно-политичке платформе први пут приступило у периоду августа-септембра 1914. године, а нарочито после вести о преговорима који су вођени између држава Антанте и Италије, а у вези са ступањем последење у рат на страни Антанте. Показан је хегемонизам српске владе и отпори на које је војно-политичка платформа српске владе наишла код Српске социјал-демократске странке и у радикалним круговима српске интелигенције, окупљање око „Српског књижевног гласника“.

Од осврта на догађаје из првих ратних година, постепено се пре-

лази на излагање догађаја везаних за прве покушаје тражења излаза из рата. У тој светлости прате се покушаји Аустро-Угарске да успостави контакте са Антантом. У том циљу користи се Вилзонова parola „о миру без победника и побеђених“. И ма да је Аустро-Угарска у принципу одбацила Вилзонов предлог, у чему су предњачили најзагриженији шовинистичко-империјалистички кругови империје, ипак је званична Аустро-Угарска оставила неке могућности у циљу вођења закулисних преговора око евентуалног закључења мира. То ју је, како се у књизи показује на бројним примерима, довело у сукоб са Немачком, својом савезницом, која је безусловно била одбацила све мировне иницијативе везаника. У вези са овим, нарочито важним изгледа закључак аутора, да је у овој етапи рата југословенска буржоазија још увек подржавала политику Монархије и у својим захтевима ограничавала се само захтевом за признањем националне аутономије у оквирима Аустро-Угарске.

У вези са разматрањем утицаја Фебруарске и Октобарске револуције на развој догађаја у југословенским земљама, говори се о „мајској“ и „крфској“ декларацијама, о новим пројектима за реорганизацију Аустро-Угарске монархије, о ставовима штокхолмске конференције према југословенском питању, револуционарној ситуацији која се тих дана ширила на овом простору, као и мисији грофа Тисе у Босни и Херцеговини.

Буржоаско-демократска револуција у Аустро-Угарској и распад Хабзбуршке монархије предмет су посебног интересовања аутора исто као и све оно, што је непосредно претходило формирању државе Словенаца, Хрвата и Срба, а још нешто касније и њиховом уједињењу у јединствену Краљевину СХС.

Једном речју, паралелно са процесима који су изнутра довели до распада Аустро-Угарске, аутор кроз читав текст књиге прати и процесе који су постепено, али са

неумитном унутрашњом логиком и без обзира на бројне тешкоће, лутања и супротности, довели до формирања независне југословенске државе.

У томе је, чини нам се и најважнија одлика ове иначе веома интересантно и студиозно написане књиге.

Петар Милосављевић

Dr Valerian Bystricky — Dr Ladislav Deak, *EUROPA NA PRELOME*, Bratislava 1974, 443.

Догађаји између два светска рата били су, у послератном периоду, предмет изучавања многих историја, било као детаљи или целина. И, нема сумње, да су такви радови допринели бољем сагледању европске стварности која је претходила најновијој измени како политичке карте Европе, тако и друштвених система.

Један од таквих прилога, на коме се тренутно заустављамо, представља горе поменућа монографија, двојице студиозних чехословачких историчара који су сматрали за потребно да посебно размотре две године европског политичког живота са нагласком на југоисточну Европу, сматрајући да су оне кључне за догађаје који ће касније наступити. Гледано с те стране, аутори су успели — заснивајући свој рад на врло широкој научној литератури и архивској објављеној и необјављеној грађи (из разних европских земаља, између осталих, и из наше земље) — да нам осветле догађаје у време Хитлеровог доласка на власт, заправо збивања чију далекосежност својевремено нису схватили озбиљно ни европски политичари ни владајуће партије.

Поред предговора (стр. 5—9) који је написао професор Универзитета у Братислави Јозеф Хрозиенчик, књига је подељена на четири поглавља. Прво поглавље (стр. 11—160) представља предисторију Хитлеровог доласка на

власт и ограничава се на проблеме послератне Европе, репарације и низ економских питања с посебним акцентом на југоисточну Европу. Друго поглавље (стр. 161—247) говори о доласку Хитлера на власт у Немачкој и политици великих и малих држава у том периоду. Треће поглавље (стр. 249—358) посвећено је настанку Четворног пакта великих сила, осуђују покушаја стварања директоријума великих сила у Друштву народа, при чему је дат посебан осврт на став Совјетског Савеза. Посебно место у овом поглављу заузима реаговање средњоевропских и балканских држава (Мале Антанте и Балканског споразума) на Четворни пакт великих сила, западнобуржоаских сила Француске, Велике Британије, фашистичке Италије и нацистичке Немачке. Последње, четврто поглавље (стр. 359—433) разрађује концепцију о зближењу подунавских држава које су се јавиле у поменутом раздобљу и завршава се излагањем о неуспеху Конференције за смањење и ограничење наоружања.

Реч је о књизи која је написана документовано и савремено, пружајући реалну слику европског политичког живота једног кратког, али суштински битног раздобља које ће убрзо довести до крупних друштвених и политичких промена.

Милан Ванку

Саво Скоко, ДРУГИ БАЛКАНСКИ РАТ 1913, књига Друга, Београд 1975. Војноисторијски институт, 381.

Ретки су догађаји у историји који су тако снажно уздрмали свет и заштрилили и пореметили односе међу земљама и народима, великим и малим, како су то учинили балкански ратови, посебно други балкански рат. Први балкански рат по свом карактеру ослободилачки и други обострано освајачки, пореметили су планове великих европских сила, срушили турску моћ на Балканском полуострву за сва времена и условили убрзанија престројавања у односима између већ постојећих блокова великих сила, Велике антанте и централних сила.

Супротно резултатима првог балканског рата који су били корисни и уопште, прогресивни, резултати другог балканског рата били су корак назад у односима међу балканским народима и државама. Лом који ће други балкански рат проузроковати у иначе слабој сарадњи и вези српског и бугарског народа, проузроковаће читав низ негативних и погибелних последица за оба народа у следећим деценијама. До кулминације заоштрене противуречности међу балканским народима користиће Аустро-Угарска која ће, само годину дана касније, на тлу ранијих ратовима и напрезањима исцрпљене Србије, запалити нови ратни пожар и започети први светски рат.

Полазећи управо од значаја ових збивања историјска наука већ до сада посвећивала је знатну пажњу изучавању и обради историје балканских ратова. Посебно су много дале историографије великих земаља руска, немачка, америчка, енглеска. Знатан број дела о балканским ратовима појавио се и у балканским земљама после другог светског рата, посебно у Бугарској и Грчкој. Нажалост, ова проблематика код нас је била доскоро доста запостављена.

Ипак овај пропуст је на време уочен и као резултат дугогодишњег рада Саве Скока појавиле су се две књиге о другом балканском рату, прва објављена 1968. и друга 1975. године.

Аутор је, не жалећи времена и труда, настојао да, поред војне и политичке историје другог балканског рата у одговарајућој мери захвати и обради и све остале компоненте бурних историјских кретања на Балкану и у свету у време трајања овога рата и склапања Букурештанског мира. Веома вредно је истражио расположиве фондове архивских извора и прикупљене податке је критички користио. Уз ово, користио је обиман фонд литературе на српскохрватском, руском, немачком, француском, енглеском, бугарском и грчком језику.

У првој књизи сажето су обрађени узроци и припреме другог балканског рата. Овде је аутор посебну пажњу посветио обради политике појединих великих сила према Балкану, њиховим, најчешће, освајачким плановима и претензијама и противуречностима које су из тога, неминовно, произлазиле. У довољној мери обрађене су и противуречности између самих балканских држава и њихових влада са посебним освртом на претензије буржоазије Бугарске, Србије и Грчке према Македонији.

У другој књизи сажето и прегледно су изложена збивања у вези са самим ратом: почетак операција и њихов ток на појединим ратиштима, завршетак рата и ток мировних преговора у Букурешту.

У првом делу друге књиге, првих пет поглавља, (стр. 15—182) обрађени су догађаји, углавном војног карактера, везани за битку на Брегалници: офанзива бугарске четврте армије и борбе на фронту прве и треће српске армије 30. јуна 1913., преокрет на Брегалници и Злетовској реци другој дана битке, обострани маневри на крилима, завршетак битке на Брегалници и преглед операција на грчко-бугарском ратишту за време битке на Брегалници.

У другом делу ове књиге, у следећих пет поглавља (страница 183—294.) аутор је обрадио ток операција после брегалничке битке: операције у Македонији, ток борби на Власини, стање и резултате

борби на фронту друге српске армије, операције на фронту тимочке војске и преглед операција на грчко-бугарском ратишту после брегалиничке битке.

Трећи део књиге посвећен је политичкој и дипломатској историји другог балканског рата, (страница 205—344). Оваје је средишње место припало историји преговора о примирју и мировној конференцији у Букурешту. Аутор је сажето и прегледно успио да изложи дипломатску активност великих сила у току преговора при чему је посебну пажњу посветио Аустро-Угарској и Русији. На крају текста (страница 333—344), аутор је синтетички изложио своја размишљања о карактеру, резултатима и последицама другог балканског рата и из тога извео одређене закључке. На кра-

ју књиге дата су три прилога: појединачни опис нове Бугарско-српске границе, коначна граница између Бугарске и Грчке и уговор о миру између Србије, Румуније, Црне Горе, Грчке и Бугарске.

Текст је снабдевен комплетним и прегледно датим научним апаратом. На крају књиге даги су потребни регистри. Лаган и чист стил омогућује да књигу користи и шира читалачка публика.

Својим богатим садржајем, добро постављеном композицијом, и општим значајем, књига Саве Скока, Други балкански рат, представља значајан допринос нашој историографији, посебно обради досад запостављене проблематике везане за балканске ратове.

Душан Лукач

Martin van Creveld, HITLER'S STRATEGY 1940—1941 THE BALKAN CLUE, CAMBRIDGE, University Press 1974, 248.

Студија Мартина ван Кревелда Хитлерова стратегија 1940—1941, Балканско клупко, која је само у току две године доживела два издања од стране еминентне издавачке куће University Press, у оквиру серије Интернационалне студије, побудила је пажњу и у нашој земљи. Дело је писано на подацима који су прикупљени углавном у немачким и енглеским архивима и на огромном фонду објављених дела из ове области на немачком и енглеском језику. Недовољно коришћење извора из архива балканских народа и дела на језицима тих народа не умањује значај овога рада. Аутор је тај недостатак надокнадио коришћењем података из богате архивске грађе на немачком и енглеском језику. Архивским и другим изворима аутор је приступао строго критички.

Захваљујући томе аутор је целовито успио да уочи, сагледа и у могућем обиму обради све значајније моменте из области Хитлерове стратегије и политике према Балкану у периоду од априла 1940. до

јуна 1941. године. У складу са конкретним кретањима на овоме подручју у поменутом раздобљу аутор је највећу пажњу, са пуним оправдањем, посветио Југославији и Грчкој. У релативно уском делу по обиму аутор је истакао сва крупнија питања у вези са историјским кретањима на Балкану у 1940. и првој половини 1941. међу којима су посебно значајна три питања: Да ли је Мусолини почео агресију на Грчку против Хитлерове жеље и воље? Да ли је Хитлер у балканским проблемима заиста заступао дефанзивну тактику и у којој се мери одразио Хитлерова балканска кампања у априлу 1941. на његово одлагање напада на СССР, са планираног 15. маја на 22. јуни 1941. године? На сва ова питања дао је Кревелд и своје оригиналне одговоре који побуђују велико интересовање, а нарочито његов одговор на треће питање. Наиме, супротно једном доста широко прихваћеном ставу, који је нарочито доминантан у западно-европској историографији, да је Хитлерово војно ангажо-

вање у Југославији и Грчкој у априлу 1941. године, било један од одлучујућих чинилаца у одлагању почетка плана „Barbarossa” др Крвелед тврди да балкански догађаји нису значајније утицали на одлагање напада на СССР. Он разлоге за одлагање Хитлеровог напада на СССР зналачки налази и открива и низу других чинилаца, ванбалканског карактера.

Др Крвелед је доста пажње посветио објашњавању суштине немачко италијанских односа и откривању противуречности између ових савезница на подручју Медитерана и Балкана.

У првом делу своје књиге (стр. 3—68), аутор је обрадио унутарње дилеме и политичка превирања у Краљевини Југославији и Краљевини Грчкој у периоду Хитлеровог обрачуна на западу Европе у лето 1940. године. Био је то период изналажења пута и оријентације у овим земљама у процепу између две зарађене стране, западних савезника који су губили своје по-

зиције на тлу европског запада и сила фашизма чије је присуство на Балкану било све масовније и све застрашујуће.

У другом делу књиге, четврта, пета и шеста глава, (страна 69—183.), прегледно је обрађен период од почетка италијанске агресије на Грчку па до напада Немачке на СССР. Овде је аутор, са пуним оправдањем, посебну пажњу посветио припреми операције „Марита” и 27. марту, пучу у Краљевини Југославији.

На крају текста (страна 179—183.), аутор је дао синтетизован закључак у коме је још једном дошла до пуног изражаја његова оригиналност.

Књига је снабдевена веома прегледним и богатим научним апаратом. На крају текста дати су подаци о изворима, библиографија ове проблематике и потребни регистри.

Душан Лукач

Битка Тошкова, БЪГАРИЈА И ТРЕТИЈА РАЈХ (1941—1944) (политически одношения), Софија 1975, 256.

У издању реномираног софијског издавачког предузећа „Наука и изкуство“ објављена је у 1975. години интересантна књига бугарске историчарке Витке Тошкове, Бугарска и Трећи рајх у којој је тежиште бачено на обраду политичких и дипломатских односа Бугарске и Немачке у времену од 1941—1944. године.

Дело је фундирано на подацима, углавном, бугарске и немачке архивске грађе и обимног фонда историјске литературе која обрађује или захвата ову проблематику. Композиција књиге као и периодизација постављени су у складу са конкретним током збивања у односима Бугарске и Немачке у поменутом времену.

Развој збивања у политичким односима између Бугарске и нацистичке Немачке сагледан је у

контексту ширих, балканских па и светских кретања. Многа збивања у Бугарској и у осталим балканским земљама у том времену одвијала су се углавном као последица општих кретања у свету. Ово је посебно важно за период 1941. године. Револуционарни раднички и демократски покрет у Бугарској, као и у суседним балканским земљама, уз напорну борбу против домаће буржоазије, нашао се пред опасношћу међународног фашизма и изложен директним притисцима војнички веома јаке Хитлерове Немачке. У таквој ситуацији превагу у Бугарској су добиле конзервативне снаге које су приступањем Тројном пакту ставиле Бугарску у службу нацистичке Немачке.

О процесу савлађивање прогресивних и демократских снага и

укључивању Бугарске у службу Хитлеровој Немачкој, Тошкова говори у првој глави своје књиге (стр. 17—60).

У другој глави (стр. 61—105), Тошкова обрађује односе између војнички, политички и привредно ојачане Немачке и Бугарске која се налазила у положају потчињености, у период јуна 1941. до почетка 1943. године, односно почетка краха немачког нацизма.

У трећој глави стр. 106—139) обрађен је период немачко бугарских политичких односа од завршетка стаљинградске битке па до капитулације Италије септембра 1943. године. Плашњавање немачке оружане моћи у ово време је условило буђење отпора нацистичком диктату и у Бугарској. Снага и улога бугарских фашиста у овом периоду почела је све више да слаби.

У четвртој глави стр. 140—181), Тошкова обрађује све изразитије слабење профашистичких снага у Бугарској крајем 1943. и у првој половини 1944. године.

У последњој петој глави (стр. 182—288.), обрађен је период убрзаног слабења утицаја Немачке у Бугарској као и дефинитивни раскид политичких веза и односа са нацистичком Немачком у јесен 1944. године.

На крају књиге (страна 229—234), Тошкова даје кратак закључак у коме износи своје оцене политичким односима нацистичке Немачке и Бугарске у поменутом раздобљу.

Књига је снабдевена прегледним научним апаратом. На крају је дат преглед коришћених извора и списак литературе као и резиме на немачком и руском језику.

Душан Лукач

Мр Драган Ташковски, **КОН ЕТНОГЕНЕЗАТА НА МАКЕДОНСКИОТ НАРОД**, НИК, „Наша књига“, Скопје 1974, 233.

Проучавање етногенезе македонског народа је врло значајан и интересант научни проблем, који нам разоткрива путеве његовог историјског развитка у прошлости, указујући нам кроз какве је све фазе и препреке пролазио, да би на крају изградио своју националну индивидуалност. Етногенеза македонског народа је, међутим, врло комплексан и противуречан проблем: прво, због међународног и географског положаја који Македонија заузима на Балканском полуострву, где су се сукобљавали и укрштали интереси, како околних балканских буржоаских држава, тако, и великих сила; друго, у доба националног препорода и формирања националних и политичких тежњи балканских и јужнословенских народа на македонском терену одпочела је политичка пропаганда грчке, бугарске и српске буржоазије о чему је написан велики број прилога у којима се доказује, да су Македонци, Гр-

ци, Бугари или Срби. Врши се притисак на европску и светску јавност, да Македонија треба да припадне Грчкој, Бугарској или Српској држави. Ова околност створила је македонским историчарима огромне тешкоће, пошто су били принуђени да значајан део свога истраживачког рада посвећују побијању ставова буржоаских историчара балканских држава, који су доказивали, да је Македонија део Грчке, Бугарске или Српске државе, заснивајући своје ставове на основу легитимности историјског права.

Студија Драгана Ташковског „Кон етногенезата на македонскиот народ“, открива корене чудноватих ставова савремених бугарских историчара према македонском националном питању, који чине да би рехабилитовали ставове бугарске буржоазије о присвајању Македоније Бугарској. Ова појава код бугарских савремених историчара своју кулминацију је до-

стигла, после објављивања тротомне „Историје македонског народа“. Да би парирали македонским историчарима, брзо су се прихватили посла да обраде етногенезу бугарског народа са циљем да „докажу да не постоји македонска нација“, о чему пише Драган Ташковски у предговору своје књиге, „већ да је он део бугарске и то не од данас, већ од пре хиљаду година, када су се оба словенска народа, заједно са деловима Србије и Тракије, налазили у границама прабугарског царства...“...

Своја истраживања и полемику са бугарским савременим историчарима о етногенези македонског народа Драган Ташковски заснива на бугарској историографији, од њеног националног препорода, почетком XIX века, до данас. Он констатује, да је пре више од тридесет година у животу и историјском развоју бугарског народа дошло до класних и политичких промена у друштвеном развоју, али да однос Бугара према македонском националном питању није се променио, тако да савремени бугарски историчари свим средствима бране ставове бугарских буржоаских историчара од пре сто и више година, по којима је Македонија део бугарске националне територије. Ради прегледности полемике са бугарским савременим историчарима Драган Ташковски је сав материјал поделио на четири поглавља:

I. Место и улога македонских Словена у т.зв. словено — бугарској етногенези.

II. Корени идеје да су македонски Словени део бугарске нације,

III. Бугарско име као етничко-државно и тематско — суштина и значење.

IV. Предходно значење бугарског имена за балканске и македонске Словене.

Основна и главна замерка, као и критика Драгана Ташковског упућена бугарским буржоаским историчарима, а исто тако и савременим бугарским историчарима, који иду њиховим путевима, састоји се у том, да је бугарска средњовековна феудална држава била државно — правна, односно политичка целина, која је створена путем освајачких, односно ратничких акција бугарских феудалних владара заједно са бугарским феудалцима (бољарима). Слабљењем бугарске средњовековне феудалне државе, односно њеног распадања, као последица слабљења државно-правних, односно политичких институција, које су је одржавале.

Драган Ташковски побија аргументе бугарских буржоаских историчара, који су доказивали, како су се државне и етничке границе бугарске средњовековне феудалне државе поклапале. На основу тога оправдали су своје националистичке и шовинистичке тенденције према суседним балканским и јужнословенским народима. Аутор набраја и коментарише велики број фалсификата и измишљотина, којима се Бугари служе не били доказали, да је Македонија бугарска територија. Тенденције бугарских буржоаских историчара пису превазиђене ни после стварања Народне републике Бугарске.

Књига Драгана Ташковског представља успео покушај, да се на основу проучавања богате бугарске историографије, која је велику пажњу посвећивала проучавању прошлости Македоније и македонског народа, открију корени националистичких и шовинистичких тенденција према Македонији и осталим територијама, које су некада припадале бугарској средњовековној феудалној држави.

На крају књиге, аутор даје по азбучном реду богату библиографију књига и чланака које је цитирао или консултовао у току рада.

Климент Цамбазовски

ЦИНЦАРСКА ПОРОДИЦА СПИРТАС У ЗЕМУНУ

IOANNIS A. PAPADRIANOS. 1) Die Spirtas: Eine Familie klissuriotischer Auswanderer in der jugoslawischen Stadt Zemun während des 18. und 19. Jahrhunderts. „Balkan Studies“, Volume 16, Number 1, Thessaloniki 1975, 116—125. 2) An Epitaph of the Spirtas Family in the Yugoslav Town of Zemun. „Balkan Studies“, Volume 16, Number 2, Thessaloniki 1975, 23—25.

Тешки услови живота у северној Грчкој у време турске владавине приморали су многе становнике овога дела земље да се селе у северне крајеве Балкана и централне Европе. Међу овим исељеницима посебно место припада породици Спирта, која потиче из градића Класура, у северозападној Македонији. Породица Спирта се настанила у српском граду Земуну, који је тада представљао један од важнијих трговинских центара хабзбуршке монархије.

Грчки балканолог Јоаннис А. Пападрианос породици Спирта посвећује своја два прилога, на које овде скрећемо пажњу наших читалаца. У првом прилогу аутор

прати генеолошко стабло и економско-финансијску активност породице Спирта, ослањајући се углавном на нове историјске податке, које је недавно пронашао у балканским архивима.

У другом свом прилогу Јоаннис А. Пападрианос се задржава на једном необјављеном епиграму, који је открио на породичном гробу Спирта у Земуну. Уважавајући хронолошке елементе на овом натпису, аутор показује да се први из породице Спирта у Земуну настанио године 1739, а не крајем XVIII века, како је то погрешно тврдио грчки финансијист Андреас Андреадис.

Миодраг Стојановић

БОГУМИА ХРАБАК, СЕОСКЕ ЗАНАТЛИЈЕ НА КОСОВУ И СУСЕДНИМ ОБЛАСТИМА СРЕДИНОМ XV СТОЛЕЂА, Гласник Музеја Косова, књ. XI, Приштина 1973, 135—150.

Привреда Косова, како истиче аутор, за време српске средњовековне државе много је боље научно позната него привреда других области Немањиха и Деспотовине. То није само због тога што је Косово претстављало средишни део Немањихског краљевства и царства, него много више зато што су рудници копаоничке и новобрадско-јањевске области радили пуним капацитетом и што су они претстављали основицу за све неаграрне продукционе делатности.

Наше познавање поменутих проблематике досада се базирало готово искључиво на основу записа у књигама Дубровачког и нешто Которског архива. Међутим, за сам крај периода Деспотовине и за прве године османлијске владавине постоје и турски извори. То су познати пописни дефтери који

пружају податке за разне тематике.

Први извор те врсте јесте опширни катастарски попис области Бранковића из 1455. г. тј. из времена саме смене власти. Земља Бранковића обухватала је седам нахија и један вилајет. Те нахије су: Лапска, Вучитрнска, Морава, Тополница (северно од Ђњилана и Каменице), Долци (око Дренице), Клоптник (Ибарски Колашин) и Трговиште (око Рожаја).

На основу катастарског пописа наведене области Бранковића из 1455. г. аутор се потрудио да проучи сеоске занатлије. Излагања у раду поделио је у следећа поглавља: 1. Врсте заната и број занатлија по селима, трговиштима и тврђавама; 2. Неуједначени распоред ковача по насељима; 3. Незаступљени занати; 4. Лична имена

сеоских занатлија; 5. Социјални положај занатлија; 6. Родбина занатлија и њихово друштвено место. На крају реч је о бројном односу сеоских занатлија и осталог становништва на Косову.

Рад Б. Храбака претставља значајан научни допринос не само за потпуније расветљавање сеоских занатлија на Косову и суседним

областима средином XV века, већ је то нов приступ познавању области Бранковића и подстицај за њена даља комплекснија проучавања. Катастарски попис те области из 1455. г. је драгоцени извор за даљи научни рад.

Јован Ф. Трифуноски

ALBANISCHE MÄRCHEN. Herausgegeben und übersetzt von Martin Camaj und Uta Schier-Oberdorffer, Eugen Diederichs Verlag, Düsseldorf-Köln 1976.

Откако је пре више од 120 година оснивач модерне албанологије J. G. Von Hahn објавио у свом монументалном делу „Albanesische Studien“ (I—II Јена 1854) прве албанске народне приче, интерес за њих, какав је случај и са причама осталих балканских народа, непрестано је растао. Велика имена албанологије као Дозон, Мајер, Педерсен Де Рада, Јарник и други, такође су се бавили издавањем албанских прича са њиховим преводима. Они су привлачиле пажњу и чувених изучаваоца народне књижевности балканских народа, као што су били Паул Кречмер, Аугуст Лескин и посебно Алојз Шмаус у новије доба. Међутим, у самом изучавању албанских прича прави преокрет је извршио Максимилиан Ламберц, који је својим издањима, а нарочито својим студијима посвећеним албанској народној књижевности, поставио солидне темеље и отворио нове путеве њиховом теоријском проучавању. Може се рећи да су ова Ламберцова издања у великој мери помогла европским истраживачима да се боље упознају са албанским народним причама, јер су им албанска издања, којих је било врло вредних, због језичких баријера, била готово недоступна.

Настављајући ову богату немачку традицију, сада се у оквиру познате едиције „Die Märchen der Weltliteratur“ појавила нова збирка албанских народних прича, коју

овде приказујемо. Пре свега, треба истаћи да свако издање народних прича једног маалог језичког подручја на један светски језик доприноси афирмацији културе народа с једне и потпомаже уредна истраживања с друге стране. Затим, књига је пропраћена врло инстрективним поговором М. Цамаја, професора албанског језика и књижевности на универзитету у Минхену, иначе ученика и сарадника покојног Шмауса (њему је и посвећена ова збирка), тако да читалац може да добије сва потребна обавештења о албанским народним приповеткама, о типовима прича, о херојима, натприродним бићима, затим о првим сакупљачима, издањима, итд. Оно што посебно треба похвалити у овој књизи то су белешке у којима су дати подаци о приповедачима, када је која прича забележена или из којег је издања узета, тип приповетке према Aarne — Thompsonu (The Types of the folk tale), а често и према Eberhard — Boratovu (Typen türkischer Volksmärchen), као и објашњење појединих речи које су аутори задржали у немачком преводу, као кула, тамбура, харач, халаал, зана, (вила), дели, див, беса, итд. Ово истичемо зато што ни у једном од новијих издања у Тирани или Приштини нису дати никакви подаци о типовима приповедака, чак се стиче утисак да и они који се баве изучавањем народних прича не знају за дела Aarne — Thomsona и Eberhard-Boratava.

Што се саме композиције тиче, ова збирка садржи 82 приче, од којих су 18 из Северне Албаније, 16 из Јужне Албаније, 16 са Косова, 29 из Италије и 3 из Грчке. Стварно, представљени су сви крајеви у којима живе Албанци, ако изузмемо новије колоније (Румунија, Америка). Један део прича прикупио је сам М. Цамај, а један део је узео из већ објављених издања. Пада у очи да је несразмерно много заступљена народна књижевност Арбанаса Италије (29 прича) с обзиром на то да та књижевност ни по броју становника, ни по географској распрострањености нити по богатству фолклора, не заслужује баш толику пажњу. Сем тога, народна књижевност Арбанаса Италије је због своје скоро 500-годишње изолованости од осталог албанског народа, скоро изгубила органску везу са матичним фолклором, који се стварао у савским другим историјским, економским и друштвеним условима, у једној различитој културној сфери изложеној потпуно другим утицајима него она у Италији. Можда је аутора на овакав распоред повукло то што су се међу Арбанасима Италије, баш због њихове изолованости, сачували старији субстрати албанског народног стваралаштва, као и чињеница што је народна књижевност Итало-Арбанаса најбоље сакупљена, обрађена и објављена, захваљујући једном броју учених Итало-Арбанаса и Институту за албанологију у Риму, који је издао читаву серију фолклора Итало-Арбанаса. Такође нам се чини то да би се М. Цама-

ју могло замерити на самом избору — сигурно је да је могао да направи бољи избор, да изабере старије приче, јер данас има јако много издатог материјала, а њему је та грађа добро позната. Уместо тога, он је ишао ка томе да објави што више материјала који је сам прикупио последњих 10—15 година (око половина књиге). Али, сваки избор, па и овакав, првенствено зависи од става аутора односно састављача и његовог естетског укуса.

Без обзира на ове наше примедбе, треба истаћи да је овај подухват М. Цамаја за сваку похвалу, јер је он тиме стварно допринео да се албанска народна књижевност боље упозна међу истраживачима, првенствено балканолозима, којима су албанска издања неприступачна. Оваквих издања би требало да буде све више, јер се тиме не потстичу само истраживања, већ се боље упознаје духовна култура једног народа, међусобно се боље упознајемо и видимо колико у нашој култури и традицији има заједничког, онога што нас приближава и спаја. Баш због тога, ова књига нас наводи да закључимо колико нам на српскохрватском недостају оваква издања албанских, турских, македонских, грчких, влашких, бугарских и других прича балканских народа. Како можемо да изучавамо турске утицаје у народној књижевности балканских народа када немамо ниједну репрезентативну збирку турских народних приповедака?

Х. Калеш

М. Земцовский, МЕЛОДИКА КАЛЕНДАРСКИХ ПЕСЕН, Ленинградский государственный институт театра, музыки и кинематографии, Ленинград 1975, 3—222.

У сфери етномузикологије остварени су у свету нарочито последњих година, истраживачки резултати вредни озбиљне пажње. Уобличио се један самосвојан, и по томе, научно оправдан талас истраживања који има заједничке позитивно одређене ставове и кон-

кретне методске поступке, а чија је оријентација да етномузиколошка проучавања повеже са етнолошким и социолошким фактима. Овај научни приступ примењује се већ поодавно у неким земљама и у нашој земљи, а у СССР-у се са књигом М. Земцовског о којој ће овде

бити речи, почео такође да усваја.

Земцовски је проблем календарских песама покушао да сагледа у реалном контексту етнологске грабе и у блиској вези и међузависности друштвено-историјских односа. Овај ослонац омогућио му је да у овој фолклорној појави изнађе пресудно важне слојеве и генезу аграрно-календарског годишњег певања, у много чему заједничког или сличног код свих словенских народа.

Основна хипотеза Земцевског је, да у току аграрне године народ говори о својим потребама и кроз песму, користећи се том приликом једним јединственим музичким језиком (речником). Ову такозвану радну теорију календарских обреда формулисали су гласовити фолклористи В. Чичеров и В. Проп, а коју је Земцовски пренео и применио на музички материјал, и врло зналачком музичком анализом покушао да је потврди. Показало се да су магијско-обредне песме аграрне године на истим модалним ритмичким формулама као и радне песме. Овај закључак се потврђује не само на словенском музичком материјалу, него и грузинском у коме је очигледно јединство музичке формуле календарских-магијских и радних песама.

На више од двадесетак страница предговора, аутор излаже приступ материји и поставља проблеме, а затим прави краћи увод у календарске песме као посебном фолклорном циклусу. У првој глави третира песме зимског календара, у коме најзначајније место заузимају коледарске песме. Другу главу посвећује пролећном циклусу у коме су бурљевданске песме веома занимљиве, а у трећој глави говори о песмама пролећно-летњег календара, да би четврту главу посветио јесењим и летњим песмама, у којима доминанту чине жетелачке песме. У прилогу се налази 59 музичких таблица уз које није дат текстуални део, што сасвим отежава њихово коришћење. На крају књиге је библиографска листа са 1036 јединица. Нажалост, књизи недостаје и резиме на једном од западних језика, што оне-

могућава њено коришћење у светским размерама.

Аутор покушава да докаже, како се поједини мелодијски елементи константно понављају у календарским годишњим песмама, под условима одређене закономерности. Нарочито открива типолошке карактеристике и утврђује њихову специфичну музичку интонацију. Рецимо, у жетелачким мелодијама које су врло узаног амбитуса, налази основне модалне формуле годишњег календарског — обредног циклуса песама, што по ауторовом мишљењу има велики принципни значај, јер указује на дубоку и нераскидиву везу празничних песама са песмама летњих радова, особито жетелачких песама. Земцовски истиче, да су жетелачке мелодије створене на истим модалним формулама као коледарске песме и то потврђује музичким примерима у таблицама 46, 47, 48, 49, 50 и 51. Аутор своје погледе проширује детаљним музичким анализама израженим кроз три симбола ЛФ (модална формула), РФ (ритмичка формула), МТ (мелодијски тип), изводећи закључак, да су обредне (празничне) песме и радне (посленичке) код свих Словена имале у дубокој старини заједнички словенски музичко интонациони речник.

Разуме се, како сам аутор вели, његов крајњи циљ је, решавање проблема настанка музичког језика и музичких форми у фолклору уопште и осветљавање проблема музичке семантике, која у савременој науци све више добија централни значај. Аутор је свестан да својом студијом о мелодији календарских песама, само започиње и отвара једно важно поглавље, у проучавању музичког фолклора.

На крају, са задовољством можемо констатовати, да Земцовски има врло развијено чуло за нове етномузиколошке методе и идеје савремене науке, укључујући се у њих свесно и стваралачки активно, што је показао и својом веома драгоценом студијом о којој је овде било речи, а са чијим се извесним закључцима било у целини или појединачно не би могли увек сложити, као например, да је ам-

битус терце са субквартом карактеристичан за жетелачке мелодије балканских Словена и слично. Но, без обзира на извесне слабости и недоследности ове књиге, о којима овом приликом нисмо желели

говорити, она у целини заузима чврсто место на прогресивној линији развитка модерне етномузикологије.

Драгослав Антонијевић

Bori Imre, IRODALMAK-KÖLCSÖNHATASOK, ÚJVIDEK 1971
(Бори Имре, Мебусобни утицаји књижевности, Нови Сад 1971).

Књига представља збирку чланака о узајамностима које се јављају између мађарске књижевности, с једне стране, и књижевности јужнословенских народа с друге стране, у различитим временским периодима. У чланцима Бори обрађује следеће теме: заједнички елементи у средњовековној српској и мађарској књижевности („О српској варијанти легенде о св. Владиславу“, стр. 5—30), културне везе Вука Караџића са Мађарима („Човек који је открио Србију“, стр. 31—71), авангарда у мађарској, српској и хрватској књижевности почетком 20. века („Мађарска, српска и хрватска авангарда“, 73—146). Најзад, у последњем одељку („Уместо поговора“, стр. 147—155 аутор даје концепцију компаратистике дате области.

У првом чланку аутор анализира компаратистичке аспекте текста „Убијање злочастивог Батија у Угарској“. Текст је српска варијанта Легенде о св. Владиславу. Ово дело врло изразито сведочи о духовним и културним везама Мађара и православне Византије у средњем веку, тј. о везама између мађарске и српске средњовековне књижевности. Ранија литература је ово дело посматрала на основу мађарско-руских књижевних релација, али нови аутори истичу да се овде ради изразито о српско-мађарским књижевним односима. У ранијој литератури се сматрало да је аутор овог дела био Пахомије Србин, али новија литература одабацује могућност Пахомијевог ауторства и претпоставља да је аутор био Србин који је као

писар радио негде у Подунављу. Проблем ауторства и књижевне анализе овог дела Бори разматра и решава на основу заједничке духовне и културне баштине Срба и Мађара у 15. и 16. веку. Дело садржи низ елемената који указују на оне узајамне српскомађарске књижевне односе који су садржински и идејно одређивали и друге књижевне творевине Срба и Мађара у средњем веку. Легенда на уметнички начин спаја у себи текст Легенде о св. Владиславу и текст Житија св. Саве. Бори истиче да је вредност и значај овог дела и у томе што су се два различита садржинска и идејна слоја спојила у аутохтони и јединствени књижевни израз. Значајнији елементи који говоре о ауторовом српском пореклу су следећи: утицај апокрифних текстова и Савиног житија од Теодосија, сусрет Владислава и св. Сава и прелазак Владислава на православу веру. Аутор текста добро познаје мађарске прилике у којима живи и ствара. Он врло сликовито описује град Набварад и у њему кип краља Владислава. Он је васпитан у духу мађарске световне књижевности. Бори претпоставља да је писац текста вероватно припадао непосредној средини деспота Б. Бранковића, а живео је у Набвараду или у неком околном месту које је припадало имању Б. Бранковића.

У последњем одељку Бори даје своју теоретску поставку која је потврђена са неколико примера у ранијим одељцима. Он наглашава да компаратистика која је испитивала односе мађарске и јужносло-

венских književnosti bavila se pojedinim i konkretnim problemima te oblasti, ali nije imala svoju širu i uopštenu koncepciju. Komparatistika u gornjem smislu treba da bude аутохтона научна грана, а не део хунгарологије или славистике. Аутор сматра да ни мабарска, ни српска, ни хрватска književnost немају тако рећи ни једну тему која не би могла да се посматра на основу мабарско-јужнословенских knjižевних релација: средњовековна религиозна литература, дубровачка književnost, književnost богомила, утицај мабарске латинске knjižевности на српску, хрватску и босанску

književnost, однос јужнословенског јуначког епа са одговарајућим мабарским песмама, ренесанса у Мабарској, песничтво Балашија, везе између хрватског и мабарског барока, српска грађанска književnost у 18. и 19. веку у Мабарској, везе Вука Караџића са Мабарима, односи између стваралаштва Арања, Петефија и Змаја, стваралаштво Е. Адија, В. Петровића и М. Крлеже. Поједини проблеми треба да се испитују комплексно и са аспекта који је одређен заједничким постојањем трију knjižевности на истој територији.

Димитрије Стефановић

KLEFTSKE BIOGRAFIJE

Ἰωάννου Πετρώφ, τοῦ ἐκ Μόσχας φιλέλληνος. Περίοδος κλεφτοσύρᾶ τῆς Μακεδονίας. Βιογραφίαι 28 κλεφταματολῶν τῆς Ε.αρχαγῆ, μετὰ καταλόγου τῶν ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Πετρώφ, προσθήκαι καὶ ἐπιπλήσια Γεωργίου Χ. Χιονίδη. Θεσσαλονίκη 1972, σσ. 220.

Sadržaj ove izuzetno značajne knjige iz oblasti istorije gročkog naroda pod turskom vlašću, ako izuzmemo u stvari neophodan uvod priređivača Georgija H. Hionidisa, isključivo je objavljivanje do sada neizdatog rukopisa moskovskog filhelena Jovana Petrova (1849—1922), koji je svoju spisateljsku delatnost usmerio na grčke teme o borbama Grka protiv turske vladavine i o oslobodilačkom ustanku 1821.

Knjiga „Slavni klefti Makedonije“, kako doslovno glasi naslov, obuhvata životopise dvadeset osam proslavljenih klefta severne Grčke: Malam, Colka, Toska, Lilije Ksirolivadit, Lazei, Romfeis, Kazavernis, Lapa, Siro, Pliaska, Cihale, Aleksandris, Karatasei, Diamandis, Viziotis, Papa, Evtimije Vlahava, Joanis Statas, Zidrei, Kucohristos, Ziakas, Saltapite, Psarodimej, Teodor Kolokotron, Nikocara, Kaplane, Georgije

Olimpski, Joan Farmak. Delo Joana Petrova o tome ostalo je u rukopisu, koji se čuva u Biblioteci parlamenta u Atini, — tri sveske pod signaturom 294, 294a i 294b.

Priređivač ovoga dela, Hionidis dao je najpre veoma sadržajan uvod (str. 7—31), u kome čitalac, pre svega, nalazi biografske podatke o Petrovu i osvrt na njegova dela. Činjenica da Petrov živi dosta vremena posle epohe u kojoj su živeli junaci njegove knjige, odmah nameće pitanje izvora iz kojih je crpeo podatke i pitanje njihove verodostojnosti. Suočavajući se sa tim problemom, priređivač ovoga izdanja zaključuje da se Petrov oslonio na odnosne narodne pesme, ali je, kako se to iz svake biografije klefta vidi i kao što sam autor kazuje, koristio je i dostupne istorijske izvore i literaturu. Od zbirki grčkih narodnih pesama Petrov se oslanja uglavnom na kleftske pesme iz zbornika C. Fauriel-a, Sp. Zambelia, P. Aravantina i A. Passow-a. Istorijske izvore o slavnim kleftima nalazio je u delima K. Sathe koga izričito pominje na str. 112. i 122, i nekih drugih autora koje i sam navodi u svojoj poslednjoj biografiji, o Joanu Farmaku,

u belešci na stranici 195. Ovdje autor signira ove izvore: Laurençon, *Nouvelles observations sur la Valachie*, Paris 1822; Gordon T., *The History of the Greek revolution*, t. 1. (1832); Raybaud Max., *Memoires sur la Grèce pour servir à l'histoire de la guerre de l'Independence*, t. 1, Paris 1824; Sp. Trikoupis, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τομ. 1ος. Ἀθήναι 1879; St. Xenos, *Ἡρωϊκὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, t. 1, Ἀθήναι 1886. Ako se tome dodaju i neki časopisi koje autor u kontekstu biografija pominje (*Ἑλληνικά Χρονικά*, 1860; *Ἐβδομάς*, 1891), nije teško zaključiti da se tekst Jovana Petrova oslanja na verodostojne istorijske izvore, iako u literaturi već postoje i suprotna mišljenja, obrazlagana time da pisac biografija živi dosta godina posle slavnih ustaničkih klefta i armatola i da se ne

zna vreme kada su njihovi životopisi sastavljeni. Prema izvorima i literaturi koju Petrov koristi, terminus ante quem može se smatrati godina 1891. Upravo je to godina štampanja u knjizi korišćenog časopisa *Ἐβδομάς*; svi drugi navedeni izvori Petrova štampani su mnogo ranije.

Danas, međutim, kada pred sobom imamo tako kompleksne i komparativno rađene monografije Kasomula, Vasdravelija i drugih napisa o grčkim kleftima, knjiga Jovana Petrova zadržava karakteristike jednog biografskog, književno-istorijskog dela, koje može da posluži više kao uzor za sastavljanje jednog biografskog leksikona o kleftima i armatolima severne Grčke

Miodrag Stojanović

Radu Flora, UN LIBRO SULLA POESIA POPOLARE DEL BANATO, FOLCLOR LITERAR BANATEAN, Panciova, Libertatea 1975, 364.

È ben noto che i popoli balcanici posseggono una poesia popolare che ebbe nel passato gran voga suscitando un vivo interesse, soprattutto ai tempi del romanticismo le cui idee si fecero promotrici di tali aspetti letterari e scientifici. Il primo posto fu dato ai canti popolari serbocroati, ai quali aveva attirato l'attenzione per primo Alberto Fortis nel lontano 1774 col suo *Viaggio in Dalmazia*, inserendovi *La nobil donna di Asan-aga*. Questi canti avevano trovato qualche decennio niu tardi un esimio raccoglitore nella persona di Vuk Karadžić, il cui interesse folcloristico superava gli ambiti strettamente nazionali dei Serbi e dei Croati essendosi egli sempre interessato ad analoghe creazioni d'altri popoli balcanici, p. es., del romeno e di quello albanese.

Essendosi poi diminuito coll'andar del tempo, questo interesse restò ad attirare l'attenzione degli eruditi che continuarono a studiare la creazione popolare con più calma

colmandovi le lacune rimaste da un'impresa eseguita troppo frettolosamente.

L'autore del volume che recensiamo, pur essendo conscio che „la nostra epoca ha poco interessamento per la creazione popolare” (p. 15), si è deciso a lasciarle ai posteri in eredità la creazione letteraria della popolazione di nazionalità romena del Banato, in primo luogo della parte jugoslava, ponendosi a capo di una commissione folcloristica della Società di lingua romena della Vojvodina (provincia autonoma della Repubblica Socialista Serbia), commissione che si era assunto il compito di raccogliere e di mettere a disposizione dei lettori tutta la creazione popolare in lingua romena della detta regione, sia finora pubblicata o no. Quel vasto compito esigevo, non solo la lettura di tutte le opere finora pubblicate, ma anche un lungo e assiduo lavoro di ricerche sul posto durate alcuni anni in una quarantina di località del

Banato in cui prevale la popolazione di lingua romena, con la cooperazione di un gran numero di raccoglitori ed informatori.

La commissione, terminato il lavoro, ha previsto di pubblicare il materiale raccolto che ammonta a 6000 titoli (dove bisogna tener conto anche delle varianti) in un tomo voluminoso che supererà le 1500 pagine stampate in due colonne.

Il volume che abbiamo nelle mani presenta però un tentativo di dare — in linea generale — un'idea tanto dello stato attuale delle opere finora realizzate quanto delle caratteristiche peculiari dei generi letterari ivi raccolti.

Dopo una breve *Introduzione* l'autore ci presenta 19 capitoli relativi in parte all'attività della commissione ed in parte al materiale a cui si è pervenuti durante le ricerche eseguite. Mentre i primi sei capitoli trattano la storicità del problema (p. es., opere concernenti o contenenti la creazione popolare del Banato già pubblicate, manoscritti scoperti dai membri della commissione, altri scritti concernenti la creazione orale di questa regione ecc.), i seguenti invece si riferiscono tanto agli aspetti tematici di questa creazione quanto ai singoli generi letterari, di cui alcuni — essendo specifici — meritano di esser trattati a parte. In questo senso è importantissimo il capitolo *Aspecte tematicale ale folclorului literar bânățean* ['Aspetti tematici della creazione popolare del Banato'] (p. 137—145), che, in termini generali, ci offre una rassegna di tutti i generi letterari tipici di questa regione, alcuni dei quali sono particolari e in via di sparizione (p. es., *zorile*, cioè canti mattutini legati al rito funebre, o *numărătoarea mare*, cioè parole di potenza magica nell'immaginazione della popolazione, e conseguentemente ridotte a tabù). Non vi mancano dei capitoli relativi agli informatori ed ai poeti contadini che verseggiavano imitando la poesia popolare.

Visto che questa creazione appare in un ambiente misto serbo-rome-

no, l'autore dedica un capitolo a eventuali contatti esistenti fra le creazioni nelle due lingue.

In fine, l'esposizione si conclude con i capitoli in cui vengono riassunti i valori estetici della creazione popolare in questione nonché quelli della sua versificazione. L'uno, intitolato *Valente estetice ale creațiilor populare bânățene* ['Valori estetiche della creazione popolare del Banato'] (p. 260—281), ci offre un ricco quadro di minuziose differenze esistenti tra la poesia popolare di questa regione e le singole regioni della Romania. L'altro invece, dato col titolo *Despre versificatia poeziei populare bânățene* ['Sulla versificazione della poesia popolare del Banato'] (p. 282—295), ci offre la possibilità di farci un'idea sulla versificazione applicata alla poesia popolare romena che, in questo punto, differisce molto da quella serbocroata.

Una bibliografia ricca e in parte ragionata (p. 301—345) dà a questo volume un valore particolare rendendolo indispensabile anche dopo l'eventuale pubblicazione della detta raccolta. Un indice di persone e di autori facilita la consultazione del libro. Diverse fotografie di costumi nazionali nonché qualche riproduzione a colori della pittura naive, legate a questa località, fanno rivivere l'ambiente che fu il terreno d'indagini.

Concludendo, possiamo augurare che questa raccolta annunciata comparisca quanto prima. Però, ci sentiamo in dovere di sottolineare che l'antologia menzionata non diminuirà mai il valore del volume che abbiamo recensito; questo rimarrà sempre una solida base per tutti coloro che si occuperanno di uno degli aspetti della creazione popolare dei popoli balcanici.

Momčilo Savić

НАУЧНИ СКУПИ САХРАЊИВАЊЕ КОД ИЛИРА

Остварујући договорену сарадњу са Центром за балканолошка испитивања Академије наука и уметности БиХ, Балканолошки институт САНУ, Одељење историјских наука САНУ и Народни музеј у Титовом Ужицу преузели су на себе организацију једног ширег југословенског научног скупа на тему *Сахрањивање код Илира*, са тежиштем на подручје Аутаријата. Овај скуп је одржан на Златибору у времену од 10—12. маја 1976. године. На њему је учествовало око 50 стручњака из свих наших република и покрајина, а прочитано је 25 реферата из области теме која је постављена. Велики број дискусија (око 30) јасно показује значај постављене теме и интерес који је она побудила код учесника Скупа.

Према проблематици, реферати би могли да се сврстају у три основне групе: прву чине шира разматрања која се баве проблемом генезе начина сахрањивања на илирском подручју-тумулима, затим историјском и археолошком интерпретацијом, етничким разграничењем племена централно балканског простора кроз начин сахрањивања и обичаје (М. Гарашин, А. Бенац, Д. Срејовић, Ј. Глишић). Друга група реферата има карактер извештаја и саопштења о најновијим радовима — теренским истраживањима тумула (М. Зотовић, Н. Тасић, З. Летица, Ј. Тодоровић и др.), док се трећа група односи на реферате који нису са строго илирског (Аутаријатског) подручја али су из области које му гравитирају (П. Медовић, Т. Кнез, Р. Дрехслер-Бижић и др.).

У уводном реферату првог дана рада, М. Гарашин је на основу расположиве грађе и скромних података из писаних извора дао један шири осврт под насловом „Историјска и археолошка интерпретација сахрањивања под тумулима у југо-источној Европи“. Други рад сличног карактера али различит по методу и циљу био је Д. Срејовића „Покушај етничког разграничења старобалканских племена на основу сахрањивања“.

Овај рад, који је изазвао највише дискусија, представља једно освежење у методском погледу, и његови резултати, који треба да се тек потврде даљим истраживањима. Ширег синтетског значаја је и реферат А. Бенца „Неки аспекти истраживања тумула у нашој земљи“ у коме је дат исцрпан преглед генезе обичаја сахрањивања под тумулима и посебно стање до кога је дошла праисторијска наука у овој области истраживања. У ову категорију спада и рад Ј. Глишића „Присуство Аутаријата на метохијском тлу“ који преко материјала из некропола и најновијих резултата истраживања на Косову и у Метохији, покушава да изврши територијално разграничење дарданског и илирског (аутаријатског) подручја. Из његових резултата, као и на основу других реферата из Метохије (Н. Тасић, Ј. Тодоровић, Е. Шукриу-Хоти, З. Миридита) јасно се закључује да се на подручју Метохије у VI веку пре н.е. развијала илirsка култура.

Заокружену целину о истраживању тумула у западној Србији дали су у својим рефератима М. Зотовић („Некропола у Пилатовићима код Пожеге и неке карактеристике у начину сахрањивања покојника“) затим Д. Гарашин са тумулима на подручју Рабевине, З. Летица са новим податцима о илирским гробовима у Дојевићима а њима се по проблематици прикључује и реферат Б. Јовановића „Гробови атеничког типа на гласиначком подручју“. Из ове групе реферата посебно се издвајају резултати истраживања у Пилатовићима са врло богатим, репрезентативним материјалом источне илirsке културе.

Актуелност проучавања гласиначких и источно босанских илирских тумула садржана је у значајним прилозима Милице Косорић — Начин сахрањивања на некрополама средњег и доњег Потисја, затим у врло документованом саопштењу Б. Говедарице о истраживањима тумула на Гласинцу 1974. и 1975. године, које уноси

једну нову димензију у реалност процене броја тумула на овом, већ класичном подручју илирске културе. На ову проблематику, више географски него културно надовезује се и реферат О. Жижих-Велимировић са извршним налазом илирског ратника из Кличева код Никшића.

Изузетан догађај на Скупу био је први антрополошки реферат „Стање антрополошке истражености централног илирског подручја“ који је поднео Ж. Микић. Овај реферат је јасно показао да је антрополошко праћење истраживања тумула неопходно и да је једино могуће уз коришћење резултата антрополошке науке доћи до драгоцених закључака о етничкој припадности, расним типовима, породичним некрополама итд.

На основу резултата са Научног скупа, посебна Комисија је донела читав низ значајних закључака, који се овим путем стављају на увид свим заинтересованим научним и стручним установама које се баве истраживањима тумула, посебно на подручју Илира. Ти закључци су следећи:

а) наставити са систематским археолошким проучавањем појединих ужоих подручја — микрорегија, тамо где је тај рад, већ до сада, показао врло позитивне резултате. Смисао ових истраживања је да се, кроз потпуно истраживање појединих микрорегија, добије приближно комплетна слика о карактеру и еволуцији културе од раног бронзаног доба до римске доминације, да би се потом ови резултати могли уклопити у општу слику о историјском развоју и етногенези Илира. Посебно у том смислу препоручује се наставак интензивног рада у оквиру микрорегија: Раћевина — Јадар у СР Србији и подручје леве обале Дрине у широј области Зворника. На исти начин треба наставити већ започета ревизиона истраживања на Гласинцу;

б) наставити и даље проширити рад на низу подручја у којима се за сада располаже тек једном врло општом оријентацијом са циљем да се што пре издвоје посебна подручја на којима би рад на мањим некрополама — у оквиру

микрорегија требало интензивирати и што пре обавити. Задатак овога рада био би, пре свега да се у тим подручјима издвоје оне микрорегије на којима треба посебно радити, како би се потом даљи рад уклопио у шире историјске закључке и интерпретације. У овом погледу, у првом реду долазе у обзир подручја југозападне Србије, (пре свега око Чачка, Титовог Ужица и Ужичке Пожеге), затим Шумадија и Поморавље, особито у вези са проблемом Трибала. Не мање значајан је наставак рада у том смислу на подручју Метохије и Косова, где су до сада постигнути први оријентациони резултати.

в) Посебну пажњу требало би посветити евидентирању, а затим истраживању хумки у Војводини (пре свега Банату), с обзиром на проблем индоевропеизације Балкана и етногенезе старобалканских народа.

г) Упоредо са тим требало би на свим поменутиим подручјима предузети и истраживања у циљу лоцирања и идентификовања насеља особито оних бронзаног и гвозденог доба, о којима највећим делом не постоје никакви подаци.

д) Обзиром на значај истраживања о којима је напред говорено, препоручује се да им се у току даљег рада у поменутиим подручјима, преко одговарајућих установа и у постојећим програмима рада да апсолутни приоритет.

е) У вези са захтевима модерних археолошких истраживања нужно је, пре свега, активизирати интердисциплинарну активност и то пре свега на подручју антропологије. До сада је у врло малом броју обрађен антрополошки материјал из гробова и некропола са подручја Илира. Стога би било нужно да се, ради интензивирања тога рада приступи обради остеолошког материјала који је сакупљен са ранијих истраживања, а да се исто тако, код будућих радова већа пажња обрати на његово прикупљање, документовање и евидентирање.

ф) Обзиром на успех и резултате овог саветовања предложено је да се у извесним временским размацима и надаље одржавају саветовања са истом темом у оквиру

којих би се износили резултати нових истраживања и пружила могућност упоређивања и конфронтација достигнућа на појединим подручјима. При томе би и надаље требало водити рачуна о томе да се резултати на ужем подручју, које је представљало језгро рада

овог саветовања, упоредо и са резултатима у непосредно суседним областима, како је то овом приликом учињено, што је од посебног значаја за шире сагледавање проблематике Илира.

Никола Тасић

СИМПОЗИЈУМ О ЈАНЕТУ САНДАНСКОМ

У Струмици је, под председништвом академика Димитра Митрева, 3 и 4 новембра 1975. одржан симпозијум на тему: „Јане Сандански и македонски национално-ослободилачки покрет“. Организатор овог научног скупа био је Институт за националну историју из Скопја, који је на тај начин, обележио 60-годишњицу убиства истакнутог македонског револуционара Јанета Санданског.

На скупу је поднето 25 саопштења научних и културних радника — највећим делом из СР Македоније. Димитра Митрева, Манола Пандевског, Ганета Тодоровског, Мустафе Карахасана, Крсте Битовског, Петра Стојанова, Владе Картова, Димитра Димевског, Христе Андонова-Пољанског, Љубомира Герасимовог, Каиментија Цамбазовског, Николаје Чакира (Букурешт), Бранка Панова, Блаже Ристевског, Војислава Јачевског, Танаса Вражиновског, Гоцета Стефановског, Кирила Македонског, Борба Миљковића, Михајла Апостолског, Симе Младенова, Орде Ивановског, Катице Стојанове-Јосифовске, Кузмана Георгијевског, Васке Хаџискерлеве, Драгице Мијатовић и Борба Васиљевића.

У саопштењима су презентирани документа из домаћих македонских извора, као и граба из турских, британских, грчких, румунских, руских и бугарских извора, као и материјали из српске радничке штампе и дипломатске архиве ССИП из периода 1903—1905. године.

Симпозијум је свестрано осветлио лик Јанета Санданског- највер-

нијег следбеника идеја Гоце Делчева. Истакнуто је да се Јане Сандански борио за национално и социјално ослобођење македонског народа и то сопственим снагама без мешања споља, против иностраних чета, за равноправност свих националности у Македонији, за федеративно уређење Отоманске империје, односно евентуалне балканске републике у којој би аутономна Македонија сачувала своју целину. Јане Сандански је представљен као изузетна личност, реалистичан политичар, способан организатор и стратег револуционарне акције. Подвучено је да је Јане Сандански око себе уједињено социјалисте, анархисте, земљораднике и демократе са радикалним погледима левице, да је водио непомирљиву борбу против плаћене агентуре бугарског кобуршког двора-врховиста, који су се служили свим средствима како би Македонију прикључили великој Бугарској, али да се такође супростављао великосрпском и великогрчком мешању у македонске ствари слањем оружаних чета.

На симпозијуму је наглашено да је Јане Сандански био против привременог дизања Илинденског устанка, а да је узео активно учешће у њему када је овај избио и да је затим наставио још активнију борбу против врховистичког мешања, као и да је пружио подршку Младотурској револуцији, захтевајући социјалне и економске реформе у Македонији, које ће омогућити бољи живот угњетених нација и да је на челу 1200. македонских устаника ушао у Цари-

град, када је избила контрареволуција, борећи се за њено уништење.

Истакнуто је да су врховисти на Јанета Санданског извршили три атентата, а да је трећи извршен 22. априла 1915., на жалост успео. У једном од саопштења се подвлачи да личност Јанета Санданског није била непозната српским социјалистима и радничкој штампи тога доба и да су им његови погледи у много чему били блиски, као и да су „Радничке новине“ — гласило српске Социјал-демократске партије, објавиле ширу информацију поводом његовог убиства.

Посебна пажња на симпозијуму била је посвећена народном, уметничком и музичком стваралаштву посвећеном Јанету Санданском.

Закључено је да се слични скупови и даље одржавају у Струмици и то, по могућству, сваке године, а предложено је и да се изгради меморијални музеј овог великана македонске прошлости.

Учесници симпозијума су посетили гимназију „Јане Сандански“ и обишли неке радне колективе у Струмици.

Борђе Васиљевић

МЕЂУАКАДЕМИЈСКИ КООРДИНАЦИОНИ ОДБОР ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ Извештај о раду за 1975. годину

У току 1975. године Међуакадемијски координациони одбор за балканологију предузимао је низ акција које потврђују смисао и циљ његова постојања као научно-координантног тела које обједињује и усмерава рад на балканологији у нашој земљи.

1. Као дугорочни задатак овог Одбора је пројекат „Номадска и полуномадска сточарска кретања на Балкану и у југоисточној Европи“, на коме сарађује знатан број научних установа у земљи (као што је Балканолошки институт САНУ) и иностранству, уз ангажовање истакнутих стручњака који се баве овим проблемима. Рад се у протеклој години одвијао са мање или више успеха углавном преко комисија основаним при југословенским академијама наука и уметности, које окупљају своје сараднике на конкретним темама, уклапајући се на тај начин у главни макропројекат. Комисија у Хрватској са својим сарадницима наставила је са теренским истраживањима сточарских кретања на подручју Динарида. Са жаљењем морамо констатовати да је председник ове комисије академик Бранимир Гушић изненада преминуо те је комисија остала без свог правог руководиоца и знаменитог на-

учног истраживача. И поред озбиљних тешкоћа које су настале губитком академика Гушића, члан ове комисије Мирко Марковић објавио је у издањима Југославенске академије у Загребу и прве научне резултате са ових теренских истраживања, студију под насловом „Сезонска сточарска насеља на динарским планинама“. У Географском институту „Јован Цвијић“ у Београду формирана је комисија за проучавање сточарских кретања у Србији. Неки чланови ове комисије су у току 1975. године, обавили и прва теренска истраживања везана за непосредне географске услове који утичу на правце и врсте сточарских кретања.

У самом Балканолошком институту САНУ рад на овој теми одвијао се у складу са планом и програмом рада самог Института. Др Драгослав Антонијевић, научни саветник овог Института, наставио је у 1975. години истраживања на својој индивидуалној теми „Компаративна проучавања обичаја и веровања балканских сточара“. Са теренских проучавања Саракачана, номадских сточара у Грчкој, објавио је и прву студију о њима у IV броју Балканике за 1975. год.

Спољни сарадник Проф. др Јован Трифуноски ради на сточар-

ским кретањима у Македонији. Написао је и посебну студију о сточарским кретањима у Струмичком планинском региону, коју је објавио у *Balkanica VI* за 1975. годину.

2. Током читаве 1975. године Међуакадемијски координациони одбор за балканологију био је доста ангажован око припремања и одржавања међународног симпозијума са темом „Одредбе позитивног законодавства и обичајног права о сезонским сточарским кретањима у југоисточној Европи кроз векове“. Симпозијум је трајао два пуна радна дана 6. и 7. новембра и окупио је 30 референата од којих 11 из иностранства (Грчка, Бугарска, Румунија, Пољска). Предавања су врло широки документовано обухватила историјски, антропогеографски етнографски и правни аспект питања, обрадивши сложени начин номадских и полуномадских сточарских кретања кроз векове, у светлости законских прописа и обичајног права који су регулисали и одређивали та кретања у разним историјским епохама југоисточне Европе. Према утврђеном програму, предавања су држана паралелно у двема секцијама и то са овим темама: Васил Барба (Брашов — Румунија), Правни и економски аспекти трансхуманције код Македорумуна (Арумунa) у Ливадској Мегленуји. Милисав Лутовац (Београд), Народне регуле при искоришћавању пашњака и сезонска кретања сточара у планинама Црногорских Брда. Петар Влаховић (Београд), Катуни и сезонска кретања сточара у југозападној Србији у првој половини XX века. Бранимир Гушић (Загреб), Еколошки услови на простору трансхумантног сточарења на Балкану. Радован Ршумовић (Београд), Географски услови сточарских кретања у Југославији. Јован Трифуноски (Скопје), Кретање сточара у СР Македонији. Мирко Марковић (Загреб), Географски аспекти сточарске ревитализације динарских планина. Милован Гавац (Загреб), Уредбе о кретањима, обавезама и правима сточара (Влаха) на северо-западу Балканског Полуострва. Дра-

гослав Антонијевић (Београд), Основна обележја номадских сточарских кретања у светлу обичајног права и позитивног законодавства. Ливиу Марку (Букурешт — Румунија), Традиционални облици пастирског сточарења и нормативни системи код балканских Влаха (друга половина XIX века). Петар Стојановић, (Титоград), Сезонска кретања сточара у обичајном праву и прописима црногорске државе крајем XIX и почетком XX века. Никола Дунаре (Букурешт — Румунија), Традиционална сточарска типологија југоисточне Европе. Петар Илиевски (Скопје), Забелешке о овцама из Микенских архива. Ванда Јостова (Zubzysa-Gorna — Poljska), Историјске основе пастирства на пољској Орави. Глигор Тодоровски (Скопје), Сточарство у области Мале Реке у другој половини XIX века до краја другог светског рата. Васа Чубриловић (Београд), Законски споменици немањинске државе о сезонским сточарским кретањима. Авдо Сућеска (Сарајево), Услови у којима је било дозвољено коришћење испаша сточарима уз Далмације у Босни у турско доба. Александар Матковски (Скопје), Турско законодавство о сточарењу од XV—XVII века према једном необјављеном рукопису. Душанка Бојанић (Београд), „Поклони“ сточара у турским правним споменицима XV и XVI века. Деметриос Лукатос (Атина — Грчка), Празник св. Димитрија, дан култа и сезонских конвенција код номадских (или полуномадских) сточара у Грчкој. Маријана Гушић (Загреб), Правни положај остајнице-вирбинеше у сточарском друштву регије Динарида. Васил Маринов (Софија — Бугарска), О духовној култури Каракачана у Бугарској. Весна Чулиновић-Константиновић (Загреб), Положај младожење у традиционалној сточарској средини према обичајном праву и законима. Бурица Крстић (Београд), Обичајноправни аспекти сезонског кретања сточара у области Куча у Црној Гори. Бранислава Копзинска-Јаворска (Лођ — Пољска), Правила организације сточарских удружења у пољским Карпатима.

Никола Павковић (Београд), Обичајноправни уговорни односи у сточарству (Југословенски народи и Арбанаси). Климент Цамбазовски (Београд), Утицај хатишерифа од 1830. и 1833. године на режим сточарења и трговине стоком на источној граници кнежевине Србије. Вера Мутафчиева (Софија — Бугарска), О турској колонизацији Румелије. Татјана Колева (Софија — Бугарска), О елементима који се односе на гајење стоке и празничном календару неких балканских народа. Инг. Арх. Ранко Финдрик (Београд), О архитектуру сточарског стана.

3. Што се тиче издавачке делатности Међуакадемијски координациони одбор за балканологију и Балканолошки институт САНУ објавили су VI број *Balkanica* за 1975. годину. Овај број припада студијама из домена балканске ар-

хеологије, историје, етнологије, историје уметности, обичајног права, литературе и језика, уз добар број приказа, критика и извештаја.

4. Поред редовних и текућих послова секретаријат Одбора је у току 1975. године одржао две пленарне седнице Одбора и помогао организовање пленарног састанка Југословенског националног комитета за балканологију. Одбор је радио у саставу: председник академик Васа Чубриловић са члановима академицима: Бранислав Кojiћ, недавно преминули Бранимир Гушић, Михаил Апостолски, Михаил Петрушевски, Алојз Бенац, Бранимир Бурђев, Бого Графенауер и др Драгослав Антонијевић, научни саветник Балканолошког института САНУ.

Драгослав Антонијевић

ИЗВЕШТАЈ БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ ЗА 1975.

Институт је у току 1975. године развијао своје опште послове усклађујући радове појединих секција на њиховим пројектима и повезујући их са општим пословањем не само Српске академије наука и уметности, него и свих научних установа које се баве балканолошким студијама у Југославији и свету уопште.

У издавачкој делатности Институт је штампао VI књигу свога Годишњака Балканика у величини од 45 ауторских табака, и Зборник радова са међународног научног скупа одржаног прошле године у Институту на тему „Средњовековно стакло на Балкану“. Такође се приводи крају рукопис „Велика економска криза 1929—1934. и њен одјек у југоисточној Европи“. Рукопис ће бити спреман за штампу до конца 1975. године.

Заједно са Одељењем историјских наука Српске академије наука и уметности, секција за источно питање спрема за штампу ру-

копис Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира 1856. до Берлинског конгреса 1877. (Прва књига 1856—1860). године. Преводи се класично дело чувеног америчког социолога Луја Моргана „Старо друштво“ и биће готово за штампу 1976. године.

Рад појединих научних сарадника изнесен је у њиховим извештајима у оквиру њихових секција и пројеката. Овде ћемо подвући рад на научним скуповима и учешће на научним скуповима које је организовао Институт, заједно са својим секцијама. Од 6. до 8. новембра о. г. одржан је при Институту међународни скуп „Одредбе позитивног законодавства и обичајног права о сточарским кретањима у југоисточној Европи“. Зборник радова са овог научног скупа спремиће се за штампу и бити објављен у току 1976. године. Балканолошки институт организује заједно са Одељењем историјских наука САНУ Међународни

научни скуп „Сахрањивање код Илира“, који ће се одржати априла 1976. године.

Врло је била плодна сарадња између Института и његових секција са научним установама у земљи и иностранству које се баве балканолошким студијама. Вршена је размена научних кадрова Института са установама и кадровима у земљи и иностранству, посебице по питању оних проблема који су заједнички нашој науци и науци у другим државама. У оквиру међународних културних конвенција о научној сарадњи Институт се повезао негде непосредно, негде преко Српске академије наука и уметности. Ово се, пре свега, односи на суседне земље Румунију, Грчку, Мађарску, затим СССР, Пољску и Чехословачку. Са западним земљама сарадња је ишла више непосредно по појединим питањима.

Са Балканолошким институтом у Солуну спрема се договор прво о општој сарадњи на неким заједничким научним питањима, а посебице о одржавању једног научног саветовања на тему „Сарадња Срба и Грка у ослободилачким покретима Србије и Грчке од 1804—1830.“.

Са домаћим и страним научним установама врши се плодна размена како кадрова, тако и научних издања. Балканолошки институт, поред оних својих издања која Српска академија шаље на размену, сама врши размену са 150 института и универзитетских центара из Европе и целог света.

Посебно би подвукли уску сарадњу Балканолошког института са одељењима Српске академије наука. Научни сарадници Института учествују у читавом низу одбора Академије који се односе не само на балканолошке студије у ужем смислу, него и на општу проблематику из проучавања историје, археологије, историје уметности, етнологије, итд. Ову сарадњу остварује Институт не путем уговарања кроз давање средстава од стране Академије, него непосредном везом својих научних сарадника са појединим пословима у Академији. У неколико питања ангажован је Институт као целина,

али без додељених дотација од стране Академије.

У току 1975. год. настављен је рад на научним пројектима према програму рада усвојеном од стране Научног већа Балканолошког института. Из пројекта Материјална и духовна култура палеобалканских племена централног и источног Балкана у предримско доба, обрађиване су три теме: Истраживања културе старијег гвозденог доба у југословенском Подунављу, Старобалканска племена у западној Србији и на Косову и Културе бакарног доба у источној Србији. Из пројекта Богомилство на Балкану и у предњој Азији обрађиване су две теме: Богомилство у Византији и средњовековној бугарској и српској држави и Словенска изворна грађа за историју богумилства. Настављена су комплексна истраживања и на пројектима Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског до берлинског конгреса (1856—1878) и Управа и администрација отоманског царства на Балкану. Из пројекта Источно питање у светлости ослободилачких покрета балканских народа у току XIX века обрађивано је у четири теме: Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског до Берлинског конгреса (1856—1878), Архивска грађа из Архива Србије за историју бугарског народа од почетка XIX века до 1856 године, Архивска грађа из Архива Србије за историју Македонског народа од почетка XIX века до 1856. године и Културно-политичке везе Бугара са кнежевином Србијом од почетка XIX века до њиховог ослобођења 1878. године. Из пројекта Велике силе и југоисточна Европа у првој половини XX века“ рађено је на темама: Велика економска криза 1929—1934. године и њен одраз на унутарње и спољне односе земаља југоисточне Европе и продор Немачке према југоистоку 1933—1941. године. Из пројекта Историја радничког покрета у југоисточној Европи завршена је тема Историја радничког покрета у Румунији до 1917. године и настављено је на обради историје радничког покрета у појединим балканских земаља

ма. Из пројекта Номадска и полу-номадска сточарска кретања на Балкану, обрађена је на међународном симпозијуму у организацији Балканолошког института тема Одредбе позитивног законодавства и обичајног права о сезонским сточарским кретањима у Југоисточној Европи кроз векове и настављен рад на теми Обичаји и веровања балканских сточара. Из пројекта Обичајно право и самоуправе на Балкану рађено је на темама: Реликти правних обичаја у области Куча у Црној Гори и Брачна и породична међузависност код Куча и Арбанаса. Из пројекта Средњовековно стакло на Балкану, штампан је материјал међународног симпо-

зијума о стаклу под насловом „Средњовековно стакло на Балкану (V—XV век) и настављен рад на теми Три века дубровачког стакларства и његових веза са земљама залеба. И на крају, из пројекта Хајдуци у умотворинама народа југоисточне Европе ради се на следећим темама: Хајдуци и клефти, Крајишничка епика и Хајдуци у умотворинама јужних Словена.

Из изложеног извештаја се види да је колектив Балканолошког института САНУ наставио да ради по својим секцијама и пројектима на пословима које је радио и прошле године.

Васа Чубриловић

IZVJESTAJ O RADU CENTRA ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA AKADEMIJE NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE U 1975. godini.

Centar za balkanološka ispitivanja je u 1975. godini nastavio svoju djelatnost prema programu rada za tu godinu i prema svom dugoročnom planu rada. Glavno mjesto u tom planu zauzimaju dugogodišnje teme koje iziskuju višegodišnja terenska i druga istraživanja. Osnovna tematika u tom okviru je bila, opet, usmjerena na istraživanja materijalne i duhovne kulture Ilira u našoj zemlji. Pored ovih tema, saradnici Centra su u protekloj godini radili i na nizu drugih projekata o kojima će biti riječi u ovom izvještaju. Među osnovnim projektima treba spomenuti:

a) Rad na formiranju ilirskog dokumentacionog centra.

b) Izrada praistorije jugoslaven-
skih zemalja.

c) Sistematsko obrađivanje ilir-
skih utvrđenih naselja u Jugoslaviji.

d) Istraživanje ilirskih i rimskih
komunikacija na Balkanu.

e) Ilirske antroponimijske studije.

f) Prikupljanje građe o roman-
skim jezičkim elementima.

g) Istraživanje jezika i folklor
Roma itd.

U izražavanju ovih zadataka učestvuju članovi Centra i stručni saradnici Centra, zatim stalni i povremeni saradnici, kao i drugi domaći i strani radnici koje Centar angažuje za rad na pojedinim projektima. Članovi Centra na svom godišnjem sastanku redovno razmatraju izvještaje o radu, a isto tako odobravaju, unose u godišnje planove i razmatranju izvršenje individualnog rada na pojedinim temama koje su uključene u djelatnost Centra. Ovaj izvještaj o radu u protekloj godini usvojen je na zadnjem sastanku Centra koji je održan 7. maja 1976. godine u Sarajevu. Djelatnost Centra u protekloj godini prikazaćemo po temama na kojima su saradnici Centra radili u 1975. godini, a takođe ćemo prikazati i aktivnost Cen-

tra na planu uspostavljanja čvršće i konkretnije saradnje sa nekim organizacijama i institucijama u zemlji i inostranstvu koje se bave sličnom problematikom, kao i na planu izdavačke djelatnosti.

1. Rad na dokumentacionom centru materijalne i duhovne kulture ilirskih plemena.

a) U ovom okviru najveći dio posla je obavljen na prikupljanju dokumentacije za kartoteku zatvorenih grobnih nalaza sa ilirskog područja Definitivno je završeno 230 grobnih cjelina, od čega 60 grobova iz Nina kod Zadra, 62 groba iz Karaburme kod Beograda, 78 grobova iz nekropola istočne Bosne (Lug — Tegare, Jezero—Rošević, Sundinovača, Crkivna — Batković, Silajet—Dvorovi i Gornja Tuzla) i 30 grobova sa Glasinca.

Na ovom radu bili su angažovani dr Borivoj Cović, dr Zdravko Marić, dr Jovan Todorović, Blagoje Govedarica i još neki saradnici.

b) U okviru teme „Materijalna kultura Delmata” u 1975 godini rad je bio ograničen na tipološku obradu keramičkih nalaza sa Gradine u Koritima (Buško blato) i Gredine u Biogracima kod Lištice.

U okviru svakog lokaliteta izrađena je glavna i detaljna tipološka diferencijacija koja je obuhvatila: oblike posude (tipove i varijante), profile, odnosno obode (tipove i varijante), drške (s tipovima i varijantama) koje su još posebno obrađivane s obzirom na mjesto drške na posudi, te ukrase (ornamente) koji su takođe obrađeni dvostruko, po motivima i po mjestu na posudi.

Na osnovu izdvojenih tipova i varijanti oblika oboda, drški i ornamenta izrađeni su osnovni kartoni koji sadrže kompletne statističke podatke o brojčanoj zastupljenosti odnosno tipa ili varijante u okviru lokaliteta kao cjeline. Za Gradinu u Koritima izrađen je pregled zastupljenosti po horizontalnoj stratigrafiji (kvadratima, odnosno sondama), s obzirom na pomanjkanje vertikalne stratigrafije. Za Gradinu u Biogracima ovakva podjela nije

rađena pošto je u pitanju materijal nađen u sekundarnom položaju.

Ukupno je izrađeno 117 kompletnih kartona za Gradinu u Buškom blatu (Korita), te 65 kartona za Gradinu u Biogracima.

Autor ove teme je dr Borivoj Cović.

2. U nastavku rada na obradi utvrđenih naselja na teritoriji ilirskih plemena Delmata Centar za balkanološka ispitivanja je u 1975. godini izvršio obradu odgovarajućih naselja na području Buškog blata. Kompleksno je obrađeno 10 gradina na spomenutom području i jedna gradina na sektoru Duvanjskog polja, koja je ostala neobrađena u prošloj godini. Na osnovu dobivenih rezultata može se konstatovati da je gustina naseljenosti oko Buškog blata slabija od one u Duvanjskom polju. Ovdje se ne radi o onako organizovanom sistemu utvrda, iako su gradine rađene po istom sistemu i principu izbora terena i uglavnom su međusobno vizuelno povezane. Dobiva se utisak da je više pažnje poklanjano kontroli prilaznih pravaca nego li jedinstvenom sistemu utvrđivanja.

Istraživanjima rukovodi dr Alojz Benac, a u ekipi učestvuje arheolog Govedarica, fotograf Ciro Rajić i geodeti Esad Drljević i Alojz Kreso.

U isto vrijeme Centar je vrlo aktivno učestvovao na organizaciji, odnosno unapređenju rada oko utvrđenih ilirskih naselja na području Srbije (Vranjska kotlina) — saradnici dr Milutin Garašanin i dr Nikola Tasić — i Hrvatske (kraška polja u Lici, iz čije bi obrade proizašla prva monografska sveska o ilirskim utvrđenim naseljima, a odnosila bi se na područje Japoda. — Autor Ružica Dreshsler—Bišić).

3. U protekloj godini su nastavljena istraživanja grobnih tumula, prethodilo je rekognosciranje terena i tada je odlučeno da se iskopavanje izvede na jednom tumulu većih dimenzija na lokalitetu Ilijak — Sjeversko jugoistočno od Rogatice. Tokom iskopavanja utvrđeno je da u ovom tumulu ima 14 grobova sa 14 pokojnika. U tumulu je antropo-

loški materijal dosta slabo očuvan, a nađeno je i nešto arheoloških priloga. Tehnička, fotografska i nivelnanska dokumentacija, kao i arheološki i antropološki nalazi, deponovani su u Centru za balkanološka ispitivanja.

Saradnici u ovim iskopavanjima su Blagoje Govedarica, mr Živko Mikić i Sead Čerkez.

4. U 1975. godini su započeti pripremni radovi na izradi monografije o Panonima, a čitav posao oko prikupljanja građe na sjevernom području ilirskih i južnom području panonskih plemenskih zajednica trajeće više godina.

Autor ove teme je dr Zdravko Marić.

5. U protekloj godini je nastavljeno ispitivanje ilirskih i rimskih komunikacija u Bosni i Hercegovini. U tom smislu su obavljena hodološka ispitivanja na sljedećim relacijama: Cavtat—Glavska—Poljice—Bihovi (Trebinje), Čapljina—Ljubuški, Duvanjsko polje—Vinjani, Trason: Mesihovina — Studena vrila — Vel. Galici—Cvitića most—Imotski, a djelomično ispitan priključni put Klobuk—Grude—Posuški Gradac, Glavska—Trebinje i Glavska — Plat, Jablanica—Bosanska Gradiška i još neki priključni pravci. Ispitivanje će se nastaviti u idućoj godini.

Autor teme je dr Ivo Bojanovski.

6. U 1975. godini rad na Praistoriji jugoslovenskih zemalja se odvijao samo u tri grupe (paleolit i mezolit, neolit, eneolit. U protekloj godini je nastavljeno prikupljanje građe u gotovo svim jugoslovenskim centrima gdje postoje odgovarajuće zbirke. Taj posao je u cjelini završen i autori tekstova su u drugoj polovini godine prišli izradi svojih tekstova prema unaprijed utvrđenom planu. Tekstovi će biti gotovi do polovine 1976. godine. U 1975. godini su održani stručni i konsultativni sastanci redakcijskih grupa na kojima su raspravljeni neki problemi vezani za specifičnost pojedinih praistorijskih perioda, diskutovano je o hronološkim i terminološkim pitanjima, kao i o sociološkim aspektima vezanim za društvene zajednice odgovarajućih perioda.

Što se tiče ilustrativnog materijala završen je veliki dio posla za

svesku o paleolitu i mezolitu, kao i trećina posla za druge dvije sveske, tako da će kompletan posao ilustriranja prve tri sveske biti gotov do kraja 1976. godine.

7. U okviru lingvističkih istraživanja nastavljen je rad na sljedećim temama:

a) „Toponimija prigorja, s određivanjem predslavenskog i slavenskog jezičkog sloja”. U 1975. godini obrađena su Klinča sela i Pleševica, a takođe općina Dodaslovec koja obuhvata 8 sela. Obrađena su i sela Čeglje i Domagović, zatim Horvati, Molvice i Rakov potok. Materijali dobiveni na terenu se sređuju i biće pohranjeni u Institutu za jezik u Zagrebu, gdje će ostati do konačne obrade.

Rukovodioci projekta su dr Valentin Putanec i dr Petar Šimunović.

b) U okviru istraživačkog programa na ilirskim antroponimskim studijama, autor ove teme dr Radoslav Katičić je obavio studijsko putovanje kojim je bio cilj da se topografski upoznaju tereni koji su relevantni za balkanološki i osobito paleobalkanološki istraživački rad. To su dijelovi sjeveroistočne Srbije i istočne Bosne i Hercegovine.

Isti autor je u protekloj godini dovršio i jednu od centralnih tema Ilirika u mitologiji, monografiji o Enhelejcima.

c) Prikupljanje građe o romanskim jezičkim elementima u Hercegovini teče prema usvojenom planu i programu, tako da je u protekloj godini sređena i obrađena građa koja je bila skupljena prilikom ranijih terenskih ispitivanja. Rad na terenu biće nastavljen u idućoj godini.

Autor teme je mr Edina Alijević.

b) U nastavku prikupljanja i obrade građe za izučavanje duhovne kulture Cigana u protekloj godini je prikupljen materijal za novu studiju pod naslovom „Proučavanje problematike morfologije glagola u romskom jeziku”. U okviru te studije posebno mjesto zauzimaju kompozitni glagoli koji predstavljaju jednu od najistaknutijih karakteristika romskog jezika. U Godišnjaku Centra za 1976. godinu biće objavljen rad iz ove tematike pod naslo-

vom „Kompozitni glagoli u romskom jeziku”. Rad na terenu i obrada pojedinih tema iz ove oblasti biće nastavljeni idućih godina.

Autor teme je prof. Rade Uhlik.

8. U okviru etnoloških ispitivanja, saradnici Centra su u 1975. godini radili na sljedećim temama:

a) „Tradicionalni elementi u seoskoj porodici istočne i dijela južne Srbije”. Započeta ispitivanja u 1973. i 1974. godini nastavljena su prema predloženom planu i u okviru odobrenih sredstava. Ispitivanja su obavljena u još 16 sela, tako da je u protekloj godini završeno ispitivanje na terenu odabranih punktova. Ispitivanja su izvršena ukupno u 30 sela kao što je bilo i planirano. Saбранu građu ispitivači sređuju i ispisuju na listiće. Definitivno prepisivanje i sređivanje građe biće završeno u prvoj polovini 1976. godine.

b) U 1975. godini su nastavljeni i poslovi oko prikupljanja građe za tematsku etnološku bibliografiju Jugoslavije.

Izvršeno je kolacioniranje 700 listića i uloženo po redosljedu oko 1000 kartica.

9. a) Što se tiče saradnje Centra sa sličnim institucijama u zemlji i inostranstvu, može se konstatovati da je ta saradnja bila veoma plodna u protekloj godini. Saradnja je bila naročito plodna sa Balkanološkim institutom SANU na istraživanju ilirskih gradina, zatim kao rezultat saradnje i savjetovanje o sahranivanju kod Ilira, a saradnici Balkanološkog instituta bili su veoma aktivno uključeni u izradu Praistorije jugoslovenskih zemalja.

b) Centar se aktivno uključio u pripreme simpozija o problemu bogumila na Balkanu, čiji je glavni organizator Makedonska akademija na naukite i umetnostite.

c) Centar se, takođe, angažovao na planu saradnje Akademije nauka i umjetnosti BiH sa Akademijom nauka SSSR. Centar je naročito zainteresiran za sljedeće teme: „Geneza arheoloških kultura Evrope u episi neolita, eneolita i bronzne”, „Porijeklo i rana istorija Slovena — razvoj prvih slovenskih država” i

„Etnografija Slovena”, koja ulazi u okvirnu temu „Etnokulturne veze slovenskih naroda”.

d) Centar je u protekloj godini uspostavio čvršću saradnju sa Poljskom akademijom nauka, odnosno sa njenim odjeljenjem u Krakovu i tamošnjim Arheološkim institutom. U 1976. ili početkom 1977. godine biće organizovan zajednički sastanak u Sarajevu na kojem će se usvojiti konkretne teme vezane za pitanje mehanike procesa neolitizacije Evrope.

e) Centar je, takođe, aktivno učestvovao u radu raznih jugoslovenskih i međunarodnih organizacija kao što su: Jugoslovensko-italijanska komisija za izučavanje praistorije i protoistorije Jadrana, Balkanska komisija za izučavanje starije istorije Balkana, Međunarodno udruženje za izučavanje jugoistočne Evrope, Komisija za rimski limes, Komisija za Tabulu imperii romana, Balkanološki instituti u Moskvi, Berlinu i Minhenu.

10. U 1975. godini Centar je pripremio i predao u štampu sljedeća izdanja: a) Godišnjak XIII/11 sa 30 naučnih priloga (posvećen A. Bencu), b) Godišnjak XIV/12 sa 11 naučnih priloga, c) Materijal sa međunarodnog kolokvija „Utvrđena ilirska naselja”, d) „Antičku arheološku bibliografiju Jugoslavije” autora Aleksandra Stipčevića.

11. U maju 1975. godine održan je i godišnji sastanak stalnih članova Centra na kojem je razmatran izvještaj o radu u protekloj godini i izvještaji radnih komisija Centra (Komisija za kartoteku grobnih nalaza, za Toponimiju Prigorja i za Praistoriju jugoslovenskih zemalja), zatim je vođen razgovor o stanju istraženosti antičkog doba u našoj zemlji i konačno, usvojen je plan rada za 1976. godinu. Na ovom sastanku je, takođe, dosadašnji Srednjoročni plan rada nadopunjen i prilagođen novom periodu od 1975—1980. godine.

Edina Alirejsović

АКАДЕМИК МИЛАН БУДИМИР — КЛАСИЧНИ ФИЛОЛОГ И
БАЛКАНОЛОГ

(1891—1975)

Разуђеност античке културе у балканско-анадолском простору и њена дијаспора у културном наслеђу балканских и јужнословенских народа била је најдража научна провинција у којој је академик Милан Будимир дао и највећи број научних решења. Разноврсна проблематика у Будимировим научним прегнућима показује његова темељита знања и ширину истраживачких захвата у области класичних језика и књижевности, компаративног проучавања историје религије и фолклора, балканске и словенске лингвистике, балканске топомастике, етнологије, балканологије, албанологије.

Животни пут професора М. Будимира, и као човека и као научника, био је разноврстан и занимљив, али и мукотрпан до стојичког преваладавања изузетно тешких услова личног живота. И не слутећи, свакако, којим ће све стазама у животу и науци крочити, млади свршени гимназијалац оставио је свој родни Мркоњић Град и Сарајево; отишао је да студира класичну филологију и упоредну индоевропску лингвистику на Филозофском факултету у Бечу. Ту су му главни професори били Р. Kretschmer и L. Radermacher. Докторирао је 1920. године код професора L. Radermacher-a, са тезом *De tempestatum daemonibus capita IV*. Местимично скраћен превод из тезе, у ствари њена прва глава *Atena Tritogenija i antički Tritopatreji*, је истовремено и први Будимиров рад штампан у *Glasniku Zemaljskog muzeja* (1920), у Сарајево.

Већ летимичан поглед на списак од око две стотине научних и стручних радова проф. М. Будимира показује веома широк истраживачки захват. Да поменемо илустративно само неке наслове: *Calques* и полигенеза, Вергилијева златна грана и наш народни фолклор, *Carmen Arvale*, Античка Илијада и Балкан, Преткласични супстрат и његов значај за топомастику словенских језика, а нарочито југословенских, Протословенски и староанадолски Индоевропљани, *Pelasto-Slavica*, О прехеленским Индоевропљанима на Балкану, О старијим поменима српског имена, Античке утопије и социјалистичке револуције, *Vuk Karadžić et les études balkaniques*, Из повије балканске ономотологије. Највише је, дакле, радова из доантичке и античке балканологије; они су усмерени на испитивање остатака индоевропског супстрата у очуваном балканско-анадолском материјалу, посебно у оном најбогатијем — грчком. Резултате дугогодишњег истраживања овог комплексног лингвистичко-историјског проблема, објављене у низу мањих и већих расправа, синтетизовао је у студији *Грци и Пеласти* (1950). „Он је — по речима А. Белића — открио и проучио најстарији индоевропски дијалект — пеластички“.

Појава првих словенских племена и елементи најстарије словенске лексике обухваћени су расправом *Memoria Slavorum antiquissima* (1931). Истраживања у том смеру проф. Будимир на новој језичкој грађи акрибично проверава и допуњује, да би после готово тридесет година перманент-

них трагања, резултате ових својих студија сумирао у расправи *Protoslavica*, објављеној у Актима IV међународног конгреса слависта (Москва 1958).

Изузетна научничка проницљивост и посебан смисао проф. Будимира за лингвистичке студије убедљиво показују, износећи увек нове језичке доказе, да појава словенских Индоевропљана као посебне етнолингвистичке групе сеже у прву половину првог миленија пре н. ере; у вези с тим је и питање географског смештаја у закарпатске области најстарије словенске заједнице.

Језичка историја Балкана у њеном развоју од преко три хиљаде година, била је предмет Будимирових истраживања готово пуних шест деценија. Читав низ појединачних проблема у области замрзених језичких испитивања ослања се на широко постављени компаративни метод и коришћење најновијих тековина археологије, антропологије, етнологије, историје. У том смислу компоновано је десетак Будимирових филолошких радова под заједничким насловом „Са балканских источника“ (Београд, СКЗ 1969), и поготово најновија, управо пред неумитну пишчеву смрт довршена књига из хеленске глотологије, у издању које припрема Српска академија наука и уметности. Балкански корени европске писмености, Хомерова песма о љубави и смрти, Порекло европске сцене, Вукова буна и други написи у књизи са балканских источника „писани су — каже аутор — током последњих четрдесет година, па се са тог разлога морало приступити исправкама и допунама које су у складу са најновијим стањем класичних и балканолошких студија и са мојим потоњим истраживањима“. Управо то и најбоље илуструје оправданост оваквог научног поступка у Будимировим истраживањима и тумачењима језичке грађе доантичких, античких и поантичких племена у балканско-андолском простору.

Наставнички рад на Филозофском факултету у Београду, проф. М. Будимир је почео као асистент, одмах после одбране докторске дисертације у Бечу (1920); исте године изабран је за доцента; од 1928. је ванредни, а десет година доцније постаје редовни професор. За педесет година проведених у настави инспиративно је деловао на десетине својих ђака да и они сами радознано крену у научна беспућа, бац као и њихов професор. М. Будимир је писац трију универзитетских уџбеника: *Litterae Latinae*, *Основи грчког језика* и поготово Октобарском наградом награђени *Преглед римске књижевности*, израђен у коауторству са некадашњим учеником М. Флашаром.

Научна оријентација проф. М. Будимира на балканолошке студије створила је иницијативу да у заједници са заслужним балканологом П. Скоком, у Београду 1934. године, оснује Балкански институт, који је радио до 1941. „Задатак је Института био — по речима проф. Будимира, у Енциклопедији Југославије — прикупљање научног материјала културно-историјског, друштвено-економског, политичког, фолклорног, музиколошког и антрополошког, са циљем да утврди и објасни заједницу балканских народа и култура у прошлости и садашњости, да открије и осветли балканизме и остале интербалканске појаве и паралеле у прошлости Балкана, као геополитичке и друштвено-историјске целине, све са намером да се научно обради грађа за Балканску енциклопедију, независну од сваког ванбалканског утицаја“. Овај научни програм изложен је у првој институтској едници, међународном часопису *Revue internationale des études balkaniques*. За југословенску читалачку публику Институт је покренуо оригиналну серију књига о Балкану, од којих су објављене само две. У исто време Балкански институт био је почео да организује и једну међубалканску библиотеку. Нажалост, сви ови послови и само постојање Института прекинути су ратним вихором 1941.

У области научног рада и по свом животу проф. М. Будимир био је необична личност. Редак је његов случај у историји универзитета, јер је као човек, професор и научник, неколико десетина година без вида и у немогућности да сам чита, активно радио и водио катедру за класичну

филологију на Београдском универзитету, преносећи своја знања млађим генерацијама. Настојао је да открије и објасни заплетене проблеме индоевропске језичке заједнице у југоисточној Европи и предњој Азији. Зато га ми балканолози сматрамо као једног од великих унапређивача балканолошких студија и културно-историјских односа кроз векове у балканско-анадољским областима.

Миодраг Стојановић

ΧΑΡΑΛΑΜΒΟΣ ΦΡΑΓΙΣΤΑΣ — ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΦΡΑΓΚΙΣΤΑΣ

(1905—1976.)

Изненада, после кратке и тешке болести, умро је у Лондону 1. маја 1976. године Хараламбос Фрагистас, један од најпознатијих грчких и светских правника. Ову вест са неизмерном тугом и болом примили су сви правници, византолози, историчари и балканолози у нашој земљи с којима је покојник дуго година врло успешно сарађивао.

Рођен је на Скијату, острву у Егејском мору, 6. јуна 1905. године. Правне науке студирао је на Атинском Универзитету (1920—1924). Усавршавао се на универзитетима у Берлину, Минхену, Хамбургу и Паризу (1927—1930). Докторат права стекао је на Универзитету у Атини почетком 1931. године, а у марту исте године изабран је за доцента на катедри грађанског права Правног факултета у Солуну. Следеће године (1932) постао је ванредни професор, а у 31. години живота изабран је за редовног професора Универзитета (1936). Његова блистава каријера универзитетског професора и научника, која је трајала 40 година, до 1970, уврстила је Фрагистаса међу врхунске правнике, не само у Грчкој него и у свету.

За свој научни рад, који обухвата 168 библиографских јединица, стекао је највиша признања у земљи и иностранству. Члан Атинске академије наука постао је 1957, а Академије у Болоњи 1967. године. Изабран је за члана у познатом Institut de Grotт у Паризу (1961). Био је редован члан Међународне академије упоредног права. Од 1960. године до смрти држао је предавања на Академији међународног права у Хагу. За редовног професора упоредног права Међународног правног факултета у Стразбуру изабран је 1961. године. Поред толиких обавеза Фрагистас никада није занемарио свој основни посао професора Правног факултета у Солуну, за чији је развитак и углед у свету несумњиво веома заслужан. Више пута декан Правног факултета, а у два маха и ректор Универзитета, проф. Фрагистас допринео је знатно развиту не само правних наука него и осталих научних дисциплина у својој земљи. Ово уколико пре пошто је био дугогодишњи председник Друштва македонских студија (Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Ἑρευνῶν) (1963—1976), у ствари друге академије наука у Грчкој. У својству председника овог Друштва Фрагистас је највише задужио грчку науку. На његову иницијативу створен је Institute for Balkan Studies. Залагао се и знатно допринео међубалканској сарадњи на пољу науке. Његова активност била је врло запажена у Association internationale d'études du Sud-Est Européen (AIESEE). Као председник Другог међународног конгреса балканских студија, одржаног у Атини 1970, својим несебичним залагањем допринео је знатно успешном раду овог великог скупа балканолога из целог света.

Посебно место у Фрагистасовој активности представља његова сарадња са научним институцијама наше земље. Био је члан редакционог одбора часописа *Balkanica*, годишњака Балканолошког института САНУ. Више пута боравио је у Београду, у радној посети, на позив Академије наука, Балканолошког, Византолошког и Историјског института. Сарађи-

вао је такође и са Институтом за упоредно право у Београду. Сваки његов боравак у нашој средини доносио је нешто ново. Остали су незаборавни тренуци проведени у ведром расположењу са Фрагистасом.

Поред научног рада, Фрагистас се бавио државним пословима и политиком. Утицао је на друштвени и политички живот своје земље. Почев од 1952. године више пута је био министар: три пута биран је у владу Грчке као генерални администратор Македоније, а у пет влада био је министар северне Грчке, министар просвете и вера као и министар пољопривреде. Без одређене страначке припадности имао је Фрагистас реалистички однос према друштвеном и политичком животу Грчке.

Борислав Радојичић

ХАСАН КАЛЕШИ

(1922—1976)

Изненадна и прерана смрт је 19. јула 1976. године немилосрдно осиромашила југославенску науку, а посебно оријенталистику, отргнувши из њене средине изузетно плодног и у највећој стваралачкој снази предано посленика у личности др Хасана Калешаја.

Калеша је рођен у Кичеву 1922. године у албанској муслиманској породици. Високе школе завршио је на Филозофском факултету у Београду на катедри за оријенталистику. Након завршеног школовања остао је на истој катедри као асистент за арапски језик и књижевност. На тој дужности остаје више година гдје се предано, поред наставничког посла бави и научним радом. На истом факултету стекао је докторат наука. Касније прелази у Приштину гдје ради у Историјском институту и на Филозофском факултету гдје га затиче и смрт у својству редовног професора на Катедри за оријенталистику која је његовим залагањем и отворена као трећа катедра за оријенталистику у Југославији.

Кобна је и потресна смрт Калешаја, а сувише је рано да се о њему пишу критичке и опширније студије, јер су његов рад и научно дјело богати па је за то потребно и времена и посебних напора.

Оријенталистика у Југославији интензивније се почиње развијати тек у поратним годинама. Од тада у њој се појавило неколико личности које су својим радом и дјеловањем имале посебан утицај на њен бржи развој. Међу те личности несумњиво спада Хасан Калеша.

Његово научно дјело захвата такорећи све области оријенталистике значајне за југословенску науку. Према томе, о Калешају се не може говорити као оријенталисти овог или оног смјера. Он је скоро подједнако, арабиста, турколог, исламолог, лингвиста, историчар и балканолог. У свим тим дисциплинама и наукама Калеша је оставио иза себе резултате који ће корисно послужити у даљем развоју оријенталистике и историје наших народа. Библиографија његових радова је богата, иако је према свим мјерилима и надама био тек доспио у пуну научничку зрелост и активност. Па ипак у научном развоју др Хасана Калешаја могу се уочити неколике фазе које су одређене његовим кретањем у службовању, мада границе нису строго одређене. Као дугогодишњи предавач арапског језика и књижевности на катедри за оријенталистику у Београду он свој рад усмјерава на темељито упознавање тих предмета и презентирање научној и широј јавности читавог низа радова, нарочито из области књижевности у виду превода или у виду добрих критичких приказа.

Не остајући само у оквирима арабистике, Калеша се на исти начин посвећује турској књижевности, из које одабире значајније пјесничке творевине и преноси их на српскохрватски или албански језик.

Најважнија преокупација у његовом раду је истраживање културне историје наших народа под османском влашћу. Из те области су и његови најзначајнији радови, као што је монографија „Вакуфнаме у Југославији“.

Без обзира што та монографија не представља крајњи домет у овој области, ипак ће она добро доћи не само као скуп резултата до којих је дошао Калеси у области исламске културе него и као нека врста помагала у раду на овој врсти докумената који представљају најважнију грађу за проучавања у области исламске културе.

Проучавајући исламску културу опћенито Калеси је засигурно дубоко упознао њене токове и њену идеолошку основу. То нарочито показује његов рад „Увод у Кур’ан“.

Исто тако његово занимање за народно стваралштво Албанаца и утицаје Османлија на њихов живот и њихов историјски развој чини се да представља пионирски рад код Албанаца у Југославији.

Преласком у Приштину, Калеси добива нову улогу. Постаје организатор оријенталистичких студија и заговорник темељитог проучавања културног наслеђа Албанаца Косова. Кратко је вријеме било, да би се видјели већ крупнији резултати, али је сигурно да је за њега непосредно везан почетак интензивног развоја оријенталистике на Косову.

Може се без икакве бојазни рећи да је Калеси у својим радовима био темељит и да је питањима приступао са највећом озбиљношћу. Оно што је нарочито одликовало Калесија је његова велика обавијештеност о достигнућима у области оријенталистике, историје и балканологије.

Калеси је био сарадник у многим домаћим и страним часописима који се баве питањима оријенталистике и историје балканских земаља. Био је судионик великог броја конгреса, симпозијума и других научних скупова у земљи и свијету.

Не можемо се отети увјерењу да би богата библиографија покојног Калесија била далеко богатија да пут његова развоја и услови његовог дјеловања нису били изузетно кривудасти са мноштвом препрека које је увјерени смо, могао савладавати само човјек изузетне снаге и воље, искрени ентузијаст и поштени научник, какав је без сумње био Калеси.

Ахмед С. Аличић

